

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 33 (72) № 1 2022

Видавничий дім
«Гельветика»
2022

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Гриценко Галина Зеновіївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Каганов Юрій Олегович – доктор історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної роботи Запорізького національного університету;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор історичних наук, доцент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 12 від 18.03.2022 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

**ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)**

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2022

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Bilichenko L.S.

DETENTION CONDITIONS OF PRISONERS AT THE KHARKIV PENITENTIARY
(1906–1917 YEARS)..... 1

Váradı N.F.

INDUSTRIAL AND COMMERCIAL CHARACTERISTICS
OF TRANS-CARPATIA IN THE KHRUSHCHEV ERA (1953–1964) 8

Войтович Н.М., Бричка Б.Б.

БІДНІСТЬ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ..... 14

Волошин І.В.

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧА СПАДЩИНА МИКОЛИ ТКАЧЕНКА 21

Гаврилюк С.В., Гаврилюк О.Н.

ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР. 26

Кравченко М.С.

ДОБРОВОЛЬЧИЙ БАТАЛЬЙОН «АЙДАР» У БОЙОВИХ ДІЯХ
НА ТЕРИТОРІЇ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2014 РОЦІ..... 34

Куриляк В.В., Палій Д.В.

ЄВРОМАЙДАН ТА РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ
В УКРАЇНСЬКИХ МАСМЕДІА 40

Лаврут О.О.

СКАРГИ ВЧИТЕЛІВ ЯК ВИЯВ «РАДЯНСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ»..... 52

Мазуркевич А.О., Петасюк О.І.

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТІЯН-БАПТИСТІВ
В УРСР (1953–1964 РОКИ)..... 57

Мартинчук І.І.

ВІДРОДЖЕННЯ ЕТНІЧНИХ КУЛЬТУР У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ
(НА МАТЕРІАЛАХ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)..... 63

Перга Т.Ю.

БИТВА ЗА ГАНЧІР'Я В РАНЬОМУ РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ:
ПАРТНЕРИ І КОНКУРЕНТИ. КЕЙС УКРАЇНСЬКОЇ СРР 70

Попов В.Ж.

ПАРАЛЕЛЬНИЙ СВІТ: БУДЕННЕ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
У 1917–1920 РР. НА ТЛІ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ 78

Соловйова А.Б.

ІНВЕСТИЦІЙНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ
ТА КРАЇН БЕНІЛЮКСУ (1991–2020 РР.) 86

Сухоручко В.В.

ВИСТУП ПЕТРА ТА ВАСИЛЯ СІЧКІВ
НА ПАНАХИДІ ВОЛОДИМИРА ІВАСЮКА..... 94

Тимошенко Ю.О.

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «СІЧ ІМЕНІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО»
У НЬЮ-ЙОРКУ ВПРОДОВЖ 1920-Х РОКІВ 101

Швець І.В.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕСЕЛЕНЬ
ДО СИБІРУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ 111

Шевченко Н.В.

ІСТОРІЯ УТВОРЕННЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ НОТАРІАЛЬНИХ КОНТОР
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ 118

Щербина С.І., Красюк В.Л. ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛШІ ЯК ТВОРЕЦЬ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ТА ЙОГО «ХУТІРСЬКА» ФІЛОСОФІЯ.....	124
---	-----

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Алиева Н.В. НАХИЧЕВАНСКАЯ ПОЛИТИКА ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ ГЕОГРАФИЮ РЕГИОНА (1918–1921 ГОДЫ).....	130
Allahverdiyeva S.A. ABOUT ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFLICT AT THE BEGINING OF 20 TH CENTURY IN THE WORK OF MAHAMMAD AMIN RASULZADEH.....	137
Ліхачова О.Є. ВІЛЬЯМ ХУБЕРТ НОЛЕНС ЯК ФУНДАТОР ЕПОХИ VERZUILING	143
Моисеева Т.М., Кудлай І.В. «АСОЦІЙОВАНЕ ТРІО»: ОЦІНКИ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....	149
Подрез Ю.В., Жуков О.В. СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО МІЖ КНР, ЄС І США У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИКИ Й МІЖНАРОДНОЇ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ (2000–2016 РР.).....	157
Приходько М.М. РОЛЬ ПОЛЬСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В ЧАСИ ВЕЛИКОПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ (1918–1919 РР.).....	163
Rusnachenko A.M. THE HUNS AND THEIR INFLUENCE ON THE WESTERN AND EASTERN ROMAN EMPIRES. HISTORICAL ESSAY	170
Хлібовська Г.М. ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО РЕФОРМУВАННЯ В НІМЕЦЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ВИТОКИ, СУТНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ	179

АРХЕОЛОГІЯ

Дубяга А.П. ОБРЯДОВІСТЬ ПОКЛАДАННЯ НАКОНЕЧНИКІВ СТРИЛ У ПОХОВАННЯХ ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ.....	185
---	-----

ЕТНОЛОГІЯ

Дем'яненко Н.Д. БУДІВЛІ ДВОРУ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ БДЖІЛЬНИЦТВА СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»	190
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Vira O.V. HODONYMIA OF LVIV AND KRAKOW: HISTORICAL AND COMPARATIVE ASPECT ...	196
---	-----

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

Монсевич В.В. СПАДКОЄМНІСТЬ ХУДОЖНЬОЇ ТРАДИЦІЇ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖИВОПИСУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ.....	205
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	211
------------------------------------	------------

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Bilichenko L.S.

DETENTION CONDITIONS OF PRISONERS AT THE KHARKIV PENITENTIARY
(1906–1917 YEARS)..... 1

Váradi N.F.

INDUSTRIAL AND COMMERCIAL CHARACTERISTICS
OF TRANSCARPATHIA IN THE KHRUSHCHEV ERA (1953–1964)..... 8

Voitovych N.M., Brychka B.B.

POVERTY IN UKRAINE: HISTORICAL AND ECONOMIC ANALYSIS..... 14

Voloshyn I.V.

SHEVCHENKO STUDIES HERITAGE OF MYKOLA TKACHENKO..... 21

Havryliuk S.V., Havryliuk O.N.

THE STUDY OF CULTURAL HERITAGE OF WESTERN VOLYN
IN THE SECOND HALF OF THE 1940S – THE EARLY 1990S..... 26

Kravchenko M.S.

AIDAR VOLUNTEER BATTALION IN WARFARE ON THE TERRITORY
OF LUHANSK REGION IN 2014..... 34

Kuryliak V.V., Palii D.V.

EUROMAIDAN AND THE REVOLUTION OF DIGNITY IN THE CONTEXT
OF THE INFORMATION WAR IN THE UKRAINIAN MASMEDIA..... 40

Lavrut O.A.

COMPLAINTS OF TEACHERS AS THE “SOVIET LIFESTYLE”..... 52

Mazurkevich A.O., Petasyuk O.I.

ACTIVITIES OF EVANGELICAL BAPTIST CHRISTIANS
IN THE USSR (1953–1964)..... 57

Martynchuk I.I.

REVIVAL OF ETHNIC CULTURES IN INDEPENDENT UKRAINE
(ON THE MATERIALS OF DONETSK REGION)..... 63

Perga T.Yu.

THE BATTLE FOR RAGS IN THE EARLY SOVIET UNION:
PARTNERS AND COMPETITORS. CASE STUDY OF UKRAINIAN SRR..... 70

Popov V. Zh.

PARALLEL WORLD: EVERYDAY LIFE OF THE URBAN POPULATION
OF UKRAINE IN 1917–1920 AGAINST THE BACKDROP OF HISTORICAL EVENTS..... 78

Soloviova A.B.

INVESTMENT COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND BENELUX
COUNTRIES (1991–2020)..... 86

Sukhoruchko V.V.

SPEECH BY PETER AND VASILY SICHKO AT THE MEMORIAL SERVICE
OF VOLODYMYR IVASYUK..... 94

Tymoshenko Yu.O.

ACTIVITY OF THE “SICH SOCIETY B. KHMELNYTSKY”
IN NEW YORK DURING THE 1920S..... 101

Shvets I.V.

NORMATIVE LEGAL REGULATION OF MIGRATION TO SIBERIA
IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY..... 111

Shevchenko N.V.

HISTORY OF ESTABLISHMENT AND ACTIVITY OF NOTARY OFFICES
IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – AT THE BEGINNING
OF THE 20TH CENTURY IN UKRAINE..... 118

Shcherbyna S.I., Krasnyuk V.L. PANTELEIMON KULISH AS THE CREATOR OF THE MODERN UKRAINIAN NATION AND HIS “KHUTIRSKA” PHILOSOPHY	124
---	-----

WORLD HISTORY

Aliyeva N.V. NAKHCHIVAN POLICY OF GREAT POWERS AND ITS IMPACT ON THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE REGION (1918–1921).....	130
Allahverdiyeva S.A. ABOUT ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFLICT AT THE BEGINING OF 20 TH CENTURY IN THE WORK OF MAHAMMAD AMIN RASULZADEH.....	137
Likhachova O.E. WILLIAM HUBERT NOLENS AS THE FOUNDER OF THE VERZUILING ERA.....	143
Moiseieva T.M., Kudlai I.V. “ASSOCIATED TRIO”: EVALUATIONS, PROBLEMS AND PROSPECTS.....	149
Podriez Yu.V., Zhukov O.V. STRATEGIC PARTNERSHIP BETWEEN CHINA, THE EU AND THE USA IN THE FIELD OF ENERGY AND INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL PROTECTION (2000–2016).....	157
Prykhodko M.M. THE ROLE OF THE POLISH CATHOLIC CLERGY DURING THE “WILIKOPOLSKIE” UPRISING (1918–1919).....	163
Rusnachenko A.M. THE HUNS AND THEIR INFLUENCE ON THE WESTERN AND EASTERN ROMAN EMPIRES. HISTORICAL ESSAY	170
Khlibovska H.M. THE POLICY OF SOCIAL REFORMING IN THE GERMAN EMPIRE: ORIGINS, ESSENCE, SIGNIFICANCE OF HISTORICAL EXPERIENCE.....	179

ARCHEOLOGY

Dubiaha A.P. RITUAL OF LAYING THE ARROWS OF THE ARROWS IN THE BURIALS OF THE DONETSK-DON CATACOMB CULTURE	185
--	-----

ETHNOLOGY

Demianenko N.D. COURTYARDS OF THE MUSEUM OF HISTORY OF BEEKEEPING THE MIDDLE DNIEPER HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE “PEREYASLAV”	190
--	-----

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Vira O.V. HODONYMIA OF LVIV AND KRAKOW: HISTORICAL AND COMPARATIVE ASPECT ...	196
---	-----

HISTORY OF UKRAINIAN AND FOREIGN CULTURE

Monsevich V.V. INHERITANCE OF ART TRADITION IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN HISTORICAL PAINTING OF THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY.....	205
---	-----

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS.....	211
---	-----

ІСТОРИЯ УКРАЇНИ

UDC 93

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.1>**Bilichenko L.S.**

Petro Mohyla Black Sea National University

DETENTION CONDITIONS OF PRISONERS AT THE KHARKIV PENITENTIARY (1906–1917 YEARS)

The article examines the detention conditions of prisoners at the Kharkiv penitentiary during 1906–1917. It was established that in 1904, with the beginning of war with Japan, there were difficulties in Russian Empire with prisoners' delivery to Sakhalin island. After the end of hostilities, the government concluded that transporting prisoners across the country was a very expensive and unjustified procedure. Based on this, on April 10, 1906, the State Council of the Russian Empire approved a bill establishing central penal prisons in the European part of the Russian Empire, including Kharkiv. It was found that until 1913 the Kharkiv penitentiary was called the Kharkiv Correctional Detention Unit and was administered by the Kharkiv Provincial Prison Inspectorate. Stepan Feldman was appointed as a head of the prison. In the course of the research it was detected that both political and criminal prisoners were kept in Kharkiv penitentiary for the whole period of its existence. Among them were well-known personalities of that time: former members of the First State Meeting G. Lintvarov and V. Radakov, a member of the liberation movement in Georgia M. Gobechiya. The life of the prisoners was investigated and it was found that there was a church, a hospital and warehouses on the territory of the prison. It was established that the detainees suffered from the arbitrariness of the guards, as well as from typhus epidemics. It was established that the Kharkiv Prison Trusteeship Committee had made a great contribution to helping the penitentiary (including the purchase of medicines to combat typhus). Namely, at the request of the Kharkiv prison guard committee before the governor of the city, the penitentiary installed electric lighting in 818 light bulbs, 15 arc lanterns for 1,000 candles and 20 fans per 400 meters. Nevertheless, the conditions of detention in the penitentiary were far from ideal. The overcrowded and cramped cells of the prison lacked ventilation and clean air. Another problem was the lack of food and the constant outbreaks of typhus, tuberculosis or scurvy. It was noticed that due to the difficult conditions of detention, the history of the Kharkiv penitentiary contained numerous episodes of riots and escapes. The situation for convicts changed only at the end of 1917, when the government decided that the Kharkiv penitentiary was finally liquidated and political prisoners were given the long-awaited freedom.

Key words: hard labor, Kharkiv penitentiary, prisoners, M. Gobechiya, G. M. Lintvarov, V. M. Radakov, Kharkiv Prison Guardianship Committee.

Setting the issue. The hard labor is a special type of punishment for criminal and political crimes. In the end of the 19th century – in the beginning of the 20th century – the hard labor combined deprivation of liberty with a strict regime and attraction of prisoners to physical work. In the Russian Empire, the hard labor existed in the form of a system of central penitentiaries. There were such prisons on the territory of Ukraine, including Kharkiv.

Analysis of prior related research papers and publications. Analyzing the state of scientific development of the problem, it should be noted that

in modern Ukrainian history the topic of functioning of the penitentiaries on the territory of Ukraine (including the Kharkiv penitentiary) is almost unexplored and there is no generalizing paper on this problem. There are only works of authors, which indirectly touch on the mentioned issue. Among them it is possible to allocate papers of L. Levchenko [12], V. Shchukina [26], P. Tokalenko [21]. On the other hand, Russian scientists pay much attention to the place and role of the hard labor in the history of their state. Among them it is possible to allocate papers of A. Ivanova [10], D. Burdini [2], I. Shenmayer [25],

E. Chuvashova [24], which examined the system of the Russian Empire's penitentiaries, conditions of imprisonment and life of the prisoners.

Setting the task. According to the words above, the author has set a goal to study the conditions of detention of prisoners in the Kharkiv penitentiary during 1906–1917.

Presenting the findings. In 1904, with the start of the war with Japan, the Russian Empire faced difficulties in delivering convicts to Sakhalin island. After the end of hostilities, the government concluded that transporting detainees across the country was a very expensive and unjustified procedure. Given that passenger trains traveling from Moscow to the final station Dalekiy were on the road for 12 days, the arresting trailers sometimes traveled for months. And on the way the detainees had to be fed, watered, treated, guarded. In addition, there were sometimes emergencies and even escapes [23]. Based on this, on April 10, the State Council approved a bill stating that “further reference to Sakhalin island for hard labor and settlements, as well as the expulsion of vagrants to the island to stop”. According to the resolution, henceforth convicts to hard labor were sent to serve their sentences in the European regions of the Russian Empire [9, p. 340].

Right after the announcement of the resolution in 1906, the Kharkiv penitentiary was founded. Until 1913, it was called the Kharkiv Correctional Detention Unit. It was administered by the Kharkiv Provincial Prison Inspectorate [18, p. 108]. Stepan Feldman was appointed as a head of the prison. Oleksandr Myrnyi was elected Deputy Chief, Serhiy Sirenko became Secretary, and Mykola Ivanov and Anatoliy Dmitriev were appointed Assistants [1, p. 167].

Both political and criminal prisoners were held in the Kharkiv penitentiary. Initially, the newly arrived party of detainees was driven to the basement of the prison, which was located in the basement. The department consisted of a corridor and four chambers, each with an area of 20–25 square yards. There were no bunks in the cell, so people were forced to sit on the dirty floor. They started feeding the newcomers only the next day. After that, the detainees were taken to their cells [22].

An article by journalists of the “Utro” newspaper is quite valuable in the context of covering the detention of prisoners in the Kharkiv penitentiary. In particular, it was written that having unwound the sentences in the Kharkiv prison on the Cold Mountain for the “election process” former members of the First State Meeting G. Lintvarov and V. Radakov were released on August 23 at 7 a.m. After their release, we had to

talk to G. Lintvarov about their imprisonment and hear a lot of interesting information from their experiences and observations. Imprisonment affected their health quite unfavorably, especially for G. Lintvarov: he lost weight, wasted. G. Lintvarov and V. Radakov were placed in a single building on the 2nd floor. The windows of their cells faced southwest, into the courtyard, into the bakery. In this regard, more convenient cameras would be those facing east, with windows that offer the best view of the city. In the courtyard there were workshops, in which from 7 o'clock in the morning and up to 6 o'clock in the evening the rattle of iron is incessantly heard. The building where the former deputies were housed is home to a select audience: those sentenced to death, informers and long-term detainees, and those on probation.

On the first day of imprisonment, as soon as the former deputies were placed in cells, they did not have time to get used to the new situation, they were deeply moved by the thunder of chains from the corridors where detainees leaving the church so-called dates. For the first two hours, the noise from this chain bell muffled everyone else and kept everyone nervous. Deputies could not get used to this ringing of chains for another week, but then the habit and other, stronger impressions made them forget about it.

The cells, in which G. Lintvarov and V. Radakov were placed, were three steps wide and five steps long. The window and door of the cell were in deep niches. Window is above the head; the window sill starts from the shoulders and goes steeply up; through the window you can see only the pipes of the bakery, which is 40 steps away, and a piece of the sky through the iron cover of the lattice. The cells contained so-called “toilets”. It was unbearable in the cells on hot days. From 12 o'clock the sun began to heat the chamber and heated it throughout the day. And since the window was small, and because of it there was a weak exchange of air, at night the temperature in the cell remained 5–6° above the outside. It should be added that the prison has “backlash toilets”, from which during the heat came back. There was smoke from the bakery outside.

During the week, G. Lintvarov and V. Radakov managed to get used to the new situation and start reading, the only means of leisure for solitary confinement. No more than three books could be kept in the cell. Although the former deputies were held in solitary confinement, they were soon introduced to both the present and recent past of the corps. In particular, G. Lintvarov was comforted that his cell was located directly opposite the cell in which

in 1905 sat his friend Sergievsky, and nearby, in the same corridor in cell № 35 sat E. Rapp and M. Shidlovsky. Memories of the corps' recent past brightened reality and gave the prisoners some vivacity. But, unfortunately, this cheerful mood began to change very quickly from the incredibly difficult impressions that began to torment former deputies when they learned that under their cells were sentenced to death... It was difficult to observe the fact that adults are healthy Convict prisoners, sentenced to lead many years in prison, were forced by the conditions of a single corps to spend all their time in absolute and compulsory idleness. It is said that there were cases when the detainee made some senseless prank, for example, tore his clothes, although he knew that he would be sent to solitary confinement for it. Meanwhile, the practice of solitary confinement has become so entrenched that, as a general rule, ten months of solitary confinement are counted as one year of hard labor. Thus, the authorities themselves recognize that forced idleness is more difficult than forced labor.

A long-term detainee brought to Kharkiv penitentiary from remote provinces (there are many Caucasians, residents of Grodno, Astrakhan and other provinces just as far from Kharkiv) and, therefore, deprived of communication with loved ones, must endlessly cherish any news received from relatives. It may be that this connection with loved ones who have remained at large is the only true and most important incentive not to give up. There have been cases where adult detainees have cried without receiving news from home.

Criminal detainees met only with close relatives once a week on Sundays; political had twice: on Tuesdays and Fridays. Walks were allowed for the first four weeks in the courtyard. Lunches were received from the hospital kitchen. For the most part, former deputies met with detainees during walks. There is reason to believe that the news about former deputies of the First Meeting are in prison spread among the detainees in the first two days. The former deputies were amazed that during meetings with the detainees, they looked at them very carefully and perhaps a little gloomily. But they should have been the first to bow and talk to them, as their faces were immediately illuminated by a friendly smile. It was not possible to talk on walks: the guards were very careful about it [11, p. 4].

Detainees often suffered from the arbitrariness of guards. Any protest provoked shouts, curses and often the threat of "shooting like a dog." Interestingly, the more meaningful the protest, the more intelligent

and correct it was, the more storm it caused. The assistant chief of the Kharkiv penitentiary, nicknamed "Psychopath", was especially distinguished by all sorts of allegations and threats to the detainees, whom the detainees hated and feared [22].

There were also conflicts between the prison administration and the city's government agencies. Thus, in 1913, the Sanitary Care on Cold Mountain (where the penitentiary was located) noticed that the penitentiary spent several years removing sewage into the county and dumping it in a pit in front of the windows of residential buildings and the Zemstvo hospital. Despite instructions from the prison chief that such a phenomenon was unacceptable, the sewage continued. Therefore, the Sanitary Care appealed for assistance to the Kharkiv County Zemstvo, according to which the convict prison was strictly prohibited from removing garbage and sewage to the county territory [13, p. 6].

Almost annual outbreaks of typhus were a serious problem for convicts. One of the mass outbreaks occurred in 1913. The patients were sent to the hospital of the Kharkiv penitentiary. Some of the prisoners of the Kharkiv Transfer Prison were also sent there, as it had only a tiny and completely unequipped hospital. The epidemic doctor of the prison was O. Beklemishev [16, p. 3].

However, despite timely assistance, the death rate among convicts was high. Meliton Gobechiya, an active participant in the liberation movement in Georgia (1904-1906), became one of the victims of typhus. For his participation in the revolution he was sentenced in 1911 by the Tiflis Judicial Chamber to four years of hard labor. He arrived in Kharkiv penitentiary on August 9, 1911. D. Gobechiya went down in history as a talented poet and translator of French authors into Georgian, as well as the head of one of the Georgian newspapers during the uprising in Georgia. According to his convictions, M. Gobechiya joined the party of socialists-federalists [14, p. 4].

The Kharkiv Prison Trusteeship Committee, established in 1844 by a decree of June 8, 1843, made a great contribution to helping the convict prison (including the purchase of typhoid drugs), which existed under the government since 1819. The official task of the committee was the moral education of prisoners and charity for their benefit, in fact, he raised funds for the expansion and maintenance of prisons and helped manage them. Formally, the chairman of the committee was the governor, and its members – the bishop, prosecutor, representatives of nobles and merchants (staff of the committee, see Table 1) [18, p. 106].

Table 1
**Staff of the Kharkiv Guardianship Committee
 (1909) [1, p. 168]**

Occupation	Name and surname
Head of Committee	Alexander Yefimov
Assistant Director	Alexander Kulikov
Merchant	Solomon Dobkin
Merchant	Vasil Holberg
Burgher	Hryhoriy Nutys
Burgher	Leonid Lukashenko
Secretary	Mykola Popov

At the request of the Kharkiv Prisons Trustees Committee before the governor of the city, the penitentiary installed electric lighting in 818 light bulbs, 15 arc lanterns for 1,000 candles and 20 fans in 400 meters [15, p. 5]. However, the conditions of detention in the penal colony were far from ideal. The overcrowded and cramped cells of the prison lacked ventilation and lacked clean air. Another problem was the lack of food and the constant outbreaks of typhus, tuberculosis or scurvy. However, this was the situation in other penitentiaries in the Russian Empire. In May 1913, the head of the Main Prison Department of the Russian Empire inspected the penitentiaries, during which he also visited the Kharkiv penitentiary. On the basis of the inspector's visit, a bill on the reform of penal servitude was prepared, which in the autumn of 1913 was submitted to the State Meeting for consideration [19, p. 3]. According to it, forced labor institutions were destroyed. The convicts had to serve their sentences in the central penitentiary prisons of a new type, which were to be built in the centers of the empire according to a new model; instead of a four-year minimum, it was a six-year minimum. Exile after hard labor was replaced by a discount on the rights of "general" residence [17, p. 3]. However, this project was never implemented and remained only on paper.

The difficult conditions of detention of convicts made their adjustments, due to which the history of the Kharkiv penitentiary contained numerous episodes of riots and escapes. One of such riots took place on March 6, 1908, directly on a train while escorting another party of prisoners from Kharkiv to Mykolayiv on the Southern Railway. 37 convict detainees who were escorted to the Nikolaev temporary convict prison, between Kryukov and Pavlysh stations, attacked the convoy in the car for the purpose of escape. Senior Corporal Viktor Kuraletchenko, having received information from one of the convicts about the planned attack on the convoys, barely managed to get to the middle of the car, as he was surrounded by detainees. The corporal immediately stripped the

checker, and the head of the convoy, senior non-commissioned officer Yosyp Terentyev, who left at the same time, immediately called four convoys from the next car, ordering everyone to remove their revolvers. As soon as ranker Dmytro managed to pull out his revolver, one of the detainees hit him on the arm. His blow and the onslaught of an agitated crowd of detainees forced him to fire at the crowd, killing one of the detainees. The shot dispersed the crowd of detainees, which allowed the guards to immediately handcuff the detainees and thus restore order in the car. After a while, the detainees, already partially reassured, openly said: "Luckily for you, you were ready – we were preparing to escape to Kharkiv and to attack the convoy." March 7 at 8 a.m. the whole party of detainees numbering 105 people arrived in Mykolayiv in full order and was handed over to a temporary convict and city prison [3, p. 3].

Another escape attempt took place in the Kharkiv penitentiary in 1914, when three prisoners – M. Seryogin, A. Trempoln, S. Yelyzarenko (previously convicted of robbery) – dismantled several bricks in the wall and were exposed by the prison administration, because the neighbor-convict reported the escape of the beginning [20, p. 7].

However, there were successful attempts to escape the detainees. One of these occurred in the same year, 1914, and was carried out by Semyon Kal, convicted by the Kharkiv District Court for murder with intent to rob for 12 years. The detainee was 30 years old at the time of his escape and came from the peasants of Kharkiv province. S. Kal had a high-profile criminal record behind him and was serving a sentence for burglary for several years before his murder. Despite the strict supervision of the detainees, he still managed to escape in such circumstances. The fact is that S. Kal, while serving his sentence, worked among other detainees in a weaving warehouse at the prison. At the end of the work, he went unnoticed by others somewhere in the studio. During the search of the detainees, the disappearance of one detainee was probably noticed. S. Kal then made his way from the workshop to the attic, and from there to the roof adjacent to the outer wall of the prison. He came down from the wall, jumping into the garden. One of the guards noticed that a man was running through the garden. He was chased, but S. Kal managed to hide in the dark. Further searches were unsuccessful. S. Kal ran in gray prison clothes, without a hat, lost one shoe on the way [7, p. 6].

There were also cases when the detainee, after his release, was sent to hard labor again after a short period of time. Thus, on May 19, 1914, the body of a local

prostitute Varvara Daviskibina was found near the Karpovsky Garden. Investigators of the investigative police during the investigation of this case received information that on the day of V. Daviskibina's murder Ivan Fomenko was among the detainees of the penal prison. The latter was released on May 19 in the morning. He was seen with V. Daviskibina throughout the day. The next day, after her murder, I. Fomenko disappeared without a trace. He was searched in Zmievo, from where, at the request of the police, he was sent in stages to Kharkiv as a suspect in the murder of a prostitute. The motives for this crime, committed on the basis of revenge, are interesting. A few years ago, V. Daviskibina, according to rumors spread among the criminal world, "framed" in the forced labor of two well-wishers, who were also serving their sentences in the Kharkiv penitentiary. The "framed" decided to take revenge on the traitor. The case for this very soon presented itself. The convicts became friends with the prisoner I. Fomenko, whose imprisonment expired on May 19, 1914. Before his release from prison, the convicts asked him to take revenge on V. Daviskibina. I. Fomenko swore to comply with their request. After his release, on the same day, he met with V. Daviskibina, who was almost always in the den on Oleksandrivska Street. I. Fomenko was an old client of V. Daviskibina, and therefore when he offered her first a good drink in the dining room, and then, taking with him vodka and snacks, go for a walk in the Karpovsky garden, the prostitute had nothing against it. In court, one of I. Fomenko's close friends told how he said so that the prostitute did not hear: "She must be killed today for being framed with two friends. I swore to them that I would take revenge..." [8, p. 5].

After the February Revolution of 1917 and the change of power, the prisoners of the Kharkiv penitentiary, realizing that the situation could improve dramatically for them, made a number of demands to the judicial department, including: to release all prisoners from prison, whose guilt is unproven; to release from police supervision or on bail those prisoners whose guilt has been established but does not impose severe punishment; to apply the law of August 1 on early release. The prisoners went on a hunger strike until their demands were met, deciding to inform the Council of Workers and Soldiers Deputies, as well as the city council, that the hunger strike was a protest against their unfair treatment and was not excessive.

In this regard, the district court prosecutor informed the prison administration that the issue of precautionary measures, as well as the application of

the amnesty decree could be considered by the judicial authorities at the request of each of the interested parties. The law of August 1 on early release can be applied only after its publication in the "Collection of government decrees and orders." Instead, it was explained to the detainees that the hunger strike could not be a means to achieve illegal results and that any request of each prisoner would be considered immediately by the prosecutor [5]. However, none of the requests of the detainees was granted. The situation for convicts changed only at the end of 1917, when by the decision of the government Kharkiv penitentiary was finally liquidated and political prisoners were given long-awaited freedom [18, p. 106].

After the revolutionary events and the establishment of Soviet power, the former political prisoners of the Kharkiv penitentiary founded the Kharkiv Branch of the All-Ukrainian Society of Political Prisoners, which in 1925 had 67 members. According to statistics, the first place among the members of the society were socialists-revolutionaries, who numbered 31%, followed by the Social Democrats (Mensheviks) – 29%, Bolsheviks – 10%, Polish Socialists – 7%, anarchists and volunteers – 5% and non-partisans – 18%. A total of 88 members of the society spent 88 years and 7 months in prison pending trial. All received death sentences, which were later replaced by indefinite hard labor. Among the members of the Kharkiv Society were nine people, namely Bychkov, Vilensky, Galkin, Viktorov, Gornynenko, Levapekiy, Tornopolchenko and Ivanov-Solntsev, who were sentenced to death twice for various crimes. Among the members of the Kharkiv branch of political prisoners, 19 were beaten while serving their sentences, six of whom were repeatedly beaten by both the prison administration and senior officials. Four members of the Kharkiv branch were severely punished. One of the means of protest against the violence of the prison administration was the hunger strike of prisoners [4, p. 2].

Based on the testimony of former political prisoners, the Soviet government opened criminal proceedings against former members of the prison administration of the penal colony. For example, on July 24, 1925, a Kharkiv court heard a case accusing Kramarenko, an assistant chief of the former Kharkiv penitentiary, of beating political prisoners in 1907, the day the Second State Meeting was convened. About this case a telegraphic message was sent to the deputy from Kharkiv in the State Meeting Pozchansky. Witnesses in the case were those who had been beaten, including a number of people who held responsible positions as of 1925 – Senior Assistant Prosecutor

General Falkevac, Senior Assistant Prosecutor Toporyshch, Engineer Guzikov and others [6, p. 4].

Conclusion. Thus, examining the conditions of the prisoners in the Kharkiv penitentiary during 1906–1917, the following conclusions can be drawn. First, both political and criminal prisoners were held. Among them were well-known personalities of the time – former members of the First State Meeting G. Lintvarov and V. Radakov, as well as a participant

in the liberation movement in Georgia M. Gobechiya. Second, the conditions of the prisoners in the penal colony were appalling: the overcrowded and cramped cells of the prison lacked ventilation and lacked clean air; outbreaks of typhus, tuberculosis and scurvy were constant. Detainees often suffered from the arbitrariness of guards. Difficult conditions in the Kharkiv penitentiary forced detainees to riot and flee.

References:

1. Адрес-календарь правительственных, сословных и общественных учреждений Харьковской губернии / печ. по постановлению Харьк. ГСК. Харьков, 1906. С. 167.
2. Бурдина Д. Каторга на Сахалине в конце XIX – начале XX вв. *Молодой ученый*. 2017. № 1 (135). С. 370–374.
3. Внутренние известия. *Киевлянин*. 1908. № 77 (17 марта). С. 3.
4. В царских застенках, каторге и ссылке. *Харьковский пролетарий*. 1925. № 190 (22 августа). С. 2.
5. Голодовка в каторжной тюрьме. *Южный край*. 1917. № 14245 (24 сентября).
6. Дело об избииении политических заключенных в бывшей каторжной тюрьме (Холодная гора). Суд. *Пролетарий*. 1925. № 164 (21 июля). С. 4.
7. Дневник происшествий. *Утро*. 1914. № 2206 (23 января). С. 6.
8. Загадочное преступление в Карповском саду. Дневник происшествий. *Утро*. 1914. № 2328 (3 июня). С. 5.
9. Закон об упразднении сахалинской каторги (10 апреля 1906 г.). Полное собрание законов Российской империи : Собрание 3. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1885–1916. С. 340.
10. Иванов А. Сибирская политическая ссылка XVII – начала XX в. в исследованиях современников : учебное пособие. Иркутск : Изд-во ИГУ. 2013. 153 с.
11. Из впечатлений харьковского «выборжца». *Утро*. 1908. № 527 (29 августа). С. 4.
12. Левченко Л. Миколаївський піклувальний про тюрми комітет як орган управління тюремним господарством та опіки над в'язнями. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2020. № 3. С. 44–58.
13. Местная жизнь. *Утро*. 1912. № 1815 (2 декабря). С. 6.
14. Местная жизнь. *Утро*. 1914. № 2346 (21 июня). С. 4.
15. Местная жизнь. *Утро*. 1913. № 2001 (23 июня). С. 5.
16. Местная жизнь. *Утро*. 1913. № 1969 (20 мая). С. 3.
17. Проект про реформи каторги. *Рада*. 1913. № 162 (17 июля). С. 3.
18. Путівник Державного архіву Харківської області (рукопис). Харків, 2008. 1022 с.
19. Реформа каторги. *Рада*. 1913. № 122 (29 мая). С. 3.
20. Судебная хроника. *Утро*. 1914. № 2354 (29 июня). С. 7.
21. Токаленко П. Реакційна політика царизму на півдні України у роки Першої російської революції 1905–1910 років: статистичний вимір. *Емінак*. 2015. № 4. 32–37.
22. Харьковская тюрьма начала XX века в мемуарах заключенного. URL: <https://alfa-omega.kh.ua/ru/harkovskaya-tyurma-nachala-hh-veka-v-memuarah-zaklyuchennogo/>
23. Херсон – город церквей и тюрем. URL: <https://khersondaily.com/news/herson--gorod-tserkvej-i-tjuren>
24. Чувашова Е. Ссылные анархисты в Восточной Сибири (1907 – февраль 1917 гг.) : дисс. ... канд. ист. наук. Иркутск. 1995. 240 с.
25. Шенмайер И.Г. Эсеры в каторжных тюрьмах Восточной Сибири 1907–1917 гг. : автореф. дис. ... канд. ист. наук. Иркутск. 1997. 26 с.
26. Щукин В. Общественная благотворительность и попечительство в пенитенциарных учреждениях Российской империи. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2021. Т. 11. С. 456–463.

Біліченко Л.С. УМОВИ ПЕРЕБУВАННЯ У В'ЯЗНЕНИХ У ХАРКІВСЬКІЙ КАТОРЖНІЙ ТЮРМІ (1906–1917 РР.)

У статті досліджуються умови перебування ув'язнених у Харківській каторжній тюрмі упродовж 1906–1917 рр. Встановлено, що у 1904 р., з початком війни з Японією, в Російській імперії виникли труднощі, пов'язані з доставкою каторжан на о. Сахалін. Після закінчення бойових дій уряд дійшов висновку, що транспортування арештантів через всю країну є дуже дорогою і невиправданою

процедурою. Виходячи з цього, 10 квітня 1906 р. Державна Рада Російської імперії затвердила законопроект, в якому засновувалися центральні каторжні тюрми у європейській частині Російської імперії, у тому числі й у м. Харків. З'ясовано, що до 1913 р. Харківська каторжна тюрма мала назву «Харківське виправне арештантське відділення» та перебувала у віданні Харківської губернської тюремної інспекції. Начальником тюрми був призначений Степан Олександрович Фельдман. У ході дослідження було виявлено, що у Харківській каторжній тюрмі, за весь період її існування, утримувались як політичні, так і кримінальні в'язні. Серед них були й відомі особистості того часу: колишні члени Першої Державної Думи Г.М. Лінтваров і В.М. Радаков, учасник визвольного руху в Грузії М.Д. Гобечія. Досліджено побут ув'язнених та виявлено, що на території тюрми функціонувала церква, лікарня та майстерні. З'ясовано, що арештанти страждали від свавілля наглядачів, а також від епідемії сипного тифу. Установлено, що великий внесок у допомогу каторжній тюрмі (у тому числі й у закупівлі медикаментів для подолання сипного тифу) зробив Харківський піклувальний про тюрми комітет. Саме за клопотанням Харківського піклувального про тюрми комітету перед губернатором міста, у каторжній тюрмі встановили електричне освітлення у 818 лампочок, 15 дугових ліхтарів по 1 тис. свічок і 20 вентиляторів на 400 метрів площі. Однак, не дивлячись на це, умови утримання в'язнів у каторжній тюрмі були далекі від ідеалу. Так, у переповнених і тісних камерах тюрми не було вентиляції та бракувало чистого повітря. Ще однією проблемою був брак їжі та постійні спалахи епідемії тифу, туберкульозу або цинги. Виявлено, що через складні умови утримання каторжан, історія Харківської каторжної тюрми містила багаточисленні епізоди бунтів і втеч. Ситуація для каторжан змінилася лише наприкінці 1917 р., коли за рішенням уряду Харківська каторжна тюрма була остаточно ліквідована, а політичні ув'язнені отримали довгоочікувану свободу

Ключові слова: каторга, Харківська каторжна тюрма, в'язні, М.Д. Гобечія, Г.М. Лінтваров, В.М. Радаков, Харківський піклувальний про тюрми комітет.

Váradi N.F.

Ferenc Rakoczi II Transcarpathian Hungarian College of Higher Education

INDUSTRIAL AND COMMERCIAL CHARACTERISTICS OF TRANSCARPATHIA IN THE KHRUSHCHEV ERA (1953–1964)

Transcarpathia had been economically integrated into the Soviet system since 1946 and became part of the Ukrainian national economy. Plan-based management was implemented in all areas of agriculture and industry. The area was of strategic importance in terms of transport from east to west, it was considered a “western gate”. A significant part of the electricity, gas and oil exports to Europe flowed through the region. The Mir electricity transmission line, the Druzhba, the Soyuz, and the Urengoy – Pomary – Uzhgorod pipelines were also situated in the region. The Chop-Batevo area became an important transshipment area for the transport of goods, where significant freight traffic was handled on the railway with a wide and narrow gauge and a transshipment station. The article is mainly based on new data, documents from the Transcarpathian Regional State Archives and evaluates the industrial and commercial characteristics of Transcarpathia in the Khrushchev era (1953–1964). Due to its geopolitical situation, Transcarpathia received significant attention from Soviet leaders. It is possible to make such conclusions. During the Khrushchev era, the food and light industry started to develop. Different types of Transcarpathian wines, Uzhgorod cognac, canned vegetables and various bottled mineral water were in strong demand in the huge market of the Soviet Union. The milling industry also developed, mainly because the Soviet troops stationed in Central Europe were supplied from Transcarpathia. Lots of shops, cafes, bakeries, repair shops, restaurants etc. were opened. The unemployment decreased; the trade developed. Among the main goals of the Transcarpathian political leadership were establishing and deepening friendly relations and co-operation with neighbouring countries, developing tourism and infrastructure, reducing housing shortages, developing urban industries, which entailed the acceleration of urbanization processes.

Key words: *food industry, light industry, trade, Transcarpathia of 1953–1964, plan-based economy.*

Problem statement. Due to its geopolitical situation, Transcarpathia received significant attention from Soviet leaders. The area was of strategic importance in terms of transport from east to west, it was considered a “western gate”. A significant part of the electricity, gas and oil exports to Europe flowed through the region. The Mir electricity transmission line, the Druzhba [20, c. 159–160], the Soyuz, and the Urengoy – Pomary – Uzhgorod pipelines [23, old. 95–96] were also situated in the region. The Chop-Batevo area became an important transshipment area for the transport of goods, where significant freight traffic was handled on the railway with a wide and narrow gauge and a transshipment station [22, old. 321–325].

Analysis of recent research and publications. The study is mainly based on new data, documents from the Transcarpathian Regional State Archives, but also on the study of László Brenzovics: “The Periods of the History of Transcarpathia and its Economic and Social Situation in the 20th Century” [23]; Román Oficinszkij: “Peculiarities of the Soviet Period in the History of Transcarpathia” [27];

Shman’ko G. et al: “Regional Aspects of Cross-Border Economic Cooperation between the USSR and the CMEA Countries” [21]. All three studies give information about the specific situation of Transcarpathia within the Soviet Empire. The region being located on the edge of the Soviet Union had a great role in cross-border cooperation in different fields (political, cultural, sport), and also in trade. As the the electricity, gas and oil exports to Europe flowed through Transcarpathia great emphasis was based on its industry.

In order we could understand the history of Transcarpathia in the given historical period, we should have an overview about the changes in the political life of the Countries of Central, Eastern and South-Eastern Europe after World War II. In this, to know the whole historical background, helps us among the others the study of Tamás Krausz: “Countries of Central, Eastern and South-Eastern Europe after World War II” [26].

The **purpose of this article** is to evaluate the industrial and commercial characteristics of Transcarpathia in the Khrushchev era (1953–1964).

Main text. Transcarpathia had been economically integrated into the Soviet system since 1946 and became part of the Ukrainian national economy. Plan-based management was implemented in all areas of agriculture and industry. Great emphasis was placed on the wood processing, forestry, chemical, food and light industry sectors. In production, quantity prevailed over quality. One of the main goals of the political leadership in Transcarpathia was to eliminate unemployment. The region received financial support for the development of industrial sectors, so the development of urban industrial sectors increased during the Khrushchev period, which led to the acceleration of urbanization processes.

From 1957, two modern sectors, the electrical and chemical industries, were given a prominent role in the development of heavy industry [26, c. 374]. Great emphasis was placed on the development of the forestry and chemical plants in Velykyi Bereznyi, Perechyn, Svaliava and the Uzhhorod power plant. And although the supply of electricity to the kolkhozes began in the framework of modernization as early as 1953 [1, apk. 1–97], the construction of the network was still hampered.

The Silenergo (County Agricultural Energy Office) system in the region was reorganized in 1959. That is, its functions were transferred to the District Directorate of “Karpatenergo”, which was headquartered in Ivano-Frankivsk. This led to a fragmentation of money and financial resources for the construction of rural electrification facilities and led to shortcomings in the development and design of electrification. It deprived production offices of the possibility of electrification on a production basis in their own zones. Some of the electrical equipment in the villages and districts was in an accident-prone condition, and the kolkhozes and sovkhoses did not have opportunities for a normal use of electricity. Farms received almost no technical assistance in the operation and repair of electrical equipment, and no work was carried out on the complete refurbishment of low-voltage lines and stations. The electrification of agricultural production deteriorated. In 1962, the County Committee of the UCP had to raise the issue of renewing the Silenergo system in the region. Pursuant to Decree No. 654-p of the USSR Council of Ministers issued on 26 April 1962, the county agricultural energy office was reinstated and removed from the competence of “Karpatenergo”. Thereafter, the county agricultural energy office was under the direct authority of the Ministry of Energy and Electrification of the USSR [5, apk. 1–41].

In the Khrushchev years, there were nearly 300 light industry plants and factories in Transcarpathia. The largest: the sewing factories in Berehove, Mukachevo, Vynohradiv and Uzhhorod; the Khust hat factory; the shoe factories in Khust, Vynohradiv, Uzhhorod and Vylk; the weaving factories in Irshava, Mukachevo and Uzhhorod. Brick tile factories operated in Berehove, Chop, Khust, Mukachevo, and Vynohradiv. In addition, there were car repair shops, ceramic factories, tobacco fermentation plants, paper and leather factories, etc.

In the January or February issues of the *Sovietskoye Zakarpatye*, *Zakarpatskaya Pravda*, and its Hungarian version, the *Kárpáti Igaz Szó*, summary statistical data on the previous year’s industrial production were published. For example, the main, most successfully manufactured products in Transcarpathia in 1955 were: steel wire, animal fat, mineral water, cigarettes, tiles, underwear, outerwear, steam iron, fruit wine, barrels, meat, sausage, lime, oil, cotton, salt, coal, grape wine, bricks, electricity [13, c. 2]. From 1960, these products were supplemented with canned food, timber, footwear, paper and cardboard, macaroni, tools, dairy products, and reinforced concrete structures [14, c. 2]. From 1962, bread, pastry and candy were also included in the list [15, c. 2]. From 1963, the production of furniture and confectionery products developed rapidly [16, c. 3; 24, old. 3], and from 1964 the production of plastic products [25, old. 2] as well. The percentage of these, which is usually 100% or often even higher, and in some cases even 177%, does not correspond to reality. Thus, for example, in 1957, many industrial companies did not produce the expected amounts. These were the wood processing plants in Mizhhirya, Perechyn; the wood factories in Chynadiyev and Volovets. The shoe factory in Vynohradiv did not produce enough leather footwear, but there were also shortcomings in the production of meat and sugar as well. Despite all this, in 1957, according to statistical data, 107% of the the state plan was achieved in Transcarpathia [15, c. 2].

In the spirit of extensive economic development, the Soviet Union made much more significant investments in Transcarpathia than what would have been justified by the size and natural resources of the region. The emergence of industrial companies changed the image of cities, multiplied the population and significantly changed the ethnic composition. Logging and wood processing continued to be the main industries. All state forests were merged into one trust, the “Zakarpatlis” wood processing plant. The volume of logging increased significantly. The extracted wood was used to produce timber, furniture board, veneer board and furniture [23, old. 96].

There were furniture factories in every major town and city where large-scale, not so high-quality goods were produced, which had a definite demand in the country of total shortages. There were furniture factories in Berehove, Khust, Irshava, Mukachevo, Vynohradiv, Veykyi Bereznyi, Svaliava, Tyachiv, Uzhhorod, etc.

The food industry underwent significant development. It had to provide food to the growing urban population, which is why meat processing and dairy processing plants, as well as bread factories were established in all major towns and cities. Transcarpathian wines, Uzhhorod cognac, canned vegetables and bottled mineral waters were in strong demand on the huge market of the Soviet Union. The milling industry also developed, as Soviet troops stationed in Central Europe were supplied from Transcarpathia [23, old. 97].

By the end of the 1950s, there were half a hundred shops, dozens of restaurants, canteens, cafes and two large markets in Uzhhorod [27, old. 271]. New products appeared on store shelves, queues for bread disappeared, sugar, coffee, matches, kerosene, tea, fish, sausages, cheese, eggs, meat, butter, canned food, fruit, vegetables, gas, and other products essential for everyday life became available. Lots of goods were available in the markets, however, their quality did not meet the customers' expectations. The imported goods came mainly from China, Czechoslovakia, Hungary, GDR, FRG [21, c. 190].

On October 15, 1960, the county executive committee passed a resolution entitled "To further improve trade in the county", in accordance with the decision of the UCP Central Committee and the Council of Ministers issued on September 13, 1960 № 1563. Under the resolution, 333 shops, 30 pharmacies were built and more than a thousand people were employed. There were also shops on the ground floors of some blocks of flats. Self-service stores became common. Advertising companies were established in Uzhhorod and Mukachevo. Numerous dairy shops, bakeries, etc. were established. Between 1958 and 1960, 30 delegations from Russia, Estonia and other parts of Ukraine arrived in Transcarpathia to improve trade and share their experience. A number of competitions were organized for those involved in trade. The Kosyno village consumer company operating in the Berehove district won on several occasions, not only at the county level, but also at the republican level [2, apk. 1–75].

In the post-war years, machine and tractor stations (MTS) played a significant role in the development of the kolkhoz-based management system in the

region. As soon as the first collective farms were formed, there was a need for their technical supply, the mechanization of farming and the cultivation of agricultural crops. As early as the end of 1947, nine MTS stations were established in the county, the operation of which was greatly assisted by the Soviet leadership, for example, they provided them with loans for machinery, fertilizers and building materials. Between 1953 and 1958, there were eleven machine-tractor stations and two livestock machine stations in the region [18, c. 103].

In Transcarpathia, most of the technical and human resources were concentrated in the MTS-s. In 1955, the number of employees reached 3,480. In order to strengthen the engineering and technical human resources of those working in the county's MTS-s, in early 1953, 24 engineers from Stalin County and 20 mechanics and technicians from Kharkiv arrived [6, apk. 7]. The total number of tractors in the MTS-s was 724 [10, apk. 11].

In 1953, the Batrad MTS in Berehove district and the Rakoshyno MTS in the Mukachevo district were the most successful [8, apk. 37]. In the Batrad MTS area, the yield of cereals was one of the highest in the region and reached 15.2 hundredweights per hectare, in the collective farms "Lenin's Way", "Engels" and "Voroshylov" this number reached between 16 and 20 hundredweights [9, apk. 50–56].

In 1955, the greatest successes were achieved by the Volovets, Khust, Uzhhorod and Rakoshyno MTS-s. According to the results of the All-Soviet Socialist Labor Competition, in 1955 the Soviet Ministry of Agriculture awarded the work of the Volovets MTS with a cash prize of twenty thousand rubles for the second time [11, apk. 37].

However, a number of errors and shortcomings were observed in the work of the MTS-s. The most important task of the stations, which was set by the September 1953 plenary session of the CPSU Central Committee, was to achieve the planned yields of the main agricultural crops and to increase the productivity of animal husbandry, especially in the dairy industry. However, this did not materialize in any of the region's MTS zones [7, apk. 33].

At the plenary session of the Central Committee of the Soviet Communist Party in February 1958, a resolution on the further development of the kolkhoz system and the reorganization of the MTS-s was passed. The resolution emphasized the need to hand over the machinery of MTS-s to collective farms in order to make more efficient use of modern technology and to promote technical progress in agriculture, to work more efficiently, increase

productivity and reduce costs. On March 17, 1958, the County Committee of the UCP received instructions from the Central Committee of the UCP to hand over the machines to the collective farms. It emphasized that: “[t]he machines must be handed over only on a voluntary basis; it is advisable to divide the brigades according to the number of complexes; if the kolkhozes purchase the machines, the decision to that effect must be adopted by the general meeting; the technical condition of the machines must be properly determined, defective machines must not be taken over; the number of kolkhozes that will not be able to buy out the machinery in the next five years must be determined; the amalgamation of such kolkhozes with the more economically stable kolkhozes must be organized, they must be strengthened with additional workforce and by relocating the kolkhozes into industrial associations <...>; the liquidation and reorganization of the collective farms is prohibited without a decision by the Central Committee; the report on the handover of the machinery shall be forwarded to the Central Committee” [12, apk. 10].

The total value of tractors and agricultural machinery listed in the MTS-s reached 44.1 million rubles. The value of the machines intended for sale to the kolkhozes was estimated at 33.5 million [12, apk. 11–14].

In 1957, the money income of the collective farms was 425 million rubles, or 2,600 rubles per hectare. Most kolkhozes were able to pay for the machines as long as they limited their investments in other sectors. Thus, for example, 30 kolkhozes were able to pay for the machines immediately, 80 paid for them by the end of December 1958, 90 in 1959, and 40 by 1960. 25 collective farms in mountain areas did not buy agricultural machinery.

At the beginning of the reorganization, 299 agricultural professionals worked in the MTS-s, including 116 engineers and technicians, 58 agronomists, 26 livestock technicians, 13 land management specialists, 13 veterinarians, and 34 accountants. According to the decision of the local authorities, in order to monitor the production, agronomic and animal husbandry services provided to the kolkhozes, and construction sites, the district executive committees set up 12–14 district supervision groups, whose members were experienced agricultural specialists. The control and management of the groups was the responsibility of the chairman of the district executive committee [12, apk. 17].

Thirteen technical repair stations (MRS) were operating for the repair of tractors and the transport of agricultural machinery, spare parts, fuel, motor

oil and mineral fertilizers to farms. They were also responsible for carrying out individual collective farm work on the basis of applications and contracts, such as excavation, drilling, extermination of shrub vegetation, landscaping, and so on.

In the context of urbanization, Soviet leaders were working to create “agricultural cities” attacked backyard farms. Yet, as the collective farm members earned very little, their main livelihood was from their backyard farming. Several of them also sold the produce in the market. Stealing from the common was considered a forgivable sin [23, old. 97].

At the XXI Party Congress from 27 January to 5 February 1959 a seven-year plan was adopted (1959–1965). More secure livelihood, education and health care, leave and pensions were state-guaranteed benefits. Above all, however, the enormous housing construction, which was called “Khrushchevkas”, or “Khrushchobas”, (combining the word “trushchoba”, meaning slum, with the name of the Secretary-General) attracted a great deal of attention [26, old. 374–375].

Table 1
Sectoral distribution of the working-age urban population of Transcarpathia in 1962
[3, apk. 1–3]

Thousand of people	Sector, in which they were employed
38,1	industry
6,6	construction
9,1	transport and communication
13,9	agriculture (kolkhozes, sovkhoses, etc.)
9,4	trade and catering
4,3	housing and communal services
6,7	health, physical education, social care
8,1	education
5,1	leading bodies, party and other social organizations
8,5	other sectors of the economy (science, art, etc.)
51,5	unemployed population in public production

In the case of the rural population, the total number of employees working in public production was 216.5 thousand; of which 114.5 thousand were employed in state-owned enterprises, institutions and social organizations, and 102 thousand in collective farms [3, apk. 10]. Those who exceeded the prescribed quantities were awarded the Hero of the Soviet Socialist Labor award for their outstanding work [4, apk. 10].

Conclusions. During the Khrushchev era, the food and light industry started to develop. Different

types of Transcarpathian wines, Uzhgorod cognac, canned vegetables and various bottled mineral water were in strong demand in the huge market of the Soviet Union. The milling industry also developed, mainly because the Soviet troops stationed in Central Europe were supplied from Transcarpathia. Lots of shops, cafes, bakeries, repair shops, restaurants etc. were opened. The unemployment

decreased; the trade developed. Among the main goals of the Transcarpathian political leadership were establishing and deepening friendly relations and co-operation with neighbouring countries, developing tourism and infrastructure, reducing housing shortages, developing urban industries, which entailed the acceleration of urbanization processes.

References:

1. Державний архів Закарпатської обл. (Держархів Закарпатської обл.). Ф. 1. Оп. 1. Спр. № 2139.
2. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. Спр. № 76.
3. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. Спр. № 429.
4. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. Спр. № 433.
5. Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 5. Спр. № 696.
6. Держархів Закарпатської обл. Ф. Р-179. Оп. 1. Од. зб. 1783.
7. Держархів Закарпатської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Од. зб. 1563.
8. Держархів Закарпатської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Од. зб. 1640.
9. Держархів Закарпатської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Од. зб. 1783.
10. Держархів Закарпатської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Од. зб. 1786.
11. Держархів Закарпатської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Од. зб. 2256.
12. Держархів Закарпатської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Од. зб. 3307.
13. Закарпатська правда. 21 січня 1956.
14. Закарпатська правда. 28 січня 1961.
15. Закарпатська правда. 5 лютого 1963.
16. Закарпатська правда. 30 січня 1964.
17. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації / В.І. Белоусов та ін. Ужгород : Карпати, 1980. 320 с.
18. Народне господарство Закарпатської області. Статистичний збірник. Ужгород, 1957.
19. Прикордонне співробітництво: регіональні трансформації і перспективи / В.П. Мікловда, Л.М. Газуда, Б.І. Дяченко, О.В. Лизанець. Ужгород : Бреза А.Е., 2012. 232 с.
20. Хроніка Закарпаття 1867–2010 = Kárpátalja évszámokban 1867–2010 / відп. за вип. М. Токар. Ужгород : Говерла, 2011. 312 с.
21. Шманько Г.И., Сюсько И.Н., Пруница Н.Ю. и др. Региональные аспекты приграничного экономического сотрудничества СССР со странами СЭВ / Институт социальных и экономических проблем зарубежных стран АН УССР, Ужгородский отдел. М., 1983.
22. Beregszászi A. A kárpátaljai Bány település. *Lokális világok*. Együttélés a Kárpát-medencében. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Budapest : MTA Társadalomkutató Központ, 2003. Old. 321–332.
23. Brenzovics L. Kárpátalja történetének korszakai és gazdasági – társadalmi helyzete a XX. Században. *Kárpátalja* / Szerk. Baranyi B. Pécs – Budapest : MTA Regionális Kutatások Központja, 2009. Old. 75–106.
24. Kárpáti Igaz Szó. 30 január 1964.
25. Kárpáti Igaz Szó. 5 február 1965.
26. Krausz T. Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa országai a második világháború után. Szovjetunió (1945–1991). *20. századi egyetemes történet – I. kötet. Európa* / Szerk. I. Németh. Budapest : Osiris Kiadó, 2005. Old. 369–384.
27. Oficinskij R. A szovjet időszak sajátosságai Kárpátalja történetében. *Kárpátalja 1919–2009* / Szerk. Fedinec Cs., Vehes M. Budapest, 2010.

Вароді Н.Ф. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРОМИСЛОВОСТІ Й ТОРГІВЛІ ЗАКАРПАТТЯ У ДОБУ ХРУЩОВА (1953–1964)

Из 1946 р. Закарпаття було економічно інтегроване до радянської системи і стало органічною складовою частиною народного господарства України. В усіх галузях сільського господарства та промисловості впроваджувалося планове управління. Район мав стратегічне значення з погляду транспортного сполучення між сходом і заходом, його вважали «західними воротами». Значна частина експорту електроенергії, газу й нафти до Європи проходила через цю місцевість. Також на території області були розташовані ЛЕП «Мир», нафтопроводи «Дружба», «Союз»,

«Уренгой – Помари – Ужгород». Важливим проміжним районом для перевезення вантажів став Чоп – Батєво, де значні вантажні перевезення обслуговувала залізниця із широкою та вузькою коліями та перевантажувальною станцією. У статті, котра переважно базується на нових даних, документах Закарпатського обласного державного архіву, оцінюються промислово-торговельні характеристики Закарпаття протягом хрущовської доби (1953–1964). Завдяки своєму геополітичному становищу Закарпаття привертало значну увагу радянських керівників. Можна зробити такі висновки. За часів Хрущова почали розвиватися харчова та легка промисловість. На величезному ринку Радянського Союзу користувалися великим попитом різні види закарпатських вин, ужгородський коньяк, овочеві консерви та різноманітна бутильована мінеральна вода. Розвивалася і млинарна промисловість, передусім тому, що радянські війська, котрі перебували у Центральній Європі, постачалися з Закарпаття. Було відкрито багато магазинів, кафе, пекарень, ремонтних майстерень, ресторанів тощо. Знизився рівень безробіття; розвивалася торгівля. Серед основних цілей політичного керівництва Закарпаття були налагодження та поглиблення дружніх відносин і співпраці із сусідніми країнами, розвиток туризму й інфраструктури, зменшення дефіциту житла, розвиток міської промисловості, що сприяло прискоренню урбанізації.

Ключові слова: харчова промисловість, легка промисловість, торгівля, Закарпаття 1953–1964 рр., планова економіка.

Войтович Н.М.

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

Бричка Б.Б.

Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького

БІДНІСТЬ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ЕКОНОМІЧНИЙ АНАЛІЗ

У статті подано різні трактування явища бідності як філософами, так і економістами; проведено опитування серед жителів міст і сіл Львівської області з метою аналізу рівня бідності; встановлено, що рівень бідності залишається на високому рівні, а темпи економічного зростання не дозволяють швидко підвищити рівень життя. Методологія дослідження – системний підхід до вивчення феномену бідності з використанням загальнонаукових методів, передусім систематизації, типологізації, узагальнення, анкетування, а також статистичних методів. Наукова новизна розвідки – це аналіз явища бідності із поєднанням історичного матеріалу з емпіричними даними, пов'язаними із рівнем доходів громадян, їхніми споживчими видатками та заощадженнями. Традиційно до причин формування бідності належать природні та географічні фактори, економічні фактори, медичне забезпечення, адміністративно-урядові проблеми, соціальні та демографічні фактори. Бідність в Україні має ще й певні особливості: низький рівень життя населення загалом; психологічне несприйняття економічної нерівності; раптова неочікувана бідність; так звана бідність поколінь; зростання кількості людей, котрі вважають себе бідними. На превеликий жаль, рівень бідності в Україні залишається достатньо високим, а темпи економічного зростання країни не дозволяють забезпечити стрімке зростання доходів на душу населення. За даними звіту Державного комітету статистики «Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за матеріалами вибіркового обстеження)», частка домогосподарств, що відносять себе до категорії бідних, зростає із 65,3% у 2019 році до 67,1% у 2020.

Ключові слова: бідність, рівень бідності, доходи, видатки, заощадження.

Постановка проблеми. У час перетворень і змін, побудови ринкової економіки спостерігаємо різкі коливання макроекономічних показників, які провокують поляризацію доходів, соціальну диференціацію та розшарування, що врешті призводять до загострення проблем, пов'язаних із бідністю, проте бідність є проявом і наслідком не лише вищезазначених факторів, а вже до причин її формування належать: 1) природні та географічні фактори (клімат, інтенсивне використання земель і зниження їхньої родючості); 2) економічні фактори (інфляційні тенденції, відсутність робочих місць і високий рівень безробіття); 3) медичне забезпечення (малий доступ до якісного медичного обслуговування, соціальні хвороби – СНІД, туберкульоз тощо); 4) адміністративно-урядові проблеми (відсутність демократичних трансформацій, які впливають на рівень поширення соціальної політики, слабе правове регулювання проблеми превентивності й усунення бідності); 5) соціальні та демографічні фактори (перенасе-

лення та відсутність контролю народжуваності, поширення злочинності, війна) [7, с. 82–83].

ООН визначає чотири основні прояви бідності: 1) коротке життя; 2) низьку професійно-освітню підготовку; 3) позбавлення економічної бази нормального життя – чистої питної води, медичних послуг; 4) вилучення із суспільного життя [6, с. 119]. Поряд із такими загальними ознаками українська бідність має цілу низку специфічних особливостей: низький рівень життя населення загалом; психологічне несприйняття економічної нерівності; раптова неочікувана бідність (як наслідок бойових дій на сході України); так звана бідність поколінь (йдеться про те, що люди, які тривалий час перебувають у стані бідності, втрачають віру в себе); зростання кількості людей, котрі вважають себе бідними (йдеться про емоційний аспект суб'єктивної бідності). З останньою особливістю пов'язане поняття «відносної бідності», що визначається шляхом порівняння із загальноприйнятим рівнем життя, який

вважається «нормальним» у цьому суспільстві [6, с. 121]. Бідність пов'язана не тільки з дефіцитом ресурсів, але і з так званим соціальним соромом, загостренням усвідомленості власної бідності, яке породжує суб'єктивне сприйняття картини бідності, розбіжність її оцінок [10].

Мета статті – подати різні трактування явища бідності як філософами, так і економістами; провести опитування серед жителів міст і сіл Львівської області для аналізу рівня бідності та показати її динаміку в контексті розвитку національної економіки.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблему бідності порушувала значна кількість дослідників, серед яких чільне місце займають філософи, економісти, соціологи А. Сміт, Д. Рікардо, Дж. Мілль, Т. Мальтус, Дж. Кейнс, Г. Спенсер, М. Вебер, О. Льюїс.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи праці філософів, економістів і вчених різних історичних епох і напрямів, подаємо різні тлумачення бідності як соціального явища. Так, Аристотель стверджував, що у державі має бути три елементи: один клас – дуже багатий, інший – дуже бідний, а третій є середнім, який мав би сумарно володіти більшістю майна, однак державі треба думати про бідних, адже бідність породжує бунт і злочини. Філософ вважав, що держава зі значною часткою бідних приречена на загибель [1, с. 71–78]. І. Кант був переконаний, що у суспільстві завжди будуть бідні, інваліди та хворі, на утримання яких потрібні державні кошти. Ці ідеї сьогодні практикуються соціально орієнтованими державами [14].

У класичній політекономії явища бідності та багатства були осмислені Адамом Смітом, Давідом Рікардо, Джоном Стюартом Міллем, Томасом Мальтусом. Зокрема, А. Сміт у фундаментальній праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» (1776) розглянув існування суперечностей між рівністю-нерівністю та справедливістю-несправедливістю в суспільстві. На його думку, нерівність у доходах – це об'єктивний процес, спричинений неоднаковими здібностями людей, навичками до важкої повсякденної праці, а також конкуренцією породженою ринковою організацією життя. На думку вченого, розмір заробітної платні чи прибутку кожної людини залежить від характеру діяльності останньої [8, с. 241]. Ймовірність успіху в певній професії дозволила А. Сміту стверджувати, що розмір доходу/прибутку індивіда чи підприємця залежить від ризику в обраній сфері діяльності. Тобто А. Сміт наголошує на таланті, здібностях, певній удачі

та навіть щасті (маючи на увазі «щасливий лотерейний квиток» у житті) [8, с. 242], проте, якщо соціально-економічну нерівність, що ґрунтується на індивідуальних якостях індивіда, умовах праці, сфері його діяльності можна вважати об'єктивним явищем ринкового суспільства, то нерівність, яка формується через втручання держави у господарську діяльність, є дійсно економічною проблемою. А. Сміт виділяє такі три напрями державного втручання: 1) обмеження конкуренції у деяких галузях; 2) пряме посилення (підтримку) конкуренції в інших галузях; 3) обмеження переливу капіталу і праці з однієї галузі до іншої [8, с. 243]. Регулювання державою ринку призводить до економічної нерівності та зростання бідності, тому роль держави А. Сміт бачить лише у виконанні суспільно важливих функцій, таких як захист населення, судочинство тощо [8, с. 245].

Д. Рікардо підкреслював, що бідність походить від лінощів народу. Щоб останній ставав щасливішим, потрібні стимули до праці [13, с. 46]. Для того треба створювати нові потреби та розвивати нові смаки. Країни повинні нагромаджувати багато більшу кількість капіталу доти, поки зменшена норма виробництва зробить ріст капіталу менш швидким, ніж ріст населення. Відповідно, функція формування платоспроможного попиту передбачає узгодження такого попиту з виробництвом споживчих товарів і кількістю населення [13, с. 50].

Дж. Мілль розумів, що у ринковій економіці існують сфери «безсилля ринку». На думку вченого, для того, щоб поліпшити ринок без ліквідації приватної власності, потрібно затвердити порядок, за якого «ніхто не бідний, ніхто не прагне стати багатшим і немає причин побоюватися бути відкинутим через зусилля інших проштовхнутися вперед». Функцію згладжування недоліків ринку повинна виконувати держава. Саме держава повинна створювати соціальну інфраструктуру, розвивати науку тощо [5].

Т. Мальтус відзначав, що причиною бідності є вищі темпи зростання населення порівняно зі зростанням ресурсів. Особливо швидко зростає якраз бідне населення, а держава лиш сприяє цьому через систему допомоги [9].

Загалом, на думку прихильників класичної економіки, ринкова система через механізм конкуренції забезпечує справедливий розподіл доходів, відповідно до вмінь, кваліфікації, таланту та здатності до ризику учасників ринкового процесу. Суть конкуренції як боротьби кожного учасника за максимальний вигоду незмінна (як незмінний і

її результат) – відбір найефективніших господарських одиниць [2]. Водночас державне втручання може послабити рівень конкуренції та знизити ефективність національної економіки. Тому, на думку класиків, ефективність економіки важливіша за соціальну рівність, яка може знизити стимули до праці й удосконалення.

Англійський економіст Дж. Кейнс був переконаний у тому, що бідність і циклічне безробіття можна подолати за допомогою державного регулювання на основі розширення сукупного попиту, що стимулюватиме національну економіку до рівня повної зайнятості. Відкидаючи концепцію «державного соціалізму», він стверджував, що «економічна анархія» ринкової системи на основі концепції *laissez-faire* (невтручання держави) не забезпечує повної зайнятості, а також достатньої рівності прибутків і багатства. Це вимагає розширення державних функцій і посилення державного контролю за заощадженнями й інвестиціями. Таким є шлях досягнення «соціальної справедливості та стабільності». Це дозволить створити керовану ринкову систему, за якої, як сподівався Кейнс, «грошові мотиви» будуть менш важливими. Кейнсіанську економічну політику сильно критикують як таку, що спричиняє інфляцію та зміцнює бюрократію [4].

Д. Норт, лауреат Нобелівської премії з економіки, відомий економіст вважав, що успіх країни залежить не від наявних у неї ресурсів і навіть не від темпів зростання економіки, а від домінуючого суспільного ладу. Є дві найважливіші якісні його характеристики. Перша – суть притаманних суспільству інституцій і зміст установлених цими інституціями правил гри для підтримання найрізноманітніших форм людської життєдіяльності. Інституції, за Д. Нортом, – це формальні й неформальні обмеження та правила (конституції, закони, договори, звичаї), а також примуси, що структурують взаємодію людей у суспільстві. Крім того, це правила моральної й етичної поведінки людей у соціумі загалом і у створенні та збільшенні багатства зокрема. Друга – прийнятий у суспільстві спосіб регулювання доступу громадян до різноманітних організаційних форм (політичних, економічних, соціальних тощо) за допомогою встановлених правил гри. Організаційні форми – це підприємства, установи, спілки, партії, товариства, асоціації, інші юридичні особи та неформальні об'єднання. Саме такі об'єднання дають громадянам змогу реалізувати їхні прагнення. Фінансові вливання міжнародних фінансових інституцій, скеровані не адресно на масштабні

інвестиційні проекти та реформи, а на латання бюджетних дірок і проїдання, – це риба замість вудочки. У країнах, де панує суспільний лад із обмеженим доступом, правила гри є такими, що люди не мають повного доступу до можливостей, які їм надала б участь у різноманітних організаціях та об'єднаннях. У такому суспільстві особисті стосунки, а надто між владними індивідами (хто, чий і звідки), становлять основу суспільних зв'язків і кардинально впливають як на правила гри, так і на доступ людей до можливостей. Відповідно можновладці прагнуть зберегти свою монополію на доступ до можливостей та обмежують доступ простих (чужих, не своїх) осіб до політичних, економічних, соціальних та інших благ. Щоб зберегти свій статус, верхівка періодично відкуповується від народу певним перерозподілом благ чи широким запровадженням субсидій (купує спокій за частку владної ренти), культивує таким чином патерналізм і популізм. Суспільство з обмеженим доступом орієнтоване в економіці не на створення нової вартості, а на присвоєння наявної, на пошук ренти, на зовнішні позики, визиск ресурсів, обмеження конкуренції, патерналізм. Усе це зрештою не збільшує, а зменшує суспільний добробут.

Світ перебував у стані закритого доступу, аж доки на початку XIX століття не виник стан речей, який Д. Норт називає суспільним ладом із відкритим доступом, котрий має такі характеристики: відсутність обмежень на заняття економічною, політичною, релігійною й освітньою діяльністю; відкритий й доступний для всіх підтримку організаційних форм у будь-якому виді діяльності; верховенство права, доступне всім громадянам. За такого ладу особисті стосунки теж важливі, проте громадянам у суспільному житті вже не потрібно орієнтуватися тільки на них. В обох суспільних устроях – і з обмеженим, і з відкритим доступом – існують і публічні, і приватні організації, але за першого держава обмежує доступ людей до них (він відкритий лише для «еліти»), а за другого – ні [11].

Українська економіка не має зрозумілих і захищених «правил гри», що впорядковують поведінку ринкових агентів і роблять прогнозованим інституційне середовище [2]. Рентоорієнтована поведінка, рейдерство та корупція вказують на наявність в економіці України «інституційної пастки», під якою розуміють стійкі норми або неефективні інститути, що мають інерційний характер. Прикладами останніх можуть бути бартер, неплатежі, корупція, тіньова економіка, ухилення від сплати податків [2]. В Україні створено

деструктивне інституціональне середовище, яке стримує темпи економічного зростання, залучення іноземних інвестицій і подолання бідності. Важливим елементом є поява формальних інститутів, які закріпили соціальну нерівність. Корупція стала елементом не лише неформальної, але й формальної інституційної системи [2].

На думку англійського мислителя Г. Спенсера, бідність і багатство – явища, що виникають закономірно, а нерівність збільшується одночасно зі зростанням суспільного виробництва, проте він вважав, що бідність – явище не стільки соціальне, скільки особиста проблема тих, хто не зміг вписатися у соціальні рамки. Тому втручання держави у природний розвиток суспільства є недоцільним, бо бідність і багатство – явища позитивні, вони стимулюють людський розвиток [15].

Дж. Бентам займав більш радикальну позицію стосовно бідних: самі бідні винні у власній бідності, тому суспільство не повинно нести за них жодної відповідальності. Звідси висновок, що треба скасувати всі допомоги бідним. П. Прудон бачив основну причину бідності у суперечності між безмежністю споживання й обмеженістю виробництва. Вочевидь, людина у лоні цивілізації отримує за допомогою праці те, що потрібно для підтримки тіла і розвитку душі – ні більше, ні менше, а «злидні – покарання за непомірність і лінощі». Звідси вирішення проблеми бідності Прудон бачив у загальній економії та праці [14].

Звичайно, не можна обійти увагою і позицію німецького соціолога та філософа М. Вебера. Вебер вважав, що народ покірний волі Божій лише доти, доки бідний [3, с. 178]. Водночас німецький мислитель цілком жорстко засуджує підхід до осягнення бідності, стверджуючи, що «пуриганство наділило капіталізм деякими сигнальними зв'язками: створило культурний клімат, у якому бідність могла розглядатися як результат індивідуальних моральних вад, тобто неробства та марнотратства, і тим самим визволило систему від відповідальності за бідність».

Розуміння бідності як невід'ємної частини ринкової економіки й оцінки її як блага для всього суспільства призвело до виникнення груп населення, для яких убогість стає способом життя, відбувається «включення» їх у культуру бідності. Найбільший резонанс викликала концепція «культури бідності», розроблена професором Іллінойського університету О. Льюїсом. У кінці 60-х років О. Льюїс виділив чотири головні блоки ознак «культури бідності»:

1) низький рівень участі та критичну налаштованість щодо суспільних інститутів – державних структур, політичних партій, релігії, шлюбу; 2) мінімальний рівень організованості поза межами сім'ї; 3) відмінні від загальноприйнятих взаємини статей – відсутність дитинства, ранні сексуальні контакти, вільні шлюби, висока частота абортів тощо; 4) переважання таких установок як безпомічність, залежність, принизливе становище, низька мотивація до праці; орієнтація на сьогоднішній день, нездатність до планування [16].

Як бачимо, економісти та філософи дотримувалися різних підходів до розуміння бідності та необхідності її подолання. Для одних бідність – результат неоднакових здібностей і конкуренції, для інших – наслідок непомірності та лінощів. Одні вважали, що з бідністю потрібно боротися, натомість інші вказували на позитивні результати бідності, зокрема мотивацію до праці. У будь-якому разі бідність і багатство спостерігаються в усіх економічних системах і будь-яких країнах.

З метою аналізу рівня бідності авторами проведено опитування серед жителів міст і сіл Львівської області. Для забезпечення репрезентативності використано дані Головного управління статистики у Львівській області щодо структури населення станом на 2020 рік за віком, статтю та місцевістю проживання [12]. Загалом опитано 500 осіб, а структура вибірки відповідає структурі населення області за вказаними вище критеріями (табл. 1).

Як відомо, рівень бідності безпосередньо залежить від рівня доходів громадян, їхніх споживчих витрат і заощаджень. За рівнем заощаджень можна простежити і рівень бідності, оскільки багатші сім'ї заощаджують більшу частину своїх доходів. Для визначення рівня заощадження населення в анкеті було сформульовано питання: «Який відсоток своїх особистих доходів Ви заощаджуєте на місяць?» із варіантами відповідей: «менше 1%/взагалі не заощаджую», «1–5%», «5–10%», «10–15%», «15–20%» і «більше 20%». Розподіл відповідей опитаних зручно аналізувати, використовуючи гістограму, відображену на рис. 1.

Відповідно до результатів відповідей на зазначене запитання більше третини населення Львівської області заощаджують менше 1% своїх доходів або їм взагалі не вдається заощаджувати. Крім того, 66,92% або більше двох третіх опитаних респондентів заощаджують менше 10% своїх особистих доходів.

Структура населення Львівської області станом на 2020 рік

	Міська та сільська місцевості			міська місцевість			сільська місцевість		
	Обидві статі	чоловіки	жінки	Обидві статі	чоловіки	жінки	Обидві статі	чоловіки	жінки
Львівська область									
до 20 років	21%	11%	10%	12%	6%	6%	9%	4%	4%
20–29	13%	7%	6%	8%	4%	4%	5%	3%	3%
30–39	17%	9%	8%	11%	5%	5%	6%	3%	3%
40–49	14%	7%	7%	9%	4%	4%	5%	3%	3%
50–59	14%	6%	7%	8%	4%	5%	5%	3%	3%
60–69	12%	5%	7%	7%	3%	4%	4%	2%	2%
більше 70	10%	3%	7%	6%	2%	4%	4%	1%	3%
Всього	100%	47%	53%	61%	28%	32%	39%	19%	20%

Джерело: розраховано авторами на основі [12].

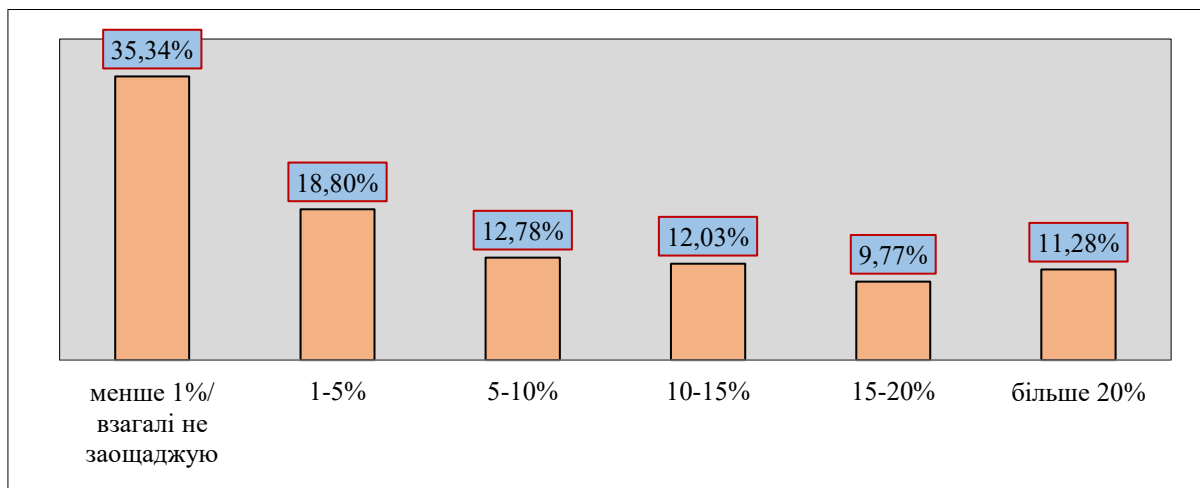

Рис. 1. Розподіл відповідей опитаних щодо рівня особистих заощаджень на місяць

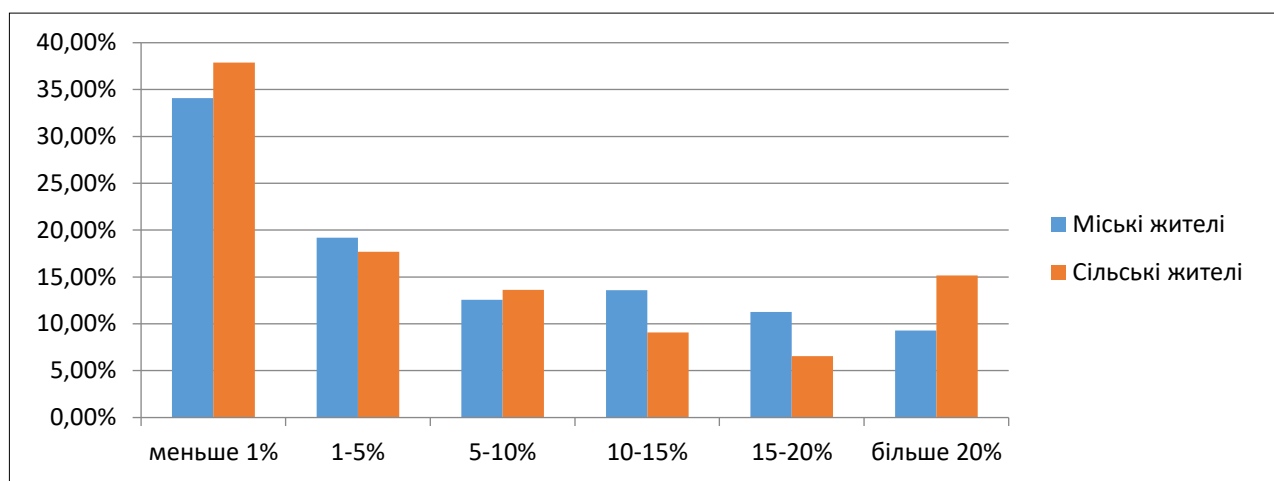

Рис. 2. Розподіл відповідей опитаних міських і сільських жителів щодо рівня особистих заощаджень на місяць

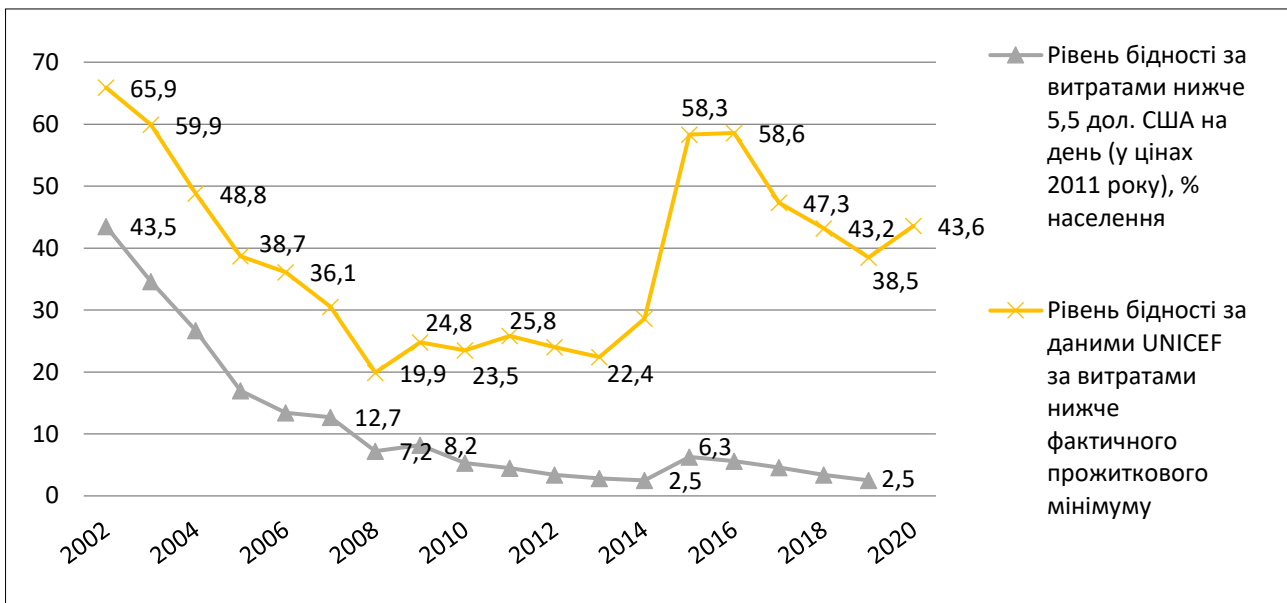

Рис. 3. Динаміка рівня бідності в Україні.

Як свідчать результати розподілу відповідей серед міських і сільських жителів, 69,19% сільських жителів і 65,89% міських жителів заощаджують менше 10% своїх особистих доходів, що може свідчити про вищий рівень життя у містах. Водночас рівень заощаджень суттєво залежить від використовуваного доходу, а тому така висока частка населення, що заощаджує менше 10% особистого доходу, свідчить про низький рівень його життя.

Відповідно до даних показника рівня бідності за витратами, нижчими за фактичний прожитковий мінімум, рівень бідності в Україні стрімко знижувався із 65,9% у 2002 році до мінімального значення у 19,9% у 2008 році. З початком світової фінансової кризи 2008–2009 рр. рівень бідності зріс до 24,8% у 2009 році, залишаючись відносно стабільним до 2013 року. У 2014–2015 рр. відбулась суттєва девальвація національної грошової одиниці, зростання темпів інфляції, а також падіння рівня ВВП України спричинене Революцією Гідності та подальшою війною на Донбасі. Тож рівень бідності зріс до 58,3% і 58,6% у 2015 та 2016 роках відповідно. Починаючи із 2016 року рівень ВВП України зростає, що спричинило зниження рівня бідності до 38,5% у 2019 році.

Подібну динаміку демонструє показник рівня бідності за витратами нижче 5,5 дол. США на

день, знижуючись з 43,5% у 2002 році до 7,2% у 2008 році. У період фінансової економічної кризи індикатор зріс до 8,2% у 2009 році, а повторне його зростання відбулося у період кризи 2014–2015 рр., коли рівень бідності збільшився із 2,5% у 2014 р. до 6,3% у 2015 р. Надалі спостерігається поступове зниження рівня бідності на фоні економічного зростання 2016–2019 рр.

Висновки. Традиційно до причин формування бідності належать природні та географічні фактори, економічні фактори, медичне забезпечення адміністративно-урядові проблеми, соціальні та демографічні фактори. Бідність в Україні має ще й певні особливості: низький рівень життя населення загалом; психологічне несприйняття економічної нерівності; раптова неочікувана бідність; так звана бідність поколінь; зростання кількості людей, котрі вважають себе бідними.

На превеликий жаль, рівень бідності в Україні залишається достатньо високим, а темпи економічного зростання країни не дозволяють забезпечити стрімке зростання доходів на душу населення. За даними звіту Державного комітету статистики «Самооцінка домогосподарствами України рівня своїх доходів (за матеріалами вибіркового обстеження)», частка домогосподарств, котрі відносять себе до категорії бідних, зросла із 65,3% у 2019 році до 67,1% у 2020.

Список літератури:

1. Аристотель. Сочинения : в 4 т. Москва : Просвещение, 1978. Т. 2. 687 с.
2. Бричка Б.Б. Чинники фінансової стійкості сільськогосподарських підприємств та теоретичні аспекти їх впливу. *Вісник Львівського університету ім. І. Франка. Серія економічна*. 2010. Вип. 43. С. 102–110.
3. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму. Київ : Основи, 1994. 261 с.

4. Енциклопедія політичної думки. Кейнс. URL: https://slovnuk.me/dict/politics_encyclopedia/%D0%9A%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D1%81 (дата звернення: 02.11.2021).
5. Золотих І.Б. Історія економічних вчень. Економічні погляди Джона Стюарта Мілля. URL: <https://ukrtextbook.com/istoriya-ekonomichnix-vchen-zolotix-i-b/istoriya-ekonomichnix-vchen-zolotix-i-b-1-ekonomichni-poglyadi-dzhona-styuarta-millya-18061873-rr.html> (дата звернення: 05.11.2021).
6. Комарова О.О., Братченко Л.Є. Специфічні ознаки бідності в українському суспільстві. *Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики*. 2018. Вип. 7. С. 117–124.
7. Красун А., Турчин Я. Бідність в Україні та шляхи її подолання. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2008. Вип. 20. С. 81–85.
8. Лопух К.В. Адам Сміт про причини нерівності в суспільстві. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 239–249.
9. Мельниченко С.В. Проблеми дослідження феномену бідності в соціально-філософській традиції. *Вісник НТУУ-КПІ. Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2009. Вип. 3. С. 43–50.
10. Мельниченко С.В. Соціально-філософська рефлексія діалектики бідності та багатства. *Вісник НТУУ-КПІ. Філософія. Психологія. Педагогіка*. 2010. Вип. 2. С. 40–45.
11. Мельничук В. Від бідності до багатства. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/202120> (дата звернення: 02.11.2021).
12. Населення та міграція. Головне управління статистики у Львівській області. URL: http://database.ukrcensus.gov.ua/statbank_lviv/Database/19DEMOGR/databasetree_uk.asp (дата звернення: 02.03.2021).
13. Новіков Д.О. Взаємозв'язок функцій оплати праці у трудовому праві з класичною економічною теорією. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Право»*. 2016. Вип. 24. С. 43–51.
14. Рудакевич О., Кришевський Т. Бідність як соціальне зло. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/jspui/bitstream/316497/11696/1/2016_rud_kryshevsky.pdf (дата звернення: 02.12.2021).
15. Спенсер Г. Соціальна статика. Изложение социальных законов, обуславливающих счастье человека. Киев : Гама-Принт, 2013. 496 с.
16. Харченко Н. Різноманітність аспектів бідності: спроба соціологічного аналізу. *Наукові Записки НАУКМА. Політологія. Соціологія*. 1999. Т. 7. С. 38–49.

Voitovych N.M., Brychka V.B. POVERTY IN UKRAINE: HISTORICAL AND ECONOMIC ANALYSIS

Different interpretations of the phenomenon of poverty by both philosophers and economists are presented in the article; a survey was conducted among residents of cities and villages of Lviv region to analyze the level of poverty; it is established that the level of poverty remains high, and the rates of economic growth do not allow to raise living standards quickly. Research methodology is a systematic approach to the study of the phenomenon of poverty using general scientific methods, especially systematization, typology, generalization, as well as statistical methods. The questionnaire method was used to interview residents of cities and villages of Lviv region. The scientific novelty of the article is analysis of the phenomenon of poverty with a combination of historical material with empirical data related to the level of income of citizens, their consumer expenditures and savings. Traditionally, the causes of poverty include natural and geographical factors, economic factors, medical care, administrative and governmental problems, social and demographic factors. Poverty in Ukraine also has certain features: low living standards of the population as a whole; psychological rejection of economic inequality; sudden unexpected poverty; the so-called poverty of generations; an increase in the number of people who consider themselves poor. Unfortunately, the level of poverty in Ukraine remains quite high, and the country's economic growth rate does not allow for rapid growth in per capita income. According to the report of the State Statistics Committee "Self-assessment of households in Ukraine of their income (according to a sample survey)", the share of households that consider themselves poor, increased from 65.3% in 2019 to 67.1% in 2020.

Key words: *poverty, poverty rate, income, expenditure, savings.*

Волошин І.В.

Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
Національного університету цивільного захисту України

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧА СПАДЩИНА МИКОЛИ ТКАЧЕНКА

У статті зроблено аналіз шевченкознавчої спадщини Миколи Михайловича Ткаченка, який належав до Київської школи Михайла Грушевського. Саме причетність до школи М. Грушевського призвела до трагічних наслідків у житті М.М. Ткаченка: переслідування, невизнання, поневіряння й забуття. Історик М.М. Ткаченко займатися шевченкознавством був змушений через низку обставин, пов'язаних із суспільно-політичними процесами, які відбувалися у Радянському Союзі. Він залишив по собі більше 20 студій, присвячених життю та діяльності Т.Г. Шевченка. Це наукові статті, монографії, рецензії, упорядковані твори. Цікавою для дослідників є кандидатська дисертація М. Ткаченка «Історично-географічні відомості про місця перебування Т.Г. Шевченка на Україні». Дослідник використав усю наявну тоді літературу і джерела, а також опрацював матеріали низки архівів, що дало йому можливість визначити місця перебування Тараса Шевченка на Україні та ширше охарактеризувати минуле цих поселень. Загалом, за підрахунками М. Ткаченка, Т. Шевченко побував приблизно у 100 містах і селах України, але й ця кількість, на його думку, не охоплює реальну цифру поселень, у яких перебував Кобзар. Також досліднику вдалося встановити маршрути подорожей поета по Україні, що було одним із найбільш складних і дискусійних питань у його біографії. Наступним вагомим внеском у шевченкознавство М. Ткаченка є «Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка». Праця є детальною, підтвердженою документальними матеріалами хронікою життєвого шляху Великого Кобзаря. Встановлено, що у подальших шевченкознавчих студіях М. Ткаченко розширював відомості про життя та творчість Т. Шевченка. Він доходив висновку, що великий вплив на поета мав Київ, що відображено у його творчості. З'ясовано, що дослідник приділив увагу революційним поглядам Т. Шевченка, зокрема його зв'язкам із польськими та російськими революціонерами. Отже, дослідження М.М. Ткаченка у шевченкознавчій проблематиці зробили помітний внесок до наукової скарбниці України.

Ключові слова: Микола Михайлович Ткаченко, Тарас Шевченко, шевченкознавство, Академії наук УРСР, Київська історична школа М.С. Грушевського.

Постановка проблеми. Поміж чисельних дослідників, які зробили помітний внесок до наукової скарбниці України, чільне місце належить Миколі Михайловичу Ткаченку, одному із найталановитіших учнів Київської історичної школи М.С. Грушевського. Микола Ткаченко був високопрофесійним істориком, шевченкознавцем, археографом, історіографом, краєзнавцем, співробітником Всеукраїнської академії наук, представником української хвилі національного відродження 20-х років минулого століття. Був вченим із нелегкою долею, що наклала на нього радянська доба.

На жаль, ця постать, як і її багатогранна наукова спадщина, протягом довгого часу залишалася поза увагою дослідників. Найважливішою причиною цього є те, що радянська влада мала упереджене ставлення до істориків Київської школи М.С. Грушевського, до якої, як зазначалося, належав і М. Ткаченко.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Щодо досліджень, присвячених вченому, насам-

перед заслуговує на увагу стаття В. Масненка [6], у якій автор аналізує внесок Миколи Ткаченка у вітчизняне шевченкознавство. На жаль, вона охоплює лише деякі аспекти шевченкознавчої тематики науковця. Також варті уваги студії О. Юркової [11], М. Комарницького [1], Ю. Ніколенка [4], М. Усатенка [9], О. Федірко [10], у яких тією чи іншою мірою висвітлено життєвий і науковий шлях вченого.

Джерельною базою нашого дослідження є праці М.М. Ткаченка, насамперед його кандидатська дисертація [5].

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз шевченкознавчих студій Миколи Ткаченка, зокрема на прикладі його кандидатської дисертації «Історично-географічні відомості про місця перебування Т.Г. Шевченка на Україні».

Виклад основного матеріалу дослідження. Історик М.М. Ткаченко займатися шевченкознавством був змушений через низку обставин,

пов'язаних із суспільно-політичними процесами, які відбувалися у Радянському Союзі, але українська наука від цього лише виграла, адже отримала в одній особі професійного історика та шевченкознавця. Микола Ткаченко залишив по собі більше 20 студій, присвячених життю та діяльності Т.Г. Шевченка. Це наукові статті, монографії, рецензії, упорядковані твори. Перерахуємо декілька з них: «Шевченківські місця на Київщині» (1941 р.), «Тарас Шевченко проти войовничого германізму» (1942 р.), «Тарасова могила» (1950 р.), «До питання перебування Шевченка у Варшаві» (1958 р.), «Історія в творчості Т.Г. Шевченка» (1964 р.), «Кобзар і Грузія» (1964 р.), був одним із упорядників шеститомного «Повного зібрання творів Т.Г. Шевченка» (1963–64 рр.). Більшість відомих сьогодні статей вченого з'явилися вже після захисту дисертації, тому саме це дослідження стало підґрунтям для такої великої спадщини науковця.

Рукопис дисертації «Історично-географічні відомості про місця перебування Т.Г. Шевченка на Україні» [5] зберігається у фондах рукописів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Праця містить 263 пронумеровані автором аркуші, хоча ми знайшли лише 254, за архівними ж нумераціями – 128 арк. Складається із передмови, 4-х розділів і «деяких підсумків і висновків». Використані джерела та література подаються всередині розділів. Роботу над кандидатською було розпочато у середині 1930-х років, підготовлено у 1938–1940 рр. за завданням Інституту української літератури ім. Т.Г. Шевченка АН УРСР, але для її захисту досліднику не вистачило часу – почалася Друга світова війна, і Микола Михайлович (перебуваючи на посаді старшого наукового співробітника Інституту української літератури) разом із багатьма вченими був евакуйований до Харкова, а згодом до Уфи [11, с. 257]. У столиці Башкирії вчений став науковим співробітником об'єднаного Інституту історії та археології й у 1942 р. захистив кандидатську дисертацію, про що свідчить палітурка дисертації.

Розглянемо детальніше кожну складову частину роботи. З «Передмови» дізнаємося про історію написання роботи, про затверджений план, який полягав у тому, щоб «дати весь матеріал по окремим поселенням в хронологічному порядку, в залежності від часу перебування в них Шевченка, на початку нарису про кожне поселення необхідно подати короткі історично-географічні відомості і поширивши їх до першої половини ХІХ ст., найдокладніше треба подати

ці відомості про перебування Шевченка в даному поселенні, в кінці нарису про поселення подається бібліографія» [5, арк. 1]. Якщо таких відомостей було мало, то автор об'єднував декілька населених пунктів в один і їх характеризував. Також у роботі подаються й ті населені пункти, про які нема прямих доказів щодо перебування там Т. Шевченка. М.М. Ткаченко зауважував, що список міст і сіл не був повним, бо «ми не знаємо частини поселень, в яких був Шевченко за дитячих років на Україні, під час подорожі 1843 р., 1845–1847 рр.» [5, арк. 1]. Дослідник використав всю наявну тоді літературу і джерела, а також опрацював матеріали архівів, таких як: Архів давніх актів у Києві, Київський обласний історичний архів, Полтавський історичний архів, Рукописний відділ Інституту української літератури АН УРСР. Така кропітка робота дозволила авторові ширше охарактеризувати минуле поселень, де перебував Шевченко.

У дисертації науковець критично аналізує попередні дослідження М. Чалого, О. Кониського, О. Багрія, вказує на деякі недостовірні свідчення про життєвий шлях Кобзаря. Так, М. Ткаченко зазначає, що Т. Шевченко не був у Варшаві, а в 1844 р. не був він і в Україні, бо листування свідчить, що у цей час він перебував у Петербурзі.

Вивчення джерельної бази висунуло перед вченим низку нових запитань, наприклад, про вплив селянських повстань 1855 р. на Київщині на творчість Кобзаря.

М. Ткаченко традиційно називає Т. Шевченка революціонером-демократом [5, арк. 233], як це й робилося у радянській літературі, тому визначення В. Масненком його як «типового представника “радянського академічного” шевченкознавства», на нашу думку, досить вдале [3].

Перший розділ дисертації «Вступні зауваження. Звенигородщина» [5, арк. 2–24] присвячений малій батьківщині Кобзаря. Тут ідеться про історію краю з найдавніших часів, природу, географію, а також про вплив природно-кліматичних умов на творчість Т. Шевченка. У цьому ж розділі дізнаємося про історію таких населених пунктів і перебування в них поета, як Моринці, Шевченкове (Кирилівка), Кіровоград (Єлисаветград), Лебедин, Умань, Лисянка, Стеблів, Тарасівка, Богуслав, Зелена Діброва, Звенигородка, Вільшана [5, арк. 6–24].

У другому розділі «Подорож 1843 р.» автор зазначає, що Т. Шевченко вже не кріпак, а вільна людина. Розділ розповідає про перебування Кобзаря у таких містах і селах, як Качанівка,

Сокиринці, Дегтярі, Київ, Межигір'я, Увіжище, Мосівка, Березова Рудка, Линовиця, Яготин, Лубни, Ісківці, Хортиця, Чигирин, Суботів, Мошни, Березань, Пирятин, Батурич [5, арк. 27–61].

Третій розділ дисертації присвячений «Подорожам 1845, 1846 і 1847 рр.» в Україну [5, арк. 62–107]. Окрім вже звичних вступних зауваг [5, арк. 62–67], автор подає історію і матеріали про перебування Т. Шевченка у таких населених пунктах, як Глухів, Мар'їнське, Тараща, Поток, Бровари, Гоголів, Прилуки, Ромни, Веселий Подол, Переяслав, Миргород, Решетилівка, Полтава, В'юнище, Андруші, Трахтемирів, Монастирище, Ніжин, Чернігів, Седнев, Перепят, Козелець, Марківці, Кам'янець-Подільський, Почаїв, Кременець, Корець, Вербки, Борзна, Мотронівка, Миколаїв, Кинь-Горе, Бігач [5, арк. 68 – зв.107].

У розділі четвертому й останньому дізнаємося про «Подорож 1859 р.» і перебування Т. Шевченка у Лихвині, Козинцях, Прохорівці, Пекарях, Межирічі, Городищі, Мліїві, Корсуні, Черкасах, Гирявці, Каневі [5, арк. 110 – зв. 123].

У «Деяких підсумках та висновках» [5, арк. 124–127] М.М. Ткаченко робить загальний підсумок дисертації: «Ми подали матеріали про 75 поселень, про які зібрані докладні відомості, але відомо і ряд поселень, про які є короткі згадки» [5, арк. 124]. Далі автор описує ці поселення, яких набирається близько 20. Загалом, за підрахунками М. Ткаченка, Т. Шевченко побував приблизно у 100 містах і селах України, але, і ця кількість, на думку автора, не охоплює реальну цифру поселень, у яких перебував Кобзар [5, арк. 124].

Автор підкреслює, що під час своїх подорожей Україною Тарас Шевченко надзвичайно добре вивчав життя її населення, знайомився з історичними пам'ятками країни, що мало чималий вплив на творчість поета. Саме ці подорожі та ті, що були в дитинстві поета, плюс знання багатьох історичних легенд і вплинули на творчість Кобзаря та сприяли росту інтересу до історії рідного краю [5, арк. 124 – зв. 124], адже Т. Шевченко у своїх творах подає багато цікавої історичної інформації. Аналізуючи творчість поета, М. Ткаченко відзначає також любов Т. Шевченка до природи [5, арк. зв. 126].

Характеризуючи матеріали, треба зазначити, що вони мають важливе значення для висвітлення низки даних із біографії поета. Так, вивчаючи їх, М. Ткаченко дав можливість встановити маршрути подорожей поета по Україні, що було одним із найскладніших і дискусійних питань у його біографії. «Нові схеми подорожей Т. Шев-

ченка по Україні, ще тепер подається нами на підставі докладної проробки історико-географічного матеріалу, дає можливість ясніше уявити перебування поета на Україні. Вона вносить ряд коректив і доповнень до попередніх схем подорожей» [5, арк. зв. 126]. Але треба зазначити, що деякі питання дотепер залишаються не з'ясованими за відсутністю відповідних джерел.

Автор зазначає, що дисертаційні матеріали висувують низку нових питань і тем для дальшого вивчення життя і творчості великого українського поета, незважаючи на чималу кількість статей, розвідок, заміток. Для цього потрібна робота не тільки літературознавця, а й історика, етнографа, мовознавця, мистецтвознавця, географа, тобто великого колективу знавців різних галузей гуманітарних наук, щоб всебічно висвітлити життя і творчість геніального поета українського народу, борця за його визволення [5, арк. 127].

Ще одним із найбільших внесків у шевченкознавство М. Ткаченка є «Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка» [7]. Праця є детальною, підтвердженою документальними матеріалами хронікою життєвого шляху Великого Кобзаря. Видання містить 16 розділів, у багатьох із яких мітяться згадки про стан здоров'я поета, його захоплення, дружні стосунки, стосунки із жінками та пропозиції щодо одруження тощо. Відомо, що ця праця, одразу ж після видання, за три місяці дуже швидко розійшлася [2, арк. 10–10 зв.]. Також з'явилися пропозиції щодо видання її російською мовою. На придбання «Літопису» були отримані запити-прохання з Чехословаччини, Білорусі, Грузії, Ленінграду, Москви. Ми не будемо вдаватися до аналізу цієї праці, оскільки це у своїй статті досить вдало зробив Віталій Масненко [3].

У подальших шевченкознавчих студіях М. Ткаченко розширював відомості про життя та творчість Т. Шевченка. З'явилася низка статей, присвячених вузьким питанням біографії поета, серед них «Т.Г. Шевченко в Києві», «Шевченкові місця на Україні», «Шевченко в Москві [у 1844 та 1858 рр.]», «До питання про перебування Шевченка у Варшаві», «Неизвестное письмо Т.Г. Шевченко к С.Т. Аксакову, 1858 г.», «Шевченко і Сераковський».

Так, цікаве поєднання фахових здібностей історика та літературознавця спостерігаємо у статті М. Ткаченка «Київ у творчості Шевченка» [6]. Автор намагається детально простежити увесь життєвий і творчий шлях Кобзаря, зафіксувати усі рази перебування поета в Києві, відображення цього у його творчості. За словами М. М. Ткаченка, Т. Г. Шевченко був у Києві кілька разів.

Це місто справило на нього яскраве враження, про що свідчить цитата з повісті «Близнець». Говорить автор статті і про певні труднощі, які полягають у повній реконструкції перебування Кобзаря у столиці. М. Ткаченко робить припущення, що вперше Т. Шевченко був у Києві разом із батьками [6, с. 197], тобто ще зовсім маленьким. Більш достовірними є дані відвідин столиці поетом під час подорожей поміщика Енгельгарда по Україні у 1828–1829 рр.

Про перебування Кобзаря у столиці свідчать не лише згадки у повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали», а і спомини А. Чужбинського, М. Костомарова. Автор розповідає про місця, які відвідав поет, де жив, із ким спілкувався, взагалі що робив. Відзначає М. Ткаченко і те, що Київ дуже вразив Т. Шевченка своєю природною, географічною, історичною, архітектурною красою [6, с. 198]. Далі автор дає коротку характеристику населеного пункту: соціально-економічну, будівничу, історичну. Йдеться і про людей, з якими познайомився і товаришував Кобзар, зокрема М. Максимовича. Щодо творів, у яких відображено зв'язки Т. Шевченка з Києвом, то М. Ткаченко називає такі: «Близнець», «Варнак», «Наймичка», «Прогулка с удовольствием и не без морали», «Сон» («У всякого своя доля»), «Чернець», «Юродивий» та ін.

Звертає увагу автор статті й на те, що завдяки красі Києва Т. Шевченко написав багато своїх картин. Особливо виділяє М. Ткаченко участь Кобзаря у Кирило-Мефодіївському братстві. Загалом Київ у житті та творчості Тараса Шевченка займає вагомe місце, про що свідчить його громадсько-політична діяльність і багата творчість.

У 1957 р. «Вісник Академії наук УРСР» публікує статтю Миколи Ткаченка «Шевченко і Сераковський» [8], яка дозволяє говорити про певну революційність у радянському шевченкознавстві. Вже на її початку автор зазначає, що, чим глибше і всебічніше ми вивчаємо життя і творчість Т. Шевченка, тим більше виникає нових питань, які потребують відповідних досліджень, критичного перегляду попередніх праць, висвітлення по-новому окремих сторінок біографії великого Кобзаря [8, с. 20]. Одним із таких питань, на думку М. Ткаченка, є висвітлення дружніх зв'язків Т. Шевченка з польськими революціонерами, зокрема із Сігізмундом Сераковським, адже у «буржуазному шевченкознавстві по цьому питанню було багато наплутано, були перекручені факти» [8, с. 20].

Автор доволі критично підходить до попередніх досліджень із цього питання. Так, перекру-

ченими він вважає дані, які подаються Д. Косариком («Життя і діяльність Т. Шевченка» 1955 р.), М. Чалим («Жизнь и произведения Тараса Шевченка», 1882) та ін. дослідниками. М. Ткаченко заперечує інформацію М. Чалого про час перебування Т. Шевченка в Оренбурзі, а отже, і знайомства його із С. Сераковським [8, с. 20–21]. Окрім цього, М. Чалий неточно надрукував лист С. Сераковського до Т. Шевченка, де пропущенні окремі речення оригіналу, та й взагалі він є змонтованим із 2-х листів С. Сераковського до Т. Шевченка. Далі М. Ткаченко задля повного з'ясування ситуації подає тексти обох згаданих листів С. Сераковського до Т. Шевченка [8, с. 22]. Ці та інші наведенні автором статті листи українського та польського в'язнів свідчать про їх велику дружбу. Так, Т. Шевченко польського друга називає «Мой милый, мой добрый Zygmund!» [8, с. 21], поет і в листах до інших товаришів піклується, запитує про С. Сераковського. Поляк називає українця «Батьком» [8, с. 21–22]. М. Ткаченко зосереджує увагу на тому, що саме завдяки сприянню С. Сераковського та інших товаришів Т. Шевченку було дозволено відвідувати Петербург [8, с. 23]. Окрім цього, автор проливає світло і на взаємини Кобзаря з М. Чернишевським. На завершення М. Ткаченко все ж зазначає, що «ми не маємо вичерпних відомостей про дружні зв'язки Т. Шевченка з С. Сераковським, але те, що знаємо свідчить про зміцнення цих зв'язків після повернення українського поета з заслання. У 1858–1860 рр. Чернишевський, Шевченко, Сераковський виступають проти царизму, ведучи боротьбу за звільнення народних мас з-під гніту кріпосництва» [8, с. 25]. Саме цією останньою фразою, на нашу думку, М. Ткаченко вкотре показав свій професіоналізм, засвідчивши невичерпність дослідження та поле діяльності для послідовників.

Таку ж ґрунтовну роботу провів М. Ткаченко й щодо літературної спадщини великого Кобзаря у праці «Т. Шевченко у чехів та словаків», «История в творчестве Т.Г. Шевченко», «Кобзар і Грузія», «Літопис літературної спадщини Т.Г. Шевченка». Аналіз цих праць Миколи Ткаченка і стане завданням наших наступних студій із запропонованої тематики.

Висновки. Отже, дослідження М. Ткаченка у шевченкознавчій проблематиці заслуговують на окрему увагу науковців. Вчений виконав велику плідну роботу у цій галузі, яка перетворилася у низку праць, частина яких і досі лишається унікальною (зокрема «Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка», «Історико-географічні відомості

про місця перебування Т.Г. Шевченка на Україні», «Шевченко і Сераковський» та ін.).

Зазначимо, що його «Історико-географічні відомості про місця перебування Т.Г. Шевченка на Україні» мають цінність для різних галузей науки,

зокрема історичної та літературознавчої. Сподіваємося, що у близькому майбутньому кандидатська дисертація М.М. Ткаченка буде опублікована і становитиме серйозну конкуренцію низці сучасних шевченкознавчих пошуків.

Список літератури:

1. Комарницький М. Пам'яті нашого друга. *Уманська зоря*. 1965. 17 листопада. С. 4.
2. Листи М.М. Ткаченка нестановленим особам. 18.06.1961–23.08.1965. *Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв України*. Ф. 256. Спр. 40. 10 арк.
3. Масненко В.В. Микола Ткаченко як дослідник життя і творчості Тараса Шевченка. *Тарас Шевченко і народна культура*: Зб. праць міжнар. 35-ї наук. конференції : у 2 кн. Черкаси : Брама-Україна, 2004. Кн. 2. С. 323–337.
4. Ніколенко Ю. М.М. Ткаченко – дослідник історії козацтва. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*. 2005. Вип. 14. С. 371–374.
5. Ткаченко М. Історико-географічні відомості про місця перебування Т.Г. Шевченка на Україні: Кандидатська дисертація. Уфа, 1942. *Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського*. Ф. 113. № 8. 254 с.
6. Ткаченко М. Київ у творчості Шевченка. *Українська література*. 1942. № 5–6. С. 197–211.
7. Ткаченко М. Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. Київ, 1961. 328 с.
8. Ткаченко М.М. Шевченко і Сераковський. *Вісник Академії наук УРСР*. 1957. № 3. С. 20–25.
9. Усатенко М. Дослідник історії і літератури: До 80-річчя з дня народження М.М. Ткаченка. *Колос*. 1973. 4 січня. С. 4.; Його ж. Літописець рідного краю. *Черкаська правда*. 1973. 22 березня. С. 3.
10. Федірко О.А. Микола Михайлович Ткаченко. *Зневажена Кліо*. Київ, 2005. С. 467–480.
11. Юркова О.В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). Київ, 1999. 433 с.

Voloshyn I.V. SHEVCHENKO STUDIES HERITAGE OF MYKOLA TKACHENKO

The article analyzes the Shevchenko studies heritage of Mykola Mykhailovych Tkachenko, who belonged to the Kyiv historical school of Mykhailo Hrushevsky. It was his involvement in M. Hrushevsky's school that led to tragic consequences in the life of M.M. Tkachenko: persecution, non-recognition, wandering and, in general, oblivion. The historian M.M. Tkachenko was forced to be engaged in Shevchenko studies due to a number of circumstances related to the socio-political processes that took place in the Soviet Union. He left behind more than 20 studies on the life and work of Taras Shevchenko. These are scientific articles, monographs, reviews, organized works. M. Tkachenko's candidate's dissertation "Historical and geographical information about the whereabouts of Taras Shevchenko in Ukraine" is interesting for researchers. The researcher used all the available literature and sources, as well as processed materials from a number of archives, which gave him the opportunity to determine the whereabouts of Taras Shevchenko in Ukraine and more broadly describe the past of these settlements. In general, according to M. Tkachenko, T. Shevchenko visited about 100 towns and villages of Ukraine, but this number, in his opinion, does not cover the real number of settlements in which Kobzar was. The researcher also managed to establish the routes of the poet's travels in Ukraine, which was one of the most difficult and controversial issues in his biography. The next important contribution of M. Tkachenko to the Shevchenko studies is the "Chronicle of the life and work of Taras Shevchenko". The work is a detailed, documented chronicle of the life of the Great Kobzar. It has been established that in subsequent Shevchenko studies M. Tkachenko expanded information about the life and work of Taras Shevchenko. He concludes that Kyiv had a great influence on the poet, which was reflected in his work. It has been found that the researcher paid attention to revolutionary views of Taras Shevchenko, in particular his connections with Polish and Russian revolutionaries. Thus, M.M. Tkachenko's research in Shevchenko studies has made a significant contribution to the scientific treasury of Ukraine.

Key words: Mykola Mykhailovych Tkachenko, Taras Shevchenko, Shevchenko studies, Academy of Sciences of the Ukrainian SSR, Kyiv historical school of M.S. Hrushevsky.

Гаврилюк С.В.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Гаврилюк О.Н.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ ЗАХІДНОЇ ВОЛИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940-Х – НА ПОЧАТКУ 1990-Х РР.

У статті на основі залучення неопублікованих та опублікованих джерел, фахової літератури висвітлюється внесок низки наукових установ, музеїв, заповідників Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) у дослідження пам'яток історії та культури Волинської та Рівненської (до червня 1991 р. – Ровенської) областей. Підкреслено, що значна увага акцентувалася на вивченні археологічних пам'яток регіону. Визначальна роль тут належала відділу археології Інституту суспільних наук у Львові. Заклад відряджав у Волинську та Рівненську області археологічні експедиції, що їх очолювали М. Смішко, В. Ауліх, М. Пелецишин, І. Свешніков, інші дослідники. В обох областях працювали експедиції Інституту археології Академії наук (АН) УРСР під керівництвом М. Кучери, Д. Козака. Зауважено, що археологічні пошуки проводили також Ю. Кухаренко, М. Каргер, П. Раппопорт, М. Малевська та інші науковці – співробітники академічних установ Російської Федерації. Зроблено висновок, що у другій половині 1940-х – на початку 1990-х рр. у Західній Волині працювало 265 археологічних експедицій (включаючи археологічні розвідки музейних закладів, окремих місцевих археологів). Результатом їхньої роботи стало віднайдення великої кількості артефактів і водночас вивіз певної частини з них за межі України.

Показано, що важливими осередками з вивчення культурної спадщини Волині та Рівненщини виступали музеї обох областей. Музейну мережу становили обласні краєзнавчі музеї у Луцьку та Рівному, їх філії, музеї та музейні кімнати на громадських засадах. Їх діяльність зосереджувалася на виявленні та збереженні головним чином військових та етнографічних пам'яток. Поряд із цим музейні співробітники опікувалися порядунком рухомих пам'яток сакральної спадщини. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. активізується співпраця із польськими музеями. Дослідницьку роботу проводили також музей-заповідник «Козацькі могили» (з 1991 р. – «Поле Берестецької битви»), державні історико-культурні заповідники в Острозі та Луцьку.

Ключові слова: культурна спадщина, Західна Волинь, Волинська область, Рівненська область, наукові інституції, музеї, заповідник.

Постановка проблеми. Хранителем матеріальної та духовної культури української нації, її багатотисячолітньої історії виступає культурна спадщина. Вона відіграє важливу соціальну роль, впливаючи на духовну атмосферу сучасного суспільства, зокрема на історичне та наукове пізнання минулості. Пам'ятки історії та культури сприяють вихованню моральних, естетичних, патріотичних почуттів громадян, становленню їх національної самосвідомості, розвитку культури, освіти, науки, мистецтва загалом. Тому не випадково у сучасній Україні держава та суспільство звертають помітну увагу на дослідження і належне представлення об'єктів культурної спадщини. Цій меті слугує, зокрема, проєкт «Велика реставрація», що реалі-

зується у межах національної програми «Велике будівництво», ініційованої президентом України В. Зеленським у серпні 2020 р.

Використання потенціалу культурної спадщини, здобутків у її дослідженні неможливе без вивчення і творчого осмислення досвіду, накопиченого в Україні впродовж багатьох десятиліть. Вагомі напрацювання тут мали місце у другій половині 1940-х – на початку 1990-х рр. у Волинській і Рівненській (до червня 1991 р. – Ровенській) областях Української РСР. Його узагальнення та практичне використання окремих складників допоможе у нинішній непростій справі охорони культурної спадщини на загальнонаціональному і регіональному рівнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення історіографії проблеми дає змогу зробити висновок про відсутність праць, які би комплексно її висвітлювали. Окремі аспекти розкриті у розділах деяких монографій про археологічні дослідження регіону [26; 10], діяльність музейних закладів [12]. Тема порушується у статтях про окремі аспекти вивчення археологічних знахідок [23], пам'яток, віднайдених співробітниками музеїв та історико-культурних заповідників обох областей [13; 11]. Тому існує потреба стисло в узагальненому вигляді представити матеріал, який показує внесок низки республіканських наукових установ, музеїв і заповідників Волинської та Рівненської областей у дослідження пам'яток історії та культури, розташованих на їх територіях.

Постановка завдання. Мета статті – висвітлити вивчення об'єктів культурної спадщини Волинської та Рівненської областей науковими інституціями УРСР, інших радянських республік, музейними закладами й історико-культурними заповідниками краю. Увага акцентується на дослідженні археологічних пам'яток експедиціями Інституту археології Академії наук УРСР та Інституту суспільних наук у Львові, а також окремими закладами та науковцями Російської Федерації. Досліджується внесок музеїв Волині та Рівненщини у вивчення культурної спадщини регіону. Наголошено на тому, що їхня діяльність зосереджувалася на виявленні та збереженні головним чином військових та етнографічних пам'яток. Поряд із цим музейні співробітники опікувалися порядком рухомих пам'яток сакральної спадщини. Аналізується дослідницька робота музею-заповідника «Козацькі могили» (з 1991 р. – «Поле Берестецької битви»), державних історико-культурних заповідників в Острозі та Луцьку. Для досягнення поставленої мети застосовано, зокрема, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний та аксіологічний методи дослідження у їх комплексному поєднанні. Стаття побудована на використанні архівних документів наукових установ Української РСР, опублікованих матеріалів. Для написання статті залучені праці сучасних вітчизняних дослідників, у яких ідеться про деякі питання вивчення нерухомих і рухомих пам'яток Волині та Рівненщини протягом другої половини 1940-х – початку 1990-х рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Звільнення у 1944 р. територій обох областей від нацистських загарбників дало можливість науковим установам УРСР, музейним закладам повернутися до дослідження наявних тут пам'яток

історії та культури. Відповідні заходи здійснювалися згідно з вимогами партійно-радянської системи, яка потребувала зосередження уваги на пам'ятках, що прославляли революційні, бойові та трудові традиції соціалістичного устрою. Означена діяльність проводилася на основі загальнодержавних і республіканських правових актів, нормативних документів місцевих органів влади. Згідно з їхніми положеннями здійснювалося вивчення пам'яток археології, військової історії, етнографії. Натомість неухильно реалізовувався курс на скорочення у дослідницькій роботі частки культових пам'яток. Наслідком стало нищення об'єктів сакральної спадщини, особливо під час антирелігійної кампанії межі 1950–1960-х рр.

Археологічні пам'ятки регіону привернули увагу науковців Інституту археології АН УРСР. Провідну роль у їх дослідженні відіграли співробітники його Львівського відділу. У 1951 р. відділ увійшов до складу створеного у Львові того ж року Інституту суспільних наук АН УРСР. За відділом закріпилося своєрідне шефство щодо археологічних обстежень територій Волинської та Рівненської областей. Протягом другої половини 1940-х – початку 1990-х рр. тут працювало 265 археологічних експедицій науковців України та з-поза її меж (включаючи археологічні розвідки музейних закладів, окремих місцевих археологів). 160 експедицій припадає на територію Волинської області, 105 – Рівненської [14].

Перша повоєнна археологічна експедиція була проведена під керівництвом М. Смішка у 1947 р. Результатом її діяльності стало обстеження й вивчення археологічних пам'яток епохи палеоліту у Дубенському районі на Рівненщині [15]. Наприкінці 1940-х – у середині 1960-х рр. дослідження мали загалом епізодичний характер. Результативними виявилися розвідки Рівненської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом І. Свешнікова та Київського історичного музею під керівництвом І. Бондара [18; 19]. Слід відзначити розкопки В. Ауліха та М. Пелешчина на археологічних стоянках у с. Зимне Волинської області [1].

На території областей працювали також експедиції науковців Російської Федерації. Першим дослідження розпочав у 1953 р. вчений Ленінградського університету Ю. Кухаренко, котрий вивчав пам'ятки археології Волинського та Рівненського Полісся [16]. Із другої половини 1950-х рр. археологічні пошуки у складі Галицько-Волинської експедиції проводив ленінградський науковець М. Каргер; їх він продовжив у 1961–1963 рр. [17].

З 1960 р. дослідження у складі експедиції з вивчення оборонних споруд Київської Русі здійснював П. Раппопорт [20].

Друга половина 1960-х – кінець 1970-х рр. характеризувалася збільшенням кількості експедицій. Тут вирізняються дослідження М. Кучери у м. Луцьку і його околицях, М. Пелешина у с. Голишів Луцького району Волинської області та на території Дубенського й Острозького районів Рівненської області [14, спр. 1967/15; 1968/24; 1973/81]. Означений період ознаменувався продовженням роботи експедицій російських науковців. Зокрема, членам експедиції К. Каспарової та М. Малевської вдалося віднайти цікаві артефакти зарубинецької культури – прикраси, предмети праці, ін., що поповнили фонди Ермітажу [27, с. 131, 261, 116].

На період кінця 1970-х – початку 1990-х рр. припали найактивніші археологічні розкопки у Волинській і Рівненській областях. Із 1981 р. впродовж цілого десятиріччя експедицією Інституту археології АН УРСР, яка досліджувала терени обох областей, керував Д. Козак. Результатом пошуків стали численні знахідки знярядь праці, посуду, інших предметів побуту, залишків окремих жител і т. д. [14, спр. 1981/20а; 1988/116]. Чимало з них поповнили фонди музею Інституту археології АН УРСР, експозицію Волинського краєзнавчого музею. У цей самий період значно зменшилася інтенсивність розвідок представників російських наукових інституцій. Збереглися відомості про експедиції 1982–1984 рр. під керівництвом А. Пескової та М. Малевської [14, спр. 1982/132].

Отже, академічні установи Української РСР і частково Російської Федерації провели масштабну роботу з пошуку і виявлення археологічних пам'яток. Її підсумком стало віднайдення великої кількості артефактів, які дали змогу відтворити чимало важливих граней життя давнього населення Волинської та Рівненської областей. Водночас підсумками вищезгаданих досліджень став вивіз значної кількості археологічних пам'яток до провідних наукових центрів Російської Федерації. Через це інформаційна база з археології та давньої історії України зазнала помітних втрат.

Одне з важливих місць у дослідженні пам'яток належало обласним краєзнавчим музеям, їх філіям та музейним закладам на громадських засадах. У Волинській області функціонував Волинський краєзнавчий музей (ВКМ). На Рівненщині діяли Рівненський краєзнавчий музей (РКМ) та музейні заклади в Дубно й Острозі. Їх робота

велася у руслі вимог наказу Міністерства культури УРСР від 19 грудня 1962 р., де йшлося про посилення ролі історичних і краєзнавчих музеїв у пам'яткоохоронній справі [22, с. 78–81]. Значну увагу музеї звертали на дослідження пам'яток про воєнні дії у 1941–1945 рр. частин Червоної армії, радянських партизанських загонів, тих, що засвідчували злочини нацизму [4, с. 8–12; 2]. Зокрема, у 1948–1949 рр. фонди Рівненського краєзнавчого музею поповнилися матеріалами партизанської бригади С. Каплуна [21, с. 52–55]. У наступні десятиліття до музею надійшли світлини подій німецько-радянської війни, залишки озброєння, бойові відзнаки воїнів Червоної армії та ін. Особливо результативним у цій справі виявився внесок рівненського краєзнавця та музейного працівника Г. Бухала (1932–2008). Завдяки йому особисті речі періоду війни передав до музею М. Куницький («Муха») – командир польсько-радянського загону. Із відряджень до Москви та Львова Г. Бухалу вдалося привезти матеріали про спеціальний радянський партизанський загін «Переможці», що діяв у роки війни поблизу Рівного, про діяльність радянського диверсанта-розвідника М. Кузнецова [13, с. 9]. Щодо Волинського краєзнавчого музею, то з-поміж чималої кількості прикладів результативної роботи його співробітників заслуговують на увагу зусилля з увічнення у Луцьку пам'яті жертв нацизму. Йдеться, зокрема, про віднайдені відомості стосовно функціонування на околиці міста у період нацистської окупації табору «Шталаг № 360» для військовополонених червоноармійців. Окрім них, жертвами винищення стали тисячі цивільних; загальна кількість загиблих становила понад 46 тисяч осіб [5, с. 100, 102].

Середина 1960-х рр. у діяльності обох музеїв ознаменувалася зверненням до подій, пов'язаних із історією українського козацтва. Це стало можливим завдяки активізації тоді національно-культурного життя, створенню Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, затвердженню списків нерухомих об'єктів культурної спадщини, що стосувалися козацтва тощо. Особливо сприятливі обставини склалися тут для Рівненського краєзнавчого музею. Йому у 1966 р. передали комплекс споруд у с. Плещева – пам'ятник козакам, полеглим у Берестецькій битві 1651 р. Зусиллями музейних працівників і добровільних помічників за активної підтримки П. Тронька було створено і 17 червня 1967 р. відкрито музей-заповідник «Козацькі могили» – філію Рівненського краєзнавчого

музею [13, с. 9]. З 1970 р. експедиція РКМ під керівництвом І. Свешнікова розпочала археологічні дослідження поля битви. Впродовж багаторічних комплексних розкопок вдалося виявити цінний археологічний матеріал (понад 5 тис. речей), який і досі становить значний інтерес [24]. Відомості про зібрані експедицією знахідки й особисто систематизовані І. Свешніковим писемні дані про Берестецьку битву вчений оприлюднив у монографії, що побачила світ 1992 р. [25].

Волинська область – єдина територія України, якої торкнулися збройні події французько-російської війни 1812 р. Тому цінними пам'ятками виявилися предмети того періоду – залишки озброєння, побутових речей та ін., що їх вдалося розшукати у 1980-х рр. співробітникам ВКМ і поповнити ними фонди закладу. Перелік знахідок, пов'язаних із війною 1812 р., доповнили віднайдені пам'ятники, меморіальні плити, могили-кургани на честь цієї події. Такі об'єкти були виявлені у м. Луцьку, с. Городно Любомльського району, деяких інших населених пунктах області. Зокрема, пам'ятник у с. Городно являє собою майже семиметрову триярусну муровану піраміду, увінчана масивним гранітним хрестом. В околицях с. Любитів Ковельського району співробітники музею змогли відшукати так звану «Обухівську могилу», насипану на честь полеглого у 1812 р. біля цього населеного пункту партизана. Об'єкт вдалося локалізувати на підставі низки писемних джерел. У с. Рудка-Козинська Рожищенського району під час спеціальної експедиції музейники дослідили залишки восьми курганів, пов'язаних із подіями війни 1812 р. На останніх, за переказами, були встановлені дерев'яні хрести.

Співробітники Волинського та Рівненського краєзнавчих музеїв значні зусилля зосереджували й на дослідженні етнографічних пам'яток. Щоправда, у другій половині 1940–1960-х рр. на поповнення етнографічних збірок обох закладів помітний вплив мали результати обстеження територій Волині та Рівненщини експедиціями співробітників музеїв Києва та Львова, які займалися збором етнографічних матеріалів. У 1960-ті рр., особливо впродовж 1965–1968 рр., експедиційні виїзди на Волинь зробили представники Львівської картинної галереї за участі Б. Возницького і Львівського музею етнографії та художнього промислу за участі П. Жолтовського [3]. До роботи долучилися наукові працівники Волинського краєзнавчого музею О. Ошуркевич і Й. Струцюк. Як наслідок, до фондів ВКМ було передано чимало пам'яток декоративно-ужиткового мистецтва [11, с. 253–254].

Дослідження етнографічних пам'яток здійснювалося й у 1970-х рр. Організатором експедицій Волиню та Рівненщиною виступив відділ етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії імені М. Рильського. У 1971 р. відділ провів обстеження Камінь-Каширського, Любешівського й Іваничівського районів Волинської області. Культурна спадщина їхніх населених пунктів цікавила не лише історичним минулим, а й самотніми народними традиціями. До участі в експедиції долучилися і працівники ВКМ. Щодо здобутків Рівненського краєзнавчого музею, то одним із них стала результативна експедиція 1970 р. з пошуку і відбору предметів для Державного музею народної архітектури та побуту Української РСР, який створювався поблизу Києва. Були розроблені програми обстеження населених пунктів області, накреслені маршрути поїздки, підготовлені тексти охоронних зобов'язань на пам'ятки. Так, у Березнівському районі виявлено 43 предмети побуту та чотири старовинні пам'ятки народної архітектури – два вітряки і та дві хати [9, арк. 1–10].

Етнографічні дослідження продовжилися й у 1980-ті рр. Співробітники ВКМ здійснили експедиції у Старовижівський і Луцький райони області. Тут зібрано речові матеріали про кушнірський (с. Нова Вижва) і ткацький (с. Смоляри) промисли. У с. Воютин Луцького району вдалося зібрати знаряддя бджільництва. Розшифровано і переписано з магнітної плівки на окремі аркуші близько 160 текстів народних пісень різних жанрів [7, арк. 13].

Впродовж другої половини 1940-х – початку 1990-х рр. співробітники Волинського та Рівненського краєзнавчих музеїв відіграли також помітну роль у виявленні, вивченні та збереженні пам'яток сакральної культурної спадщини. Щоправда, зміст інвентарних книг обох музеїв за перші півтора десятиліття повоєнних років засвідчує тенденцію незначного поповнення зусиллями музейників колекцій сакрального мистецтва. Це було наслідком переходу до визначеної партійно-радянськими структурами політики формування у краєзнавчих музейних закладах лише фонду історії радянського періоду.

Суттєве наповнення фондів сакрального мистецтва обох музеїв припало на 1960–1980-ті рр., ставши відгомном кампанії з масового закриття церков. Волинь і Рівненщина були включені до маршрутів експедицій київських і львівських музеїв. У 1960-х рр. тут працювали експедиції Київського художнього музею за участю

Г. Логвина, Л. Міляєвої, Л. Членової, Львівської картинної галереї за участю Б. Возницького, Львівського музею етнографії та художнього промислу за участю П. Жолтовського, Державного музею народної архітектури і побуту України (м. Київ), Києво-Печерського історико-культурного заповідника, ін. До колекцій цих закладів увійшла значна кількістю культових рухомих пам'яток із Волині та Рівненщини. Найціннішою з них, вивезеною до Київського художнього музею і врятованою для покоління, стала ікона «Волинська Богородиця Одигітрія» кінця XIII ст. з Покровської церкви м. Луцька. Внаслідок таких експедицій частина пам'яток іконопису і декоративно-ужиткового мистецтва із закритих храмів була передана до Волинського та Рівненського краєзнавчих музеїв.

Безпосередня діяльність співробітників обох музейних закладів із дослідження культових пам'яток активізувалася у 1970–1980-х рр. Так, у 1974 р. працівники Рівненського краєзнавчого музею зібрали близько 2 тис. цінних предметів, які надійшли у фонди музею, а біля тисячі предметів взяли на облік. Особливо плідними виявилася експедиції 1978 р., внаслідок яких досліджено чимало колекцію пам'яток сакрального мистецтва XIII–XVIII ст., у тому числі такі унікальні ікони, як «Богородиця Дорогобузька» XIII ст. і «Спас» XV ст. [12, с. 101].

Щодо ВКМ, то якісно новий рівень роботи його співробітників із вивчення сакрального мистецтва припав на першу половину 1980-х рр. Він був пов'язаний із науково-збиральницькими експедиціями 1981–1985 рр. за активної участі та наукового керівництва П. Жолтовського. Експедиції 1981–1982 рр. мали рятувальний характер. Серед виявлених, взятих на облік і вивчених пам'яток були такі унікальні предмети, як дерев'яний різьблений іконостас (межа XVII–XVIII ст.) із Троїцької церкви с. Матейки Маневицького району, ікони авторства Йова Кондзелевича – визначного українського іконописця кінця XVII – першої половини XVIII ст., з Михайлівської церкви с. Білосток Луцького району та ін. За результатами експедицій ВКМ 1981–1982 рр. зібрано і передано для вивчення 1 109 предметів. Серед них – ікони волинської школи іконопису (300 одиниць), предмети декоративного різьблення (22 пари царських врат), скульптури, ковальського ремесла, церковного шитва, книгодрукування тощо [12, 106].

У 1983–1985 рр. експедиційна робота з обстеження храмів продовжилася. Внаслідок цього було виявлено і взято на облік для подальшого дослідження 611 цінних предметів. 124 з них

передані у фонди ВКМ, 8 – Державному музеєві народної архітектури та побуту; 479 – православним громадам [28, арк. 95; 6]. Таким чином, експедиції Волинського краєзнавчого музею врятувати від нищення тисячі рідкісних рухомих історичних і мистецьких пам'яток. Цим самим було зроблено неоціненний внесок у збереження вагової частки культурної спадщини української нації.

Дослідницьку діяльність Волинського та Рівненського краєзнавчих музеїв доповнювали їхні філії, а також музейні заклади обох областей, які працювали на громадських засадах. У Волинській області філією краєзнавчого музею виступав літературно-меморіальний музей Лесі Українки у с. Колодяжне Ковельського району, заснований 1949 р. На Рівненщині, окрім музеїв в обласному центрі, Дубно й Острозі, діяли згодом музейні заклади у с. Пляшева, містах Сарни, Млинів, ін. На середину 1980-х рр. у Волинській області функціонувало 380 музеїв на громадських засадах (у тому числі 14 народних), у Рівненській – 272 (із них 6 народних). Їхня робота зосереджувалася на виявленні, збереженні й вивченні різного виду рухомих пам'яток історії та культури, насамперед військового й етнографічного характеру. Активними учасниками пошукової роботи були Т. Андреева, Г. Бухало, Г. Гуртовий, П. Лотоцький, О. Ошуркевич і багато інших дослідників національних культурних цінностей.

Із середини 1980-х рр. вивчення пам'яток українсько-польського прикордоння стало об'єктом співпраці музеїв Волинської області та прикордонних воєводств Польщі (Холмщини, Замойщини та Люблінщини). З української сторони представником виступав Волинський краєзнавчий музей, із польської – Холмський (заснований 1919 р.), Замостський (постав у 1926 р.) музей, а також Люблінський музей Майданека (створений у 1944 р.). Контакти між цими закладами зав'язалися ще у 1950-х рр., однак до середини 1980-х рр. вони мали епізодичний та однобокий характер (обмежувалися головним чином обміном делегаціями).

У нових суспільно-політичних реаліях, породжених політикою «перебудови», ініціативу щодо активізації міжмузейних зв'язків виявили Волинський краєзнавчий музей і музей в м. Замості. Співпраця включала ознайомлення із музейною мережею, специфікою функціонування музеїв України та Польщі, організацією пам'яткоохоронної роботи, участю музейних фахівців у всепольському проекті поквдратного археологічного обстеження всієї території країни

та складання детальної археологічної карти національного культурного надбання. Внаслідок спільних домовленостей польські музейники у 1989 р. проекспонували у Луцьку фотодокументальну виставку «Партизанський союз. Польський та радянський рух Опору на Замойщині в 1941–1944 рр.». Натомість волиняни відкрили у Грубешові – повітовому центрі тодішнього Замостського воєводства – виставку «Волинь радянська». У 1991 р. в Замості було представлено виставку волинського народного одягу, в Луцьку – експозицію «Сучасна народна творчість Замойського регіону».

Активізувалися творчі зв'язки між Волинським краєзнавчим музеєм і Люблінським музеєм Майданека. Зусилля працівників обох музеїв спрямовувалися на дослідження історії нацистського концтабору, пошук і налагодження зв'язків із його колишніми в'язнями з України та Волині зокрема. Вдалося також здійснити обміни делегаціями музейних співробітників, організувати оригінальні художні та документальні виставки у Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, інших районних центрах Волині, провести музейний «круглий стіл».

Тісна співпраця об'єднала музейників міст Луцька та Холма. Вона була започаткована виставкою старої фотографії «Подорож в минуле», яка експонувалася у Холмському окружному музеї у 1990 р. Під патронатом Холмського музею поживалися зв'язки польських та українських археологів. Співпраця проходила у трьох напрямках: взаємна участь у наукових конференціях, організованих польською й українською сторонами, спільні археологічні дослідження, що завершувалися публікаціями за авторством археологів обох країн, музейні виставки. Таким чином, позитивні результати співпраці музейників Волині та прикордонних польських воєводств стали підґрунтям для подальшого розгортання зусиль щодо вивчення і збереження культурної спадщини обох народів.

Активними учасниками дослідження пам'яток Волині та Рівненщини виступали історико-культурні заповідники обох областей. Першим із цих закладів став музей-заповідник «Козацькі

могили». Вміст його експозиції суттєво поповнився завдяки археологічним розкопкам, що їх проводив на полі Берестецької битви І. Свешніков. У 1991 р. музей-заповідник отримав назву «Поле Берестецької битви». У 1981 р. почав функціонувати історико-культурний заповідник у м. Острог. Його робота проявилася у проведенні археологічних розкопок, обстеженні давніх архітектурних споруд, що входять до складу заповідника, пошуку та вивченні археографічних матеріалів та ін. [8]. У 1985 р. після тривалих зволікань розпочав функціонувати історико-культурний заповідник у Луцьку. Діяльність його співробітників зосередилася головним чином на збиранні й вивченні археологічних та археографічних матеріалів, піклуванні про збереження давніх архітектурних будівель шляхом ремонтно-реставраційних робіт, а також організації різноманітних виставок. Однією з найуспішніших стала виставка дзвонів, проведена у 1989 р.

Висновки. Таким чином, вагомим фактором дослідницької роботи другої половини 1940-х – початку 1990-х рр. щодо культурної спадщини Волинської та Рівненської областей виступала діяльність академічних установ Української РСР, музейних закладів та історико-культурних заповідників обох областей. Значний внесок у вивчення археологічної спадщини регіону був зроблений співробітниками Інституту археології АН УРСР. Справжніми центрами вивчення військових та етнографічних пам'яток, осередками виявлення, збереження і дослідження культових об'єктів виступали Волинський і Рівненський краєзнавчі музеї, їхні філії та музеї на громадських засадах. Подвижницькою дослідницькою діяльністю відзначалася й робота наукових співробітників історико-культурних заповідників. Завдяки їхнім зусиллям було врятовано і передано прийдешнім поколінням чимало матеріалів про пам'ятки археології, військової історії, етнографії, сакрального мистецтва, інші реліквії рухомої культурної спадщини. Кращі здобутки тодішнього досвіду заслуговують на всебічне вивчення і використання у сучасній діяльності з охорони національних культурних надбань.

Список літератури:

1. Ауліх В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ : Наук. думка, 1972. 123 с.
2. Бухало Г. Рівненський обласний краєзнавчий музей. 1963–2006. Спогади. *Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею*. Вип. IV. 2006. С. 16–23.
3. Возницький Б. Музей – моє життя. *Борис Возницький, яким ми його пам'ятаємо* / упор. Н. Філевич. Львів : «Центр Європи», 2013. С. 5–12.
4. Волинський музей: історія і сучасність. 2004. Вип. 3. 273 с.

5. Волинський музейний вісник: Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель. 2012. Вип. 4. 282 с.
6. Державний архів Волинської області. Ф. Р–2083. Оп. 1. Спр. 348. 19 арк.
7. Державний архів Волинської області. Ф. Р–2083. Оп. 1. Спр. 444. 20 арк.
8. Державний архів Рівненської області. Ф. Р–478. Оп. 5. Спр. 1050. 16 арк.
9. Державний архів Рівненської області. Ф. Р–562. Оп. 2. Спр. 124. 21 арк.
10. Історія Волині. Т. 1 : навчальний посібник / наук. ред. І. Ворончук. Київ – Харків : Видавець Олександр Савчук, 2021. 384 с.
11. Ковальчук Є. Музейні експедиції Павла Жолтовського по Волині. *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*. Т. IV. Zamość : GAUDIUM, 2006/2007. S. 253–260.
12. Ковальчук Є.І. Формування фонду сакрального мистецтва у Волинському краєзнавчому музеї (1929–2012 роки) : монографія. Луцьк : ДП «Волинські старожитності», 2013. 296 с.
13. Мушировський В.М. Сторінки історію музею. *Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею]*. Вип. I. 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. 1996. С. 7–11.
14. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Каталог археологічних експедицій, 1945–1991 рр.
15. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Спр. 1947/6. Дубенська експедиція 1947 р. Смішко М.Ю. : короткий звіт, 4 арк. ; звіт, 100 арк. ; звіт про дослідження могильника, 34 арк. ; ілюстрації – 4 табл. (рис. тушшою) ; Свешніков І.К. : звіт, 25 арк. ; 2 звіти про пробні і розвідкові розкопки, 35 арк. ; 3 табл., 3 рис.
16. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Спр. 1953/17. Археологічна експедиція Ленінградського університету в Ровенську і Житомирську області. Кухаренко Ю.В. : звіт, 7 арк. ; 10 табл. іл. до звіту, в т. ч. 7 креслень, 2 рис., 7 фото ; 4 негативи 9×12 [документація рос. мовою].
17. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Спр. 1956/29. Галицько-Волинська експедиція. Каргер М.К. : звіт, 14 арк. ; 16 табл. з 21 іл. [документація рос. мовою].
18. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Спр. 1957/30а. Ровенська археологічна експедиція Львівського історичного музею. Свешніков І.К. : звіт, 18 арк. ; 75 фото на 18 табл. ; креслення (29×20) і план могильника [документація рос. мовою].
19. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Спр. 1958/37. Острозька експедиція Київського історичного музею. Бондар І.В. : звіт, 15 арк. ; 4 альбоми-креслення, 12 арк. ; 20 фото.
20. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. Спр. 1960/20. Експедиція з вивчення оборонних споруд давньої Русі у 1960 р. Раппопорт П.О. Робота на території Української РСР : звіт, 30 арк. ; 54 фото [документація рос. мовою].
21. Наукові записки [Рівненського обласного краєзнавчого музею]. Вип. X. 2011. 208 с.
22. Охорона пам'яток історії, археології та мистецтва : Збірник керівних методичних і довідкових матеріалів / Міністерство культури УРСР, Управління музеїв і охорони пам'яток культури. Київ : Стат-видав, 1963. 108 с.
23. Охріменко Г., Маркус І., Локайчук С. Старожитності готів на Волині. *Волинський музейний вісник*: 2020. Вип. 10. С. 43–49.
24. Пономарьова Т., Булига О. Переправа незабуття. Історія однієї експедиції. Луцьк : Волинські старожитності, 2014. 188 с.
25. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. Львів : Слово, 1992. 304 с.
26. Тиліщак В. Готи над Гнізною. Таємниці давнього некрополя. Київ : Смолоскип, 2018. 144 с.
27. Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України / С. Беляєва, Н. Абашина, Н. Блажкевич та ін. Київ : Танант, 1997. 298 с.
28. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 377. 95 арк.

Havryliuk S.V., Havryliuk O.N. THE STUDY OF CULTURAL HERITAGE OF WESTERN VOLYN IN THE SECOND HALF OF THE 1940S – THE EARLY 1990S

The article views the contribution of several scientific institutions, museums, and reserves of the Ukrainian Soviet Socialist Republic (USSR) to the study of historical and cultural monuments of Volyn and Rivne (until June 1991 – Rovno) regions, based on the involvement of unpublished and published sources and professional literature. It pays much attention to the study of archaeological sites in the area, where the leading role belonged to the Department of Archaeology at the Institute of Social Sciences in Lviv. The institution sent expeditions to Volyn and Rivne regions, led by M. Smishko, V. Aulikh, M. Peleshchyshyn, I. Sveshnikov, and

other researchers. Explorations of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences (AS) of the Ukrainian SSR, led by M. Kuchera and D. Kozak, took place in both regions. The article claims that Y. Kukhareńko, M. Karger, P. Rappoport, M. Malevska, and other scientists – employees of academic institutions of the Russian Federation, carried out archaeological excavations. To conclude, in the second half of the 1940s and early 1990s, 265 archaeological expeditions worked at Western Volyn (including the explorations of museums and individual local archaeologists). Their activity resulted in the discovery of numerous artifacts and the export of some of them outside Ukraine.

The article demonstrates that the museums of both regions were the main centers of studying the cultural heritage of Volyn and Rivne. The museum network consisted of regional museums in Lutsk and Rivne, their branches, museums, and museum rooms established voluntarily. Their activity focused on the discovery and preservation of military and ethnographic monuments. Moreover, the staff took care of the rescue of movable monuments of sacred heritage. In the late 1980s and early 1990s, cooperation with Polish museums intensified. The museum-reserve “Cossack Graves” (since 1991 – “Field of the Battle of Brest”) and state historical and cultural reserves in Ostroh and Lutsk conducted the research work.

Key words: cultural heritage, Western Volyn, Volyn region, Rivne region, scientific institutions, museum, reserve.

Кравченко М.С.

Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського
Національної академії наук України

ДОБРОВОЛЬЧИЙ БАТАЛЬЙОН «АЙДАР» У БОЙОВИХ ДІЯХ НА ТЕРИТОРІЇ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ У 2014 РОЦІ

У статті на основі аналізу низки джерел (передусім мемуарних) визначено основні віхи історії добровольчого батальйону «Айдар» у 2014 році та конкретні бойові дії в рамках Антитерористичної операції на Сході України, у яких брав участь особовий склад підрозділу. Метою розвідки є визначення обсягу й характеру впливу батальйону «Айдар» на перебіг військово-політичних подій у 2014 році на території Луганської області України. Методологія дослідження передбачає застосування принципів історизму, цілісності вивчення історичних джерел та об'єктивності, використання методів аналізу й синтезу, класифікації та систематизації. Наукову новизну зумовлює недослідженість історії батальйону «Айдар» у межах академічної науки з огляду на потребу вивчення історії добровольчих формувань по-батальйонно через нерівноцінність внеску добробатів у перебіг історичних подій в Україні у 2014 році. Перспектива подальших досліджень полягає в можливості більш детального й усебічного дослідження явища українських добровольчих формувань, які брали участь у бойових діях у рамках Антитерористичної операції на Сході України у 2014 році, що стає можливим із використанням матеріалів статті загалом і висновків роботи зокрема. Висновками дослідження є визначення значного впливу батальйону «Айдар» на військово-політичну ситуацію в північних районах Луганської області України впродовж кінця весни – початку осені 2014 року. При цьому цей вплив у травні-червні цілком можна вважати визначальним, а з вересня (у результаті переходу до позиційного протистояння в зоні проведення Антитерористичної операції та поступового перетворення підрозділу з унікального добровольчого феномена в регулярний армійський підрозділ) можемо констатувати суттєве зниження добровольчого впливу на військово-політичні події в регіоні.

Ключові слова: добровольчий рух, українські добробати, Антитерористична операція на Сході України, батальйон «Айдар», 24-й окремий штурмовий батальйон.

Постановка проблеми. Українські добровольчі формування, безсумнівно, були серед тих історичних чинників, які не просто впливали на перебіг вітчизняної історії впродовж 2014 року, а багато в чому навіть визначали його. Утім узагальнювати вплив добробатів на військово-політичні події зазначеного періоду недоцільно, адже цей вплив суттєво різнився залежно від конкретного формування. Саме тому історію кожного добробату варто досліджувати окремо.

Добровольчий батальйон «Айдар» був одним із тих формувань, які значною мірою зумовлювали перебіг бойових дій упродовж 2014 року на території Луганської області [1, с. 288], однак визначення обсягів і характеру такого впливу потребує окремого дослідження, якого до сьогодні в межах академічної науки не проведено. Саме це й зумовлює актуальність розвідки.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються травнем-груднем 2014 року – періодом від формування добровольчого підрозділу до його

суттєвого організаційного переформатування (зміни командування батальйону, організаційної структури, унормування процесу ведення батальйонної документації тощо), що, зокрема, зумовило й спробу «розколу» формування. Протягом грудня 2014 року – січня 2015 року новопризначений командир батальйону не мав доступу до батальйонних печатки та штампів; документація добробату, по суті, велася поза його впливом. Частина особового складу не підпорядковувалася командиру батальйону, через що Міністерство оборони змушене було публічно прояснювати ситуацію [2]. Окрім уже згаданих персональних змін у батальйонному командуванні (командир і кілька найбільш авторитетних добровольців стали парламентарями, належним чином не передавши свої обов'язки наступникам), осінь 2014 року відзначилася ще одним важливим фактором, що зумовив суттєві зміни в батальйоні. Підписання перемир'я в Мінську 5 вересня 2014 року призвело до поступового переходу бойових дій від

активної фази до позиційного протистояння в зоні Антитерористичної операції на Сході України (далі – АТО) загалом і на Луганському напрямі зокрема. Це зумовило значні кадрові зміни. Офіційно неоформлені добровольці (яких була значна кількість серед особового складу) масово залишали свої підрозділи й поверталися до цивільного життя. Крім того, зміна характеру бойових дій критично вплинула на організаційно-бойові спроможності батальйону: батальйонне командування було позбавлене ініціативи ведення бойових дій. Така ініціатива ніколи не була закріплена де-юре, але впродовж 2014 року існувала де-факто. Як відзначає в мемуарах колишній доброволець Ігор Орел, батальйон перестав бути «суб'єктом історії» [3, с. 142–143]. Отже, фактично «Айдар» у 2014 році й «Айдар» у подальшому єднає тільки назва. Це й зумовлює потребу розгляду зазначеного періоду батальйонної історії (2014 рік) окремо від подальшої історії формування.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначення обсягу й характеру впливу батальйону «Айдар» на військово-політичні події 2014 року на Луганщині.

Для здійснення мети необхідно виконати такі завдання:

- 1) здійснити огляд історіографії та джерел, які нині є доступними для проведення відповідного дослідження;
- 2) визначити основні віхи батальйонної історії «Айдару» у 2014 році та конкретні військові операції, у яких брав участь особовий склад батальйону;
- 3) зробити висновки щодо обсягу й характеру впливу батальйону «Айдар» на військово-політичні події 2014 року на Луганщині, спираючись на аналіз вищезазначених даних.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Нині чимало з опублікованих досліджень торкаються тематики українських добровольчих формувань 2014–2015 років (як добровольчого руху загалом, так й історії окремих добробатів зокрема), але дослідження саме історії батальйону «Айдар» у межах академічної науки, як вище зазначалося, не здійснювалося. Окремі аспекти порушеної тематики висвітлює в дисертаційному дослідженні співробітник Національного університету оборони України імені Івана Черняховського Юрій Стасюк, зокрема він торкається питання впливу громадсько-політичних організацій на формування добробатів (і в тому числі «Айдару») [4, с. 247], а також участі батальйону в окремих військових операціях у зоні проведення АТО та змін його юридичного статусу [4, с. 213].

Перелік джерел, що висвітлюють батальйонну історію «Айдару», є вкрай обмеженим. Здебільшого це інтерв'ю з командиром батальйону [5] чи окремими добровольцями [6; 7], а також репортажі журналістів, які відвідували розташування батальйону [8; 9]. Усі ці матеріали не відрізняються інформативністю, утім вони мають вагоме значення для верифікації мемуарних та інших джерел.

Нині єдиною опублікованою збіркою спогадів добровольців саме «Айдару» є «Хроніка одного батальйону», видана харківським видавництвом «Фоліо» у 2016 році [3]. Ця збірка містить довідку про назву й символіку батальйону, коротку автобіографію та щоденник добровольця Ігоря Орла (головного автора спогадів та упорядника збірки), а також спогади ще п'ятьох добровольців, указаних за позивними («Юрій», «Зола», «Орест», «Елвіс», «Узбек»). Нині саме це джерело є найбільш інформативним із доступних, хоча його суб'єктивний характер і потребує додаткової перевірки. Однак додаткової верифікації потребує будь-яке мемуарне джерело. Натомість збірка містить цілу низку унікальної інформації, якої не містять інші джерела. Значення збірки додатково підвищує той факт, що упорядник був серед перших добровольців підрозділу в перших числах травня 2014 року та служив у батальйоні аж до липня 2015 року, тобто був очевидцем більшості подій досліджуваного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Батальйон «Айдар» від початку планувався як загін оборони м. Сватове Луганської області від сепаратистських формувань, очолюваних Олександром Мозговим. Але через те, що в самому місті не вдалося організувати повноцінну систему набору особового складу, інформацію про це було передано Самообороні Майдану й саме там було набрано кістяк майбутнього добровольчого формування [3, с. 7]. Ці відомості в дослідженні підтверджує і Ю. Стасюк [4, с. 247].

З огляду на первісні завдання підрозділу, «документарне» творення «Айдару» відбувалося як батальйону територіальної оборони (далі – БТрО). Офіційна документація фіксує його як 24-й БТрО. Назва «Айдар» почала вживатися на знак того, що перший повноцінний бій підрозділу відбувся в смт. Новоайдар Луганської області 25 травня 2014 року [3, с. 148]. Ця назва довгий час не використовувалася в офіційній документації, але постійно вживалася в засобах масової інформації (далі – ЗМІ), була в ужитку серед самих добровольців. В офіційному документообігу

назва «Айдар» за підрозділом була остаточно закріплена як почесне найменування Указом Президента України аж у 2020 році [10]. Утім більш коректно було б говорити про те, що ця назва була закріплена за підрозділом-спадкоємцем добровольчого батальйону, адже 24-й БТрО із жовтня 2014 року був перетворений у 24-й окремий штурмовий батальйон 53-ї окремої механізованої бригади Збройних Сил України (далі – ЗСУ). До речі, це було винятком, адже інші БТрО переформатовувалися не у штурмові, а в мотопіхотні підрозділи [4, с. 213].

Першими «айдарівцями» в зоні проведення АТО стали 6 добровольців-утікачів із Луганська, які 4 травня 2014 року приїхали у Сватове в пошуках командира добровольчого підрозділу, про творення якого вже було оголошено. Наступного дня Міністерство оборони підписало наказ про створення 24-го БТрО, а вже 6 травня 2014 року перший десяток озброєних добровольців розбив табір у лісі біля с. Нянчине Білокуракинського району Луганської області, де розпочався набір добровольців. 10 травня 2014 року, після прибуття автоколоні з Київського Майдану, кількість добровольців «Айдару» вже перевищувала 100 осіб [3, с. 6]. Це було порівняно потужне формування, адже, за інформацією Ігоря Орла, на той момент на підконтрольній Україні Півночі Луганської області дислокувалися лише невеликий прикордонний загін і два військові формування ЗСУ, чисельність кожного з яких становила близько 200 військовослужбовців кожна [3, с. 7–8].

12–14 травня 2014 року польовий табір батальйону було передислоковано в с. Половинкине під Старобільськом. При цьому 13 травня 2014 року з будівлі Старобільської районної державної адміністрації «айдарівцями» було знято прапор так званої «Луганської народної республіки» й повернуто на його місце державний прапор України [3, с. 8].

У ніч із 15 на 16 травня 2014 року на Луганщину почали прибувати додаткові підрозділи ЗСУ. Через небоєздатність місцевої міліції перед «Айдаром» було поставлено завдання розблокувати дорогу на шляху військової автоколоні, яку в Старобільську було заблоковано цивільними. 17 травня завдання було успішно виконане, при цьому було затримано близько 40 протестуючих з організаторами включно, серед яких – у тому числі й російські громадяни [3, с. 10]. Цей спогад Ігоря Орла підтверджується також іншими джерелами [11].

У цей період відбувалося стихійне структурування батальйону, причому це структурування

було зумовлене не чинним штатним розписом, а вже устійненою під час Революції Гідності системою «майданівських» сотень. Ігор Орел згадує, що на той момент ніякої службової документації не існувало й обрахунок добровольців вівся не канцелярією, а кухнею. Він стверджує, що станом на 17 травня 2014 року в ідальні батальйону харчувалося 272 добровольці, які були структуровані так:

- 2-га рота – 75 добровольців;
- 1-й взвод – 25 добровольців;
- 31-ша, 27-ма, 8-ма, 11-та, 1-ша та 18-та сотні, що нараховували відповідно 26, 19, 42, 23, 5 і 16 добровольців;
- 14 добровольців, які щойно прибули з Полтави;
- 10 добровольців-медиків;
- група «чорних» – 17 добровольців.

Крім того, окремо існувала ще Старобільська сотня, яка не харчувалася в батальйонній ідальні і складалася із 40 добровольців [3, с. 10]. Інші мемуаристи загалом підтверджують «сотенний» поділ «Айдара». Так, «айдарівець» із позивним «Юрій» згадує, що в таборі батальйону на наметах навіть були відповідні написи – «Медвежа сотня», «Афганська сотня», «Сотня чорних», «Дика сотня» [3, с. 150].

1-й взвод, який складався здебільшого з луганчан, поступово став спеціалізуватися на розвідці, адже його особовий склад краще знав місцевість і мав контакти з місцевим населенням. 2-га рота, яка складалася здебільшого із самооборонців із Волині, отримала додаткову назву «Захід» і під командуванням «Золи» згодом стала головною ударною силою батальйону. «Сотенні» підрозділи спробували звести в 1-шу роту під командуванням «Філіпа», але в реальності цей підрозділ лишився взводом. Його кадрову основу становили колишні самооборонці 8-ї сотні, а від імені командира бійців стали називати «філіпінцями» [3, с. 10].

Окремо варто згадати спеціальний підрозділ, що діяв у травні-липні 2014 року в підпорядкуванні командира батальйону «Айдар» на території, яку на той момент контролювали сепаратисти. За спогадами керівника цієї групи (позивний «Узбек»), цей підрозділ діяв у підпіллі. Один із його бійців навіть формально працював у «керівництві ЛНРі» (очевидно, в адміністрації так званої «Луганської народної республіки»). Група постачала командуванню «Айдару» розвідувальну інформацію, а під час боїв за селище Металіст навіть спромоглися корегувати вогонь української артилерії [3, с. 170–175].

Серйозних загальновійськових боєзіткнень упродовж травня 2014 року ще не відбувалося. За цей час, окрім згаданого вище розгону сепаратистів у Старобільську, відбувся бій «Айдару» із загоном проросійських козаків у Новоайдарі 25 травня 2014 року. Група з 25 «айдарівців» під командуванням «Баті» взяла в полон 14 сепаратистів, якими командували священник із с. Райгородка Луганської області й колишній прокурор із м. Джанкоя Автономної Республіки Крим. У складі групи було багато російських громадян. Це були перші полонені, яких узяв у полон підрозділ ЗСУ в зоні АТО [3, с. 12].

Участь у повномасштабних боєзіткненнях «Айдар» почав брати із середини червня 2014 року. У ніч із 13 на 14 червня близько 100 «айдарівців» під командуванням «Баті» зайняли м. Щастя, а також міст через Сіверський Донець і висоти над Дінцем. Це був стратегічно важливий крок, адже таким чином були здобуті позиції для розгортання наступу на Луганськ. «Айдар» відіграв ключову роль у цих подіях, адже добровольці саме цього батальйону швидким наступом спричинили паніку в рядах сепаратистів і забезпечили неможливість підризу мосту. Тільки після «айдарівського» штурму на позиції зайшла 80-та бригада ЗСУ. Утім наступ на Луганськ захлинувся 15–17 травня 2014 року в боях під селищем Металіст за 3–5 км від обласного центру. Тут батальйон отримав перші значні втрати: загиблими, пораненими й полоненими. 16 травня був поранений «Батя», який де-факто командував батальйоном у наступі. Доставку його до лікарні здійснював командир батальйону Сергій Мельничук особисто, фактично покинувши командування підрозділом на полі бою. Уночі із 16 на 17 травня «Куля» (позивний Надії Савченко), яка формально лишилася старшим офіцером у батальйоні, повела частину «айдарівців» за підтримки двох бронетранспортерів ЗСУ в наступ. У результаті наступу й сама Савченко, і ціла низка добровольців і військовослужбовців опинилася в полоні [3, с. 17–19]. Наступ на Луганськ розвинути так і не вдалося, із 17 травня «Айдар» займає бойове чергування в районі селища Металіст, а 27 травня із с. Половинкине в Щастя передислоковуються тилові підрозділи батальйону [3, с. 24].

19 липня 2014 року близько 100 добровольців «Айдару» з бронетехнікою під командуванням «Золи» за наказом командира батальйону вирушили в рейд. Головним завданням групи була зачистка Лутугино та сусіднього села Георгіївка від сепаратистів і забезпечення проходу ЗСУ до

блокованого Луганського аеропорту. 20–21 липня група брала участь у боях, унаслідок яких вдалося зачистити лише с. Георгіївку. 27–28 липня відбулася друга спроба визволення Лутугино, але через масований артобстріл «айдарівці» змушені були відступити й повернутися в Щастя. У цих боях «Айдар» хоч і відігравав штурмову роль і поніс значні втрати, але ключові бойові дії вели все-таки підрозділи ЗСУ.

3–6 серпня 2014 року «айдарівці» брали участь у коротких боєзіткненнях із сепаратистами в районі Красного Яру (передмістя Луганська) [3, с. 69–73]. Стратегічного значення ті бої не мали.

13 серпня 2014 року «Айдар» спільно із частиною 24-ї механізованої бригади ЗСУ вирушив на визволення Хрящуватого та Новосвітлівки. Це була найбільша військова операція, у якій брав участь батальйон (240 «айдарівців» під командуванням «Золи») [3, с. 153–161]. Того ж дня вдалося визволити Хрящувате, але наступного дня сепаратисти пішли в наступ і зав'язалися затяжні бої, які тривали аж до 27 серпня. 21 серпня прибула незначна підмога від батальйону, 20 «айдарівців» зайняли позиції в Хрящуватому й 40 – у Новосвітлівці [3, с. 83]. 23 серпня на цих позиціях «Айдар» був замінений підрозділом ЗСУ. Причому зміна просила залишити їм «айдарівський» прапор для остраху противника. Утім особливого ефекту без добровольців це не мало й уже через 4 дні українські війська були змушені залишити ці позиції [3, с. 160].

Кінець серпня 2014 року відзначився зміною ситуації в зоні проведення АТО загалом. На територію України ввійшли російські війська, і український наступ було зупинено. Уже під Хрящуватим і Новосвітлівкою «Айдар» зіткнувся з Псковською дивізією Повітрянодесантних військ Російської Федерації, що стало відомо в результаті захоплення полонених [3, с. 82]. Бої кінця серпня 2014 року були настільки важкі, що після відступу на Щастя було оголошено відпустку для всього батальйону до 3 вересня. Однак повноцінно відпочити в добровольців не вийшло, адже вже 2 вересня противником було проведено артобстріл Щастя.

5 вересня 2014 року група з 28 «айдарівців» під командуванням «Грізлі» спільно з групою з 20 десантників 80-ї бригади ЗСУ спробувала піти на визволення Веселої Гори, але безуспішно. Практично всі загинули від кулеметного вогню російсько-терористичної групи під командуванням «Бетмена» [3, с. 100]. На 2014 рік, вочевидь,

це була остання військова ініціатива «айдарівців». Бойові дії поступово переходили з активної фази в позиційну, лінія протистояння устійнювалася.

15 жовтня 2014 року частина «айдарівців» зі Щастя була передислокована в район Бахмутки на підтримку 31-го та 32-го блокпостів, де зазнала втрат загиблими, пораненими й полоненими. Із цього часу «Айдар», як і більша частина українських військ, бере участь тільки в позиційній війні.

Висновки. Здійснивши огляд та аналіз історіографії та джерел (передусім мемуарних), що висвітлюють досліджувану проблематику, а також визначивши основні віхи батальйонної історії «Айдару» у 2014 році й конкретні військові операції, у яких брав участь особовий склад батальйону, можна зробити висновки щодо обсягу та характеру впливу батальйону «Айдар» на військово-політичні події 2014 року на Луганщині.

У травні цей роль батальйону була ключовою (навіть історичною), адже в умовах фактичного колапсу міліції на Півночі області й відсутності боєздатних підрозділів ЗСУ в регіоні саме «айдарівці» розблокували шляхи для військових автоколон, так не давши зав'язатися бойовим діям у північних районах Луганщини. Блискавичне визволення Щастя, а також зайняття мосту через Сіверський Донець і висот над Дінцем дало мож-

ливість українським військам закріпитися на цій лінії й розвинути наступ на Луганськ, який, на жаль, не мав позитивних наслідків. У подальших бойових діях (під Лутугиним і Георгіївкою, Хрящуватим і Новосвітлівкою, а також на Бахмутці) «айдарівці» вже діяли не з власної ініціативи, а за бойовим замислом командування ЗСУ, однак висока вмотивованість особового складу й активна участь у найзапекліших боєзіткненнях творила з «Айдара» певною мірою фронтову легенду, що не тільки давала можливість ефективно виконувати бойові завдання, а й підносила бойовий дух українських військ загалом і суттєво знижувала мотивацію противника. Додатково цьому сприяв певний медійний образ, утворений ЗМІ. Хоча серед місцевого населення цей імідж суттєво псувався низкою дисциплінарних порушень, які допускали добровольці й на які не звертало належної уваги командування [3]. Утім цей деструктив суттєво не вплинув на перебіг бойових дій.

Таким чином, вплив батальйону «Айдар» на військово-політичну ситуацію на Півночі Луганщини у травні-червні 2014 року можна назвати визначальним, у липні-серпні – значним, а з вересня можемо констатувати суттєве зниження такого впливу й поступове перетворення підрозділу з унікального добровольчого феномена в регулярний підрозділ ЗСУ.

Список літератури:

1. Добробати / К. Гладка, Д. Громаков, В. Миронова та інші. Харків : Фоліо, 2017. 336 с.
2. Офіційне роз'яснення щодо ситуації навколо батальйону «Айдар». *Офіційний веб-сайт Міністерства оборони України*. URL: <https://www.mil.gov.ua/dlya-zmi/reaguvannya-na-kritiku/2015/03/01/oficijne-rozjasnennya-shhodo-situacii-navkolo-bataljonu-ajdar/> (дата звернення: 11.01.2021).
3. Орел І. Хроніка одного батальйону. Харків : Фоліо, 2016. 178 с.
4. Стасюк Ю.М. Українські добровольчі формування: створення та функціонування (2014–2015 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2018. 281 с.
5. Командир батальйону «Айдар»: У Генштабі сидять зрадники. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/interviews/125296-komandir-bataljonu-%C2%ABajdar%C2%BB-u-genshtabi-sidjat-zradniki.html> (дата звернення: 11.01.2021).
6. Екс-«айдарівець» Дикий: Україна для Росії – як Афганістан для СРСР. *BBC News. Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/02/150204_dykiy_aidar_interview_vs (дата звернення: 11.01.2021).
7. Про те, як воюють волиняки, – розповів командир роти «Захід» батальйону «Айдар». *Новини Луцька*. URL: <https://web.archive.org/web/20141029143222/http://news.lutsk.ua/pro-te-yak-voyuuyut-volinyaki---rozpoviv-komandir-roti-zahid-batalyonu-aydar.html> (дата звернення: 11.01.2021).
8. Корреспондент INSIDER провів декілька днів з батальйоном і сходить на передовую. *INSIDER*. URL: <http://www.theinsider.ua/politics/53c3142133068/> (дата звернення: 11.01.2021).
9. Айдар. З життя батальйону сміливих. *Українська Правда*. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2014/07/21/7032532/> (дата звернення: 11.01.2021).
10. Про присвоєння почесних найменувань військовим частинам Сухопутних військ Збройних Сил України : Указ Президента України № 343/2020. *Офіційне інтернет-представництво Президента України*. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3432020-34773> (дата звернення: 11.01.2021).
11. Первый бой Айдара с российскими наемниками. *Акаунт інтернет-видання «Голос Народа» на платформі Youtube*. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=73kYPETLljw> (дата звернення: 11.01.2021).

Kravchenko M.S. AIDAR VOLUNTEER BATTALION IN WARFARE ON THE TERRITORY OF LUHANSK REGION IN 2014

Based on the analysis of a number of sources (especially memoirs), the article identifies the main milestones in the history of the volunteer battalion "Aidar" in 2014 and specific hostilities in the Anti-Terrorist Operation in eastern Ukraine, which involved personnel. The purpose of this investigation is to determine the extent and nature of the impact of the Aidar Battalion on the course of military and political events in 2014 in the Luhansk region of Ukraine. The research methodology involves the application of the principles of historicism, the integrity of the study of historical sources and objectivity, the use of methods of analysis and synthesis, classification and systematization. The scientific novelty is due to the unexplored history of the Aidar Battalion within academic science, given the need to study the history of volunteer formations in battalions due to the unequal contribution of dobrobats to the historical events in Ukraine in 2014. The prospect of further research is the possibility of a more detailed and comprehensive study of the phenomenon of Ukrainian volunteer groups that participated in hostilities in the Anti-Terrorist Operation in eastern Ukraine in 2014, which becomes possible using the article in general and the conclusions of this work in particular. The conclusions of the study are to determine the significant impact of the Aidar Battalion on the military-political situation in the northern districts of Luhansk region of Ukraine during the late spring – early autumn of 2014. At the same time, this influence in May-June can be considered decisive, and since September (as a result of the transition to positional confrontation in the Anti-Terrorist Operation zone and gradual transformation of the unit from a unique volunteer phenomenon into a regular army unit) we can state a significant reduction in voluntary influence on military and political events in the region.

Key words: *volunteer movement, Ukrainian dobrobats, Anti-terrorist operation in Eastern Ukraine, Aidar battalion, 24th Detached Assault Battalion.*

Куриляк В.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Палій Д.В.

Український гуманітарний інститут

ЄВРОМАЙДАН ТА РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ В КОНТЕКСТІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКИХ МАСМЕДІА

У статті розглянуто передумови, чинники та фактори розгортання і ведення війни в інформаційному середовищі, спираючись на дані з відкритих джерел, дослідження спеціалістів з інформаційних технологій та аналізу телевізійних новин. Зважаючи на контроверзу теми, автор виробляє певні підходи до неупередженого аналізу відомих джерел інформаційного мовлення, враховуючи при цьому їхні наміри. Матеріал статті доводить, що до простору інформаційного протиборства долучені всі, хто підносить контент суперечливого характеру, бо це зумовлює атмосфера сучасної боротьби, де інформація – додатковий інструмент у масштабі реальної війни. Майже кожна інформаційна сила посприяла певним наслідкам, що долучило населення України до революційних звершень. Наявна державна криза набула обертів завдяки роботі інформаційних мовників, що поширювали серед їх слухачів інформацію про небезпеку для національного суверенітету та порушення інтересів народу з боку держави. Таким чином, підготовлена та оброблена інформація про певний факт стає «невидимою зброєю» в повноцінній війні. Умови війни зумовлюють невпинне поширення взаємної пропаганди та стрімкий розвиток технологічної бази задля ефективного обслуговування та розповсюдження інформації. Поринаючи в атмосферу ідеологічної боротьби, кожен ресурс, який намагається зберегти власну актуальність серед слухачів, обов'язково займає ту або іншу сторону та залучається до інформаційної війни, де нейтралітет не є можливим. Відштовхуючись від приватних інтересів інформаційних корпорацій та низки суспільно-політичних причин, автор перераховує низку чинників, що так чи інакше створюють та характеризують війну в інформаційному середовищі. До таких у роботі належать психологічний, ідеологічний, історичний, корпоративний, соціальний, політичний та філософський фактори, кожен із яких розглядається окремо та сприяє в науковому аналізі найбільш повних висновкам. Також у статті звернено увагу на роль Революції Гідності в контексті взаємного протистояння за монополію в інформаційній довірі. У ролі джерела до бесіди про Євромайдан залучений журналіст та волонтер Руслан Свірін, який розповів про маловідомі сторони інформаційного протистояння та власну волонтерську діяльність.

Ключові слова: Євромайдан, Революція гідності, інформаційна війна, українські масмедіа.

Постановка проблеми. Звертаючи увагу на інформаційні впливи, актуальність впливає з реальних суспільних наслідків інформаційної війни, що дотепер розгортається навколо подій Євромайдану. Комплекс інформаційних дій, що проводиться в рамках медіавійни, призводить до активності суспільства, звертаючи його увагу на політичну кризу країни. Цим інформаційна боротьба, посиливши акценти на суспільно-політичних проблемах країни, привернула увагу громадян до висновків, що стали протестним керівництвом до дії. Відповідно, наслідки, масштаб, посилена увага актуалізують тему, створюють високу зацікавленість не тільки серед науковців,

а і в усьому українському суспільстві, для якого проблеми його держави особливо болісні. Тому контекст інформаційної війни, що має відлік із подій Євромайдану, є нагальним доти, доки триває сама війна і зберігається суспільний інтерес навколо наявного конфлікту.

Методологія дослідження. Загальнонаукові теоретичні методи дослідження дозволили вибудувати модель, а саме інформаційну війну навколо подій Євромайдану та Революції гідності, побудувати структуру, яка спричинила інформаційну колізію навколо суспільно значущих подій; елемент як результат впливу інформаційної війни про Євромайдан; емпіричні методи дозволили

осмислити інтерв'ю з Русланом Свіріним, журналістом телеканалу «Київ», який займався волонтерською та журналістською діяльністю, висвітлював події на Євромайдані та в часи Революції гідності, а також допомагав протестувальникам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження базувалося на двох джерелах. По-перше, це перегляд архівних відео, фото, репортажів та інтерв'ю, що стосуються подій на Майдані 2013–2014-х років. По-друге, це інтерв'ю із журналістом Русланом Свіріним, який був безпосереднім учасником подій Євромайдану та Революції гідності. Наукова новизна сформована за рахунок введення та оприлюднення змісту архівних відеоджерел та інтерв'ювання із журналістом Русланом Свіріним. На основі вищевикладеного зроблено висновок, що в складні часи в українських масмедіа навколо суспільно значущих подій відбувалася паралельна інформаційна війна.

Окрім цього, до питання інформаційної війни долучалися співробітники Центру досліджень соціальних комунікацій Національної Бібліотеки України імені Вернадського. Проніза Інна Іванівна, к. політ. н., опублікувала низку статей, пов'язаних із засобами масової комунікації та їхнього політичного забарвлення; найактивніше працює в цьому напрямі Почепцов Георгій Георгійович, д.філол.н., завідувач кафедри інформаційної політики Національної академії державного управління при Президентові України. Зокрема, використано ефірні записи репортажу подій Євромайдану, особисті свідчення журналіста телеканалу «Київ» Руслана Свіріна, матеріали подій Революції гідності.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати рівень впливу інформаційної війни в українських масмедіа щодо подій на Євромайдані та результати діяльності учасників Революції гідності.

У роботі поставлені такі **завдання**: осмислити значення інформаційної війни у політико-ідеологічній боротьбі в українському суспільстві; окреслити чинники, які сприяли формуванню національної свідомості українців у контексті революційного явища «Євромайдан»; з'ясувати посилення інформаційної війни в українських масмедіа як окремого політико-суспільного феномену; проаналізувати рівень впливу ЗМІ України на тлумачення та висвітлення подій Євромайдану та Революції гідності; показати результати просування та впливу інформації про суспільно значущі події на українське суспільство на прикладі подій Євромайдану та Революції гідності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Насамперед проаналізуємо механізми інформаційної війни (далі – ІВ). ІВ є сучасним та основним елементом боротьби за свідомість слухачів, де завдяки широті телевізійного та віртуального простору можливе масштабне розповсюдження дискурсивного мовлення певних ідей. Цим зумовлений розвиток інформаційних технологій та розвиток ефективності мовлення, оскільки інформацію необхідно певним чином обслуговувати, особливо в умовах та інтересах війни [4]. Задля якісної підтримки інформації застосовуються певні механізми її обробки та цикл передання фактів від вихідних даних до відповідного усвідомлення її глядачем.

Згадуючи словосполучення «інформаційна війна», під ним розуміють зіткнення суперечливої інформації на терені загального медіапростору, певні дії, спрямовані на редагування суспільної (політичної, національної, ідеологічної, тощо) свідомості у вигідному руслі для інформаційного агресора та дискредитатора. У побутовому сенсі таке визначення є досить правильним, але не зовсім повним для вичерпного розуміння сутності поняття. С.І. Макаренко перекоонує, що «інформаційна війна – міжінформаційне протиборство, націлене на нанесення збитків інформаційним системам, процесам, ресурсам; комплекс інформаційно-технологічних дій, направлених на одержання переваги в соціальному, політичному, ідеологічному та інформаційному просторах із застосуванням розвинутих інформаційних технологій, соціально-психологічних механізмів впливу та політико-ідеологічного переконання» [7] Війна в медіапросторі – процес взаємний. До неї залучений усякий, хто надає та усвідомлює суперечливу інформацію; хто висвітлює події в певному ідеологічному руслі. У такій війні суб'єктами стають транслятори та слухачі, об'єктом – свідомість суспільства, якому необхідно скласти належне враження, викликати бурхливі почуття та всіляко вмішуватися в суспільне мислення. Плодами такого впливу є розгалуження народу, втрата національної, культурної, політичної та соціальної єдності, набуття обертів загальної конфліктності.

ІВ передбачає тактичну дискредитацію інформаційних джерел ворога; прицільні удари по вразливим місцям ЗМІ та забезпечення власної безпеки ефірних мереж і систем трансляції; деморалізація громадян у цілях розхитування соціального становища (особливо армії як стратегічної структури); навмисна критика, піддача сумнівам

та оцінка ворожих ресурсів як дезінформативних; збір та аналіз роздобутих даних як матеріалу для розвідки. Дії в ІВ можуть вестися в супроводі кібербезпеки щодо можливої кібервійни; за допомогою радіоелектронної боротьби в стратегічних цілях підривання ворожої інформаційної передачі. Як справедливо зауважує В.К. Медведев, ІВ залучає до арсеналу боротьби засоби інформаційної зброї, що застосовуються в комплексних процесах інформаційних операцій [9]. Правильно побудований план ІВ, непохитне йому слідування та користування елементами боротьби призводить до успіхів у гібридній війні.

Генезис ІВ заслуговує окремої уваги, оскільки у світі налічується близько двадцяти ІВ, де кожна виникла внаслідок різних об'єктивних причин та містить власну специфіку. Більшість із переліку ІВ у світі веде Росія: зокрема російсько-американська, що продовжується Росією після поразки у Холодній війні як глобальна ІВ СРСР із Заходом; ІВ з низкою сусідніх Росії держав (Україна, Грузія, Польща, Латвія, Литва, Естонія); внутрішня боротьба РФ із «несистемною опозицією» та русофобськими ЗМІ. Держава, що тісно вплетана в низку інформаційних конфліктів, щоразу випрацьовує ефективний цикл дій, спрямованих на влучні інформаційні контрудари. Після таких операцій у бік українського медіа Україна була зобов'язана в інтересах національної безпеки, виконуючи захисну функцію, використати прийоми інформаційної блокади щодо ключових державних російських ЗМІ.

ІВ між ЗМІ РФ та України є невідкритою, неоголошеною, гібридною конфліктом, де кожна сторона підтримує агресивну колізію, максимально використовуючи власні потенціали інформаційного озброєння та оборони. Передумовами російсько-української ІВ стало погіршення міжнародних відносин України з РФ, починаючи з геополітичних та закінчуючи ідеологічними [2].

ІВ ведеться не лише на міжнародному, а і на національному і навіть локальному рівнях, на кожному з яких помітні наслідки інформаційно-диверсійних дій [9, с. 13]. Найзапекліші вияви медіаконфлікту між Україною та РФ розпочалися на тлі подій Євромайдану, де Росія та опозиційні українські ЗМІ критикували протилежні настрої протестувальників та перешкоджали підписанню Угоди про Асоціацію України з Європейським Союзом, підкреслюючи «невідповідність документа національним інтересам України» [3]. Пропагандистська робота інформаційного агресора, в ролі якого виступають ЗМІ Росії, спричинили

в українському суспільстві у відповідь на Євромайдан формування альтернативного протестного середовища під назвою «Антимайдан», де під переконливим впливом проголошувалися ідеї сепаратизму, формувалися проросійські настрої, нівелювалися інтереси Євромайдану. Україна в лютому 2014-го року поділилася на «до» та «після», коли український народ перестав себе визнавати як єдиний державний організм; коли завдяки можливостям інформаційних технологій підбурили в людях ворожнечу; коли на тлі інформаційної плутанини, простим користувачам медіа не можна було визначити правду та брехню і беззаперечно сприйняття народними масами інформації випливало з довіри обраними суб'єктами ІВ ресурсам та джерелам.

Майже жоден публічний мовник, спрямований надавати гарячі суспільно значущі новини, не пройшов повз процес державного перетворення на Майдані Незалежності 2013–2014 рр. Був викликаний широкий резонанс у народі України завдяки не тільки самому факту деградації систем державного управління (які викликані безкарною корупцією), а і роботі інформаційних систем та комунікації зокрема. Саме ЗМІ та ЗМК підштовхнули до всеосяжної уваги український народ, формуючи при цьому певні уявлення [5].

Будь-який суспільно-інформаційний колапс виникає завдяки низці передумов, що підбувають до дискурсивної конкуренції між ЗМІ різного розряду (від локальних до глобальних мереж трансляції). Щоб визначити, що формує ворожу інформаційну атмосферу, далі перераховані чинники, що підбувають інформаційне середовище до ІВ, та засоби використання інформаційних механізмів на тлі державного медіапростору України, що відомі в практиці ІВ.

Тепер розглянемо **психологічний чинник ІВ**. Психологічні впливи є одним із ключових способів та цілей ІВ. Спрямованість будь-якого транслятора публічної інформації на психіку глядача впливає з необхідності якнайкращого привернення уваги до власного ресурсу. Залучення зацікавленості потенційного глядача, а згодом і регулярний психоінформаційний тиск було, є і завжди буде пріоритетним завданням ІВ. Наприклад, державні ЗМІ Росії, користуючись психологічними, лінгвістичними, стилістичними засобами, створюють в інформаційному таборі ворога нагнітаючи атмосферу і переконання в його внутрішньому соціальному середовищі, що відповідають ідеологічним доктринам РФ.

Ворог, убачаючи внутрішні кризи супротивника, акцентує на них увагу у його ж просторі, створюючи похмуру картину реальності, через що у слухача виникає недовіра до всього, що, на його думку, цю кризу спричинило, як-от держава, суспільство, авторитети, еліта, опозиційне його думкам телебачення та ідеї тощо. Людина, яка піддала себе необережності до осмислення очевидної пропаганди, перелаштовується на панічні настрої, недовіру, починає пошук винних, у нього народжується відчуття ганьби за становище, в якому його переконали. Так спрацьовує інформаційна зброя на ураження свідомості необережного глядача [15].

Ті, у кого не надто розвинений критичний апарат, не усвідомлюють факти чітко або взагалі не впевнені стосовно достовірності інформації, але виявили безсумнівну довіру до окремо взятого інформаційного потоку, вразливі до дезінформації і не зможуть протидіяти брехні та помилкам, оскільки об'єктивно не будуть їх помічати. Медійний користувач, що не розуміється на функціях інформаційних технологій, критично не сприймаючи наданий йому інформпродукт, може легко заплутатися в думках та піддатися емоційному впливу від почутого. Саме на такий результат і спрямована війна в інформаційному просторі (паніка, зміна точки зору, переусвідомлення певних фактів, введення слухача у мисленнєві суперечності тощо). Отже, ІВ – виважені психологічні операції над свідомістю суспільства.

Однак можна спостерігати неабияку впертість у захисті особистих національних почуттів серед громадян держав, які ворогують. Завдяки можливостям ЗМК користувачі соціальних мереж можуть позмагатися з інформаційними супротивниками за інтелектуальну, навіть ідеологічну випередженість, до останнього подиху намагатися довести правоту власних ідеалів / авторитетів / ЗМІ [11]. Кожному з агресивних інтернет-користувачів це доставляє короткотривалі емоції «переможця», виключаючи на деякий час власні психологічні комплекси. За спостереженнями віртуального простору, серед деяких «юзерів» Інтернету помітні жага до війни, до агресивних емоцій, прагнення до обов'язкового повалення носія ворожих переконань, що часто скочується до залежності, до нескінченного оберту агресії. Такі інформаційно-ідеологічні «змагання» відбуваються на форумах, соціальних мережах, публічних чатах і навіть коментарях до майже будь-якої публікації, якщо більше нема про що поспілкуватися. Саме завдяки таким «диванним військам» відстоюва-

лись ідеї Євромайдану, агітувались заклики до боротьби, критикувалась звинувачена тодішня влада, формувалася психологічна стійкість до нападів ворога.

Невпинне розгортання суперечок у побутовому та віртуальному просторі з інакодумцями є свідченням того, що медіакористувач опинився жертвою пропаганди та є повноцінним учасником ІВ. Так, можемо спостерігати на політико-ідеологічній основі як побутові провокації між громадянами, так і спонтанні віртуальні сутички в соціальних платформах. Ці одномоментні «соціальні бої» найчастіше присвячені «щільному», ретельному перегляду історичного значення кожної сторони (України та Росії), що є найпопулярнішою темою в Інтернеті для ескалації чергової взаємодискредитації. Звісно, сторонні читачі інтернет-бійки не можуть не залучитися до неї, бо це зумовлює висока суспільна зацікавленість. Як правило, лише однієї згадки про все, що стосується міждержавних відносин України та Росії, достатньо, щоб започаткувати затяжне, люте протиборство.

Отже, психологія учасників ІВ здебільшого продиктована інформаційно-психологічними впливами на свідомість. Часто сам слухач не владний над власним психологічним станом після намагань усвідомити тривожні резонансні явища. Така слабкість і емоційна сприйнятливність провокує мислення до поспішних висновків, до гіперболізованого розуміння висвітленого і, зрештою, суспільство до інформаційної ворожнечі.

Наступний чинник ІВ – ідеологічний. Він є першопричиною ІВ. Боротьба ідеологій триває з незапам'ятних часів її існування як акту самовираження свідомості. Суспільні маси, глибоко заражені певною політичною ідеєю, знаходять сміливість та хоробрість її розповсюджувати, проповідувати її, стояти за неї, якщо обрали її як власну святиню, сокровений ідеал їх переконань. Так, ідеологічно свідомий суб'єкт готовий буде померти, наприклад, за свободу та справедливість, щоб довести власну пристрасть до реалізації «краю на землі» – «за все хороше проти всього поганого». Звичайно, бачення на свободу та справедливість у різних прошарків населення суто власне, від чого соціально-ідеологічні суперечності спричиняють у колапс, класову боротьбу, де в кожного будуть свої «герої» та «злодії», «вороги» та «друзі» [19].

На підйом українських суспільних незіставностей і розрахована агресивна інформаційна політика опозиційних ЗМІ та медіа РФ. Суспільство в умовах ефективної дії ворога розгалужується завдяки штучно сформованим переконанням

на різні ідеологічні групи, розходиться в думках та сперечається на тлі інформаційних суперечностей. У такій атмосфері зберігати єдину національну свідомість украї нелегко, і досягнення такого можливе лише за допомогою зовнішніх впливів, ефективних логічних переконань, формування стійкої політичної структури та, що найголовніше, перехоплення та утримання стратегічної ініціативи в ІВ.

Кожна країна, яка утримує власний суверенітет та народну свідомість завдяки державній ідеології, не може не зіштовхнутися з протилежними навіюваннями, критикою та дискредитацією. З таким зіштовхнулася й Україна, а явище Євромайдану дозволило рельєфно виявити проблиски впертого відстоювання ідеологічного дискурсу та зростання національного духу українців [14]. Українське медійне поле займають такі дві найсильніші радикальні вістки, як українська національна ідея та концепція «русского мира», де перша трансформувалася в українську русофобію, а друга – у російську українофобію. Їх боротьба триває з часів розпаду держав СРСР, війна яких взаємно підбурюється двома сторонами в медіапросторі. І саме ідеологічним розбіжностям приділяється увага ворожими ЗМІ, адже вони здатні розчленувати суспільство лиш на питаннях бачення політичної системи правління, геополітичного місця України, історичним контрверзам української історії тощо [10]. Звісно, оберти народної зосередженості ускладнюються завдяки розкручуванню їх на масовому українському медіасередовищі рейтинговими джерелами інформації.

Проблема державної ідеології України, особливо впродовж часів незалежності, залишається найгострішим питанням політичної реальності не тільки самої України, а і Росії, враховуючи її пильну зацікавленість українським державним буттям. Російська політична еліта недаремно вбачає в національній ідеї України небезпеку, бо та несе загрозу російським політико-ідеологічним упередженням українців – прихильників російського ідеологічного міфу. Маємо дві держави з чітко сформованими, логічними та зрозумілими дискурсами, які неминуче вступили в інформаційно-гібридну війну, а згодом і в ідеологічно зумовлений політичний конфлікт.

Українське суспільство є русофобським у тій мірі, в якій російське є українофобним. Агресивна атмосфера конфлікту, створена ідеологічно-інформаційною та опозиційною конфронтацією ЗМІ, впевнено змогла переконати своїх глядачів у всіх можливих розбіжностях і проблемах у

державі, геополітиці, суспільстві тощо. Взаємна ворожнеча та гостре несприйняття одне одного також можна вважати результатами ІВ, бо набутий масштаб нерозв'язних ідеологічних, культурних, політичних та історичних суперечностей збільшив прірву між народами: зіштовхнув ідеології у запеклій боротьбі, підніс негативні образи одне про одного, змусив віддалитися дві країни, порушив між ними конструктивне спілкування. Тобто діями у війні ЗМІ розвинено політико-соціальне напруження на тлі зіткнення двох державних політичних міфів.

Важливим для пропаганди ІВ є також **історичний чинник**.

Прослідкувати історію розвитку ІВ необхідно в цілях розуміння закономірностей інформаційних впливів та викликаних ними соціально-політичних ефектів. Найвідоміший історичний приклад масштабної ІВ – Холодна війна, що велася між державними союзами НАТО та Варшавського договору. Політичні впливи, взаємний страх та занепокоєння, конфронтація світової політики супроводжували загрозу початку Третньої світової війни. Навіть після номінального завершення Холодної війни ІВ діє на повну потужність між «старими» ворогами, що вказує на реальність гібридного світового протистояння.

Проблема дезінформації вперше виникла в часи Холодної війни. Завдяки такому історичному явищу геополітики, як «Холодна війна», інформаційними технологіями практикувалися такі засоби пропагування: гіперболізація масштабу конфлікту; возвеличення керівництва своєї країни як «спасителів» від усіх бід та небезпек та дискредитація ворожого світу, що перебуває по ту сторону «залізної завіси»; геополітичні провокації тощо. Ці способи розвинулися в засобах ведення ІВ разом зі всіма складниками інформаційних технологій (засоби радіоелектронної боротьби, мережева війна, психологічна війна, інформаційний тероризм). Перераховані інструменти ІВ удосконалювалися згідно з потребами держав-гегемонів у Холодній війні та широко застосовувалися в ній [8].

Хоч Україна в історичному вимірі не зчитувалася світовими державами як окремий політичний суб'єкт, її місце в масштабі геополітичної ІВ почалось визначатися не відразу, а лише тоді, коли Україна могла вести власну лінію в політиці. Інформаційна самостійність України, що передбачає імунітет до міжнародного впливу, формується після результатів Холодної війни і досі. Чистота інформаційної мережі України – пріоритет її національної безпеки.

Слідуючи національним пріоритетам в інформаційній сфері країни, теле- та радіомовлення має відповідати державній ідеологічній доктрині. Державні ЗМІ у всі часи – елемент тоталітарного механізму, який необхідно постійно підживлювати свіжими та оригінальними логічними доводами; беззаперечною вірою в проголошену ідею; максимально ідеалізувати для населення зі всіх можливих сторін режиму. Державний фундамент закладений на мисленні народу, який корелюється інформаційно-психологічними засобами відповідно до державно-політичних інтересів.

Протягом ХХ сторіччя в становищі біполярного геополітичного світу, коли інформаційні технології були новітніми для свого часу розробками, на медіа зберігалася монополія в держави, конкретніше для України – у Держтелерадіо СРСР, що контролювало ефіри та зйомки Київської студії зокрема. Монополія, що розклалася на дуополію Держтелерадіо СРСР та УРСР, дозволила Києву утримувати владу над республіканським телебаченням у власних руках. Після довготривалих трансформацій, приватизацій та інших змін у телерадіомовленні України станом на 2021 рік українське телебачення налічує 101 канал, включаючи 65 регіональних телекомпаній, більшість із яких – комерційні. Українське телебачення після поразки СРСР у Холодній війні йшло на розконцентрацію влади Москви у праві на контроль мовлення країн колишньої СРСР.

Історичне розшарування українського медіапростору на комерційні сфери мовлення стало об'єктивним процесом, спровокованим поразкою тоталітаризму в Холодній війні. До цього зумовив особливий історичний хід, що створив всі умови для ІВ [12]. Євромайдан як частина новітньої української історії вклав свою лепту в підбурення наявної ІВ в Україні та світі.

Корпоративний чинник ІВ має економічні причини. Якщо розглядати будь-яке видання та телеканал у ролі компанії, а створення та надання інформаційних послуг як індустрію, то власник компанії буде всіляко зацікавлений у розвитку та розповсюдженні власної продукції. Теле- та радіокомпанія керується приватним профітом як у економічному, так і у рейтинговому еквіваленті.

Згідно з вимогами ефірного мовлення, телеканал необхідно зареєструвати, надати йому ліцензію, щоб отримати доступ до мережі кабельної та супутникової трансляції. Відповідно, час мовлення треба максимально продуктивно використати для подання інформаційної «їжі». Щоб її «приготувати», редакторська команда отримує

«сирий» матеріал із подій та наповнює його готовими висновками, оцінками, після чого ведучі проголошують інформацію в переконливому та привабливому інформаційному вигляді. Гарна трансляція, переконливі ведучі, сенсаційний матеріал – усе це підвищує зацікавленість та довіру слухачів, а також рейтингові показники.

Інформація зобов'язана відповідати редакційній політиці телеканалу. Інакше кажучи, що б редактори не готували до ефіру, інформаційний матеріал не зможе зберегти суху, формальну чистоту та принципи інформаційної гігієни, оскільки редакція відшліфовує інформаційні дані, відповідаючи перед інтересами власників. Інформаційні корпорації в руках «великих кишень» є інструментами боротьби з ворожими політичними групами. Корпоративний елемент ІВ обов'язково спроваджує до суперечності, граючи на відмінностях. Телекорпорації обов'язково беруть участь у ІВ, створюючи на ній прибуток. Рейтинг – центральний показник довіри ресурсу, який відслідковується керівництвом у першу чергу. Телеканал докладе всіх зусиль задля її підйому, бо це відповідає його первинним інтересам.

Майже кожен громадянин України звернув увагу на телекрани репортажів із подій Революції гідності та спостерігав суспільні поштовхи населення. Їх транслювали всі ЗМІ, що вели журналістську діяльність на Майдані (державні, приватні та навіть зарубіжні). Кожен з них висував ті чи інші версії. Задля їх формування запрошували експертів, збирали матеріал та обробляли згідно з редакційною політикою телеканалу, монтували та транслювали репортажі та сюжети. У проєкції безмежного медіапоту майже неможливо вловити дійсність, зачерпнути сутнісні, реальні причини всього, що показується. Це свідчить не про висвітлення фактичного матеріалу як такого, а про ретельну обробку даних, що створює інформативну розбіжність у масмедіа.

Редакційна політика майже всіх українських каналів складена відповідно до журналістських стандартів. Це певний алгоритм дій з інформацією, що використовується для її «шліфування» як під потреби аудиторії, так і під інтереси власників. Кожен ресурс, що показує себе як незалежний інформаційний мовник, зобов'язаний оприлюднити принципи їх редакцій та слідувати ним, якщо варто піднести себе як прозорого та чесного джерела інформації. Зокрема стаття 57 Закону України «Про телебачення і радіомовлення» свідчить про обов'язкове затвердження телеканалом редакційного Статуту, який містить низку вимог до роботи над інформацією [18].

У межах міжкорпоративних відносин ІВ між ними не помічена в агресивному ключі, адже ведуть її здебільшого ті, хто їм довіряє. Так, політика каналу підлаштовується під потреби глядача і свого власника, намагаючись не викликати широких обурень. Звісно, в ефірі більшості телеканалів ІВ неабияк помітна, коли різні джерела підносять різну інформацію стосовно однієї події; спростовують одне одного або відразу усіх; формують фейк-ньюз у цілях навмисного переінакшення фактів; оцінює суттєві події «на почуттях», а точніше, навіює паніку та шукає кого звинуватити; дискредитує політичний режим або «співає йому дифірамби», що є суто прерогативою приватних каналів та студій. Інформаційна боротьба рельєфно виявляється у всіх засобах пропаганди через корпоративну сторону війни, де кожен утримує приватний інтерес, а журналістські стандарти стають умовністю, робота у медіа сфері – службою корпоративному профіту; політична колізія включається у мовлення, а інформаційно-психологічні дії вказують на її розвиток.

Варто наголосити і на **соціальному чиннику ІВ**.

Соціальний чинник ІВ – це той, що безпосередньо стосується народу, має соціально-інформаційний вимір, де виявляються результати ІВ. Суспільно-політична динаміка продиктована діями в ІВ. Це означає, що народу, який спостерігає за суспільно значущими явищами, властиво реагувати на них згідно з їх висвітленням. Так, ІВ використовує гру на почуттях суспільства, на суперечностях інформації, застосовує різноманітні форми дезінформування в цілях форматування громадської думки. Інформаційний тероризм, що є циклом агресивних дій на ураження інформаційного простору, деструктивно впливає на суспільство, змушуючи панікувати та змінити переконання завдяки фактологічним та логічним ефектам. Ці дії розчленовують суспільство, вражаючи переважно несвідомих громадян, у яких відсутнє політичне виховання та принципи інформаційної гігієни [19].

Світ розгалужений у собі на різноманітних питаннях щодо угруповань / ідеологічних груп / клубів інтересів, які вбачають правду лише за собою. За таким чинником поділилася і Україна як багатонаціональна, конкурентоспроможна, суверенна держава. Народ не може стояти осторонь, коли проблеми його країни чітко виявляються та шкодять його соціальному життю. Відповідно, громадяни розчленовуються в межах власної країни, створюються окремі «світи», де одні відмовляються розуміти інших, закрившись

у межах своєї парадигми, нагадуючи громадянську війну.

Завдяки ІВ, що склалася на терені українського медіа, його суспільно-інформаційне поле та стрімкий рух суперечностей у ньому отримало модель «ідеологічно обізнана людина», що моментально готова надати «експертну думку» та «політичний розбір» чи не всім явищам і процесам у державі. Звідси розповсюджена культура «блогерства». Блогери – певний креативний клас, що ненав'язливо створює переконання довірливим слухачам. Віртуальний простір більш вразливий до інформаційних фейків, що не витримують критики та первинної перевірки.

Згідно із соціологічними дослідженнями, проведеними Київським міжнародним інститутом соціології, шляхом опитування визначено схильність українців до пропаганди та прорахований індекс результативності російської пропаганди (ІРРП) серед українського населення. Виявлено, що західні регіони більш стійкі до впливів пропаганди РФ, аніж східні. Завдяки розрахункам за областями України виявлено певні тенденції в регіонах Донбасу та Одеській області, що свідчить про сприйнятливість східного українського населення до опозиційної Україні пропаганди [1, с. 3]. Тому конфлікт на Сході України частково можна вважати соціально-інформаційним наслідком ІВ, від якого не застрахована жодна країна.

Шостий чинник ІВ – політичний. Він розподіляється на такі два класові виміри, як панівний та простонародний, тобто керівної меншості та громадської більшості. Політика уряду та погляди на неї склалися в кожній соціальній верстві по-різному, тому класові відносини відповідають соціально-економічному становищу кожного, хто включений у державні процеси. Ідеологічні та соціально-економічні відносини визначають народні настрої і, відповідно, внутрішньополітичний стан держави [20].

Міжкласові суперечності залишаються найефективнішими суспільними резонаторами в політико-економічних відносинах. Між різними прошарками населення України настільки велика нерівномірність, що мало інших цивілізованих країн, де доходи громадян були б настільки різні. У Революції гідності як класовому явищі наявна соціальна несправедливість та ідеологічна незіставність між народом та владою, що спровокували народні поштовхи на Майдані у 2014 році.

Зрозуміло, що Революція гідності викликана, зокрема, ідеологічними віяннями вже обуреного українського народу. Для населення України це

була ледве не унікальна можливість брати участь у політичному процесі – вирішувати долю країни «тут і зараз». Євромайдан став вираженням політичних інтересів народу, висловленням єдиної політичної волі, що прагнув європейського розвитку та процвітання [12].

Також існує протилежна політична воля, що тяжіла до інтеграції в російський світ. Два протилежні вектори у своєму зіткненні створили затяжний конфлікт на політико-ідеологічній основі не тільки на міжнародному рівні, а й на всеукраїнському. Звісно, політичну війну сторони чинять в інформаційному вимірі для продуктивної пропаганди, використовуючи різні експертні переконання. Конфлікт може тривати між політичними діячами та партіями, де найвпливовіші утримують власні студії для розповсюдження своєї політичної позиції, та державами або державними союзами, що також ведуть ідеологічні конфронтації у світовій пропаганді [2; 16].

У воєнно-політичному масштабі Україна відіграє захисну функцію від російської та опозиційної агресії. Дві сусідні держави не застосували можливості мирної дипломатії, що призвело до розладу міжнародних відносин, унеможливаючи консенсус. Досягнути позитивних результатів у міждержавному спілкуванні між РФ та Україною не поставлено в геополітичному масштабі як пріоритетне завдання. Тому ІВ не зупиниться, а продовжиться, доки політико-ідеологічний конфлікт не нівелюється між країнами.

Політична перевага напрацьовується завдяки успіхам у ІВ, де основними завданнями поставлено такі: створення атмосфери бездуховності; маніпулювання громадською думкою; нанесення шкоди безпеці інформаційно-технічної інфраструктури; підриг морального духу та політичного авторитету держави / опозиції; дестабілізація політичних відносин; дискредитація фактів історичної, національної самобутності народу; зміна системи цінностей тощо. ІВ стає політичним інструментом популістської атаки та захисту інформаційних систем і політичного іміджу.

Щодо народних політичних рішень, то на Євромайдані вони спонукали державне керівництво до рішучих та однозначних дій. Підписання угоди про Асоціацію стало ключовою політичною вимогою Революції на Майдані Незалежності до керівництва країни, на яке влада піти не спромоглася. Тому у народу України стався стрімкий ріст політичної свідомості, коли він усвідомив небезпеку втрати державного суверенітету. За допомогою роботи у медіасередовищі країни невпинно

розвивається пропагандистський ажіотаж щодо політичних поштовхів в Україні.

Щодо філософського чинника ІВ, то слід сказати, що суспільне буття в контексті філософського тлумачення стає поштовхом до ІВ. Ураховуючи способи інформаційно-психологічного впливу на свідомість, завдяки яким транслятори формують певну суспільну думку, свідомість слухача можна корелювати під необхідні настрої. Дія пропаганди наштовхує кожного на потрібне мислення, ідеологічну установку, інакше розуміння себе та народу в національному / культурному / політичному вимірах [17]. Але у кожного, хто наважується на самостійне, невипереджене мислення, хто усвідомлює суспільно-політичну реальність завдяки власній парадигмі, хто відчуває себе єдиною культурною частиною свого народу, нівелюється небезпека обману, оскільки для національно свідомого суб'єкта не потрібно насувати шквал переконань. Стійкість у переконаннях – прерогатива сильної особистості, що впевнено усвідомлює свою роль та завдання у світі.

Світ ХХІ століття перебуває під впливом ліберальної філософії, що зумовлює основи геополітичної багатополлярності та плюралізму. За їх принципами для виживання та росту в суспільно-політичній кар'єрі необхідно підтримувати легальну багатоманітну конкуренцію в межах ліберального права на свободу слова та свободу масової інформації. Як можна спостерігати, ці доктрини дозволили без переслідувань та утисків розвивати та посилювати приватне мовлення. Завдяки можливостям ЗМІ та ЗМК нарощування інформаційних сил в умовах конкуренції стає доступним всім охочим поширювати власні ідеї.

Плюралізм (як загальний філософський принцип) допускає у інформаційний простір багатоманітність думок, визнає та підтримує у ньому конкурентну систему відносин. Лібералізм, що домінує в соціально-політичному мисленні світу, відкриває широкі можливості для вільного мовлення різних думок. Зокрема, питання стосується й інформаційного середовища, що використовується як засіб для швидкого та вільного розповсюдження масового мовлення. Це означає, що інформаційне середовище перенавантажено суперечливим матеріалом, виходячи з ліберального принципу про свободу слова, друку та волі – права на вільне висловлення та загальнофілософську конкурентність думок. Це «розв'язує язика» всім охочим проголошувати свої ідеї, поширювати власні позиції та переконувати в них своїх слухачів, підбурюючи взаємне протистояння,

гру уперечностей, дискредитацію та інші елементи, що передбачає ІВ [6].

Плюральний світ живе у вічній внутрішній боротьбі, постійно розшаровуючись на різних політико-ідеологічних підгрунтях. Цей процес пришвидшує роботу в медіапросторі, що передбачає певну атмосферу для ескалації словесного, інформаційного конфлікту – війни інформацій, війни дискурсів, ідеологій, думок, бачень, парадигм. Кожен ідеологічний напрям у медіа застосовує найефективніші засоби проповіді та захисту своїх ідей, до заперечення яких будуть обов'язково спровоковані протилежні сторони. Так, виникає філософсько-інтелектуальна баталія у форматі токшоу, яку пропонує більшість популярних українських телеканалів. У світі інформаційного розмаїття за умов наявної ІВ діє невпинне зациклене коло народження міфів / фейків та їх чергове спростування, що є свідченням конкурентної атмосфери в медіа.

Відповідно, ІВ навколо подій Майдану розвинулась завдяки зіткненню протилежних дискурсів, що мають розповсюдження на теренах інформаційного простору України. Євромайдан став «камнем спотикання» для плюрального інформаційного середовища, у якому той набув чималої суспільно-політичної уваги. Сам принцип «свободи слова», проголошений лібералами як універсальна доктрина, задає популістський тон у інформаційних стрічках та спонукає до ІВ.

Наша наукова розвідка не була б достатньо обґрунтованою без **інтерв'ю з Русланом Свіри-ним**. Щоб повною мірою усвідомити явище ІВ в Україні, до спілкування запрошений журналіст державного телеканалу «Київ», що працював журналістом та волонтером на Майдані. Його слова – живе джерело, адже він свідок подій Євромайдану.

«Народився 26 травня 1969 року в Києві. На телебаченні – з 1993 року. До 1996 року працював на УТ-1, де був випусковим редактором інформаційної програми УТН, випусковим редактором і журналістом програми «Доброго ранку, Україно!», а згодом – спортивним коментатором. У 1999-му закінчив Інститут журналістики Київського національного університету імені Т. Шевченка за спеціальністю «журналістика». У 1991-му з червоним дипломом закінчив Київське вище танкове інженерне училище за спеціальністю «інженер-механік». Випускник Київського суворовського училища (1986 р.). У 1995-му у газеті «Киевские ведомости» опублікував цикл статей «Театральний Роман» про творчість

Романа Віктюка. У 1996–2007 роках працював на телеканалі «Інтер», де був спеціальним кореспондентом студії спортивних програм, ведучим спортивних програм: «Інтерспорт», «Спорттайм», «Проект F», «На футбол». Також на «Інтері» створив одинадцять документальних спецпросектив. У 2004-му році написав повість «Разведенные мосты». У 2007-му – автор та ведучий телевізійної програми «Яхтинг» продакшину «Студія ПЛЮС» (виходила в ефір на «Першому національному»). У 2008-му році створив документальну стрічку «Колиска для Чемпіонів» про футбольну школу «Дніпро-75». З 2008-го і дотепер працює на телеканалі «Київ» спортивним коментатором. У 2010–2012 роках – ведучий програми «На зв'язку з урядом» на «Першому національному». У 2015–2020 роках – керівник прес-служби Федерації баскетболу України. У 2018–2020 роках – прес-секретар БК Київ-Баскет».

З біографії, опублікованої на інтернет-ресурсі телеканалу «Київ» [22], відомо, що Свірін більш відомий як спортивний журналіст, коментатор спортивних подій. Руслана Свіріна можна вважати «феноменом української журналістики» у тому сенсі, що він, покинувши у 2014-му році професійні інтереси, кинувся висвітлювати політичний колапс країни. Зміна журналістської сфери та робітничих умов створили незабутній досвід для професіонала своєї справи; змусили наочно спостерігати революційні вибухи народу і показувати в репортажах свіжі матеріали тих подій [21]. Подальша низка запитань, поставлених Руслану Свіріну, розкриє обличчя волонтера, ветерана телебачення, людини, що самовіддано робила свою справу та служила своєму народу:

Як Вам вдалося паралельно суміщати волонтерську та журналістську роботу? На той час телеканал Київ базувався на Хрещатику, фактично всередині периметра Майдану. З точки зору поєднання журналістської діяльності з волонтерською це була гарна локація.

Скільки часу пропрацювали на Майдані? На Майдані я був із 1 грудня і до 20 лютого. Нічні чергування, не пов'язані з роботою на телеканалі, після Водохреща (початку протистоянь на Грушевського) мав із періодичністю двічі на тиждень. у тому числі в ніч, коли палав Будинок профспілок. Матеріали до ефіру: протистояння (невдала спроба розгону Майдану) вночі 9–10 грудня, ранок-день 10 грудня.

Які, на Вашу думку, фактори сприяли умовному переходу національної ідеї від Євромайдану до Революції гідності? Перехід від Євромайдану

до Революції гідності відбувся на Водохреща, коли активіст Сергій Коба зі сцени виступив з вимогою до так званих лідерів опозиції Кличка-Тягнибока-Яценюка, визначитися, хто візьме на себе відповідальність. Після того, як півгодинний термін очікування вийшов, активісти пішли на Грушевського – це був Рубікон між Євромайданом та Революцією гідності.

Як Ви вважаєте, чи всі журналісти намагалися об'єктивно висвітлювати ті події? Не всі журналісти намагалися об'єктивно висвітлювати події Революції. Насамперед телеканал Інтер був провладним рупором, як не прикро – УТ-1. Московські канали за умовчанням.

Як Ви вважаєте, у висвітленні подій Євромайдану та Революції Гідності помітне таке явище, як інформаційна війна? Явище інформаційної війни українських журналістів спровоковане преміальними з боку провладних замовників «картинки». Так, скажімо, головний редактор служби інформації телеканалу Київ Ірина Мілиневська паралельно очолювала столичний осередок Партії регіонів. Відтак, нескладно зрозуміти, які меседжі вона продукувала.

У яких питаннях інформаційній війні вдалося розчленувати українське суспільство і чому? Розчленувати українське суспільство вдалося в питаннях мови, національно-визвольних змагань, голодомору, підтримки майданівців чи антимайданівців тощо.

Чим, на Вашу думку, спровоковане явище інформаційної війни серед українських журналістів, які були задіяні у висвітленні доленосних подій? Явище інформаційної війни українських журналістів спровоковане преміальними амбіційними прагненнями різних сторін, які були спрямовані як проти воювання так і за провладних замовників «картинки», зрозуміти, які меседжі вона продукувала.

Чим мотивуються російські журналісти, називаючи Революцію гідності та Євромайдан «заколотом нації проти чинної на той час влади»? Кремль панічно боїться народних хвилювань. Віра у царя-батюшку, сама структура російського суспільства підштовхує тамтешніх журналістів характеризувати події на Майдані заколотом.

Чому одні журналісти в тих подіях вбачають порушення Конституції, а інші – захист своїх прав та національної гідності? Хвиля народного гніву розподілила масмедіа та журналістів на наближених до годівниці і незалежних. Крім того, шкала цінностей західних+центральных і південних та східних областей різна. Це наштовхує одних на

оцінку порушення Конституції, а інших – своїх прав та свобод.

Як вважаєте, пересічні споживачі новин та продукції масмедіа України є учасниками інформаційної війни навколо подій Майдану, якщо так, то в чому? Пересічні споживачі, насамперед, є жертвами інформаційної війни, сприймаючи інформацію під тим кутом, під яким її подають із телеекранів та інших носії інформації (інтернет-сайтів, преси, радіо тощо).

Висновки. Українські масмедіа перебувають у стані інформаційної колізії у локальному, державному та геополітичному масштабах. До цього призвели низка передумов, які ми окреслили вище. Зосереджуючи увагу на Революції гідності, телебачення та радіомовлення України розповсюджує різні політико-ідеологічні дискурси, впливаючи на соціальні настрої та думки щодо Майдану. Явище ІВ у медіа не нове для України, оскільки це об'єктивний процес боротьби та захисту інтересів, ідеалів, іміджу ЗМІ та його власників. Молода країна досі потерпає від інформаційного тероризму ззовні та зсередини, поглинаючи агресивну пропаганду. Плюралізм, наслідки Холодної війни, політичні зіткнення, ідеології, психологічно-інформаційні впливи на свідомість, комерційна сторона війни та соціальні обурення в загальній картині комплексно єднають сутність інформаційного конфлікту: Психологічні впливи на свідомість мас руйнує мислення зсередини на рівні переконань, доводячи її до паніки та агресії; ідеологічні переконання розчленували український народ; телекомпанії розкручують інформаційну війну, виходячи з комерційних інтересів. Купа чинників указують на сумісне явище «інформаційна війна», аналітично розуміючи його з кожного боку.

Складність становища українського радіо та телебачення є закономірністю результатів інформаційної війни, що розв'язана політичними силами та спровокована гострими подіями на Майдані Незалежності. Диверсійна робота в медіа, що ефективно проведена агресором в обличчі РФ, нанесла інформаційні збитки, знизила відсоток довіри до українських інформаційних мереж та сформувала внутрішню суспільну конфронтацію. Взаємні агресивні дії між державою та її опозицією і ЗМІ РФ в інформаційному середовищі стало українською медіареальністю сучасності. Наявне тоді суспільне напруження, незадоволеність рішеннями уряду збільшилось і виявило себе на Майдані у 2014-му році, навколо подій якого сформувалися дезінформативні матеріали в цілях дискредитації українського політикуму.

Війна на інформаційному рівні дійсно існує, її плоди досить руйнівні, наслідки колосальні. Щоб протидіяти пропаганді, українські масмедіа зайняли захисну функцію та виконують алгоритми ефективних контрафактів. Однак досить високий відсоток недовіри до українських джерел інформації в «проблемних» областях України (Донецькій, Луганській і Одеській).

Світові тенденції в розширенні прав на свободу мовлення, друку та слова взагалі зруйнували

тоталітарні нав'язування, але водночас підбурили інформаційні структури до конкуренції за лідерство в довірі слухачів. Таким чином, наявність та розвиток великої кількості партій, ідеологічних груп, суспільних організацій є важливими факторами збереження політичного плюралізму, в умовах якого не можна уникнути конфліктності та суперечностей. Тому Євромайдан – «яблуко розбрату» українських медіа, де крапку не поставлять у суспільно-державному спілкуванні ще довго.

Список літератури:

1. Аксьонова Н. Дослідження впливу мас-медіа в умовах інформаційної війни. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. 2017. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3496:doslidzhennya-vplivu-mas-media-v-umovakh-informatsijnoji-vijni&catid=81&Itemid=415.
2. Горбань Ю.О. Інформаційна війна проти України та засоби її ведення. *Вісник НАДУ*. Вип. № 1. (2015). С. 136–141.
3. Індекс результативності російської пропаганди. *Київський міжнародний інститут соціології*. 2015. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510>.
4. Кіслов Д.В. Інформаційні війни : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т. 2013. 300 с.
5. Кіслов Д.В. Сучасні медіа та інформаційні війни : монографія. 2-ге вид. Київ : МП Леся, 2013. 240 с.
6. Константинова Т. Фактори політичного вибору в умовах плюралізму. *European political and law discourse*. № 1. (2014). С. 87–96.
7. Макаренко С.І. Информационное противоборство и радиоэлектронная борьба в сетевых войнах начала XXI века. Санкт-Петербург, 2017. 546 с.
8. Манжола В.А. «Балансування на межі війни». Українська дипломатична енциклопедія : У 2-х т. Редкол.: Л.В. Губерський (голова) та ін. Київ : Знання України, 2004. Т. 1 760 с.
9. Медведєв В.К., Кучеренко Ю.Ф., Гузько О.М. Сучасна інформаційна війна та її обрис. *Системи озброєння і військова техніка*. № 1. (2008). С. 52–54.
10. Медвідь Ф. Українська національна ідея як детермінанта державотворчих процесів. *Політичний менеджмент*. № 1. (2005). С. 35–43.
11. Мудра І., Сінькова Є. Інструменти інформаційної війни проти України в інтернет-ЗМІ. *Вісник львівської політехніки «Журналістські науки»*. Вип. 883. (2017). С. 42–47.
12. Нерсисян Г.А. Інформаційні спецоперації в умовах війни в історії. *Київський політехнічний інститут ім. Сікорського, (Державне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку)*. (Т 29 (68) № 1). (2018). С. 223–228.
13. Панарін І.Н. СМИ, пропаганда и информационные войны. Москва : Поколение, 2012. 52 с.
14. Пасічний Р. Євромайдан: технології зниження політичної активності. *Національний університет «Львівська політехніка»*. № 26. (2014). С. 82–87.
15. Почепцов Г.Г. Сучасні інформаційні війни. Київ : Києво-Могилянська академія, 2015. 497 с.
16. Проноза І.І. Засоби масової інформації і комунікації в інформаційній війні як сучасна політична практика. *Політичні інститути та процеси*. № 3. (2020). С. 65–69.
17. Проноза І.І. Інформаційна війна: сутність та особливості прояву. *Актуальні проблеми політики*. № 61. (2018). С. 76–84.
18. Ренська Г. Редакційна політика українських телеканалів: мовленнєвий аспект (на прикладі каналів «Інтер», «СТБ», «1+1», «Перший національний» та «Новий канал»). *Стиль і текст*. № 14. (2013). С. 299–307.
19. Різун В. Теорія масової комунікації. Київ : Просвіта, 2008. 260 с.
20. Рудич Ф.М. Політичний режим і народовладдя в Україні: політологічний аналіз. Київ : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2011. 456 с.
21. Руслан Свірін робив репортаж з буремного Майдану. КИЇВ.NEWSROOM. 2020. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3w1hZCcxuo4&t>.
22. Руслан Свірін. Київ ТБ. 2021. URL: <https://tv.kyiv.media/team/ruslan-svirin>.

Kuryliak V.V., Palii D.V. EUROMAIDAN AND THE REVOLUTION OF DIGNITY IN THE CONTEXT OF THE INFORMATION WAR IN THE UKRAINIAN MASMEDIA

The article considers the preconditions, factors and factors of the development and conduct of war in the information environment, based on data from open sources, research by specialists in information technology and analysis of television news. Considering the controversy of the topic, the author develops certain approaches to the unbiased analysis of known sources of information speech, taking into account their intentions. The material of the article proves that all those who present contradictory content are involved in the space of information confrontation, because the atmosphere of modern struggle determines this, where information is an additional tool on the scale of real war. Almost every information force contributed to certain consequences, which involved the population of Ukraine in revolutionary achievements. The current state crisis has gained momentum, in particular due to the work of news broadcasters, who inspired among their listeners information about the danger to national sovereignty and the violation of the interests of the people by the state. Thus, the prepared and processed information about a certain fact becomes an «invisible weapon» in a full-fledged war. The conditions of the war determine the relentless turnover of mutual propaganda and the rapid development of the technological base for the effective maintenance and dissemination of information. Immersed in an atmosphere of ideological struggle, every resource that tries to maintain its own relevance among listeners, necessarily takes one side or the other and is involved in information warfare, where neutrality is impossible. Based on the private interests of information corporations and a number of socio-political reasons, the author lists a number of factors that in one way or another create and characterize the war in the information environment. These include psychological, ideological, historical, corporate, social, political and philosophical factors, each of which is considered separately and contributes to the most complete conclusions in scientific analysis. The article also draws attention to the role of the Revolution of Dignity in the context of mutual opposition to the monopoly in information trust. Journalist and volunteer Ruslan Svirin was involved in the conversation about Euromaidan as a source, who spoke about little-known aspects of the information confrontation and his own volunteer activities.

Key words: *Euromaidan, Revolution of Dignity, information war, Ukrainian mass media.*

Лаверт О.О.

Донецький обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

СКАРГИ ВЧИТЕЛІВ ЯК ВИЯВ «РАДЯНСЬКОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ»

Звернення до органів влади є одним із елементів демократичної держави, яка виявляє ставлення особистості або групи до певних проблем, до нагальних питань, до того, що потрібно вирішити і як саме. Це спонукає до діалогу між державою та людиною, державою і суспільством. Від другої половини 1940-х рр. і до 1990 рр. влада досить показово демонструвала власне ставлення до цих речей. Надсилалися листи, скарги, звернення, на які не лише реагували, а й слідували та спрямовували розгляд у потрібне русло. Одним із таких механізмів були скарги педагогів на шпальтах періодичних видань, особливо освітнього спрямування. Вони давали можливість не лише ознайомлюватися з нормативно-правовим підґрунтям різних сфер життя СРСР та УРСР, а й стати учасниками обговорення різних сторінок діяльності звичайної людини. На шпальтах видань зустрічаємо дописи про організацію освітнього процесу в школах, діяльність педагогів, учнів і долучення батьків і громадськості до вирішення різноманітних питань. Усе ж головною фігурою при цьому залишався вчитель. Тематика скарг була найрізноманітнішою. Вона відображала становище радянського суспільства й особливості його шляху. На початковому етапі, що розглядається, актуальними проблемами залишалися відбудова, ремонт і поновлення майнового фонду закладів освіти й вирішення житлового питання вчителів. Нагальними були й проблеми економії ресурсів. Оскільки школа не могла існувати без своїх суб'єктів, то міжособистісним відносинам теж приділено увагу, які обумовлені людськими факторами: доброзичливістю, заздрістю, злістю, жадібністю. Вони адресувалися редакціям у прямих зверненнях і сатиричних, гумористичних, у формах віршів, байок, бувальщин. У цілому скарги були спрямовані на вирішення загальних та окремих питань і не завжди мали відповідне підґрунтя: моральне, матеріальне, інтелектуальне. Але рухи щодо їх вирішення однозначно існували. Газети залишалися майданчиком для дискусії і механізмом творення відповідного соціального обличчя кривдників та адресантів, що часто не відповідало дійсності.

Ключові слова: періодичні видання, педагоги, звернення, скарги, питання, Українська РСР.

Постановка проблеми. Від стану розгляду звернень громадян залежить стан реформування та демократизації суспільства, добробут народу, авторитет державної влади. Необхідно відмітити, що радянське законодавство про скарги громадян було націлено (особливо до середини 50-х років) не стільки на захист прав та інтересів радянських громадян, скільки на забезпечення ефективного контролю за діяльністю громадян, тим паче що це зумовлювалося й тим, що влада заохочувала написання анонімних скарг і заяв.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання вивчення скарг у радянському суспільстві займалися різні дослідники не лише історичної, а й юридичної науки. Так, І. Зінченко вивчила нормативно-правове забезпечення цього явища, функції права щодо написання скарг [3]. У роботах акцентовано на те, що вони спрямовані в більшості саме на посадових осіб [4]. Автори звернулися й до особливостей функціонування газетної періодики, звернувши увагу на газетну періодичку

УРСР 1950-х років: особливості формування, функціонування, контент. У роботах мова йшла про основні аспекти формування й діяльності періодичних видань, їх редакційну політику, особливості функціонування друкованого слова в умовах десталінізації, розкрити основну тематику видань. Проблеми розвитку газетної періодики в Україні розв'язувалися в нерозривному зв'язку із завданнями політичного, соціально-економічного, культурного розвитку тогочасного радянського суспільства [12, с. 460–474]. Повеєнна Українська РСР стала предметом дослідження колективної монографії науковців Інституту історії України НАН України, де розглядалися питання соціальної свідомості й поведінки населення, у тому числі й скарги, проте вони не стосувалися саме шкільної діяльності [9].

Постановка завдання. Питання вивчення скарг учителів як ознака власне радянського способу життя залишалося поза увагою дослідників. Тому на порядку денному звертаємо увагу саме

на подолання цієї прогалини: вивчення тематики дописів, їх об'єктів і суб'єктів, реакції учасників, ставлення державних органів і громадськості до цього, джерельною базою якого стали періодичні видання.

Виклад основного матеріалу дослідження.

На початковому етапі, що ми вивчаємо, питання щодо відновлення будівель і всього майнового фонду було тривалим у часі, залишалося нагальним не лише в шкільному житті, а й у цілому в УРСР. Часто державні органи губилися в першорядності наданні допомоги, заважала їй бюрократія. 16 квітня 1945 р. РНК УРСР і ЦК КП (б) У прийняли Постанову «Про факти порушення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП (б) про використання шкільних приміщень не за призначенням», яка зобов'язала вжити заходів щодо повернення шкільних будинків органам народної освіти, за винятком тих, що були зайняті військовими госпіталями. Питання стосувалося й шкільних спортивних залів, буфетів. Часто в цих приміщеннях жили педагоги або розміщувалися інші структури. Згодом педагогів переселяли або виселяли, збори батьківського колективу приймали рішення про їх відкриття. Але, окрім замірювання стін, справа могла не йти [11, с. 3].

Ще 1953 р. у Стовпецькій середній школі Вербського району Ровенської області одну зі шкільних кімнат, яка була спортивним залом та учнівським клубом, «тимчасово» зайняли під сільський клуб, поки приміщення клубу ремонтувалося. Згодом під сільський радіовузол зайняли й піонерську кімнату школи. За рік «тимчасово» зайняті кімнати не звільняли. На скарги вчителів, учнів і батьків райвиконком запропонував правлінню артлі «Перемога» протягом 10 днів звільнити кімнати й перенести їх у кімнату контори колгоспу. Педагогічна а батьківська громадськість писала, що завжди раділи тим закладам освіти, у яких подібні питання вирішували правління колгоспів та інших організацій, що давало змогу переходити на однозмінне навчання й поліпшувати шкільні справи. Вони зверталися до голови правління артлі:

Товариш Усатий!
Колгосп наш багатий
І міг би свій клуб
Вже давно збудувати.
По-дружньому кажем,
Товариш Усатий,
Що час і гостям вже
Додому, до хати [13, с. 4].

Але траплялися випадки, коли виділені кошти не асигнувалися. У зв'язку з незадо-

вільним виконанням плану капітальних робіт у 1957 р. були зняті кошти з будівництва шкіл в областях: Харківській (зав. облвно М.Ф. Бойко) – 3 млн. 500 тис. крб., Полтавській (зав. облвно С.Ю. Ричко) – 2 млн. крб., Сумській (зав. облвно І.І. Дрига) – 1 млн. 200 тис. крб. У газеті «Радянська освіта» за 12 квітня 1958 р. це зображено карикатурою, на якій чоловіки ганяються за гаманцем із крилами, що містив напис: «Невикористані кошти», під якою міститься вірш:

Коштів мали ми доволі,
Що і говорить!
Будували ж ми поволі,
Як мокре горить.
І за «успіхи хороші».
«Полетіли» наші гроші...
Очі – мокрі...
Певно, нагорить! [8, с. 4].

Однією з причин цього вважали «показникоманію», відкладання справ «на потім», брак необхідних коштів і фахівців, що заважало своєчасно освоїти фінансування й відкрити нові класи або школи, за чим ставали в чергу або кошти пропадали. Виходом із такого становища були сили педагогів, батьків та учнівства, коли колективно здійснювали справу, особливо що стосується останніх. Вони могли бути носильниками, вантажниками, мулярами, будівельниками, діяльність яких спрямовували дорослі, використовуючи гасла ідейності й принципи, наприклад, виробничого навчання. Стають зрозумілими дії окремих директорів закладів: «Уже в своєму кабінеті Іван Іванович ляснув себе по лисині олівцем:

– Ідея, – вигукнув сам собі, – створити з учнів при школі бригаду будівельників!». При цьому використовували їхню працю безкоштовно [14, с. 4].

Ще 30 жовтня 1963 р. у газеті «Радянська освіта» була надрукована стаття про режим економії в УРСР, до чого мало долучатися й учнівство, де акцентовано було на «недбайливому використанні державних коштів». Організація роботи учителя із зошитами також стала темою для обговорення. Кошти необхідно було економити й на зошитах. Це питання поставало на межі двох чвертей, коли учні на початку навчального процесу приходили з новими зошитами, або учень не виправляв помилку через зниження йому оцінки, а виривав аркуш, або поставив пляму й знову його виривав. У деяких школах учителі забороняли заводити зошити без їхньої згоди. У деяких пропонували взагалі продовжувати й робочі, і контрольні зошити, і зошити для творів не лише

в межах одного класу, а й наступних. Звертали увагу й на правильність та уніфікацію підписання зошитів, оскільки одні педагоги керувалися «Українським правописом», а інші – класними журналами [17, с. 3].

Педагоги висловлювалися й про наявність двох зошитів із навчального предмета. Вони мали дійсно бути, педагогу необхідно було перевіряти їх, але вчитель не міг побачити системи роботи школяра над опрацюванням певної теми, оскільки таке уявлення було розірваним і фрагментарним. Для учня теж варто було переглянути й ще раз повторити матеріал, який вивчали в класі, а потім виконувати домашнє завдання. Часто виходило, що класна й домашня робота виявлялися в різних зошитах. Проте можна й не давати письмового завдання додому, учитель, аналізуючи помилки школярів на наступному уроці, сприяв би більшому розумінню навчального матеріалу, повторенню й закріпленню його [2, с. 3].

Листи педагогів висвітлювали й проблематику міжпоколінних взаємин, життєвий шлях учителів, які «прожили все життя так як треба, працювали добре, на совість, мали повагу, виводили своїх дітей у люди». У них свої сім'ї й діти, жили в достатку. Однією з таких була Марія Іванівна, настав час і жінку провели на заслужений відпочинок. Проте не відпочивала вона: доглядала за онуками, допомагала дітям. Коли підкралася старість, відчула холодне ставлення до себе від них. Дописувачі згадували слова В. Сухомлинського: «Твоє недобре слово – то подряпина на крихкій тканині душі материнської. Мати стерпить усе: і образу, і біль, і горе. Але від кожної подряпини назавжди залишається ранка – пам'ятай про це». Намагалися розібратися з причинами цього. Серед них називали егоїзм і зачерствілість душі, особливості похилого віку, коли фізично й інтелектуально старші не встигають за молодшими. Закликали шанувати старість, її доброту й мудрість [7, с. 1].

Але «совковість» поглядів була притаманна й під час перевірок роботи закладів освіти, де практикували окомілювання та ігнорування освітніх проблем, вип'ячування ролі керівних органів, коли, замість презентації досвіду педагогів, гостей вели до їдальні або кафе, де вони ласували: «Навіть карасиків у сметані подавали. Шкірочка зверху червоняста, запечена. І випити було що... Солодка рисова каша по-болгарськи – це якесь чудо кулінарії. Одна їхня вчителька в Болгарії відпочивала. Ми всі взяли в неї рецепт». А щодо уроку, то його не показували, оскільки скориста-

тися лижами, як було заплановано, не зуміли, а спортзали в тій школі взагалі не було [6, с. 4].

З гостями могли поводитися досить шанобливо й «носити їх на руках», виконуючи забаганки або роблячи вигляд, що їх виконають: відповідати на всі запитання, які цікавили гостей, пропонувати організувати дозвілля (а саме: «Як не брав наш гість путівки і не їздив у світи, то йому райком профспілки мусить тут допомогти»), поліпшити матеріальний стан («Може, по зарплаті має прикрасити товариш Струг, то за це відповідає особисто головбуг»). Таким чином, вертикальні взаємовідносини не лише міцно вкоренилися у свідомості людей, а й по-іншому майже не уявлялися: «Бо якщо по правді, друзі, зауважу лиш одно, що в селі Зеленим Лузі ждали гостя із райвно» [15, с. 4].

Скарги були спрямовані й на з'ясування стану господарських справ у школах і міжособистісних взаємин у колективах. Часто вони мали суб'єктивний і прихований характер, коли до редакцій зверталися з проханнями перевірити, що відбувалося в закладах. Зокрема, в Огіївській школі Харківської області «директор школи Жовтий і завгосп Щербина об'єдналися в одному союзі на шкільній кукурудзі та інших сільськогосподарських продуктах, а також ягодах і фруктах». У закладі не вівся їх облік, дітей, так само, як у всіх школах УРСР, долучали до літньої практики. Дописувачів турбувало, куди дівалася продукція. Завгоспа школи звинувачували в розкраданні шкільного майна, директора – у тому, що він не зважав на це. Частим явищем була праця династій і сімей у школах, а для автора статті це здавалося «пригріванням сімечки»: «Племінник – вчитель фізичного виховання, викладає гімнастику і фехтування. Бібліотекарем у школі – директорова дружина, не життя їй, а малина. Така розстановка сил. Як бачите, директор забезпечив собі і фронт, і тил». Директор, окрім роботи у своїй школі, працював і у вечірній, викладаючи там історію. Це було цілком зрозумілим і звичним явищем, але автор назвав це «неподобством, про які знає давно і Харківське облвно... Я вважаю, що за встановленою таксою директору треба поставити двійку з кляксою». Допис був надто емоційним і для сприйняття легким і саркастичним, який супроводжувався й відповідною ілюстрацією. На ній зображений директор школи в костюмі з галстуком із нахиленою головою над своїми підопічними, яких він прикрив крилами. Він із довгим носом, що означає його втручання в справи, і великим вухами: слухає й намагається бути в курсі справ. Він зі своїми однодумцями неначе сидить

у великій посудині, кожен зображений маленькою фігурою з відповідними атрибутами своєї діяльності: кукурудзою, ополоником [16, с. 4]. Тобто особливості діяльності керівництва школи зайняли увагу дописувача, діяльність якого, скоріше, була спрямована на їх дискредитацію. Але явище, коли працювали сім'ями в школах, залишалося, і їх покоління вважалися фахівцями з належним рівнем. Щодо роботи в декількох місцях, то сумісництво також мало право на існування, яке було пов'язано з відсутністю необхідних фахівців у закладах освіти, з матеріальними проблемами.

Оскільки забезпечення та якість освіти міських і сільських закладів були різними, це питання також відображено в дописах читачів. Писали, що колгоспники жили заможнo, показниками чого стало придбання для своїх дітей зошитів, портфелів і велосипедів. Але форменого одягу завозили в обмеженій кількості або й зовсім оминали сільські магазини [5, с. 3]. Скаржилися на неправильне або незрозуміле нарахування зарплатні. Якщо педагог-заочник із поважних причин (хвороба тощо) не міг бути на зимовій сесії, але в міжсесійний період до літньої сесії успішно виконав усі чергові завдання за навчальним планом, то мав право одержати на літню сесію додаткову оплачувану відпустку терміном на 30 днів. Траплялося, що педагоги один одного замінювали. Щодо отримання за відсутності директора школи його посадового окладу заступником, то в тих випад-

ках, якщо це відбувалося протягом не менше 12 робочих днів і виконання цих обов'язків було своєчасно оформлено наказом відділу народної освіти, заступник директора мав право отримати різницю між своїм посадовим окладом і посадовим окладом директора школи, обчисленим за стажем, адміністративною роботою й освітою, яку мав заступник [1, с. 4]. Учителі іноді могли виганяти дітей з уроків через їхню поведінку, невідповідність до занять, власний настрій або суб'єктивне ставлення до учнів, на шпальтах періодичних видань це охарактеризовано «позакласною роботою». А запобігання неуспішності учнів зі своїх предметів – «попередження учнів, яких планували опитувати за день». «Перевіривши поурочні плани вчительки, директор залишився вкрай незадоволений і в слові «поурочні» закреслив букву «у» [10, с. 4].

Висновки. Отже, дописи в газети мали різноплановий характер. Їх теми коливалися від широкомасштабності до особистого й були спрямовані на ознайомлення з подіями, явищами в суспільстві та школі в УРСР зокрема; з'ясування ставлення педагогів до того, що відбувалося в соціумі або закладі. Вони, як правило, були суб'єктивними, що пояснювалося особистим ставленням до тем скарж. На майбутнє варто звернути увагу на розширенні джерельного наповнення проблеми й зупинитися не лише на періодичних виданнях, а й інших документах.

Список літератури:

1. Відповіді на запитання. *Радянська освіта* : орган Міністерства освіти УРСР та Українського республіканського комітету профспілки працівників освіти, вищої освіти, вищої школи і наукових установ. 1958. № 12. С. 4.
2. Войнова О., вчитель-пенсіонерка. Один чи два? *Радянська освіта*. 1963. № 81. С. 3.
3. Журавльов Я. Право на звернення до органів влади в та радянській Україні у 1945–1991 рр.: характеристика та регулювання інституту. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/87882> (дата звернення: 18.01.2022).
4. Зінченко І. Історія виникнення звернень громадян та їх вплив на діяльність органів державної влади. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_24799 (дата звернення: 19.01.2022).
5. Кошарівський Л. Про формений одяг. *Радянська освіта*. 1958. 25 січня. № 4. С. 3.
6. Круглова Е., вчителька. Волинська область. Горохівський район, с. Квасів. «Збагатився...». Міні-гумореска. *Радянська освіта*. 1971. № 4. С. 4.
7. Кузьменко О., учитель середньої школи № 19 м. Полтава. *Радянська освіта*. 1981. № 76. С. 1.
8. Ой, полетіли наші гроші! З наказу по Міністерству освіти УРСР. *Радянська освіта*. 1958. № 15. С. 4.
9. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х-середина 1950-х рр.) : колективна монографія : у 3 ч. / ред. В.М. Даниленко. Київ : Інститут історії України НАН України, 2010. Ч. 3. 336 с.
10. Позакласна робота Петра Івановича. *Радянська освіта*. 1958. № 15. С. 4.
11. Рогоза Д. Коли відкриють шкільний буфет. *Радянське життя*. 1959. № 11. С. 3.
12. Рудий Г. Газетна періодика УРСР 1950-х років: особливості формування, функціонування, контент. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського* : збірник наукових праць. 2017. Вип. 48. С. 460–474.
13. Свистун П. «Тимчасово». *Радянська освіта*. 1958. № 15. С. 4.

14. Собко Ф., учитель Манжеліївської середньої школи, Великокринківського району, Полтавської області. Справи будівельні. Гумореска. *Радянська освіта*. 1958. № 50. С. 4.
15. Солоневський Р., учитель. С. Клевань Ровенської області. Бувальщина навиворіт. *Радянська освіта*. 1985. № 67. С. 4.
16. Федет, учитель, пенсіонер. Сахновщанський район, Харківської області. Сімейні штати і шкільні втрати. *Радянська освіта*. 1963. № 4. С. 4.
17. Хмельницька Л., класовод восьмирічної школи № 63 м. Києва. Хто – в ліс, хто – по дрова. *Радянська освіта*. 1963. № 81. С. 3.

Lavrut O.A. COMPLAINTS OF TEACHERS AS THE “SOVIET LIFESTYLE”

Appeal to the authorities is one of the elements of a democratic state, which shows the attitude of an individual or group to certain problems, to pressing issues, to what needs to be solved and how. This encourages dialogue between the state and the individual, the state and society. From the second half of the 1940s until 1990, the authorities demonstrated their own attitude to these things. Letters, complaints, appeals were sent, to which they not only responded, but also monitored and directed the consideration in the right direction. One of such mechanisms was the complaints of teachers on the pages of periodicals, especially educational ones. They provided an opportunity not only to get acquainted with the legal framework of various spheres of life in the USSR and the USSR, but also became participants in the discussion of various aspects of the activities of ordinary people. In the columns of publications we find posts about the organization of the educational process in schools, the activities of teachers, students and the involvement of parents and the public in solving various issues. However, the main figure remained the teacher. The topics of complaints were varied. It reflected the situation of Soviet society and the peculiarities of its path. At the initial stage under consideration, the restructuring, repair and renovation of the property fund of educational institutions and the solution of the housing issue of teachers remained relevant issues. The problems of saving resources were also urgent. Since the school could not exist without its subjects, interpersonal relationships are also given attention, which is due to human factors: friendliness, envy, anger, greed. They were addressed to the editors in direct appeals and satirical, humorous, in the form of poems, fables, fairy tales. In general, complaints were aimed at resolving general and specific issues and did not always have a proper basis: moral, material, intellectual. But movements to address them clearly existed. Newspapers remained a platform for discussion and a mechanism for creating an appropriate social face for offenders and addressees, that often did not correspond to reality.

Key words: *periodicals, teachers, appeals, complaints, questions, Ukrainian SSR.*

УДК 94(477):277«4»1953/1964
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.9>

Мазуркевич А.О.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Петасюк О.І.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ В УРСР (1953–1964 РОКИ)

У статті досліджується діяльність євангельських християн-баптистів у період антирелігійної кампанії Хрущова (1953–1964 роки) на теренах Української РСР. Систематизовано основні методи, напрями й форми їхньої діяльності в боротьбі за право власної віри. Виявлено, що в цей час розвивалася підпільна видавнича діяльність баптистів, активно поширювалися листівки та послання. Проаналізовано такі форми діяльності баптистів, як проведення зібрань у найрізноманітніших місцях (по квартирах членів общин, на кладовищах, під час проведення похорон тощо); видання та розповсюдження духовної літератури; відвідування общин, діяльність під час ув'язнення та інші. Установлено, що євангельські християни-баптисти, співпрацюючи в особі ВС ЄХБ з владними структурами, активно боролися за церкву, незалежну від держави, і намагалися вирішити це питання організаційно-установчими шляхами. Сформульовано висновок: євангельські християни-баптисти мали на меті захистити свої світоглядні позиції та внутрішньоцерковну організацію, а тому протистояли владі різними методами, у тому числі й підпільно.

Простежено: звичайні віруючі помісних українських церков відігравали важливу роль у загальносоюзному вимірі руху проти втручання влади у внутрішньоцерковне життя і проти неправомірних арештів невинних людей. Продемонстровано, що, незважаючи на утиски й заборони влади, віруючі продовжували проводити богослужіння та відвідувати общини, що дуже непокоїло владу.

З'ясовано, що основними напрямками діяльності євангельських християн-баптистів були просвітницький, організаційний і видавничий. Прослідковано діяльність і вплив «Ініціативної групи» на віруючих території Української РСР, на відвідування українських церков і залучення їх до всесоюзної діяльності. Доведено, що діяльність євангельських християн-баптистів дала свої результати, бо їх церква й рух не занепали, а, навпаки, зайняли власне місце в релігійному житті України.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, форми, методи, напрями, з'їзд.

Постановка проблеми. Баптисти перебували на особливому рахунку в радянської влади. Ставлення до них завжди коливалося – від дозволу на їхню діяльність і зібрання в другій половині 20-х років ХХ ст. до активних репресій проти віруючих у 1930-х роках. Незважаючи на ставлення до цього напрямку протестантизму, їхніх представників сприймали як «інших» або ж «чужих», а владна пропагандистська машина цьому лиш сприяла. Прихід до влади М. Хрущова не став винятком, і за час його керівництва була проведена активна жорстка антирелігійна кампанія, яка була націлена на баптистів, а саме здійснення впливу на їхню організаційну структуру, церковні порядки й, отже, на «простих» віруючих. Протягом 50-х років ХХ ст., в роки антирелігійної пропаганди, баптистська церква, її основопо-

ложні твердження віровчення не зникли за активного втручання влади, натомість вона вижила. Це стало можливим через активну діяльність різних небайдужих християн-баптистів, які докладали максимум зусиль і провадили різні напрями просвітницької роботи для поширення свого віровчення, аби зберегти церкву та її першопочаткові й важливі істини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про діяльність євангельських християн баптистів ідеться в працях В. Заватські [5], Л. Мітрохіна [16; 17], С. Савінського [18], В. Любашенко [15]. Ґрунтовну роботу провів В. Войналович [4], опрацювавши різні джерела й увівши їх у науковий обіг, дослідив політику радянської влади до різних релігійних течій, а також методи протидії віруючих владі. Діяльності баптистів указанного

періоду присвячено низку статей: П. Бондарчук [3] досліджує саме братство євангельських християн-баптистів (далі – ЄХБ) та їх взаємовідносини; О. Лахно [8–14] аналізує релігійну ситуацію в Радянському Союзі в указаний період, місце баптистів у ній і їхню видавничу діяльність. В. Саламаха [19] досліджує рух чистих баптистів на території України. Дослідники опосередковано або ж частково розглядали діяльність євангельських християн-баптистів у 1950–1960-х років, проте не було розроблено систематизації різних форм і методів їхньої діяльності.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення різних форм, методів і напрямів діяльності українських представників євангельських християн-баптистів у період 1953–1964 роки.

Виклад основного матеріалу. У 2021 році Міжнародний союз церков євангельських християн-баптистів (МСЦ ЄХБ) святкував ювілей – 60 років. Саме в 1961 році група ініціативних віруючих людей відділилася від контрольованої владою офіційного союзу євангельських християн – баптистів (через їхні поступки владі). Представники радянської антирелігійної кампанії, яка тоді була в розпалі, активно втручалися в життя релігійних конфесій, зокрема в такий нетрадиційний для Радянського Союзу баптизм, який і прийняв на себе чи не основний удар. Активна пропаганда атеїзму, втручання в церковні порядки й ведення зібрань у баптистських церквах, дискредитація віруючих, особливо пастирів і дяконів, нав'язування стереотипів упродовж усього існування СРСР має відчутні наслідки йі зараз, коли вже більш як 30 років церковні громади баптистів доступними способами та можливостями намагаються своєю діяльністю розвіяти міфи і стереотипи про «сектантів», активно пропаговані радянською владою.

Прихід до влади М. Хрущова ознаменував новий виток у практиці ставленні до релігії, зокрема до баптистів. Якщо у 20-х роках ХХ ст. придушувалися будь-які прояви релігії та кожна конфесія страждала від утисків радянської машини, то в 1950-х роках акцент змінився: «ворогами народу» стали так звані секти, до яких було приписано й баптизм. Владна верхівка навчилася вміло використовувати релігійних діячів у власних цілях (передусім на міжнародній арені). Так, РПЦ відводилася важлива роль в об'єднанні інших православних або ж загалом християнських церков на міжнародній арені [21, с. 52]. Так само хотіли залучити й інші конфесії, тому радянська тоталітарна машина почала вербувати представників

релігійних общин, аби вони пропагували ідеї, які б влаштували владу, доповідали про «ненадійні елементи» в громаді та втручалися в періодичні видання (наприклад, «Братський вісник»), у яких друкували статті світського прокомуністичного характеру. Це все відбувалося через Всесоюзну раду євангельських християн-баптистів (далі – ВР ЄХБ) – об'єднання, яке було утворене за сприянням влади в 1944 році шляхом злиття християн віри євангельської та баптистів. Багато віруючих дійсно вербувалося через такі причини: уважали, що нехай краще вони будуть доповісти владі, ніж хтось інший; якщо не погоджувалися, могли зазнавати гонінь або влада припиняла зібрання та конфісковувала молитовні будинки. Проте багато християн відстоювали свої позиції й не співпрацювали з владою, а тому часто вели підпільну діяльність і мусили знаходити нові форми та методи поширення християнських основ.

Баптисти здійснювали свою діяльність у таких напрямах: організаційному, видавничому, просвітницькому. У межах цих напрямів вони застосовували такі основні форми: проводили богослужіння; розповсюджували духовну літературу, Біблії, пісенники; створювали місцеві організації; відвідували общини; діяли під час перебування у в'язницях. Євангельські християни-баптисти застосовували офіційний (легальний) і підпільний методи діяльності.

Найпершою та найпоширенішою формою діяльності були богослужіння, коли люди збиралися й слухали проповіді служителів помісних і приїжджих церков. Звичайним місцем для відбуття таких зібрань були молитовні будинки, проте в часи антирелігійної кампанії церкви не хотіли реєструвати локації, а тому не реєстрували ті місця, у яких віруючі збиралися. Релігійні споруди за радянської влади також почали масово закривати або конфісковувати за найменші або ж вигадані причини (висока орендна плата, аварійний стан приміщення [21, с. 63]). Тому, коли можливість збиратися в молитовних будинках зникла, люди починали збиратися в різні місцях: і на відкритих територіях просто неба, і в лісі, де було б важко знайти, тощо. Проводили молодіжні зібрання й на кладовищах. Узагалі владою заборонялося допускати молодих людей до церков, бути присутніми на зібраннях, а тим більше брати участь у служіннях чи приймати водне хрещення. Деякі кмітливі лідери вирішили спробувати проводити зустрічі там, де є безліч простору й куди рідко хто навідувався без особливої потреби, – на кладовищах. Такі акції проходили без затримок,

бо поліцейські чи інші служби думали, що відбувається поминальна служба, а тому не турбували присутніх, що давало змогу проводити зустрічі й надалі. Проводили богослужіння й під час проведення похорон. Це були ті випадки, коли помирав або відомий служитель, або ж мученик, убитий за свою віру у в'язниці. Такі поховання завжди збирали багато людей і давали можливість відкрито проводити богослужіння. Нерідко після таких процесій люди каюлися і йшли до зібрань [20, с. 152]. Після подібних відкритих зібрань радянська влада намагалася протидіяти своїми способами: влаштовувалися кіномайданчики й демонструвалися фільми, звісно, атеїстичного спрямування.

Видавнича діяльність була й залишається однією з провідних у християн-баптистів. Видавництво різного роду літератури, періодичних друкованих видань, листівок завжди радо віталася в релігійному середовищі, адже прості віруючі могли дізнатися, що важливого відбувається у світі та разом з іншими віруючими бути в певній єдності, знаючи, що й інші члени церкви (чи то помісної, чи то всесоюдної) також читають і передплачують саме цей журнал.

Друкованим офіційним виданням ВР ЄХБ був «Братський вісник», у якому висвітлювалися різні новини, події, пов'язані із союзом, були вміщені статті, тлумачення біблійних текстів. Віруючі передплачували й читали цей журнал, поширювали серед різних людей. Проте з більшим втручанням влади в їхнє життя змінюється зміст цього журналу, тому що почали публікуватися звернення радянської влади, що, цілком логічно, не влаштовувало багатьох віруючих людей. З огляду на те що зв'язок між ВР ЄХБ по Україні та місцевими й сільськими церквами тримався на передплаті журналу «Братський вісник», відмова від отримання цього журналу тлумачилася як припинення зв'язків з офіційним союзом, що для останніх було небажаним і катастрофічним, з огляду на суспільне невдоволення їхньою діяльністю. Це також можна тлумачити як пасивний вид спротиву.

Початок самвидаву общин ЄХБ відноситься ще до 1960 року. Ініціативна група розпочала видавати «Братський листок», у якому інформувала про свою діяльність і висвітлювала важливі релігійні й суспільні теми. Уже з 1964 року цей журнал почав виходити регулярно (один раз на місяць) як інформаційний орган Ради церков євангельських християн-баптистів (РЦ ЄХБ). Із 1963 року почав виходити журнал опозиційних віруючих ЄХБ «Вісник спасіння» [13, с. 293].

Потрібно розуміти, що для баптистських церков важливим є принцип об'єднання та згуртованості, бо вони намагаються слідувати принципам першоапостольської церкви, що неодноразово згадується в Діях Апостолів у 6 та 15 розділах [2, с. 1109, 1122]. Тому питання різного ступеня важливості на будь-якому рівні (від маленької помісної церкви до Всесоюзного церковного органу) мали обговорюватися й прийматися разом віруючими на загальних з'їздах. З огляду на це, організаційні форми є важливим складником діяльності євангельських християн-баптистів.

Недарма ключовою вимогою Ініціативної групи було проведення з'їзду за участю всіх зареєстрованих і незареєстрованих общин СРСР, який фактично не проводився з 1926 року. На ньому планувалося б розглянути всі прийняті документи й винести питання щодо їх виконання. Варто зазначити, що з'їзд таки відбувся у вересні 1963 року, але з ретельно підібраним складом учасників. Серед прихильників і послідовників Ініціативної групи цей з'їзд прийнято називати «нелегальним», бо не були представлені всі думки та позиції представників євангельських християн-баптистів, особливо активних учасників. Якщо такі й були, то вони фігурували як гості, тобто не мали права голосу та права впливати на перебіг і результати з'їзду.

У 1960-х роках своєрідним центром діяльності оргкомітету стала Україна, де тривалий час перебували Г. Крючков – його голова, секретар Г. Вінс та активні діячі – Є. Коваленко, Л. Коваленко, А. Кечик, П. Оверчук, В. Мельничук та інші. У Києві регулярно проводилися нелегальні засідання Оргкомітету, скликалися наради представників різних областей і республік. Так, у вересні 1964 року в Києві відбулося розширене засідання Оргкомітету з представниками Кавказу, Сибіру, Середньої Азії, Молдавії, Білорусії. У листопаді 1964 року пройшла нарада, у якій брали участь близько 200 представників релігійних громад. Діяльність Оргкомітету давала свої результати. Так, якщо станом на 1957 рік в УРСР, за офіційними даними, діяли 1345 зареєстрованих громад ЄХБ, то вже в 1962 р. – 1138 (94 850 осіб) і 90 незареєстрованих (2760 осіб) [3, с. 9]. За 2 роки, у 1964 році, в Україні діяло 178 релігійних громад і груп, що звільнилися з-під впливу ВР ЄХБ і стали на позиції Оргкомітету [1, с. 6]. Також активною була місіонерська діяльність. Багато пасторів і пресвітерів відвідувало різні общини та церкви на території Української РСР або ж на інших союзних територіях,

де перебували в засланні. Степан Місірук згадує, що він разом з іншими служителями часто відвідували місцеві церкви. У середині 1960-х років вони разом із Миколою Шевченком відвідували церкви Київського об'єднання, за що були переслідувані. Так само церкву, у якій служив Степан Місірук, відвідували А. Шалашов і М. Хорев, які в той час були активними діячами Ініціативної групи. Вона зверталася безпосередньо до окремих релігійних громад. Зокрема, у 1963–1964 роках майже в кожній із областей України побувало 8–10 прибічників групи, які здійснювали нелегальні богослужіння, зустрічаючись із віруючими [1, с. 7].

У діяльності євангельських християн баптистів можна виокремити певні заходи, які допомагали протистояти втручанням влади в церковну діяльність. Просвітницький (євангелізація) напрям – найпоширеніший спосіб ознайомлення людей із вірою за сьогодення й у той час. Гоніння не змінили цей стан речей, а вивели в нову площину. Віруючі люди намагалися в різних місцях, де тільки це було можливо, свідчити та поширювати свою віру. Вони це робили, незважаючи на обставини, у яких перебували. Відтак часто бували у в'язницях або таборах за те, що не зрікалися своєї віри або відмовлялися виконувати накази влади.

Молодь також активно використовувала цей напрям діяльності. У 1959–1960 роки в Одесі було організовано Союз молоді ЄХБ, який не входив організаційно до ВР ЄХБ. Вони займалися активною євангелізаційною діяльністю, намагаючись поширити християнське вчення серед якомога більшої кількості людей. Варто зазначити, що це було не примусовою, а добровільною діяльністю. Віруючі хотіли навертати людей до Бога, водночас протидіючи радянській атеїстичній пропаганді.

Важливим складником діяльності був й особистий євангелізм, який полягав не стільки в словесному поширенні християнських ідей, скільки в практичному втіленні у власному житті. Прикладом можуть слугувати всі ті люди, які не зрікалися віровчення й перебували у в'язниці через свої переконання. На повсякденному рівні це проявлялося в щоденному застосуванні євангелістського вчення – допомоги тим, хто поряд або хто її потребує; не гнівитися на тих, хто ображає; «підставляти другу щоку» тощо. Як би це банально не звучало, але це було найдієвішим способом навернення людей у віру, бо перед ними був приклад тих, як релігійні переконання допомагають.

Активна євангелізація спостерігалася у в'язницях. Коли віруючі потрапляли за ґрати або

ж у колонію, вони свідчили іншим ув'язненим про свою віру, а часто й прикладом її показували. Так, Микола Шевченко, відбуваючи покарання у в'язниці, продовжував звіщати про свою віру, за що був покараний сидінням у бараці посиленого режиму [20, с. 152]. Ув'язнені віруючі намагалися знайти одновірців, з якими, наскільки це було можливо, проводили зустрічі, ділилися духовною літературою та періодичними виданнями.

Активно використовувалося поширення різних листів між церквами й Ініціативною групою, які б демонстрували їхні погляди та слугували підтримкою, що утиски влади переживають усі общини СРСР. Ініціативна група активно поширювала свої послання [20, с. 186] (за аналогією з посланнями апостолів), у яких указувала свою позицію та поширювала звістку про скликання з'їзду церкви ЄХБ. Своє учення «ініціативники» ширили Україною з Кіровоградської, Кримської та Харківської областей. Вплив на віруючих церкви ЄХБ вони здійснювали шляхом поштового відправлення листів, використовували також родинні й релігійні канали [8, с. 216].

Одразу ж після офіційного виступу Ініціативної групи в серпні 1961 року до органів влади масово надходили листи від віруючих із проханнями дозволити проведення Всесоюзного з'їзду. Статистика Ради у справах релігійних культів (РСРК) показує, що протягом 21 серпня – 30 грудня 1961 року вони отримали 272 листи за майже 1 300 підписами щодо скликання з'їзду. Найбільше підписів надійшло від українських віруючих [8, с. 216].

Ще однією формою протесту проти свавілля влади щодо релігійних общин були голодування. Так, Г. Крючков пише [7, с. 438], що через переслідування віруючих і внаслідок цього порушення законодавства деякі віруючі оголошували голодування, зокрема такі випадки відомі в Одесі. Щодо наслідків таких рішень достеменно невідомо, але водночас відбувалося перекручування фактів з боку держави, мовляв, «сектанти принесли в жертву віруючих», так шантажуючи вірян.

Висновки. Отже, можна спостерігати таку тенденцію розвитку релігійного життя євангельських християн-баптистів за радянського часу: незважаючи на несприятливу ситуацію в країні та постійні переслідування з боку влади, активні члени громад євангельських християн-баптистів продовжували свою діяльність, використовуючи всі можливі методи та способи поширення благовістя. Починаючи з низових повсякденних форм (богослужіння по квартирах, у лісах, на

похоронах) і на вищому обласному й регіональному рівнях (поширення листів, відвідування різних общин, проведення зборів, з'їздів), баптисти наvertsали до себе все більше людей і сприяли збе-

реженню основоположних засад віри. Основними напрямками діяльності євангельських християн-баптистів були просвітницький, організаційний і видавничий.

Список літератури:

1. Бажан О. Розділяючи на «чистих» і «нечистих». Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60–80 роках. 2015. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bazhan_Oleh/Rozdiliaiuchy_na_chystykh_i_nechystykh.pdf?
2. Біблія або Книги Святого Письма Старого та Нового заповітів. UKRAINIAN BIBLE United Bible Societies, 1990. 2М-V053(К). 1256 с.
3. Бондарчук П. Євангельські християни-баптисти в УРСР (середина 1940 – середина 1980-х рр.): взаємини з владою, особливості та трансформації релігійного життя. *Український історичний журнал*. 2018. № 6. С. 145–167.
4. Войналович В.А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ : Світогляд, 2005. 741 с.
5. Заватски В. Евангелическое движение в СССР после второй мировой войны. Москва : Центральный комитет менонитов в России, 1995. 559 с.
6. Крючков Г.К. Великое пробуждение XX века. Москва : «Христианин» МСЦ ЕХБ, 2008. 520 с.
7. Крючков Г.К. От смерти в жизнь. 2016. 438 с. URL: https://drive.google.com/file/d/1PAxdlwbUO_5T92lhtj8ilRRofejI4o_H/view.
8. Лахно О.П. Діяльність «Ініціативної групи зі скликання надзвичайного Всесоюзного з'їзду євангельських християн-баптистів у СРСР» у всесоюзному та українському вимірі. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2010. Вип. XXIX. 2010. URL: http://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/29/lakhno.pdf.
9. Лахно О. Діяльність прибічників Ради Церков Євангельських християн-баптистів на Полтавщині (60-ті рр. XX ст.). *Історія релігій в Україні* : науковий щорічник. Львів : Логос, 2005. Книга I. С. 347–352.
10. Лахно О.П. Передумови та причини визрівання системної кризи у церкві євангельських християн-баптистів середини XX століття. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 45. С. 91–98.
11. Лахно О.П. Підпільна видавнича діяльність як прояв опозиційності Спільки Церков Євангельських християн-баптистів. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2007. № 2. С. 45–51.
12. Лахно О.П. Причини виникнення опозиційних рухів поміж віруючих Євангельських християн-баптистів. *Треті Череванівські читання* : збірник наук. статей за матеріалами III Всеукр. наук. конф., 17–18 берез. 2016 р. Полтава : ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2016. С. 53–61.
13. Лахно О.П. Самвидав Спільки Церков Євангельських християн-баптистів на теренах Радянського Союзу. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/14495/1/%D0%9B%D0%B0%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%9E.pdf>.
14. Лахно О.П. Статутна реформа радянського баптизму 1959–1960-х років як каталізатор конфесійного розколу. *Історична пам'ять*. 2016. Вип. 34–35.
15. Любашенко В.І. Історія протестантизму в Україні. Київ : Поліс, 1996. 244 с.
16. Митрохин Л.Н. Баптизм. Москва : Политиздат, 1966. 264 с.
17. Митрохин Л.Н. Баптизм: история и современность (философско-социологические очерки). Санкт-Петербург : РХГИ, 1997. 480 с.
18. Савинский С.Н. История Евангельских христиан-баптистов Украины, России, Белоруссии (1917–1967). Санкт-Петербург : Библия для всех, 1999. 157 с.
19. Саламаха В.І. Рух чистих баптистів в Україні (середина 1950-их – початок 1960-их рр.). URL: http://old.istznu.org/dc/file.php?host_id=1&path=/page/issues/20/20/salamakha.pdf.
20. Подражайте вере их (1961–2001 гг.). Москва : Издательство миссии «Фриденштимме» 2007. 384 с.
21. Релігійна політика і внутрішньоконфесійне життя у середині 1950-х – першій половині 1960-х років. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/Book/relig/3.pdf>.
22. Трегуб Г.А. Євангельські християни в радянській Україні: диверсифікація як відповідь на виклик несприятливих умов. *Гілея*. 2014. Вип. 89. № 10. С. 277–282.

Mazurkevich A.O., Petasyuk O.I. ACTIVITIES OF EVANGELICAL BAPTIST CHRISTIANS IN THE USSR (1953–1964)

The article examines activities of Evangelical Baptist Christians during the Nikita Khrushchev's anti-religious campaign in the USSR (1953–1964). Systematized their main methods and forms activities in the struggle for the right to one's own faith. It was discovered that at this time the underground publishing activities of the Baptists were developing, leaflets and messages were actively distributed. The analyzed following forms of Baptist activity are analyzed – holding meetings in different places (in apartments of community members, in cemeteries, during funerals, etc); publication and distribution of spiritual literature; visiting communities, working in prisons, etc. The established that Evangelical Baptist Christians through the cooperation of their governing body All-Union Council EHB with Soviet authorities actively fought for an independent church and tried to solve these issues through organizational and founding ways. It was concluded that Evangelical Baptist Christians wanted to defend their worldview and intra-church organization and therefore opposed the government by various methods including underground.

It has been observed that ordinary believers of local Ukrainian churches played an important role in the all-Union dimension of the movement against government intervention into church life and against the wrongful arrests of innocent people. It has been shown that despite the oppression and prohibitions of the authorities believers continued to worship and visit other communities, much to the displeasure of the authorities.

It was found out that the main activities directions Evangelical Baptist Christians were educational, organizational and publishing. The traced activity and influence of the "Initiative Group" on believers in the territory of the Ukrainian SSR, visits to Ukrainian churches and their involvement in all-Union activities. It was proved that the activity of Evangelical Baptist Christians brought its results, as their church and movement did not decline on the contrary, took their own place in the religious life of Ukraine.

Key words: *Evangelical Baptist Christians, methods, forms, directions, congress.*

УДК 930.85:316.347:323.1](477.63)
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.10>

Мартинчук І.І.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ВІДРОДЖЕННЯ ЕТНІЧНИХ КУЛЬТУР У НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (НА МАТЕРІАЛАХ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розкриваються процеси відродження етнічних культур у незалежній Україні в контексті формування української національної ідеї. На матеріалах Донецької області розглядаються зміни в етнічній структурі населення, динаміка процесів національної самоідентифікації в поліетнічному середовищі з кінця 1990-х років. Всеукраїнським переписом 2001 року констатується кількісне збільшення українців, азербайджанців, грузин. Водночас зменшується чисельність росіян, греків, білорусів, татар, євреїв, німців. Зміни національного складу населення були наслідком насамперед економічної кризи у 1990-ті – 2000-і роки, значної активізації міграційних потоків.

Аналізуючи статистичні й аналітичні матеріали, можемо стверджувати про поступове відродження етнічних культур насамперед греків, німців, татар, болгар, білорусів, поляків і євреїв. Серед напрямів діяльності національно-культурних товариств пріоритетними стають заходи щодо запобігання процесам асиміляції через відродження культурних традицій, вивчення та популяризацію рідної мови, етнічної культури.

У дослідженні робиться висновок щодо динаміки українізації регіону, пріоритетів діяльності національно-культурних товариств, розкриваються проблеми розширення україномовного простору. Таку ситуацію ми вважаємо наслідком планомірної русифікації, яка не тільки не припинилася з радянських часів, а, навпаки, прискорювалася. Попри збільшення українського населення, фіксується значне домінування російської мови особливо серед містян. Практикується паралельне використання російської мови в діловодстві, відбувається витіснення української мови із закладів середньої та вищої освіти, закладів культури. Про це свідчить динаміка розвитку й умови діяльності україномовних шкіл і класів, зміни в пріоритетності роботи національно-культурних товариств, відсутності як чіткої державної мовної політики, так і волі керівників на місцях.

Ключові слова: етнічна культура, національна свідомість, поліетнічний регіон, національно-культурні товариства, період незалежності України, Донецька область.

Постановка проблеми. Особливістю нинішньої ситуації в Україні в культурній сфері є те, що титульна нація змушена захищати свою історію, мову й культуру від фальсифікацій і білих плям забуття. Формування політичної української нації, згуртування етнічних спільнот, які проживають на території нашої держави, вимагають вивчення їхньої історії та культури, активізацію діяльності громадських організацій, національно-культурних товариств щодо згуртуванню нації. Передусім необхідним вважаємо дослідження етнічних культур, зокрема, щодо визначення тенденцій їх розвитку в Донецькому регіоні, розкриття змін у поліетнічному середовищі за етнічними та мовно-культурними ознаками на різних етапах розвитку, у тісному взаємозв'язку з конкретно-історичними обставинами. Вивчення загальних тенденцій і змін у складі етнічних культур доби незалежності проводиться за матеріалами Донецької області.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Своєрідний інформаційно-дослідницький прорив щодо означеної проблеми здійснили українські науковці на початку ХХІ ст. Особливості етнічного складу, проблеми розвитку етнічних меншин Донецького краю вивчали С. Кузнецова [11], Л. Ковач [9], І. Мартинчук [13], О. Цвигун [24; 25]. Аналіз структури населення Донеччини за переписами радянського періоду й доби незалежності проводили В. Скляр [21], В. Котигоренко [10]. Вивченню мовних практик, проблем етнічної самоідентифікації населення Донбасу присвячені роботи О. Калакури [8], В. Коцур, О. Рафальського [5] та інших дослідників. Більшість науковців проводять комплексний аналіз динаміки етнічних змін, етнонаціонального аспекту, виокремлення етнополітичних особливостей регіональної ідентифікації.

Важливою групою джерел стали статистичні матеріали, які охоплюють досить різноманітні за

змістом і формою носії відомостей. Серед них найбільш активно залучалися матеріали переписів населення [1; 18; 27]. У роботі також використані статистичні дані про населення, що містяться на офіційних сайтах Державної служби статистики України [3; 20], відділу у справах національностей Донецької обласної держадміністрації [6], національно-культурних товариств [2; 12]. Матеріали, опубліковані у статистичних збірниках пропонують широкий спектр статистичних даних у порівнянні з попередніми роками [14; 16; 22]. Статистичні й аналітичні матеріали надають додаткову інформацію, що характеризує чисельний, національний склад населення Донецької області.

Постановка завдання. Метою дослідження є об'єктивне висвітлення і систематизація мовних та етнокультурних процесів на території Донецької області в новітній період, визначення основних аспектів етнічної культури як підґрунтя розвитку національної самосвідомості, формування національної української ідеї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питома вага Донецької області виходячи з історичних процесів заселення й потреб промисловості зумовила формування поліетнічного складу населення. Неможливо заперечувати й той факт, що переселенці відіграли значну роль в історії донецького краю, особливо в становленні його промислового потенціалу, збереженні духовних традицій. Східна Україна формувалася історично як український регіон. Його історично заселяли й освоювали різні етноси, серед яких українці з

XVIII ст. становили 73,8% (на Донеччині – 61,3%), росіяни – 12,2% (20,5%), греки – 3,7% (7,3%), вірмени 2,6% (6,1%), молдавани й румуни – 6,2% (2,5%) [19, с. 55].

Статистичні дані свідчать про стрімке збільшення кількості українців (112,5 тис. осіб, або 102 %), вірмен – на 10,6 тис., азербайджанців – на 7,2 тис., турків – на 2,7 тис. (у 30 раз більше), грузин – на 6,4 тис. Водночас на 2001 рік чисельність росіян зменшилася на 916 тис., греків – на 10,9 тис., білорусів – на 63,1 тис., татар – на 12,8 тис., євреїв – на 38,6 тис., німців – на 32,6 тис. (див. таблицю 1). Ці зміни відбувалися як унаслідок економічної кризи в перше десятиліття періоду незалежної Української держави, так і збільшення еміграційних потоків.

За даними перепису, у 2001 році українське населення Донецькій області збільшилося на 6% (з 50% до 56%). У національному складі так само переважали українці, чисельність яких становила 5135,6 особи, або 56% від загальної кількості населення [10, с. 12–24].

Друге місце за чисельністю посідали росіяни. Але їх кількість у порівнянні з переписом 1989 року зменшилася на 20,4%. Питома вага росіян у загальній кількості населення зменшилася на 5,4% і становила 38,2%. Серед причин зменшення частки російського населення можна виділити міграційні процеси передусім у Росію. До сьогодні росіяни переважають серед жителів Донецька та прилеглих районів, які є найбільш урбанізованими.

Таблиця 1

Національний склад населення Донецька за переписами 1939, 1989, 2001 років¹

№ з/п	Національність	Кількість			(%)		
		1939	1989	2001	1939	1989	2001
1	Українці	192284	434700	478041	41,24	39,45	46,65
2	Росіяни	220101	590400	493392	47,20	53,58	48,15
3	Євреї	24991	-	5087	5,36	-	0,50
4	Греки	8365	-	10180	1,79	-	0,99
5	Білоруси	7918	17900	11769	1,70	1,62	1,15
6	Татари	3506	-	4987	0,75	-	0,49
7	Німці	1893	-	-	0,41	-	-
8	Вірмени	-	-	4050	-	-	0,40
9	Азербайджанці	-	-	2098	-	-	0,20
10	Грузини	-	-	2073	-	-	0,20
	Інші	7210	58900	13001	1,55	5,34	1,27
	Загалом	466268	1101900	1024678	100,00	100,00	100,00

¹ Таблиця складена за: Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=2; Державний комітет статистики України. URL: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/donetsk/>; Населення районів і міст України у 1959–2008 роках. URL: <http://popstat.mashke.org/ukrainecitydistricts.htm>.

Однією з найбільш чисельних етнічних груп залишаються греки (83,7 тис. осіб) – третя за чисельністю етнічна спільнота області. У порівнянні з 1979 роком до початку 1990-х років їх чисельність скоротилася на 6,9 тис. осіб (7,6%), а питома вага в усьому населенні області знизилася з 1,8 до 1,6%. За чисельністю греків область займала перше місце в Україні. На її території проживало 84,9% від загального числа греків УРСР. Найбільше греків станом на 1989 рік проживало в Маріуполі (24078 осіб, або 4,5%), у Великоновосілківському районі (10070 осіб, або 18,7%) і Старобешівському районі (8034 особи, або 13,2%) [16; 27].

Щодо мовної ситуації в регіоні, то, аналізуючи дані перепису 2001 року, з упевненістю можна констатувати невинну русифікацію регіону. Найвідвертіше ці процеси відбувалися в промислових містах та обласному центрі – Донецьку. Показово, що в порівнянні з попереднім переписом 1989 року кількість українців збільшилася майже на 34,5 тис. осіб (на 8%). При цьому чисельність українців, які вважали українську мову рідною, за 12 років скоротилася майже удвічі: у 1989 році – 189,6 тис. українців міста вважали українську мову рідною, а у 2001 році (коли українська мова вже 10 років функціонувала як державна) – лише 108 тис. осіб (23%) [18].

У місті, де нараховувалось 493392 росіян і 478041 українців, які разом становили 96% містян, мову своєї національності визнало рідною 99,3% росіян і лише 23% українців, тоді як українську (мову українського громадянства) назвало рідною тільки 0,7% росіян, а російську – 76,9% українців (таблиця 2).

Таблиця 2

Національний склад населення Донецька (2001 року)²

№ з/п	Національність	Кількість	(%)
1	Росіяни	493392	48,15
2	Українці	478041	46,65
3	Білоруси	11769	1,15
4	Греки	10180	0,99
5	Євреї	5087	0,50
6	Татари	4987	0,49
7	Вірмени	4050	0,40
8	Азербайджанці	2098	0,20
9	Грузини	2073	0,20
10	Інші	13001	1,27
	Загалом	1024678	100,00

² Таблиця складена за: Населення Донецької області від перепису до перепису: статистичний збірник. Донецьк, 2003. № 7/320. 135 с.

Питома вага населення з рідною мовою російською найбільша в Пролетарському районі (91,9%), найменша в Петрівському районі (79,9%). Питома вага української мови коливається від 6,9% у Пролетарському районі до 19,2% у Петрівському районі [20].

Вивчаючи мовне питання на Донеччині, дослідник А. Іонов вважає, що «імовірно, ще в перших переселенців у XVI–XVII ст. формувалося усвідомлення своєї несхожості на залишених, відповідно, у Росії й на Україні земляків... Дотепер більшості «перевертнів» властиве таке розуміння мови, що з цілого ряду параметрів не збігається з теперішнім лінгвістичним членуванням східнослов'янського лексико-граматичного масиву на українську й російську» [7, с. 28]. Стосовно формування місцевого фольклору А. Іонов зауважує, що «фольклор на Донеччині необхідно сприймати як особливе етнокультурне утворення» [7, с. 29]. Справді, зрізи обох мов зустрічаються на Донеччині в усьому багатстві. Професор І. Хаджинов за результатами дослідження фольклорних традицій Донбасу писав: «Тут сформувався мобільний прислів'я-поговірковий матеріал, що функціонує як в україномовному, так і в російськомовному середовищі» [23, с. 103].

За радянських часів у містах Донецької області відбувається витіснення української мови із закладів не лише вищої освіти, а й шкіл. Після здобуття нашою країною незалежності на Донеччині до мовного питання підійшли досить виважено: розробили довгострокові програми, проводилися регіональні дослідження, з'ясувалися підстави для відкриття україномовних класів і закладів освіти.

Перша україномовна школа – «Донецька спеціалізована гуманітарна школа № 65» – відкрилася в Донецьку завдяки зусиллям Донецького обласного товариства української мови ім. Тараса Шевченка в 1991 році та конструктивній позиції деяких місцевих керівників. Згодом за прикладом Донецька подібні школи відкриваються в найбільших промислових містах регіону – Горлівці, Маріуполі тощо. Як правило, це були престижні школи-лицеї, гімназії тощо. Процесом керувало управління освіти при облдержадміністрації.

Колишній мер міста Донецька Олександр Лук'яненко, виступаючи з доповіддю перед територіальною громадою в Центрі слов'янської культури у 2013 році, озвучив статистику навчання українською мовою в Донецьку: «Зараз у місті функціонують 158 загальноосвітніх установ усіх форм власності, в яких навчаються 68700 учнів,

34 школи і 750 класів з українською мовою навчання. Всього навчаються українською мовою 27,9% школярів і 47,8% дошкільнят. Станом на лютий 2013 року трохи більше чверті школярів – 27,9% – міста навчаються українською мовою» [17].

Дійсно, з початку 1990-х років кількість українських шкіл у Донецьку щороку збільшувалася, але вже у 2010 році цей процес уповільнився.

За офіційними даними, у 2004/05 навчальному році статус україномовного на Донеччині мали: 661 заклад дошкільного виховання (що становить 56,7%); 612 шкіл, що становить 53,4% (у 1991 було 100 малих сільських шкіл). Державною мовою навчалися 26%, тобто 113 750 учнів (у 1991 р. було всього 3%); 13 професійно-технічних училищ (11% усіх ПТУ Донеччини). Державною мовою навчаються 32,1% і 2,5% учнів системи професійно-технічної підготовки [8, с. 55]. Але така кількісна картина не переростає в якісні зміни внаслідок зменшення мовного оточення, відсутності як чіткої державної мовної політики, так і волі керівників на місцях.

У 2010 році в Донецьку працювало 36 україномовних шкіл, на вересень 2012 року їх було 34. Після надання у 2012 році російській мові статус регіональної, кількість україномовних шкіл невпинно зменшувалася. У 2017 році лідери терористичних угруповань заявили, що 100% усіх шкіл на окупованих територіях перейшли на російську мову викладання, а влітку 2020 року окупаційні адміністрації виключили українську мову та літературу з навчальних планів загальноосвітніх навчальних закладів [4].

Треба відзначити, що з часу проголошення незалежності в Україні сформована ґрунтовна нормативно-правова база для забезпечення прав і законних інтересів етнічних меншин і деяких представників корінних народів, що мешкають у державі. Міжнаціональні відносини в Україні регулюються Конституцією України, декларацією «Про державний суверенітет України», Декларацією прав національностей України, Законами України «Про національні меншини в Україні».

Серед чисельних етнічних груп Донецька й області необхідно згадати насамперед греків, оскільки регіон є одним із основних ареалів їх проживання в Україні, а також німців, білорусів, євреїв, татар. За відомостями відділу у справах національностей Донецької облдержадміністрації, на території області з початку 1990-х років функціонували такі національно-культурні товариства:

- Федерація грецьких товариств України. Маріупольське товариство греків «Хронос»;

- Донецьке обласне національно-культурне товариство німців «Відергебурт»;

- Донецький обласний татарський культурний центр;

- Болгарське товариство «Відродження»;

- Культурно-просвітницьке товариство білорусів «Неман»;

- Товариство польської культури Донбасу «Поляки Донбасу»;

- Товариство «Україна-Ізраїль»;

- Громада євреїв міста Донецька «Наше життя в діаспорі й удома» та «Аїдіше маме»;

- Обласний єврейський культурно-просвітницький центр «Алеф» [6].

Інтереси греків в Україні з 1989 року представляє Федерація грецьких товариств України, центр якої знаходиться в Маріуполі. Федерація об'єднує товариства, які функціонують у Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Львівській, Одеській, Харківській областях і в м. Києві. З початку своєї діяльності Федерацію зареєстрували як секцію грецької мови товариства рідної мови ім. Т.Г. Шевченка, засновником якого виступило Донецьке обласне відділення Українського фонду культури [26, с. 6]. Товариства здійснюють різноманітну роботу, спрямовану на відродження й розвиток національно-культурних традицій, проводять щорічні фестивалі грецької музики, пісні й танцю в регіонах компактного проживання греків [24, с. 163].

Грецькі громадські об'єднання Донеччини прагнуть зупинити процес асиміляції через відродження мовних традицій як греків-еллінофонів, так і греків-тюркофонів, їхніх звичаїв та обрядової культури. Для цього вони намагаються залучити як найбільше носіїв мови до етнонаціональних процесів.

Перші грецькі громадські товариства, які й до сьогодні беруть активну участь у відродженні та збереженні культури греків Донеччини, були утворені в Маріуполі й Донецьку. Порівнюючи загальну чисельність грецького населення Маріуполя й Донецька, грецьких міських товариств, можна зробити висновок про відносну пасивність греків цих міст. Так, у Маріуполі лише 16%, а в Донецьку – 17% грецького населення міста беруть участь у діяльності національних громадських об'єднань. Привертає увагу висока активність грецьких товариств Тореза й Харцизька. Вони об'єднують, відповідно, 61% і 47% греків – мешканців міст. Для Селидового цей показник становить 21%, а для Докучаєвська – 8% [21]. Отже, у Торезі й Харцизьку – кожен другий, у Селидо-

Грецькі культурно-просвітницькі товариства Донецька і області³

Міста області	Греків за переписом 2001 рік, осіб	Грецькі товариства міст області	Кількість осіб у грецьких громадських товариствах	Усього осіб у товариствах
Донецьк	10180	Приазовський елліністичний центр (обласне об'єднання)	36	1688
		Донецьке товариство греків	1200	
		Донецьке регіональне товариство греків «Аякс»	452	
Маріуполь	21923	Маріупольське товариство греків	3500	3500
Докучаєвськ	533	Докучаєвське товариство греків	40	40
Харцизьк	321	Харцизька спілка греків «Еллада»	150	150
Торез	125	Торезька спілка греків «Етерія»	76	76
Селидове	238	Селидівська спілка греків	50	50

вому – кожен п'ятий, у Донецьку та Маріуполі – кожен шостий, а в Докучаєвську – кожен тринадцятий мешканець міста грецького походження беруть безпосередню участь у русі національно-культурного відродження. Варто враховувати, що в ці організації не входять громадяни молодше 18 років (у Приазовський елліністичний центр приймають із 14 років) і серед їхніх членів є громадяни інших національностей.

Аналогічний механізм формалізації застосовано й щодо етнічних структур обласного рівня. Так, 4 червня 1989 року в Донецьку за діяльної підтримки Донецького обкому партії було створено Обласний єврейський культурно-просвітницький центр «Алеф», засновником якого також виступило Донецьке обласне відділення Українського фонду культури (УФК). Центр було створено як секцію Донецького обласного товариства рідної мови ім. Тараса Шевченка [9, с. 314].

Найбільша за розміром група німців України (14% від усієї діаспори) також знаходиться в Донецькій області. Згідно з історико-етнографічними дослідженнями німців Донецького регіону, що проводилося з 1971 року до 2014 року Донецьким обласним національно-культурним товариством німців «Відергебурт» (Донецьк), доведено вплив російської та української мов на лінгвіс-

тичну самоідентифікацію цієї етнічної спільноти. Тому з 1989 року одним із пріоритетних завдань національно-культурного товариства залишається вивчення та популяризація рідної мови. Вирішення цього завдання визнано найважливішим і в «Концепції етносоціального розвитку німецької національної меншини України», що прийнята 22 листопада 1996 року на першому з'їзді німців України, і в «Програмі етнокультурного розвитку німецької національної меншини України на 2005–2009 років», що прийнята 3 грудня 2005 року на третьому з'їзді німців України. Результативність цієї різнобарвної діяльності німецьких громадських організацій на мовну самоідентифікацію німців Донецька та області доводять дані таблиці.

Таблиця 4

Діяльність німецьких громадських організацій Донецька⁴

Рідна мова	1989 (у %)	2001 (у %)	2007 (у %)
Німецька	6,2	12,2	23,1
Українська	3,8	8,1	10,2
Російська	84,5	77,4	65,8
Інші	5,4	2,3	0,9

У таблиці не враховані характерні для донецьких німців білінгвізм і полілінгвізм. Так, у

³ Річний звіт. 2012 рік. Відділ у справах національностей Донецької облдержадміністрації. URL: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/552.htm>; Грецькі товариства. Федерація грецьких товариств. <https://uagreeks.com/greeksocieties>.

⁴ Таблицю складено за: Донецька обласна державна адміністрація. Відділ у справах національностей. URL: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/552.htm>.

2007 році білінгвістами ідентифікували себе 42,8% німців області, при цьому в 13,7% двомовність базувалася на німецькій та українській мовах, а в 64,1% – німецькій і російській мовах.

Отже, етнічна самоідентифікація є одним із важливих факторів, що сприяє відродженню рідної мови та міжетнічній лінгвістичній інтеграції. Звичайно, до задоволення мовно-культурних потреб ще далеко, за винятком хіба тих меншин, які мають досвід самоорганізації й підтримку з боку країн походження (греки, німці, євреї, білоруси, поляки тощо). Набагато гірша ситуація в тюркомовних груп, гагаузів, а найтяжча – у кримських татар, реальний мовно-культурний статус яких зовсім не відповідає їхній ролі корінного народу, конституційному статусові кримськотатарської мови як однієї з трьох державних у Криму.

Висновки. Очевидно, що мовне питання є пріоритетним у відродженні етнічних культур, знаходиться в площині національного самовизначення як кожної окремої людини, так і спільноти в цілому, у дослідженні – мешканців Донеччини. На розвиток мовної ситуації великий вплив має й позиція, яку в цьому відношенні займає про-

відна верства в регіоні – інтелігенція, представники влади та великого бізнесу, те, що сукупно зветься регіональною елітою. Ще одним із пріоритетів цього процесу можна вважати створення й результативну діяльність національно-культурних об'єднань, центрів, товариств, земляцтв, які об'єднують українців, греків, євреїв, німців, іспанців, поляків, вірмен, росіян, білорусів, болгар, представників тюркомовних і кавказьких народів. Їх загальна чисельність сягала близько 70 тис. осіб.

Відтак ідентичність регіону необхідно розглядати як об'єктивну реальність, обумовлену особливостями економічного розвитку регіону та специфікою формування його поліетнічного середовища, які необхідно враховувати при формуванні політичного й економічного курсу, культурної політики, колективної ідентичності українців. Розробка регіональної політики повинна бути зорієнтована на створення основ для посилення національно-державної, загальноукраїнської ідентичності. Така державна національна політика сприятиме міжетнічній взаємодії та консолідації українського суспільства.

Список літератури:

1. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39.php?reg=2.
2. Грецькі товариства. Федерація грецьких товариств України. <https://uagreeks.com/greeksocieties>
3. Державний комітет статистики України. URL: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/urban-rural/donetsk/>.
4. Доломанжи А. В ОРДЛО немає жодного україномовного дитсадка, школи чи вишу – мовний омбудсмен. *Інформаційне агентство УНІАН*. 2021. 19 лютого. URL: <https://www.unian.ua/war/zakon-pro-movny-ombudsmen-rozpoviv-pro-utiski-ukrajinskoji-movi-v-ordlo-novini-donbasu-11327480.html>.
5. Донбас в етнополітичному вимірі. Київ : ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2014. 584 с.
6. Донецька обласна державна адміністрація. Відділ у справах національностей. Звіти за 2008-2012 роки. URL: <http://www.donoda.gov.ua/main/ua/publication/content/552.htm>.
7. Ионов А. Песни и сказы шахтеров. *Советский шахтер*. 1961. № 8. С. 28–31.
8. Калакура О.Я. Мовні практики й етнічна самоідентифікація населення Донбасу. *Наукові записки ІПіУНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 5 (61). С. 44–62.
9. Ковач Л. Національно-культурні товариства Донбасу в інституціоналізації громадянського суспільства в Україні. *Наукові записки ІПіУНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2008. Вип. 6 (68). С. 311–322.
10. Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів). *Людина і політика*. 2003. № 2. С. 12–24. URL: <http://www.lp-ua.info/2003/202.php>
11. Кузнецова С.Ю. О деятельности общественных формирований национальных меньшинств в Донецкой области. *Межэтнические культурные связи в Донбассе: история, этнография, культура*. Донецк, 2000. С. 2–5.
12. Культурно-просвітне товариство білорусів «Неман». Донецька громадська організація. URL: http://ddr.minjust.gov.ua/uk/2de04c86444f9817610a09602101c460/donecka_gromadska_organizaciya_kulturnoprosvitne_tovarystvo_bilorusiv_neman/.
13. Мартинчук І.І. Національний фактор адміністративно-територіальної реформи 1924–1932 рр. у Донбасі, *Форум краєзнавців Донеччини* : доповіді учасників / за ред. Н.Р. Темірової. Вінниця-Слов'янськ : ДонНУ імені Василя Стуса, 2020. С. 118–123.
14. Населення Донецької області від перепису до перепису : статистичний збірник. Донецьк, 2003. № 7/320. 135 с.

15. Населення районів і міст України у 1959–2008 роках. URL: <http://popstat.mashke.org/ukrainecitydistricts.htm>.
16. Национальный состав населения Донецкой области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). Донецк, 1990. 241 с.
17. Незважаючи на поліпшення демографічної ситуації, кількість українських шкіл у Донецьку зменшилась. *Вікіновини*. 2013. 28 лютого. URL: <https://uk.wikinews.org/wiki/>.
18. Перший Всеукраїнський перепис населення: історичні, методологічні, соціальні, економічні, етнічні аспекти / наук. ред. : акад. І.Ф. Кураса, С.І. Пирожкова. Київ : ІВЦ Держкомстату України, 2004. 558 с.
19. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. Донецьк : Східний видавничий дім. НТШ-Донецьк. УКЦентр, 2004. 210 с.
20. Розподіл населення за рідною мовою. Донецька область. URL: <http://database.ukrcensus.gov.ua/>.
21. Скляр В. Відмінності в етномовній структурі населення обласних центрів та сільського населення півдня та сходу України. *Українознавчий альманах*. 2011. Вип. 5. С. 37–42. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2011_5_13.
22. Статистичний щорічник Донецької області за 2002 р. / Дон. обл. управ. статистики. Донецьк, 2003. 370 с.
23. Хаджинов І.В. З історії фольклору південного Донбасу. *Народна творчість та етнографія*. 1976. № 3. С. 102–105.
24. Цвигун О.А. Вивчення новогрецької мови на Донеччині наприкінці 80-х років ХХ ст. – на початку ХХІ ст. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2003. № 3. С. 163–171.
25. Цвигун О.А. Кількісні зміни та асиміляційні процеси серед греків Донеччини (за даними переписів населення 1989 і 2001 рр.). *Історичні і політологічні дослідження*. 2004. № 4 (22). С. 139–144.
26. Шайхатдінов А.З. Культурна самотність етнічних меншин Донецької області на межі ХХ–ХХІ ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2010. 25 с.
27. Численность и состав населения ССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. : стат. сб. ЦСУ ССР. Москва : Финансы и статистика, 1984. 366 с.

Martynchuk I.I. REVIVAL OF ETHNIC CULTURES IN INDEPENDENT UKRAINE (ON THE MATERIALS OF DONETSK REGION)

The article reveals the processes of revival of ethnic cultures in independent Ukraine in the context of the formation of the Ukrainian national idea. The materials of the Donetsk region consider changes in the ethnic structure of the population, the dynamics of the processes of national self-identification in a polyethnic environment since the late 1990s. The All-Ukrainian census of 2001 states a quantitative increase in the number of Ukrainians, Azerbaijanis and Georgians. At the same time, the number of Russians, Greeks, Belarusians, Tatars, Jews, and Germans is declining. Changes in the national composition of the population were primarily the result of the economic crisis in the 1990s–2000s, a significant increase in migration flows.

Analyzing statistical and analytical materials, we can say about the gradual revival of ethnic cultures, especially Greeks, Germans, Tatars, Bulgarians, Belarusians, Poles and Jews. Among the activities of national cultural societies, priority is given to measures to prevent the process of assimilation through the revival of cultural traditions, the study and promotion of the native language, ethnic culture.

The study concludes on the dynamics of Ukrainization of the region, the priorities of national and cultural societies, reveals the problems of expanding the Ukrainian-speaking space. We consider this situation to be a consequence of the systematic Russification, which has not only not stopped since Soviet times, but, on the contrary, has accelerated. Despite the increase in the Ukrainian population, there is a significant dominance of the Russian language, especially among citizens. The parallel use of the Russian language in office work is practiced, the Ukrainian language is being pushed out of secondary and higher education institutions, and cultural institutions. This is evidenced by the dynamics of development and conditions of Ukrainian-language schools and classes, changes in the priority of national and cultural societies, the lack of a clear state language policy and the will of local leaders.

Key words: ethnic culture, national consciousness, polyethnic region, national-cultural societies, period of independence of Ukraine, Donetsk region.

Перга Т.Ю.

Державна установа «Інститут всесвітньої історії Національної Академії наук України»

БИТВА ЗА ГАНЧІР'Я В РАННЬОМУ РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ: ПАРТНЕРИ І КОНКУРЕНТИ. КЕЙС УКРАЇНСЬКОЇ СРР

У статті досліджується діяльність головних акторів заготівлі ганчір'я в Українській СРР у 1920-х рр., до яких уналежнено державні компанії, як-от Держторг, Русавторг, Укрпапіртрест, і приватну – акціонерне товариство «Укрутильзбір». З'ясовано, що збирання ганчір'я стимулювали як внутрішні потреби (розвиток паперової промисловості), так і зовнішні (експорт). Виявлено головні перепони, з яким зіткнулись заготівельники: великий розрив між закупівельною ціною ганчір'я у населення і вартістю текстилю в державних і приватних установах, бідність населення та дефіцит товарів широкого вжитку, унаслідок чого поширеними були практики ремонту речей, а темпи збирання відповідних відходів були низькими. Розкрито особливості українського ринку ганчір'я, як-от низька якість дрантя й обмежена кількість найбільш затребуваного виду – холицівки. На прикладі ганчір'я продемонстровано вплив відходів на формування суспільних відносин у радянському суспільстві. Зроблено висновок, що, з одного боку, вказані компанії були партнерами, адже всі вони працювали на замовлення органів регулювання, а також Укрпапіртресту і Держторгу. З іншого – в умовах щораз більших планів щодо збирання ганчір'я при дефіциті й обмеженій ємності українському ринку головні заготівельники перетворювались на конкурентів, що привело до появи нечесних методів ведення бізнесу. Була поширена практика недотримання конвенційних цін, переманювання заготівельного апарату конкурентів, обмеження доступу до заохочення населення галантерейним крамом, а збирачів ганчір'я – кормом для коней. Проаналізовано механізми розв'язання суперечок, головним із яких було районування території. Автор дійшов висновку, що дійсна ситуація створила підґрунтя для кардинального перегляду системи заготівель і переходу на початку 1930-х рр. до централізованої моделі керівництва збирання відходів і зміни засобів мотивації населення.

Ключові слова: відходи, ганчір'я, Держторг, Русавторг, Укрпапіртрест, Укрутильзбір, Українська СРР, СРСР.

Постановка проблеми. Розвиток споживачього суспільства супроводжується зростанням кількості секондхенду, який накопичується загрозливими темпами і забруднює довкілля в багатьох країнах. Століття тому ситуація була зовсім іншою. Так, у перші роки існування СРСР ганчір'я вважалось дефіцитним ресурсом, на який полювала низка державних і приватних компаній. У цьому сенсі ганчір'я впливало на формування як економічних, так і соціальних відносин. Як зазначає Жужа Гіллі, відходи є складником суспільного порядку [1]. Ми продемонструємо це на прикладі Української РСР. В Українській історичній науці утилізація відходів в Україні під час перебування її у складі Радянського Союзу, зокрема ганчір'я, не досліджена.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча нині є багато студій закордонних фахівців із проблеми відходів, які вивчають різні аспекти, пов'язані з їх формуванням, утилізацією, просторовим, часовим і географічним виміром, Праці,

присвячені Європі, сфокусовані переважно на таких країнах, як Великобританія, Данія, Франція, Німеччина. Щодо Східної Європи, зокрема СРСР, то дослідники приділяють головну увагу періоду Холодної війни. Період 1920–1930-х рр. розглядають із перспективи радянської повсякденності, споживання, світу матеріальних речей, однак відходи з цієї перспективи не розглядають. Винятком є дослідження паперової промисловості й компаній, організованих радянською владою для збирання макулатури (Б. Прістед, В.А. Студинський) та металобрухту (М.К. Гарднер). Це актуалізує заповнення дійсної наукової прогалини. Джерельною базою статті є архівні матеріали головних заготувачів ганчір'я в Україні, наукова література та офіційні статистичні дані СРСР вказаного періоду. З огляду на нерозкритість окресленої проблематики, цю розвідку ми розглядаємо як спробу узагальнити наявну інформацію з утилізації ганчір'я й окреслити способи її подальшого вивчення.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити діяльність головних акторів збирання ганчір'я в СРСР у 1920-х рр. Ми маємо намір оцінити значення ганчір'я для розвитку радянської промисловості, виявити головних споживачів і заготувачів ганчір'я, проаналізувати формування їхніх відносин та практик збирання ганчір'я і мотивації населення до участі в цьому процесі. Географія дослідження обмежується територією Української РСР (УСРР), що була однією з найбільш розвинених радянських республік і дозволить відтворити ситуацію, що склалась у цій царині в СРСР.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті цього дослідження ми розглядаємо ганчір'я як непридатні для прямого використання вироби або частини виробів і різних тканин, вироби з непоправним браком, залишки від виробництва та обробки виробів легкої промисловості, які втратили експлуатаційну цінність, утиль (утильсировина) – не зовсім придатні для вжитку речі, які можна використовувати як сировину й одним із видів якого є ганчір'я; відходи – будь-які речовини, матеріали і предмети, що утворюються в процесі людської діяльності та не мають подальшого використання.

Ганчір'я, поряд із кістками, є одним із найдавніших видів відходів, практика збирання яких сягає Середньовіччя. Цим займались лахмітники (rag and bone pickers), більшість із яких були ромами або євреями. Поширеність таких операцій зумовлена характером споживацької культури середніх віків і нового часу, яку можна охарактеризувати як «дефіцит предметів (матеріальних речей)» або обмежений доступ до них широких верств населення. У ХІХ – на початку ХХ ст. воно перетворилось на один із ключових ресурсів для виробництва паперу, що стимулювало попит на нього. У цій статті ми зосередимо увагу на утилізації ганчір'я для промислового розвитку, який, на наш погляд, був головним драйвером його збирання.

Формування діяльності щодо використання утилю в СРСР зумовлено тотальним дефіцитом майже всіх матеріальних ресурсів унаслідок Першої світової війни, революції 1917 р. і громадянської війни 1917–1920 р. У виданні 1940 р. «Розвиток радянської економіки» у розділі ІІІ «Період переходу на мирну роботу з відновлення народного господарства (1921–1925 рр.)» зазначено: «не вирішивши паливної та сировинної проблеми, не можна було й думати про відновлення великої промисловості» [2]. Тому на початку 1920-х рр. діяльність із заготівлі різної промислової і сіль-

ськогосподарської сировини набула в СРСР стратегічного значення.

Ще у 1918 р. постановою Вищої Ради Народного Господарства (далі – ВРНГ) СРСР створено відділ утилізації непридатних предметів, який займався утилізацією відходів – непридатних в тому чи іншому виробництві майна та матеріалів промисловості. Цього ж року в СРСР ухвалено Декрет ВЦВК «Про визнання ударними робіт із заготівлі тваринної сировини, шкіри, хутра, козля, щетини, волосся, вовни, рогів та копит» [3], у 1921 р. – Декрет Ради Народних Комісарів «Про заготівлю щетини, волосся, роги та копит» [4]. Декретом 1922 р. об'єднано заготовку основних видів сировини і продовольства [5]. Водночас велика увага приділялась загальній раціоналізації радянського виробництва [6], економії ресурсів [7]. Усе це сприяло поступовій переоцінці значення відходів, які почали сприйматись як цінна сировина для розвитку промисловості, що відчувала в 1920-х рр. ресурсний голод. На це вказує введення в обіг таких термінів стосовно відходів, як «золото на звалищі» [8], «невикористані скарби» [9].

Цінність ганчір'я у 1920-х рр. зумовлена потребами розвитку паперової промисловості. І хоча в цей час вже розпочались експерименти з використання целюлози, поширеною була сформована ще в ХІХ ст. і типова для багатьох країн технологія виготовлення паперу з додаванням різної кількості ганчір'я.

Напередодні Першої світової війни паперова промисловість у Російській імперії (до якої входила і територія, на якій у 1919 р. була створена УСРР) швидко розвивалась. Так, у середньому вироблялось близько 24,5 млн пуд. (401327 т) паперу на рік. Розмір споживання паперу на душу населення в цей період склало близько 7 фунтів (3,2 кг), а власне виробництво задовольняло попит лише на 75%; 25% паперу імпортувалось. Для його виробництва витрачалось 40 млн пуд. (655227 т) дерев'яних колод, 6 млн пуд. (98284 т) соломи, 6 млн пуд. (98284 т) ганчір'я, 4 млн пуд. (65523 т) макулатури, 9,5 млн пуд. (155617 т) целюлози та 4,5 млн пуд. (73713 т) деревної маси.

Ураховуючи щораз більшу потребу в папері в СРСР, радянським урядом поставлено завдання збільшити до 1930 р. виробництво паперу до 12 фунтів на душу населення (5,4 кг), тобто досягти показника у 42 млн пудів (687988 т) [6]. Це вимагало постійного збільшення заготівлі ганчір'я. Архівні документи цього періоду вказують, що головним замовником ганчір'я був створений у

1921 р. Укрпапіртрест ВРНГ УСРР (Український філіал союзного об'єднання «Укрбумтрест»). Потреба в ганчір'ї для розвитку легкої промисловості була в цей час незначною, що можна пояснити невеликою увагою, яка приділялась розвитку легкої промисловості під час індустріалізації. Принаймні перші згадки в архівних документах про збирання цього виду утилю для текстильних підприємств належать до кінця 1920-х рр. У цей час і радянські економісти почали виступати за широке використання ганчір'я для виробництва товарів широкого вжитку. На розуміння цінності ганчір'я як вторинної сировини вказує така цитата: «у 1929 р. Радянський Союз імпортував для потреб легкої промисловості вовни на 70 млн крб, однак 20% можна було замінити вторинною сировиною, зібраною в СРСР» [10].

Динаміку зростання потреб у ганчір'ї для паперової промисловості в УСРР демонструють такі цифри. У 1927/28 р. необхідно було заготувати 11,2 т, у 1928/29 р. – 12,7 тис. т, у 1929/1930 р. – 16,2 тис. т, у 1930/31 р. – 16,3 тис. т, у 1931/32 р. – 24,2 тис. т [11, с. 170].

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. перелік галузей, де використовувалось ганчір'я, збільшився. Так, його замовниками стала хімічна, галантерейна і будівельна галузі, де з ганчір'я вироблявся дермантин (а з нього – господарські сумки, дамські ридикюлі, учнівські портфелі, різні галантерейні вироби, оббивка для валіз, меблів, футлярів тощо), а також будівельні матеріали – толь, руберойд тощо. Як зазначали радянські економісти, ганчір'я могло замінити повноцінну сировину, що використовувалась у паперовій промисловості, на 20–25%, для виготовлення вати і картону – на 25%, тюлю – на 80% [12, с. 6]. Однак в архівних документах 1920-х рр. згадки про хімічні підприємства – замовники ганчір'я відсутні. Можливе пояснення цьому – недостатній розвиток державної хімічної промисловості і використання цього виду відходів невеликими приватними компаніями – артілями, які існували під час НЕПу.

Однак ганчір'я було важливим ресурсом не лише для внутрішніх потреб радянської економіки. З 1921 р. Радянський Союз розпочав експортувати ганчір'я, що зумовила потреба у валюті, на яку закуповувалось необхідне для радянської промисловості обладнання (і значно меншою мірою – товари широкого вжитку). І хоча ганчір'я та кістки вважались другорядною статтею експорту, протягом 1920-х рр. він постійно збільшувався. Наприклад, у 1922 р. з СРСР екс-

портовано 1212 т ганчір'я, у 1926 р. – 22 821 т, у 1930 р. – 52 387 т [13, с. 391]. В Україні експорт ганчір'я розпочався в 1925 р. Головним замовником ганчір'я виступав Держторг УСРР. Експортна номенклатура ганчір'я складала 112 найменувань. Якщо в 1926/1927 р. частка утильсировини, включаючи ганчір'я, в структурі експорту Держторгу УСРР складала лише 5,5%, то в 1927–1928 р. вона зросла до 9,1%, причому план було перевиконано: замість 1620 т вивезено за кордон 3004,7 (перевиконання на 185%) [14, арк. 147].

Також експортом ганчір'я з України займалось, хоча і в меншому обсязі, Українське відділення Російсько-Австрійського торгово-промислового акціонерного товариства «Русавторг» (далі – Русавторг), яке існувало з 1924 р. до 1928 р. Зокрема, у 1927/1928 р. воно заготувало 3003,8 т ганчір'я, з якого на експорт відправлено 127,9 тис. т [15, арк. 71].

Радянські заготівельники виділяли чотири види ганчір'я: вовняне, напіввовняне, лляно-прядильне, бавовняне і збірка (іноді її ще називали браком, бо до неї входило різне ганчір'я, яке не можна було зарахувати до жодної іншої групи). Ганчір'я цінувалось за його якість: чим міцніше воно було, тим вищою була його вартість [16, с. 6–10]. Сортність ганчір'я і виробниче призначення його як сировини визначалось ступенем зношеності і походженням волокна (рослинне, штучне або тваринне).

Наприклад, для виготовлення паперу та кальки, яка використовувалась у тютюнному виробництві, потребувалось холщове ганчір'я, покрительного картону (йшов на виробництво тюлю та руберойду) – бавовняне, полотняне та вовняне. З бавовняного, лляно-прядильного ганчір'я і дрантя утильно-заготівельні артілі або деякі державні підприємства виробляли окремі деталі підкладкового матеріалу для взуття та галантерейних виробів, домашнє взуття, чоловічі капелюхи, хутрянні шапки, рукавиці тощо. Значний попит мало дрантя – великі клапти розміром від 20x20 см, необхідні для обтирання від масла машин, механізмів, двигунів. Зважаючи на збільшення кількості фабрик і заводів, попит на «обтирочний» матеріал зростав швидкими темпами.

Щодо експорту ганчір'я, то найбільше за кордоном цінувалась холщівка (лляне полотно) та деякі інші види дрантя, які мали високу якість волокна. Наприклад, у Великобританії це було біле грубошерсте ганчір'я і вовняне («панчоха і рукавиця»). Однак різне кольорове грубововняне ганчір'я реалізовувалося за ціною, близькою до

собівартості, адже з огляду на стандарти головних покупців воно було низької якості [17, арк. 253]. Стратегія радянських експортерів полягала у використанні вищих сортів ганчір'я для виведення на міжнародний ринок непопулярних сортів радянського дрантя, тому великої прибутковості від загальних операцій із ним не очікувалося.

Особливістю українського ринку експортного ганчір'я було те, що найбільш популярні за кордоном сорти малися в невеликій кількості. Загалом українське ганчір'я вважалось низької якості. Це можна пояснити двома факторами. По-перше, специфіка ткацтва в сільській місцевості полягала у переважному виготовленні недорогих сортів – миткалю і ситцю. По-друге, у 1920-х р. в СРСР і УСРР, зокрема, існував великий дефіцит товарів широкого вжитку, у результаті чого речі передавалися із покоління в покоління і з допомогою практик ремонту максимально продовжували термін експлуатації. Купувати нові речі було складно і дорого. За офіційними даними, найбіднішою верствою населення були селяни. У 1923/1924 рр. на душу сільського населення припадало 0,15 пар шкіряного взуття і 1,47 м тканини, у 1928/1929 р. – 0,38 пари взуття і 5,68 м тканини. У 1928 р. на душу населення, включаючи містян, реалізовано 13,6 м тканини і 0,63 пари шкіряного взуття [18].

Крім того, існував великий розрив між закупівельною ціною ганчір'я в населення і вартістю текстилю в державних і приватних установах. Наприклад, один пуд ганчір'я селянської збірки, до якого входили миткаль та бязь (16,38 кг), заготовлявся за ціною 90 коп. – 1 крб, рядно – 1,20 крб [11, арк. 98]. При цьому роздрібна ціна на деякі види мануфактури, згідно з постановою ВРНГ СРСР від 28 серпня 1928 р., встановлювалась така: на один погонний метр миткалю – 2,75 крб, ситцю – 3,07 крб, бязі – 3,50 крб, сатину – 6,26 крб, сукна мериносогового чорного – 70 крб, лляної тканини – 7,50 крб, брезенту – 13 крб [19]. Очевидно, що за таких цін матеріальна (економічна) цінність текстильних виробів, що мало населення, суттєво зростала, що створювало додатковий стимул для ремонту наявних речей і пролонгації терміну експлуатації. Вказані фактори обмежували можливість населення здавати ганчір'я у великих об'ємах. Виконуючи плани радянського уряду, заготувачі цього виду відходів мали постійно шукати способи вирішення вищенаведених проблем.

Від початку 1920-х р. до 1930 р. збирання різних відходів, включаючи ганчір'я, в Україні було децентралізовано, що було зумовлено політикою

НЕПу. Цією діяльністю займалися: державні компанії, як-от Держторг, Русавсторг, та приватні – акціонерне товариство «Укрутильзбір». Їх частка в загальному обсязі заготівель становила 60%, 24% і 16% відповідно [14, арк. 131]. До цієї діяльності були залучені й товариства споживчої кооперації, які працювали через «Вукоопспілку» (ВУКС), деякі гуманітарні організації, як-от Червоний Хрест, Комітет боротьби з безробітними, а також приватні особи, які виступали в ролі субпідрядників і працювали на комісійних засадах.

З позицій сьогодення механізм заготівлі ганчір'я виглядає дещо хаотично. Чіткого підпорядкування головних заготувачів не існувало. Всі вони мали власний заготівельний апарат, однак часто вдавалися до послуг субпідрядників і торгових операцій одне з одним. При цьому всі актори ринку працювали на замовлення органів радянської влади – Народного Комісаріату Торгівлі (НКТоргу) УСРР. З огляду на невелику ємність українського ринку ганчір'я, головні заготувачі були не лише партнерами, а і конкурентами.

У 1926 р. товарні ресурси ганчір'я в Україні оцінювалися на рівні 800 000–1 100 000 пудів (13105–18019 т). Потреби Укрбумтресту цього року склали 700 000 пудів (11466,5 т) [20, арк. 151]. Отже, трест споживав майже ганчір'я, яке збирали. З огляду на постійні коригування планів виробництва паперу в бік збільшення, зростала необхідність у ганчір'ї. Обмежена ємність українського ринку не завжди дозволяла виконати завдання радянського уряду, тому заготівельники часто вдавалися до нечесних методів ведення бізнесу. Розглянемо їх більш детально.

Зупинимось на ціновій політиці. У 1920-х рр. була поширеною практика регулювати ціни на сировину, включаючи відходи, директивним методом – через укладання конвенційних угод. В УСРР існувала система конвенційних бюро різного рівня, включаючи таку структуру при Сировинному відділі НКТ, які вирішували ці питання. Щорічно на початку сезону головні учасники ринку уклали конвенційну угоду, в якій встановлювали ціни на утильсіровину, а також умови до її якості і логістики. Також, з огляду на потреби планів заготівельників, визначалась кількість додаткових пунктів для збирання відходів, які вони могли відкрити.

Однак заготівельники періодично порушували конвенційні ціни. Наприклад, 26 червня 1928 р. Держторг звернувся до НКТ України щодо порушення Русавсторгом, якого у 1927 р. допустили до заготівлі ганчір'я на внутрішньому ринку

(організація займалась експортом) конвенційних цін. Зокрема, в Сумській області, придбаваючи прядивний канат, він переплачував 40 копійок за його доставку. Таке підвищення цін дезорганізувало ринок і призвело до того, що збиральники, які працювали на Держторг, відмовились здавати ганчір'я без оплати за перевезення [21, арк. 164]. Водночас Русавсторг зіштовхнувся із ситуацією, коли місцевий Окрплан забезпечив Держторг особливими документами, що містили припис зняти агентів Русавсторга з роботи в Білій Церкві, Фастові та Павлочі та відібрати в них зібраний товар [21, арк. 212]. Крім того, Держторг, попри рішення Колегії НКТ від 16 червня 1928 р. про негайне відвантаження всієї холщівки, що буде заготовлятися протягом сезону Укрбумтресту, фабрики якого відчували катастрофічну нестачу сировини, 25 липня самовільно анулював це рішення [21, арк. 164]. На засіданні НКТ із питань заготівлі утильсировини, що відбулось 27 квітня 1927 р., згадувався випадок, коли Держторг намагався переманити збиральників Укрутильзбору, пропонуючи їм більші аванси [22, арк. 117].

Специфіка збирання ганчір'я та кісток полягала в авансуванні заготівельників, які на ці кошти купували у населення різні відходи. Ця практика була усталеною і склалася ще в часи Російської імперії. Операції з населенням відбувалися лише в готівковій формі, з юридичними особами – у безготівковій. Компанії-заготувачі часто намагалися переманити збиральників конкурентів, пропонуючи їм вищі аванси. Деякі нечесні робітники, взявши аванс в одній компанії, починали працювати на іншу, що завдавало збитків тій установі, яка першою видавала кошти.

За такої схеми роботи достатнє фінансування було головною умовою виконання планів і розширення діяльності. Державні заготівельники були в кращій ситуації, адже вони мали гарантоване фінансування. На противагу цьому Укрутильзбір був змушений самостійно шукати кошти, для чого він вдавався до кредитування в різних установах і намагався широко використовувати боргові папери – векселі. Однак це призводило до додаткових витрат, адже необхідно було не лише повертати кредити, а і сплачувати відсотки. Не маючи достатнього фінансування й обігових коштів, у першому кварталі 1930 р. Укрутильзбір зміг виконати свій план лише на 81,5% [23, арк. 771]. Це дало зайвий привід його конкурентам поставити питання про усунення компанії з ринку заготівель відходів.

Укрутильзбір не мав доступу і до головного інструмента заохочення населення до здавання

відходів – галантерейного краму. Наразі не можна достовірно встановити причини, що спонукали позбавлятися старих речей, особливо з огляду на високу вартість нових і неможливість їх придбати. На наш погляд, це могли бути як фінансові, так й ідейні мотиви (радянська влада проводила активну пропаганду щодо здавання відходів для розвитку радянської промисловості). Однак найбільш реалістичним убачається бажання отримати недоступні, особливо в сільській місцевості, галантерейні товари (зошити, письмовий папір, конверти, нитки, голки ручні та для швейних машинок, гребінці, дешеві цукерки, шнурки для черевиків, дамські панчохи посуд тощо, які видавалися населенню за зданий товар) [24, с.11]. Якими ж були масштаби заохочення населення? Деякі цифри дозволяють їх уявити. На нараді, що відбулась у Наркомторзі 4 липня 1930 р., вирішено виділити на 4-й квартал спеціальний преміювальний фонд у розмірі не менш ніж 300 тис. крб, крім хусток, відпущених за розпорядженням Союзного НКТоргу на суму 50000 крб. Передбачалось, що галантерейний крам буде розподілятися між заготувачами пропорційно до обсягу заготівель головних акторів [23, с. 163]. Маємо констатувати, що ці методи стимулювання населення радянська влада перейняла у лахмітників, які збирали кістки і ганчір'я в Російській імперії. Однак вони не надто допомагали, адже в архівних документах є періодичні згадки про невиконання планів.

Одним з елементів стимулювання низової ланки збиральників – агентів – було надання корму для коней, якими вони їздили по селах [25, с. 83]. Державні заготівельники почали отримувати овес або сіно вже в 1928 р. Однак Укрутильзбір мав закуповувати його за власні кошти і лише наприкінці 1929 р. він зміг домогтися рівних для всіх заготівельників умов.

У містах, зокрема в Києві, існувала інша схема збирання ганчір'я. Хоча в місті існували пункти для приймання утилю, куди населення могло звертатись самостійно, ласим шматочком були звалища, за які розгорнулася справжня війна. На початку 1920-х рр. усі чотири київські звалища арендувала приватна особа – громадянин Лешберг. Розуміючи перспективність збирання утилю в таких місцях, Цукротрест змусив Комунальне господарство (Комгосп) через суд розірвати цю угоду. Київська крайова філія Укрутильзбору одразу після створення, в січні 1924 р., вирішила витіснити Цукротресту з цього сегменту ринку збирання покидьків. Їй не вдалося домогтися

розірвання договору між Цукротрестом і Комгоспом у судовому порядку, тому у 1925 р., дочекавшись кінця строку, вона уклала 3-річну угоду з Комгоспом щодо оренди звалищ міста. Вартість оренди склала 4000 крб на рік. Однак у 1927 р. ситуація змінилась унаслідок закриття головного міського (Тверського) звалища, яке було перенесене на околицю міста. Крім того, на сміттєзвалищах почало цілодобово працювати дві сміттєспалювальні печі, у результаті чого прибутковість збирання відходів упала з 17000 до 12000 крб на рік [26, арк. 140–141], збирання кісток – на 68%, ганчір'я – до 46%. Це спонукало Укрутильзбір розпочати переговори з Комгоспом щодо зменшення орендної плати вдвічі. Однак Комгосп на ці умови не пристав і подав на Укрутильзбір до суду за невиконання зобов'язань укладеної угоди. При цьому він здав в оренду звалища Суперкомбінату та Цукротресту за ціною 2400 крб на рік [27, арк. 21–23].

Зіткнення інтересів заготувачів спостерігалось у багатьох районах України. Тому на нарадах, що періодично відбувались при відділі сировини НКТ України, неодноразово ставилось питання про розмежування території заготівлі – районування. Хоча головні заготувачі були представлені по всій Україні (в якійсь області їхніх пунктів збирання відходів і складів було більше, в якійсь – менше), а на початку сезону створювалися тимчасові додаткові пункти, чіткого усталеного районування не існувало. На наш погляд, у 1920-х рр. регулювальні органи влади так і не змогли остаточно вирішити, чи було районування ефективним механізмом стимулювання заготівель, що призвело до ручного регулювання ринку. З огляду на нерівномірність розташування потенційних ресурсів ганчір'я на території України, встановлення чіткого районування мало б наслідком невисоку активність заготувачів у бідних на цей ресурс районах. Відсутність районування сприяла постановці досить високих планів збирання ганчір'я і стимулювала заготівельників до більш інтенсивної роботи по всій країні. З іншого боку, існування кількох заготувачів в одному районі створювало непотрібну конкуренцію, що призводило до підвищення цін на відходи і завдавало компаніям і державі збитків. Крім того, заготівельники періодично порушували межі своїх територій, полюючи за ганчір'ям на території конкурентів, що викликало постійні нарікання і скарги в НКТ УСРР.

Вказані проблеми приводили до постійного обговорення на нарадах у НКТ та на рівні Окргто-

гів питання зменшення кількості заготівельників. Однак це було спричинено не лише об'єктивними потребами, а і суб'єктивізмом, а іноді й протекціонізмом і просуванням інтересів окремих заготувачів, що утворювало на ринку ганчір'я вакханалію, яка дорого коштувала державним установам й економіці республіки [22, с. 118].

Пропозиції з раціоналізації заготівельної мережі зводились до кількох варіантів: обмеження кількості заготувачів, злиття заготівельного апарату та складів кількох компаній, створення нової установи, яка б централізовано займалась цією діяльністю. У 1928 р. з'явилась пропозиція обмінюватись ганчір'ям між Держторгом і Укрутильзбором. Так, утиль, який спрямовувався для роботи вітчизняних підприємств, пропонувалось передавати Укрутильзбору, а ганчір'я для потреб експорту – Держторгу. Економічна ефективність цієї ідеї викликає певні сумніви, адже її реалізація призвела б до додаткових витрат на логістику.

Ще одним фактором дестабілізації ринку відходів були понаднормові плани, які спускались керівними органами без урахування можливостей ринку. Наприклад, у 1928 р. НКТ поклав на Русавсторг і Укрутильзбір зобов'язання заготовити додатково ще 700 т ганчір'я, більшу частину якого мала складати холщовка. При цьому зовсім не враховувалась обмежена кількість цього виду ганчір'я в Україні, яка складала близько 40% від його сукупної кількості. Русавсторг заявив, що не може гарантувати виконання підвищеного плану [28, с. 172]. Схожа ситуація склалась і наступного року з Укрутильзбором, який у зв'язку з переходом Шосткінської паперової фабрики на постачання папірбраку з ресурсів України, зобов'язали збільшити заготовку ганчір'я на 5000 т, довівши показник до 16,495 т [28, с. 65]. Однак компанія заявила, що не має такої можливості з фінансових причин, у результаті чого частку її зобов'язань було покладено на конкурентів.

Отже, у 1920-х рр. в системі заготівля ганчір'я в Україні сформувалась низка проблем, пов'язана з недосконалою системою управління цією діяльністю, у результаті чого плани заготівлі сировини для радянської економіки періодично зривалися. Яким же чином вирішили питання врегулювання ситуації на ринку? У 1929 р. ліквідовано Русавсторг, у 1930 р. – Укрутильзбір. З 1930 р. до 1932 р. діяльність зі збирання відходів в Україні делеговано союзній установі – Центрутилю та Наркомату постачання УСРР (заготівля кісток). У 1932 р. у Москві створено Всесоюзне об'єднання із заготівель і первинної обробки утильсировини

«Союзутиль», а в Україні його філія – Українська республіканська контора «Союзутиль», що започаткувало створення централізованого механізму заготівлі відходів та формалізацію торгівлі цим видом сировини. Це унеможливило існування на ринку приватних компаній і конкуренцію між основними акторами ринку, а також сприяло кращій організації заготівельної діяльності. Водночас було ліквідовано механізм мотивації населення до здавання утилю галантерейними товарами, який замінив ідеологічний компонент. Здавання і збирання утилю було перетворено на обов'язок радянських громадян, а до цієї діяльності було залучено додаткову безкоштовну робочу силу – широкі кола громадськості, піонерів, комсомольців, громадський і партійний актив. А з 1929 р. місячники ударного збирання різних видів утилю, включаючи ганчір'я, стало нормою життя радянських громадян.

Висновки. Викладені в статті факти дозволяють зробити кілька висновків. По-перше, вони вказують на важливість ганчір'я для розвитку радянської економіки й експорту в ранньому Радянському Союзі. По-друге, в цей період

почали формуватися суперечності між щораз більшими планами заготівлі ганчір'я і можливостями їх виконати. Головною дилемою, яку мали розв'язати заготівельники, була обмежена ємність українського ринку ганчір'я через нерозвиненість легкої промисловості і бідність населення. Навіть спроби заохотити його з допомогою галантерейного краму не могли дати бажаних результатів, адже дефіцит матеріальних речей, зокрема різних текстильних виробів, був об'єктивною реальністю. По-третє, тиск органів регулювання щодо виконання планів зумовив гостру конкуренцію серед головних заготівельників, яка іноді перешкождала роботі. Це створило підґрунтя для кардинального перегляду дійсної системи заготівель і переходу до централізованої моделі керівництва цією діяльністю і корінної зміни засобів мотивації населення до участі в утилізації відходів на користь держави. Таким чином, у 1920-х рр. в УСРР ганчір'я впливало на формування суспільних відносин між фізичними і юридичними особами, які працювали на ринку відходів, що унаочнено в розвитку конкуренції і поширення практики нечесного ведення бізнесу.

Список літератури:

1. Gille Z. From the Cult of Waste to the Trash Heap of History: The Politics of Waste in Socialist and Post-socialist Hungary. Bloomington : Indiana University Press. 264 p.
2. Раздел III. Период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921–1925 гг.). URL: <http://istmat.info/node/45419>
3. Декрет Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета. О признании ударными работ по заготовке животного сырья, кожи, пушнины, козовчины, щетины, волоса, шерсти, рогов и копыт. URL: <http://istmat.info/node/46630>.
4. Декрет Совета Народных Комиссаров. О заготовке щетины, волоса, рога и копыт. URL: <http://istmat.info/node/46556>.
5. Декрет Совета Народных Комиссаров. Об объединении заготовок сырья и продовольственных продуктов в Республике. URL: <http://istmat.info/node/41945>.
6. Электрификация и промышленность. URL: <http://istmat.info/node/24619>.
7. Курс коммунистической партии на социалистическую индустриализацию. URL: <http://istmat.info/node/6162>.
8. Золото на свалке. Ленинград : Издательское бюро управления легкой промышленности. 1932. 42 с.
9. Лазарев В. Неиспользованные сокровища. Москва : Госмашметиздат, 1932. 135 с.
10. Фрейдзон М. Ценное сырье из отходов. Ленинград : «Красная деревня», 1930. 6 с.
11. ДАКО. Ф. 2993. Оп. 1. Спр. 43.
12. Беккерман С.И. Ширпотреб из утиля. Москва, Ленинград : Всесоюзное объединенное кооперативное издательство, 1941. 50 с.
13. Промышленность и электрификация. Народное хозяйство СССР. Статистический справочник 1932. Москва, Ленинград : Государственное социально-экономическое издательство, 1932. 670 с.
14. ЦДАГОУ. Ф. 423. Оп. 5. Справа 502.
15. ЦДАГОУ. Ф.71. Оп. 1. Спр. 159, арк.71.
16. Фрейдзон М. Ценное сырье из отходов. Ленинград : «Красная деревня», 1930. 16 с.
17. ЦДАГОУ. Ф. 423. Оп. 5. Спр. 340. Арк. 253.
18. Статистическая таблица ЦСУ СССР «Приобретение обуви и тканей в семьях крестьян в 1923/24, 1928/29, 1936, 1940, 1950, 1952 гг. и первом полугодии 1953 г. (по данным обследования бюджетов)» / «Советская жизнь. 1945–1953 гг.». Москва : РОССПЭН, 2003. 720 с.

19. Постановление Высшего Совета Народного Хозяйства. О твердых ценах на мануфактуру, лен и кожу. URL: <http://istmat.info/node/31037>
20. ДАКО. Ф. 2993. Оп. 1. Спр. 48.
21. ЦДАГОУ. Ф. 423. Оп. 4. Спр. 318.
22. ДАКО. Ф. 2993. Оп. 1. Спр. 54.
23. ДАКО. Ф. 2993. Оп. 1. Спр. 102.
24. ЦДАГОУ. Ф. 4137. Оп. 1. Спр. 55.
25. ДАКО. Ф. 2993. Оп. 1. Спр. 84.
26. ЦДАГОУ. Ф. 4889. Оп. 1. Спр. 65.
27. ЦДАГОУ. Ф. 4889. Оп. 1. Спр. 74.
28. ЦДАГОУ. Ф. 423. Оп. 5. Спр. 317.

Perga T.Yu. THE BATTLE FOR RAGS IN THE EARLY SOVIET UNION: PARTNERS AND COMPETITORS. CASE STUDY OF UKRAINIAN SRR

The article examines the activities of the main actors in the procurement of rags in the Ukrainian SSR in the 1920s: state-owned companies – Gostorg, Rusavstorg, Ukrpapirtrest and private – joint-stock company “Ukrutylsibir”. It was found that the collection of rags was stimulated both by the domestic needs (primarily the development of the paper industry); and external (export). The main obstacles faced by these main actors were identified. They are: a large gap between the purchase price of rags from the public and the cost of textiles in public and private institutions, poverty and shortages of consumer goods, resulting in widespread repair practices and waste collection rates. The peculiarities of the Ukrainian rag market have been revealed, in particular, the low quality of rags and the limited number of the most popular type – canvas. The example of rags demonstrates the influence of waste on the formation of social relations in Soviet society. It was concluded that on the one hand, these companies were partners, as they all worked according to orders of the regulatory bodies, as well as on demands of Ukrpapirtrest and Gostorg. On the other hand, with ever-increasing plans to collect rags with a shortage and limited capacity in the Ukrainian market, the main procurers became competitors, which led to the emergence of dishonest methods of doing business. There was a widespread practice of non-compliance with conventional prices, enticing competitors’ procurement staff, restricting access to incentives for population (haberdashery), and horse feed for rag collectors. Dispute resolution mechanisms were analyzed, the main one being zoning. The author concluded that this situation created the basis for a radical overhaul of the existing procurement system; and the transition in the early 1930s to a centralized model of waste collection management; and change the means of motivating the population.

Key words: waste, rags, Gostorg, Rusavstorg, Ukrpapirtrest/Ukrbumtrest, Ukrutylsibir, Ukrainian SSR, USSR.

Попов В.Ж.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ПАРАЛЕЛЬНИЙ СВІТ: БУДЕННЕ ЖИТТЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ У 1917–1920 РР. НА ТЛІ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ

Історія повсякденності стала одним із напрямів історичного пошуку, що активно розроблялися в останні десятиліття. Багато дослідників звертають увагу на такий її різновид, як повсякденне життя пересічних громадян у надзвичайних ситуаціях, зумовлених революціями, війнами, стихійними лихами, епідеміями.

У період революції та громадянської війни 1917–1920 рр. в Україні міське населення було змушене пристосовуватися до політичних умов, що непередбачено змінювалися, і прагнуло реалізувати життєво важливі потреби, часто всупереч соціально-економічній нестабільності.

Особливістю людського життя було те, що воно тривало в будь-яких, іноді екстремальних умовах. Пріоритетною серед потреб була, звісно, потреба в продовольчому забезпеченні. Можливості для її задоволення обивателі шукали в ситуаціях, які іноді безпосередньо загрожували життю. Спроби забезпечити себе харчуванням та питвом робилися навіть під обстрілами. Не менш важливою була турбота про опалення в зимовий період, тому люди заготовляли паливо в безпосередній близькості від зони бойових дій.

Відтворення традиційних соціальних відносин відбувалося миттєво після виникнення мінімуму необхідних умов. Підприємці в будь-якій сфері діяльності розпочинали свою роботу під час установа мінімального порядку, а іноді і за його відсутності, і займалися нею аж до прямої заборони з боку нової влади. Попит відповідав пропозиції, і формувалася одночасно з нею. Наприклад, випуск газет, заборонених попередньою владою, відновлювався майже наступного дня. Фактично не припинявся навчальний процес, у крайньому разі навчання проводилося в домашніх умовах. Спроби жити колишнім життям уживалися навіть у момент зміни влади і пояснювалися інерційністю повсякденної свідомості.

Городяни намагалися зберегти колишні звички щодо традиційних свят та звичних видів дозвілля. Інтелігентні мешканці міст продовжували знайомитися з книжковими новинками, проводили піші прогулянки під супровід недалекої канонади, відвідували виставки, театри та одне одного.

Адміністративні органи колишнього режиму з відповідальністю ставилися до своїх службовців, намагалися останніми розпорядженнями забезпечити їх матеріально хоч на якийсь час, а іноді продовжували свою діяльність, максимально дистанціюючись від політики. Міські комунальні, соціальні, статистичні служби функціонували за будь-яких умов.

Ключові слова: революція 1917–1920 рр., суспільна психологія, самоорганізація суспільства, базові потреби, підприємницька діяльність.

Постановка проблеми. Вивчення історії повсякденності стало одним із найпопулярніших напрямів історичного пошуку останніх десятиліть. Важливим відгалуженням у науковому співтоваристві, яке розробляє відповідну тематику, є аналіз повсякденного життя в екстремальних умовах – у періоди воєн, революцій, глобальних криз. У таких історичних ситуаціях більш чітко визначається життєздатність соціальних структур, здійснюється спостереження за самовідновленням соціальних практик, надається характеристика абсолютності чи специфічності тих чи інших людських потреб. Для дослідження звичайного життя в незвичайних умовах значний науковий інтерес та величезний фактичний матеріал надає

стан міського середовища в Україні в період революції та громадянської війни 1917–1920 років.

Аналіз останніх досліджень. Наукове вивчення повсякденного життя населення в «екстремальні», «надзвичайні» періоди ґрунтувалося на розумінні повсякденності не як стійкого стандартного набору побутових вчинків, а як одного з виявів особливостей існування в умовах кризи. До цього напрямку належить монографія І.В. Нарського [1], де історія повсякденності є методологічною основою дослідження. Автор прагне визначити мотиви формування та техніку реалізації різних зразків поведінки, характеризує стратегії виживання людей у надзвичайних ситуаціях.

Пошук співвідношення норми та аномалії в повсякденній поведінці людей в екстремальних умовах став метою дослідження Н.Б. Лебіної [2]. Хоча в цій роботі повсякденне життя є об'єктом вивчення, але основою дослідження є концепція девіантної поведінки, яка виникає в умовах переломної епохи в буденних ситуаціях. Специфіка повсякденності в надзвичайних умовах масового терору стала предметом розгляду Ш. Фіцпатрік [3]. Подібна тематика щодо українських реалій періоду 1917–1920 років ще не потрапляла у сферу інтересів вітчизняних дослідників.

Постановка завдання. Мета статті – охарактеризувати специфіку повсякденного життя міського населення України у 1917–1920 рр. в усіх його виявах у моменти максимальної політичної нестабільності. Для реалізації мети передбачено вирішення таких завдань:

- визначити залежність між реалізацією потреб міського населення та конкретною військово-політичною ситуацією;

- проаналізувати зміни в повсякденній поведінці міських мешканців у процесі задоволення потреб різного рівня;

- розглянути особливості функціонування органів управління середньої та нижчої ланки як однієї зі структур повсякденності в періоди зміни влади.

Виклад основного матеріалу. Особливість людського життя полягає в тому, що воно продовжується та відтворюється в будь-яких, навіть екстремальних умовах. У період революції та громадянської війни 1917–1920 рр. міське населення намагалося пристосуватися до умов життя, що стрімко змінювалися, і реалізовувало свої базові потреби, не реагуючи на соціально-політичну нестабільність, а іноді і всупереч їй.

На першому місці серед базових потреб була, звичайно, необхідність забезпечити хоча б мінімальне харчування та пиття. Можливості задоволення цих потреб обивателі були змушені шукати в будь-яких умовах, навіть якщо вони безпосередньо загрожували життю. У січні 1918 р. у Києві у дні наступу більшовиків обстріл міста тривав дванадцять днів. Коли у городян «вичерпалися продовольчі запаси», знайшлась, за спогадами С. Сумського, якась покоївка, що відрізнялася «особливою хоробрістю» та примудрялася «раз на два дні вчиняти кудись експедиції за хлібом» [4, с. 103].

С. Сумського вражала нерозсудливість обивателів, що в перший день обстрілу стояли в черзі біля булочної на Хрещатику, причому черга була

настільки довгою, що розкинулася по всій вулиці і навіть завертала на Фундукліївську. Коли снаряд розірвався недалеко від черги і один із тих, хто стояв у ній, був убитий, люди не розбіглися. «Натовп шарахнувся, притулився до стін будинків, але за кілька хвилин знову вишикувався в чергу» [4, с. 105].

Кияни хоч і були захоплені подіями січня 1918 р. зненацька, однак швидко освоїлися зі своїм новим становищем. «Незабаром усі навчилися користуватися моментами затишшя, щоб закупити провізії на сусідній вулиці, зачерпнути відро води на монастирському дворі, як у середні віки, дістати на вагу золота кілька свічок» [5, с. 17].

Катеринославський викладач Г. Ігренев був свідком боротьби за місто між петлюрівцями та махновцями і стикався у своїх побутових турботах як із тими, так і з іншими. «Коли рано-вранці ми з дружиною вирушили на найближчий ринок, щоб запастися припасами перед майбутніми подіями, петлюрівські солдати наполегливо пропонували публіці розійтися» [4, с. 190].

За кілька днів господарями кварталу стали вже махновці. Коли знов закінчилися харчі, «дружина зважилася, користуючись затишшям, вийти на площу пошукати продовольства. Махновці впізнали її і дозволили пройти: «А, ти з того будинку будеш? Ну йди, йди, тільки швидше! А то нам треба стріляти. Ми зачекаємо, але недовго». Коли за десять хвилин дружина повернулася, роздобувши хліба, справді почалася відчайдушна стрілянина» [4, с. 192].

Завершення січневих боїв за встановлення радянської влади в Одесі в 1918 р. супроводжувалося пожвавленням вулиць, заповнених натовпом городян. Ще напередодні в місті велася запекла стрілянина, а вже наступного дня, 17 січня, «відкрилися пекарні, деякі молочні. На розі Жуковського та Рішельєвської на узбіччі тротуару – дві калюжі крові. Витерти їх нема кому, і перехожі ступають до них, залишаючи далі по тротуару червоні відбитки підшав. Між обома калюжами розкинув свій похідний столик грек – торговець східними солодощами. У покупцях браку немає» [6, арк. 48].

Наприкінці серпня 1919 р. колишній офіцер В.В. Корсак спостерігав за київськими реаліями в дні наближення до міста білогвардійців. Вони були вже на околицях, було добре чути артилерійську канонаду. Проте продовжувала працювати залізнична їдальня, причому «перед нею вже стояв довгий хвіст». Корсак «із нальоту захопив місце». Співробітниця їдальні, яку автор чомусь

назав «поганою бабою», поставила перед відвідувачем «мисочку якогось брандахлисту (юшки), і тарілочку з картоплею». Корсак «швидко проковтнув свій обід, розплатився і вийшов» [7, с. 184].

На початку жовтня 1919 р., перед недовгим поверненням до Києва більшовиків, Корсак прийшов за хлібом у булочну, де зібралася велика черга, «попри ранню годину». Хоча з боку Святошина долинала артилерійська стрілянина, «ніхто нею не цікавився, увага всіх була зосереджена на дверях булочної». Автор отримав пайок, і вирушив додому, прислухаючись до стрілянини. «На вулицях тривоги не помічалось. Перехожі, що траплялися назустріч, поспішали у своїх справах, і з заздністю поглядали на мою ношу» [7, с. 230].

При черговому загостренні ситуації мешканці одного з багатоквартирних київських будинків зібралися в одного із сусідів і разом розраховували кількість води, що була в них, і час, на який її вистачить. Один зі співрозмовників запропонував «винайдений ним спосіб вгамувати спрагу – смоктати моркву». Хазяйка «з обуренням» відкинула ідею: «Краще я сама піду за водою на Дніпро. «Нікуди ви не підете, а самі прийдете до мене за морквою», – філософськи відповів мешканець» [8, с. 219].

Наближення «червоних» до Одеси наприкінці 1919 р. створило у місті обстановку хаосу, в якій, проте, швидко зорієнтувалися деякі городяни: «Крамниці були відкриті. Отримавши великі суми грошей, люди брали в облогу крамниці, запасуючись хлібом і продуктами на довгий час. Наймолодші купували вино. Судоми міста ознаменувалися небувалим буянням, розгулом та пияцтвом» [9, с. 75].

Кияни, які очікували від майбутнього лише погіршення свого становища, використовували будь-яку можливість зробити запаси продовольства, навіть безпосередньо в момент чергової зміни влади. Коли польські війська залишали Київ у червні 1920 року, вони підпалили міські склади. «Місто прийняло страшний і огидний вигляд суцільного і шаленого мародерства. По всіх вулицях тяглися люди з мішками, ящиками та відрами: пудами тягли какао, шоколад, сотнями банок – консерви. Усе це на вулиці перепродавалося» [10, с. 46].

Щоб пережити зиму, обивателі виявляли чудеса хоробрості та винахідливості. Луганський більшовик В. Пугачов, який працював у білогвардійському тилу та переходив восени 1919 р. лінію фронту, звернув увагу, що у лісі мирні громадяни рубали дрова, не зважаючи на бойові дії [11, с. 592].

На початку жовтня 1919 р. академік В.І. Вернадський записав у щоденнику, що о п'ятій ранку всі мешканці його київської квартири прокинулися від канонади. Вікна були вибиті вибухом, але сусіди придумали використовувати як шибки скло з книжкових шаф та картин [12, с. 171].

Обивателі всіляко користувалися становищем України як прифронтової смуги в Першій світовій війні. Сотник УГА О. Станімір згадував, що українська територія після розвалу фронту та розпуску старої армії «стала свого роду військовим арсеналом щодо всякої зброї, амуніції та мундирів. Це величезне майно розбазарили різні повстанські отамани, потім тим майном торгували вдома і публічно на базарах» [13, с. 178].

Сучасник подій В. Кравченко вражався вмінням співгромадян пристосуватися до умов життя, що стрімко погіршувалися: «У цих незгодах та переходах громадянської війни, у цьому безладді та небезпеках, звичайне життя якось йшло собі далі. Ми далі працювали, вчилися, їли, спали, читали і сміялися, знаходили собі нових приятелів», і навіть будували плани на майбутнє [14, с. 11].

У момент зміни влади інерційність повсякденної свідомості виявлялася у спробах жити звичним життям. Управлінські структури колишнього режиму прагнули виконувати свої функції незалежно від політичної ситуації, а також намагалися забезпечити свій апарат засобами існування на якийсь час. Так, під час наступу на Київ військ Петлюри наприкінці 1918 р. співробітник адміністрації гетьмана П.П. Скоропадського В.А. Ауєрбах згадував, що «під час облоги міста, що тривала близько трьох тижнів, до самого взяття Києва в конторах працювали, хоча петлюрівці вже були за кілька верст від міста» [15, арк. 89].

4 січня 1919 р. газета «Південний край» повідомила про відступ з Харкова останніх частин українських військ. «Близько полудня до міста прибули передові роз'їзди радянської армії. Військові, що вступили, перебувають у повному бойовому порядку. Жодних ексцесів при занятті міста не сталося». І на тій же сторінці Товариство грамотності оголосило про підготовку «обласної виставки з позашкільної освіти» [16]. Працівники міської управи Харкова повністю отримали платню за грудень, і навіть за першу половину січня – все, що дозволяла наявна «готівка каси» [16].

В Одесі наприкінці 1919 р., у зв'язку з наближенням більшовиків, «у військових та цивільних установах спільно готувалися відомості та видавали платню за шість місяців уперед.

З державного банку вивозилися вантажівки грошей» [9, с. 75].

У лютому 1920 р. завідувач Харківського адресного столу доповідав губернському ревкому, що ще у травні минулого року прийнято ухвалу про переєстрацію всіх мешканців Харкова. І хоча «здійснити цей захід з причини політичних подій не виявилось можливим», однак збір відомостей від громадян тривав безперервно, як за більшовиків, так і за добровольців. Проте необхідність переєстрації збереглася, оскільки «напередодні відходу «білих» відомості з дільниць до столу не надходили» [17, арк. 335].

Шкільні вчителі за більшовиків «більше року не отримували жодної плати, а працювали вони у виключно важких умовах військової обстановки; неодноразово учні розпускалися зі шкіл вже тоді, коли рвалися снаряди або чути було клацання кулеметів». Тим не менш, освітній процес так-сяк тривав, «більшість учнів стали брати приватні уроки вдома» [18, с. 52].

Журнал педагогічних нарад приватної гімназії Локтюшової в Луганську вівся з вересня 1918 по грудень 1919 р. Попри те, що за цей час у місті кілька разів змінилася влада, на сторінках журналу на ці події немає й найменшого натяку. Його сторінки заповнені аналізом успішності гімназисток та протестами батьків проти необґрунтованих, на їхню думку, оцінок [19].

У вир політичних подій виявилися втягнуті різні категорії населення, у тому числі абсолютно аполітичні за визначенням. У жовтні 1918 р. у Харкові громадські діячі намагалися влаштувати долю дітей, евакуйованих свого часу з Петрограда. Ця проблема була пов'язана з численними перешкодами, викликаними політичною невизначеністю. З метою допомогти порятунку дітей до Харкова прибув петроградський адвокат Е. Копп. Основними його співрозмовниками були співробітники місцевого відділу громадського піклування, зокрема його керівник Францкевич. Незважаючи на щире бажання допомогти нещасним дітям, реалізувати його виявилось непросто.

Копп, Францкевич, їхні колеги зверталися по допомогу до письменника В.Г. Короленка, планували «використовувати літературні сили у Харкові, в особі О.М. Толстого та інших, а також звернутися до артистів», збирали кошти для дітей шляхом влаштування благодійних «концертів, спектаклів, днів квітки та іншого». Клопотання перед урядом України визнано передчасним, оскільки «для успіху справи необхідно заручитися підтримкою громадської думки». Пропози-

ція звернутися до німців, «фактичних господарів України», викликала негайну реакцію «не надавати питанню політичного забарвлення». Імовірне ставлення до долі дітей радянської влади, встановлення якої очікувалося в найближчій перспективі, легковажно не бралось до уваги: «Евакуація дітей може бути здійснена за будь-якого уряду». Запланована раніше евакуація дітей на Волгу вважалась неможливою після виступу чехословацького корпусу. Щоб уникнути надмірної політизації гуманітарної проблеми, пропонувалося «надавати дітям допомогу під прапором Червоного Хреста» або «звернутися із закликом до населення, просити його взяти дітей на тимчасове піклування» [20, арк. 228–229].

У жовтні 1918 р., ще за гетьмана, міністр землеробства розпорядився відкрити сільськогосподарську школу в Зміївському повіті Харківської губернії. При школі планувалося створення гуртожитку і проголошувалося можливим навчання 60 хлопчиків, від 13 років і більше, з числа вихованців Харківського земства. Бюрократична машина функціонувала неквапливо, тому хлопчиків було зібрано у Харківському притулку для відправлення до школи лише 25 грудня. Від керівника школи очікувалося вживання необхідних заходів, оскільки гроші були вже переведені. Але за два з надлишком місяці влада гетьмана змінилася на Директорію, до Харкова вже наближалися більшовики, тому доля як переведених грошей, так і зібраних дітей остаточно не була вирішена та залишилася невідомою, принаймні в архівних документах [21, арк. 65, 78].

Люди часто стикалися з необхідністю пояснити свою поведінку за попередніх режимів, як правило, за відсутності документальних підтверджень. У квітні 1920 р. член правління Союзу поштово-телеграфних службовців Г. Генюк повідомив губернський ревком, що перед приходом до міста Добровольчої армії не зміг евакуюватися, оскільки «захворів на висипний тиф і пролежав до серпня 1919 р. в Сумах». Одужавши, він 20 серпня повернувся до Харкова, і нібито почав «підпільну роботу». Губернське управління Народного зв'язку відмовилося оплачувати період його діяльності з 1 серпня по 12 грудня, тобто час перебування в місті білогвардійців, оскільки «підпільна робота поза їх компетенцією» [22, арк. 151, 151 об., 152].

Підприємці в будь-якій сфері діяльності розпочинали свою роботу при встановленні мінімального порядку, а часом і за його відсутності, і займалися нею аж до прямої заборони з боку нової

влади. У 1918 р. тритижнева подорож В.А. Ауербаху Україною була відзначена безліччю пригод, але одна зустріч вразила його особливо. У вагон увійшов «дивний молодик», який виявився відомим дресирувальником Анатолієм Дуровим. «Як ні в чому не бувало, він здійснював турне, переміщуючи із собою цирк у кількох товарних вагонах, тоді як самотній людині було важко проїхати. Війна та анархія, а він говорив про успіх та повний збір» [15, арк. 94].

В Одесі в грудні 1918 р. неодноразово спалахувала стрілянина з невідомими учасниками. Уночі 1 грудня під вікнами одного з місцевих готелів почалася стрілянина. «Хтось обстрілював готель із двох сторін розривними кулями. Готель відповідав із кулемета. Усе це в непроглядній темряві». Жоден із постояльців не залишив свій тимчасовий притулок [23, арк. 9 об.].

Штабс-капітан П.П. Куксін у розповіді про взяття Одеси військами Григор'єва у квітні 1919 р., зазначав, що великі магазини були закриті, а в невеликих майже не залишилося товарів. «Кабаре та вар'єте були закриті всі без винятку, оскільки майже всі власники та багато артистів втекли з Одеси», але не припиняли своєї роботи кінематографи [24, арк. 19].

Київська студентка, яка кілька місяців у 1919 р. вела щоденник, 30 серпня «годині о п'ятій вечора вийшла помилуватися евакуацією». Місто залишали більшовики у зв'язку з наближенням білогвардійців. Тим не менш, у цей складний момент у Миколаївському парку усі охочі могли перевірити свою вагу. Студентка скористалася послугою, щоб дізнатися, як відбився більшовизм на здоров'ї. Отриманий результат здався дівчині «непристойним» – 2 пуди 38 фунтів. «Не дивно, ми все гірше і гірше харчуємось. На 9 дорослих людей іде в день лише 2 фунти м'яса» [25, с. 227].

Потяги ходили хай і нерегулярно, але незалежно від переміщення фронтів. Більшовицькі підпільники, зупинившись у селі неподалік Полтави, «дочекалися заняття цього села білогвардійцями, таким чином опинившись у них». Назад, за їхньою інформацією, вдалося пробратися за «виключно сприятливих» обставин. Виїхавши залізницею з Харкова у напрямку Курська, на станції Польовій вони вже опинилися у своїх, тоді як Курськ ще не був зайнятий червоними. «Пропусків та дозволів ніде не доводилося отримувати» [26, арк. 17].

Пересічні городяни зберігали вірність довіреним звичкам, навіть якщо це було пов'язано з ризиком для життя. Після кількох днів збройної

боротьби на вулицях Києва у листопаді 1917 року колишнє життя налагодилося достатньо швидко, порівняно з наступними потрясіннями. «Знову виходять газети, дзвонять на вулицях трамваї. Відкрилися театри, навчальні заклади, ресторани та кафе. Вулиці знову облітаються різноманітними чергами. Все честь честю. Проте київський громадянин не одужав ще від давнього переляку, розмовляє більше обережно, пошепки, невизначено» [27].

Установлення відносної стабільності, хоч і тимчасове, як з'ясувалося невдовзі, сприймалося обивателями як повернення до колишнього життя, що підтверджували і газетні оголошення. Улітку та восени 1918 р. газети рясніли пропозиціями про продаж дачних ділянок «на рибній річці Донець, від Харкова дві години їзди» [28], у дачному селищі «Сонцедар», у селищі Кремінне [29]. Читачів переконували в тому, що «розмови про заборону в'їзду до Криму не мають жодних підстав», а в'їзд на південний берег Криму «безперешкодний». Потік відпочивальників у 1918 р. був незначним, тому пропонувалися найрізноманітніші і доступні за ціною варіанти поселення [30].

Уже згадуваний В.А. Ауербах зазначав, що протягом трьох тижнів облоги Києва петлюрівцями «населення так звикло до артилерійської стрільби, що, не помічаючи гулу гармат, публіка гуляла, сміялася, ходила в кінематографи, спекулювала, обідала, спала і взагалі поводитися так, нібито нічого не відбувалося. До самого взяття Києва були відкриті магазини» [15, арк. 89].

Затяті театри відвідували вистави в самих, здавалося б, невідповідних умовах. Наближення до Києва військ Директорії викликало у місті тривожні чутки. У п'ятницю 30 листопада (13 грудня 1918 р.), «у більшості театрів виникла думка скасувати призначені вистави». Вечірні газети своїм оптимізмом нав'яли обивателям упевненість у тому, що «нормальне життя в місті нічим порушене бути не може». Керівництво київських театрів вирішило не скасовувати вистави, що відбулися, «при нікчемній, щоправда, кількості публіки». У суботу 1 (14) грудня в одному з міських театрів знову відбулася вистава, «попри вкрай тривожний настрій у місті, незважаючи на пустелю вулиць». У залі були навіть глядачі. «Спектакль лише розпочався з деяким запізненням унаслідок пізнього прибуття до театру деяких артистів. Ішла «Тоска» у звичайному складі виконавців. З неділі 2 (15) грудня театри розпочали роботу у звичайному режимі [31].

Громадяни продовжували відзначати традиційні свята, ходили один до одного в гості або

просто прогулювалися звичними маршрутами. Кияни в період боїв у місті в січні 1918 р. в моменти затишшя примудрялися «відвідати друзів у віддалених кварталах, що менш зазнавали обстрілу, ніж у центрі міста» [5, с. 17]. Коли стрілянина віддалялася, так і не припиняючись, викладач з Катеринослава Ігрєнев «спостерігав здалеку за розривами снарядів, і гуляв спокійним містом, що відпочивало без влади» [4, с. 195].

Харків'яни звикли до постійної нічної стрілянини, і на безлюдних вулицях іноді виднілися рідкісні перехожі, що пересувалися особливим чином. «Крізь рідкісні проміжки між поривами вітру лунають то близькі, то далекі постріли з гвинтівки. Після кожного близького пострілу запізнілий пішохід бігом і без оглядки долає коротку відстань до найближчого великого предмета, щоб сховатися. Зупиняється, переводить дух і, почекавши момент, зривається і біжить далі» [32, с. 24].

Не чекаючи на закінчення боротьби «червоних» із «білими» за Київ у серпні 1919 р., городяни відзначали перемогу Добровольчої армії. «Гриміли гармати, під їхній гуркіт дзвеніли склянки, і, зібравшись усі разом, ми пили за тих, кого вважали своїми рятівниками» [8, с. 216].

У київському ресторані «Підвал Кривого Джиммі» «надзвичайно урочисто, галасливо та весело» відбулася зустріч Нового, 1919-го року. «Незважаючи на те, що рух вулицями дозволявся тільки до першої години ночі, публіка, що наповнила підвал, веселилася до глибокої ночі» [33].

На межі 1919–1920 років одним із найкримінальніших міст уважалася Одеса. «У жодному місті Росії не було такої кількості «нальотів», тобто розбійницьких нападів удень і вночі, на вулицях та в будинках». Виходити вечорами було небезпечно, з настанням темної пори на вулицях постійно виникала стрілянина. О.М. Трубецької згадував: «Повертаючись додому після зустрічі Нового року, один мій знайомий нарахував понад 140 пострілів» [34, с. 164]. Проте цей знайомий ризикнув вийти з дому, щоб у дружній компанії зустріти Новий, 1920 рік. Вірність традиції пере-силала страх.

Інтелігентні городяни продовжували знайомитися з книжковими новинками, хоча це було пов'язано з багатьма труднощами. Журналіст «Південного краю» зазначав: «Слово – єдиний скарб, що залишився нам після великої катастрофи. Ми навчилися цінувати книжку. Були речі, які ходили в рукописних списках. Випадково та контрабандно дарувала 1918 року нас література своїми коштовностями» [35].

Люди, які цікавилися поточними подіями, з нетерпінням чекали на вихід газет. На вулицях Одеси вже наступного дня після завершення січневих боїв 1918 р., 17 січня, «з'явилися газетники з «Голосом революції», єдиною газетою, що виходила цими днями» [6, арк. 48]. Негайно після приходу до Києва Добровольчої армії «у кіосках з'явився вже «Киянин», за яким вишикувалися довгі черги. «У першому номері, у передовій статті, автор повідомляв, що було передбачення про те, як після десяти несправжніх влад прийде одинадцята – справжня, довговічна. Цією владою, за словами автора, і була «добровольча» [7, с. 194].

Менша частина міського населення, скориставшись політичною плутаниною, займалася спекуляцією, що супроводжувалася нестримними витратами неправедно нажитих грошей: «Ніхто навіть смутно не уявляє собі, яку шалену безліч грошей пропалоє Харків день і ніч, які річки грошей ллються в незліченних театрах, кафе, ресторанах, клубах, кабаре... Десять там вирує боротьба, люди працюють і вмирають за якісь гасла, а тут ідуть гравці з невичерпним потоком грошей, шалених грошей нашого шаленого часу найбільшої соціальної катастрофи, яку тільки бачив колись світ» [36].

Як завжди, в умовах абсолютної невизначеності, невпевненості в майбутньому, пожвавилися всілякі віщуни та ворожки. «Дізнатися про свою долю» пропонувалося читачам «Південного краю» за допомогою «відомого окультиста В.Д.Ф., редактора журналу «Питання хіромантії та гіпнотизму» та газети «Вісник окультизму та спиритизму», що приїхав до Харкова після «15 років безперервної практики у Москві» [37].

Київський адвокат О.О. Гольденвейзер дав характеристику життя міста в період безвладдя, які часто наставали в хаосі громадянської війни, коли одна збройна сила залишала Київ, а інша лише наближалася. Іноді такі обставини зберігалися кілька днів, і за цей час населення переконувалося в тому, що «відсутність уряду теж є своєрідною формою державного устрою, до того ж, мабуть, не найгіршою. Панував досконалий спокій, магазини були відкриті, базари торгували, візники їздили. Було тільки якийсь незатишно-тихо» [4, с. 52].

Висновки. Таким чином, людські потреби першого рівня, від яких залежить виживання індивіда, задовольнялися незалежно від наявності або відсутності прямої загрози життю за умов бойових дій громадянської війни. Обивателі не звертали уваги на артилерійські обстріли, на озброєних людей, що належали до протиборчих таборів,

на хаотичну стрілянину. Перспектива померти від голоду і спраги або від холоду змушувала ігнорувати потенційну небезпеку стати жертвою військового протистояння.

Якщо говорити про потреби інших, більш високих рівнів, як-от спілкування або змістовне дозвілля, то їх реалізація здійснювалася під акомпанемент гарматної канонади або гвинтівкової стрільби. Городяни ходили один до одного в гості та на прогулянки, разом відзначали свята, відвідували театри, нетерпляче чекали на вихід газет.

Ще однією особливістю повсякденного життя в умовах війни було прагнення до останньої можливості зберігати ознаки колишньої стабільності у вигляді традиційної підприємницької діяльності або звичної служби в знайомій установі. Тут виявилися, з одного боку, певна інерційність повсякденної свідомості, яка прагнула відтворити хоча б сурогат колишнього життя, з іншого – відтворення традиційних соціальних практик у разі виникнення хоча б мінімальних зовнішніх умов.

Список літератури:

1. Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917–1922 гг. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. 632 с.
2. Лебина Н.Б. Повседневная жизнь советского города 1920–1930 гг. URL: <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/124571-n-b-lebina-povsednevnyaya-zhizn-sovetskogo-goroda-1920-1930-gg.html>
3. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30е годы: город. Москва : РОССПЭН, 2001. 336 с.
4. Революция на Украине по мемуарам белых. Репринтное воспроизведение издания 1930 г. Киев : Политиздат, 1990 г. 436 с.
5. Лейхтенбергский Г.Н. Воспоминания об «Украине». 1917–1918. Берлин : к-во «Детинец», 1921. 52 с.
6. Російський державний архів соціально-політичної історії (РГАСПИ). Ф. 71. Оп. 34. Спр. 102а. 220 арк.
7. Красная смута: сб. ист. лит. произв. Москва : Содружество «Посев», 2011. 624 с.
8. Очерки жизни в Киеве в 1919–1920 гг. Л. Л-ой. *Архив русской революции*. Москва : Терра-Политиздат, 1991. Т. 3. 274 с.
9. В.П. Катаев. Почти дневник. Москва : Советский писатель, 1962. 544 с.
10. Д.О. Заславский. Поляки в Киеве в 1920 году. Петроград : изд-во «Былое», 1922. 48 с.
11. Гражданская война на Украине. Том 2. Под редакцией проф. С.М. Короливского. Киев, 1967. 916 с.
12. Вернадський В.І. Щоденники (1917–1921). *Вибрані наук. праці акад. В.І. Вернадського*. Київ : НАНУ, 2011. Том 9. 326 с.
13. Станімір О. Моя участь у визвольних змаганнях. Торонто, 1966. 192 с.
14. Кравченко В. Я выбрав волю. Торонто : Друкарня «Українського робітника», 1948. 493 с.
15. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). Ф. 5881. Оп. 2. Спр. 232. 125 арк.
16. Южный край. 4 января 1919 г. № 4.
17. Державний архів Харківської області (ДАХО). Ф. Р-202. Оп. 2. Спр. 11с. 358 арк.
18. А. Мартынов. Мои украинские впечатления и размышления. Москва-Петроград : Государственное издательство, 1923. 75 с.
19. Державний архів Луганської області (ДАЛО). Ф. 38. Оп. 1. Спр. 12. 54 арк.
20. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3453. 302 арк.
21. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 3461. 198 арк.
22. ДАХО. Ф. Р-202. Оп. 1. Спр. 17. 166 арк.
23. Державний військовий історичний архів (ДВІА). Ф. 1410. Оп. 1. Спр. 13. 38 арк.
24. ДАРФ. Ф. 5881. Оп. 2. Спр. 435. 27 арк.
25. Дневник и воспоминания киевской студентки (1919 – 1920 гг.). *Архив русской революции*. Том 15. Берлин : издательство «Слово», 1924 г. 345 с.
26. Центральний державний архів громадських організацій (ЦДАГО). Ф. 71. Оп. 34. Спр. 1285. 85 арк.
27. Киевская мысль. 8 ноября 1917 г. № 139.
28. Южный край. 30 июня 1918 г. № 63.
29. Южный край. 1 октября 1918 г. № 135.
30. Южный край. 16 июля 1918 г. № 75.
31. Последние новости. Киев. 2 (15) декабря 1918 г.
32. А. Слободской. Это было... (на Украине и в Крыму в 1918–1920 гг.). Харьков: «Пролетарий», 1926. 102 с.
33. Театрал. Ежедневная газета. 3–4 января 1919 г. № 2.
34. Из путевых заметок беженца. *Архив русской революции*. Том 18. Берлин: «Слово», 1926 г. 319 с.

35. Южный край. 2 января 1919 г. № 2.
36. Южный край. 14 декабря 1918 г. № 179.
37. Южный край. 3 ноября 1918 г. № 163.

Popov V.Zh. PARALLEL WORLD: EVERYDAY LIFE OF THE URBAN POPULATION OF UKRAINE IN 1917–1920 AGAINST THE BACKDROP OF HISTORICAL EVENTS

The history of everyday life in recent decades has become one of the most actively developed subjects in historical research. Many researchers pay attention to such a variety as the everyday life of ordinary citizens in emergency situations caused by revolutions, wars, natural disasters and epidemics.

During the revolution and civil war in 1917–1920 in Ukraine, the urban population was forced to adapt to unpredictable changing political conditions, and sought to meet vital needs, often in spite of socio-economic instability.

A feature of human life was that it continued in the most extreme conditions. The priority among the needs was, of course, the need for food supplies. The inhabitants were looking for opportunities to satisfy it in any conditions, sometimes directly risking death. Attempts to provide themselves with food and drink were made even under shelling. Equally important was the concern for heating in the winter, so people procured fuel in the immediate vicinity of the war zone.

Reproduction of traditional social relations took place alongside the restoration of the minimum necessary conditions. Entrepreneurs in any field of activity began their work once the minimum order was established, and sometimes operated even in its absence, and were engaged in it until the direct ban of the new government. The demand was corresponded to the supply, and was formed at the same time. For example, the publication of newspapers banned by the previous government resumed practically the next day. In fact, the educational process did not stop, and, in extreme cases, the lessons were conducted at home. Attempts to live their former life were made by the people of Kiev immediately at the time of the change of power, and these attempts were explained by the desire of the people to live life as if the drastic changes never happened.

The people of Kiev tried to preserve their old habits with regard to traditional holidays and familiar forms of leisure. The intelligent townspeople continued to get acquainted with the novelties of books, took walks under the nearby cannonade, visited exhibitions, theatres and each other.

The administrative bodies of the previous regime treated their employees responsibly, and attempted, as per their final orders, to provide them financially for at least some period, and sometimes continued their activities, distancing themselves as much as possible from politics. City communal, social, and statistical services managed to function under harsh conditions, and they managed to do a great deal.

Key words: *revolution of 1917–1920, social psychology, self-organization of society, basic needs, entrepreneurial activity.*

Соловйова А.Б.

Інститут історії України Національної академії наук України

ІНВЕСТИЦІЙНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ ТА КРАЇН БЕНІЛЮКСУ (1991–2020 РР.)

У статті досліджено нормативно-правову основу торговельно-економічного співробітництва України та країн Бенілюксу, з'ясовано особливості інвестиційного співробітництва України та країн Бенілюксу з 1991 р. до 2020 р. З'ясовано, що економічна дипломатія перебуває в нерозривному зв'язку із зовнішньополітичними та внутрішньополітичними чинниками та вимагає комплексного аналізу цих факторів при дослідженні економічного співробітництва держав. Україна та країни Бенілюксу мають великий потенціал для двостороннього співробітництва у сферах торгівлі, економіки та інвестицій, демонструють позитивні зрушення за обсягами товарообігу між країнами та розгалуженням нормативно-правового забезпечення здійснення зовнішньоекономічної діяльності. Установлено, що серед країн Бенілюксу Бельгія є особливою країною з точки зору економічної дипломатії. У результаті конституційно-правового реформування Королівства Бельгії в 1993 р. суб'єкти федерації отримали право укладати міжнародні договори з питань свого ведення. Регіони також отримали додаткові повноваження в міжнародній сфері з метою розвитку експорту. Зроблено висновок про те, що основними формами економічного співробітництва України та країн Бенілюксу стали співпраця у сфері інвестиційної діяльності, а також торгівля товарами та послугами, що позначилася позитивною тенденцією до зростання. Основним українським товаром для експорту до країн Бенілюксу залишається сільськогосподарська продукція, а саме зернові культури. Загалом, аналіз торговельно-економічних відносини України та країн Бенілюксу в різних сферах показав поступальний розвиток взаємодії на рівнях урядів та окремих бізнес-структур. Україна та країни Бенілюксу мають розгалужену нормативно-правову базу, що дозволяє встановити підвалини для реалізації економічної політики, залучення іноземних інвестицій, проведення зустрічей та навчальних тренінгів у різних сферах економіки.

Ключові слова: зовнішня політика, співробітництво, європейська інтеграція, країни Бенілюксу, політика Європейського Союзу.

Постановка проблеми. Нормативно-правову основу торговельно-економічного співробітництва України та країн Бенілюксу становлять угоди та меморандуми в різних сферах, що закладають підвалини для практичного втілення ініціатив. Так, протягом 1991–2000 рр. були підписані Меморандум про співробітництво між Головною державною інспекцією з карантину рослин Міністерства сільського господарства і продовольства України і Службою захисту рослин Міністерства сільського господарства, природокористування та риболовства Нідерландів та Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Королівства Нідерландів про технічне та фінансове співробітництво, покликані сприяти розвитку проєктів або програм у визначених сферах, а також зміцнити співробітництво між українськими та нідерландськими підприємствами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав, що окремі аспекти зовнішньої політики країн Бенілюксу неодноразово ставали предме-

том окремих досліджень учених. Серед них праці таких учених, як А.Е. Барагамян, Ю.В. Демешева та ін. Але особливості інвестиційного співробітництва України та країн Бенілюксу з 1991 р. до 2020 р. не були предметом окремого комплексного дослідження.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – проаналізувати інвестиційне співробітництво України та країн Бенілюксу в період із 1991 р. до 2020 р.

Виклад основного матеріалу. Розбудова інвестиційного законодавства у новоствореній державі стикалася з низкою проблем. Так, під час аналізу та прогнозів розвитку процесу іноземного інвестування та його соціально-економічних наслідків за перше півріччя 1995 року у звіті Відділу іноземних інвестицій та кредитів окреслено рід об'єктивних та суб'єктивних факторів, які впливають на процес іноземного інвестування. Найпершою проблемою була саме складна і недосконала правова база. Станом на 1995 рік

нормативно-правова база у сфері інвестування налічувала понад 62 нормативно-правові акти різного рівня (від законів України і до інструкцій Мініфіну України), що значною мірою дезорієнтує іноземних інвесторів [1]. Такий аналіз здійснено і задля оцінки привабливості української економіки для іноземних інвестицій з огляду на опрацювання і підготовку проекту угоди з Бельгійсько-Люксембурзьким економічним союзом.

1995 рік ознаменувався і розбудовою співробітництва Нідерландів і України. Під час зустрічі Міністра економіки України В.М. Гуреєва з Міністром фінансів Королівства Нідерландів Г. Залмом у 1995 року на порядку денному були питання залучення інвестицій для здійснення ринкових реформ в Україні, а також залучення кредитів Королівства Нідерландів. Зазначалося, що за відсутністю власних коштів Україні необхідно залучення кредитів для розвитку підприємств пріоритетних галузей економіки України [2]. Як зазначалося в довідці Міністерства економіки України про зовнішньоекономічне співробітництво між Україною та Королівством Нідерландів станом на 2005 рік, договірно-правова база між Україною та Королівством Нідерландів не була розвинута. У жовтні 1992 року підписаний міжурядовий Меморандум про взаєморозуміння і дві галузеві угоди [3].

У 1997 Уряд України підписав Угоду з Бельгійсько-Люксембурзьким економічним союзом про взаємне заохочення і захист інвестицій [4]. Відповідно до ч. 1 ст. 2 Угоди між Урядом України та Бельгійсько-Люксембурзьким економічним союзом про взаємне заохочення і захист інвестицій кожна з Договірних Сторін заохочуватиме інвестиції на своїй території з боку інвесторів іншої Договірної Сторони і прийматиме такі інвестиції відповідно до свого законодавства. У тому ж році відбулося перше засідання Ради з питань співробітництва між Україною та ЄС, що відбулося у 1997 р. у Люксембурзі.

Бельгія є особливою країною з точки зору економічної дипломатії. У результаті конституційно-правового реформування Королівства Бельгії у 1993 р., суб'єкти федерації отримали право укладати міжнародні договори з питань свого ведення. Регіони також отримали додаткові повноваження в міжнародній сфері з метою розвитку експорту [5, с. 96]. Передання регіонам Королівства Бельгії повноважень у сфері міжнародного експорту товарів із 1993 року визначила правові підґрунтя для нового етапу розвитку торговельного співробітництва із суб'єктами федерації Королівства Бель-

гії. П'ята державна реформа базувалася на трьох міжпартійних урядових угодах. Угода від 5 квітня 2000 року розширила повноваження регіонів на сфері сільського господарства та зовнішньої торгівлі [5, с. 97–98].

Загалом, діяльність вищих органів влади України щодо співробітництва з Нідерландами можна назвати непослідовною. У 2004 році заступник Міністра А. Березний звернувся до Головного управління з питань зовнішньої політики Адміністрації Президента України з метою підготовки візиту в Україну прем'єр-міністра Королівства Нідерландів Я.П. Балкененде та з проханням надати перелік проблемних питань українсько-нідерландських торговельно-економічних відносин [6]. Серед проблемних питань було названо недостатньо сприятливий інвестиційний клімат. Незважаючи на ухвалення законодавчих актів щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні, голландські бізнесмени скаржаться на затягування процесу реєстрації підприємств, бюрократизм українських службовців, непередбачуваність законодавства, коли змінюються порядок та правила, зокрема митні [6].

Попри неузгодженість роботи вищих органів влади України, нідерландська сторона виявляла значний інтерес до України у сфері інвестиційної діяльності. Станом на 01.01.2005 р. Нідерланди інвестували в економіку України 548 335,30 тис. дол. США, що становить 6,6% у загальному обсязі прямих іноземних інвестицій в економіку України. Загалом, обсяги нідерландських інвестицій зросли порівняно з 2002 та 2003 роками.

У липні 2002 року відбулося створення посольства України у Королівстві Нідерландів. Така подія викликала необхідність затвердження розпорядження Кабінету Міністрів України з метою законодавчого врегулювання діяльності торговельно-економічної місії. Розпорядження мало сприяти подальшому нарощуванню обсягів товарообігу з Нідерландами та дозволить використовувати потужний промисловий та інвестиційний потенціал країн Бенілюксу. Найбільш перспективним видавалося співробітництво в металообробній, суднобудівній, деревообробній, нафтогазовій, сільськогосподарській, текстильній та хімічних галузях [7].

Двостороннє співробітництво у сфері міжнародного права, зокрема податкового, є необхідним складником розвитку інвестиційного партнерства. І для держави, і для об'єкта оподаткування відсутність зіткнення кількох податкових юрисдикцій створює позитивні умови для залучення

інвестицій. Усі країни Бенілюксу підписали з Україною конвенції про запобігання подвійному оподаткуванню, які наразі набули чинності. З Бельгією така конвенція була підписана у 1996 р. (набула чинності у 1999 р.). З Нідерландами – у 1995 р. (набула чинності у 1996 р.) [8].

Нідерландська сторона була досить активною щодо співпраці у сфері фінансового співробітництва. 22 травня 2000 р. до Міністерства економіки звернулось Посольство Королівства Нідерландів в Україні з проханням зареєструвати пільговий кредит у 3 300 000 голландських гульденів як проєкт фінансової допомоги відповідно до угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Королівства Нідерландів про технічне та фінансове співробітництво, підписаної 11 травня 1998 року. Слід зазначити, що це був перший проєкт, який пропонувався Нідерландською стороною як проєкт фінансового співробітництва. Раніше в межах Угоди надавалась тільки фізична допомога [9, арк. 4]. Міністерство економіки України листом від 30.06.2000 р. № 45-3-1217/44 погодилося з пропозицією Посольства Королівства Нідерландів щодо можливості реєстрації цього кредиту як фінансової допомоги. Крім того, пропонувалося розпочати підготовку процедури погодження списку проєктів фінансового співробітництва. Проте пропозицій щодо здійснення згаданої процедури від Нідерландів не надійшло.

Після аналізу документів та проведення зустрічі із СП ЗАТ «Голландія – Україна» Мінекономіки дійшло висновку, що проєкт фінансується не Урядом Королівства Нідерландів, як це передбачено Угодою. З огляду на ці обставини, Міністерство економіки дійшло висновку про неможливість реєстрації такого проєкту [9, арк. 5].

Як зазначено в листі Державного Секретаря Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України В. Першина до Віцепрем'єр-міністра України Л. Козаченка, Міністерство економіки звернулось до Прем'єр-міністра В. Ющенка з проханням підтримати пропозицію про неможливість реєстрації проєкту через зазначені обставини та затвердити проєкт листа Міністру зовнішньої торгівлі Нідерландів Г. Ібемі з викладенням позиції Української сторони. Крім того, наголошено, що після направлення відповідного листа Міністру зовнішньої торгівлі Нідерландів Г. Ібемі Нідерландська сторона не порушувала зазначеного питання. Першин зазначив, що здивування викликає позиція МЗС України, висловлена майже через рік після ухвалення Урядом рішення, в підготовці якого МЗС безпосередньо брало участь [9, арк. 6].

Міністерство аграрної політики, надавши оцінку проєкту Нідерландської сторони, зазначило, що цей проєкт може бути зареєстрований як проєкт фінансової допомоги за Міжурядовою угодою «Про технічне та фінансове співробітництво», здійснення якого надасть значну підтримку сільгосптоваровиробникам у Броварському районі Київської області, створить нові робочі місця та поповнить місцевий бюджет [9, арк. 7].

Міністерство Юстиції України також надало експертну оцінку щодо технічної та фінансової допомоги Нідерландів. Як зазначила Заступник Державного секретаря Л. Павліковська в листі до Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції, питання визнання та реєстрації згаданого проєкту як фінансової допомоги в рамках Угоди про технічне і фінансове співробітництво на цьому етапі є питанням Української сторони. У разі заінтересованості Української сторони у проєкті наступним кроком має бути виконання умов, визначених частиною 2 Угоди, тобто проєкт має бути узгоджений уповноваженим органом України та внесений у щорічний список проєктів [9, арк. 9–10].

Нідерландська сторона надала свою позицію щодо запропонованого проєкту. Відповідно до листів Посольства Королівства Нідерландів від 22 травня та 14 листопада 2000 року зазначений проєкт визнавався Нідерландською стороною як такий, що розглядається нею в рамках Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Королівства Нідерландів про технічне та фінансове співробітництво, пропонувалося зареєструвати його відповідно до Угоди та законодавства України.

Броварська районна державна адміністрація Київської області в листі до Віцепрем'єр-міністра України Л. Козаченка наголошувала, що з 1999 р. на території с. Плоске Броварського району впроваджується українсько-нідерландський проєкт фінансової та технічної допомоги. Як зазначено в листі, станом на 12.02.2002 р. реалізацію проєкту було призупинено протягом півроку, хоча він уже перебував у фінальній стадії [9, арк. 12].

У відповідь на надіслане звернення про державну реєстрацію проєкту та подані документи позитивні висновки були отримані від Державної митної служби України, Міністерства юстиції України, Міністерства фінансів України, Державної Податкової Адміністрації України, а також Міжнародного управління з питань розвитку та європейської інтеграції Міністерства економіки України від 06 липня 2000 року.

У листі від 18 січня 2001 року № 45-41/135-10 Міністерство економіки України вже не розглядало зазначений проєкт як фінансову допомогу [9, арк. 13].

У результаті виникнення такою бюрократичної плутанини адвокат, що представляє інтереси закритого акціонерного товариства «Голландія-Україна» з адвокатським запитом про проведення науково-правової експертизи стосовно можливості застосування положень Угоди «Про технічне та фінансове співробітництво» 1998 року між Кабінетом Міністрів України та Урядом Королівства Нідерландів до реєстрації проєкту надання Нідерландською стороною фінансової допомоги ЗАТ «Голландія-Україна» як проєкту фінансової допомоги в рамках зазначеної Угоди [9, арк. 14].

У тексті висновку науково-практичної експертизи щодо доктринального тлумачення положень Угоди вказано, що закрите акціонерне товариство «Голландія-Україна» отримало фінансову допомогу від Нідерландської сторони за програмою фінансової допомоги IFOM, що є одним з інструментів Міністерства економічних справ Нідерландів, які сприяють економічному розвитку нових ринків та просуванню інвестиційної діяльності [9, арк. 17].

З огляду на це, грошові кошти, надані Нідерландською стороною ЗАТ «Голландія-Україна» програмою IFOM, направлені на закупівлю в Нідерландах обладнання з переробки молока, необхідного для реалізації проєкту, оскільки обладнання з переробки молока було придбане на кошти, виділені за програмою Міністерства економічних справ Нідерландів, такі грошові кошти мають розглядатися як фінансова допомога у рамках Угоди про фінансове та технічне співробітництво.

Науковий експерт Інститут держави і права імені В.М. Корецького у тексті наукової експертизи зазначив, що первісне посилання української сторони на відсутність процедури та/або підзаконних актів щодо виконання Угоди по суті (відсутність здійснення реєстрації фінансової допомоги, практики у здійсненні таких проєктів, існування розбіжності у тлумаченні), які призвели до виникнення перешкоди з виконання міжнародного договору, може кваліфікуватися як міжнародно-правове порушення, тому що Учасник, відповідно до ст. 27 Віденської Конвенції «Про право міжнародних договорів», не може посилатися на положення свого внутрішнього права як виправдання щодо невиконання ним договору [9, арк. 17].

Загалом, діяльність вищих органів влади України щодо співробітництва з Нідерландами можна

назвати непослідовною. У 2004 році заступник Міністра А. Березний звернувся до Головного управління з питань зовнішньої політики Адміністрації Президента України з метою підготовки візиту в Україну прем'єр-міністра Королівства Нідерланди Я.П. Балкененде та з проханням надати перелік проблемних питань українсько-нідерландських торговельно-економічних відносин [10, арк. 36]. Серед проблемних питань названо не досить сприятливий інвестиційний клімат. Попри ухвалення законодавчих актів щодо поліпшення інвестиційного клімату в Україні, голландські бізнесмени скаржаться на затягування процесу реєстрації підприємств, бюрократизм українських службовців, непередбачуваність законодавства, коли змінюються порядок та правила, зокрема митні [10, арк. 38].

Попри неузгодженість роботи вищих органів влади України, Нідерландська сторона виявляла значний інтерес до України у сфері інвестиційної діяльності. Станом на 01.01.2005 р. Нідерланди інвестували в економіку України 548 335, 30 тис. дол. США, що становить 6,6% у загальному обсязі прямих іноземних інвестицій в економіку України. Загалом, обсяги нідерландських інвестицій зросли порівняно з 2002 та 2003 роками.

У липні 2002 року відбулося створення посольства України у Королівстві Нідерландів. Така подія викликала необхідність затвердження розпорядження Кабінету Міністрів України з метою законодавчого врегулювання діяльності торговельно-економічної місії. Розпорядження мало сприяти подальшому нарощуванню обсягів товарообігу з Нідерландами та дозволить використовувати потужний промисловий та інвестиційний потенціал країн Бенілюксу. Найбільш перспективним видавалося співробітництво в металообробній, суднобудівній, деревообробній, нафтогазовій, сільськогосподарській, текстильній та хімічних галузях [7, арк. 127].

Однак посилення співпраці з одною країною Бенілюксу призводило до уповільнення роботи з іншою. Так, створення торговельно-економічної місії в Нідерландах здійснювалося за рахунок скорочення штатної чисельності працівників торговельно-економічної місії в Бельгії [7, арк. 128].

З огляду на заплановані на 30 червня 2005 року двосторонні консультації між зовнішньополітичними відомствами України та Королівства Нідерланди напередодні візиту до України (07 липня 2005 р.) Міністра закордонних справ Нідерландів Бернарда Бота, підготовлено аналіз про стан виконання Програми спільних дій на 2004–2006 рік

між Кабінетом Міністрів України та Урядом Королівства Нідерландів.

На виконання доручення Кабінету Міністрів України від 15.06.2005 р. Міністерство економіки інформувало, що Нідерланди продовжували утримувати місце одного з найбільших інвесторів в економіку країни, посідаючи 5-те місце після США, Кіпру, Великобританії та Німеччини.

Окремим напрямом розвитку взаємин між українськими та нідерландськими підприємцями є програма технічної допомоги Уряду Нідерландів, яка реалізується центром менеджменту при Асоціації нідерландських промисловців та зайнятості. Мета такої програми – навчити українських інженерів малих та середніх приватних компаній принципам роботи в умовах вільної ринкової економіки.

У рамках офіційного візиту до Києва (9–11 травня 2005 року) делегації Міністерства економіки Королівства Нідерландів на чолі з Міністром зовнішньої торгівлі К. ван Генніп, до складу якої входила група голландських бізнесменів (45 компаній), відбулася зустріч із заступником Міністра економіки України В. Ігнащенком. Під час зустрічі обговорювалися питання стану та перспектив соціально-економічного розвитку, інвестиційного співробітництва між двома країнами, а також деякі проблемні питання двосторонньої торгівлі.

Україна активно співпрацює з Бельгією у сфері інвестиційної діяльності. 16 червня 2016 року в Брюсселі під егідою Валлонського агентства експорту та зовнішніх інвестицій за участю представників Європейського банку реконструкції і розвитку, Європейської Комісії, Українського союзу промисловців і підприємців, бельгійських фінансових інституцій відбувся бізнес-семінар для представників ділових кіл Бельгії щодо можливостей та перспектив ведення бізнесу з Україною, а також розвитку двосторонньої інвестиційної співпраці, під час якого обговорено переваги українського ринку [11].

Інша ситуація з підписанням Міжурядової конвенції про запобігання подвійному оподаткуванню склалася з Герцогством Люксембург. Підписана в 1997 році Конвенція, набула чинності лише після перегляду договірних умов та підписання протоколу про внесення змін до Угоди про уникнення подвійного оподаткування у 2017 році [12].

Микола Точицький, Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Бельгія та Великому Герцогстві Люксембург, зазначив, що набрання чинності цією конвенцією є важливим

і давно назрілим кроком. Набрання угодою чинності принесе нову динаміку у двостороннє економічне співробітництво між Україною та Люксембургом, відкриваючи нові перспективи для посилення співпраці у сфері інвестицій [13].

Обсяг бельгійських інвестицій в українську економіку за 2019 рік становив 104,8 млн дол. США. Інвестиції спрямовуються в уже розвинені сфери економічної діяльності [14]. Того ж року Нідерланди були однією з найбільших країн-інвесторів в Україну (8,3 млрд дол. США), а люксембурзькі інвестиції в українську економіку становили 469,2 млн дол. США. Зазначені інвестиції задіяні, зокрема, в промисловості, оптовій та роздрібній торгівлі, будівництві, у сфері транспорту.

В Україні зареєстровано понад 120 підприємств, що мають бельгійські інвестиції та близько сотні підприємств із люксембурзькими інвестиціями. Найбільша кількість компаній (понад 300) серед країн Бенілюксу функціонує з нідерландським капіталом.

Однією з люксембурзьких бізнес-структур в Україні є ВАТ «Arcelor Mittal-Кривий Ріг» (раніше «Криворіжсталь»), що є виробником металопродукції в Україні, якому належить близько п'ятої частини українського ринку. Після об'єднання у 2006 р. «Mittal Steel» із люксембурзькою компанією «Arcelor» уряду Люксембургу належить близько 4% акцій компанії «Arcelor Mittal». Люксембурзька компанія «Astron Buildings S. A.» є лідером на Європейському континенті у виробництві будівель із металевих конструкцій, будує заводи та склади з металевих конструкцій у багатьох містах України (Києві, Львові, Дніпропетровську, Одесі тощо). Машинобудівна компанія «Paul Wurth» здійснює поставки високотехнологічного обладнання для доменних печей українських металургійних підприємств, а з 2008 р. відкрила в Маріуполі власне представництво [15].

У 2009 році українська делегація відвідала Нідерланди на чолі з прем'єр-міністром України О.В. Турчиновим. Під час роботи делегації відбулися зустрічі з Міністром фінансів В. Босом щодо співпраці у сфері податкової політики, співробітництва у рамках МВФ ТА світового банку, з Міністром енергетики М. ван дер Ховен щодо транзиту енергоносіїв у європейському регіоні, запровадження та використання альтернативних та відновлювальних джерел енергії. Крім того, відбулися зустрічі з Міністром зовнішньої торгівлі Ф. Хеємскерком щодо інвестиційної привабливості України та з Коронованим принцом Нідерландів Віллемом-Олександром Клаусом

Георгом Фердинандом. Під час останньої зустрічі розглядалися питання щодо підготовки фахівців у сфері авіації, водного господарства та ін. [16].

Важливим складником економічної дипломатії країн Бенілюксу щодо України є діяльність економічних місій в Україні. У 2010 р. принц Філіп очолив міжгалузеві економічні місії в Індії, Бразилії, Казахстані та Україні. Княжа делегація в супроводі принцеси Матильди дала можливість багатьом бізнес-лідерам зустрітися з місцевими керівниками економічних та політичних органів, що мали на меті налагодження економічного співробітництва. У процесі Економічної місії принц Філіп провів зустрічі з Президентом України В. Януковичем, Прем'єр-міністром України М. Азаровим, Віцепрем'єр-міністром С. Тігіпком, з керівництвом м. Києва. У процесі Місії підписано 14 інших важливих контрактів та договірних документів у розвиток двосторонньої економічної співпраці. Проведено декілька тематичних семінарів за секторами: у сфері сільського господарства, харчової промисловості, відновлювальних джерел енергії та захисту довкілля, фінансової та банківської діяльності. Для кожного з членів бельгійської бізнес-делегації підготовлено окрему програму, яка передбачала зустрічі з представниками зацікавлених українських підприємств. Окрім того, Посол України та радник Посольства України з економічних питань, які були відражені до Києва для супроводження Місії, оперативно організували на місці ділові зустрічі для членів бельгійської делегації.

За даними Держстату України, за 2019 рік експорт українських товарів до Люксембургу збільшився порівняно з 2018 р. на 176% і склав 20,2 млн дол. США, імпорт товарів із Люксембургу зменшився на 35% та склав 53,1 млн дол. США. Позитивну динаміку показав і експорт українських товарів до Бельгії, що зріс порівняно з 2018 роком на 12,8% та склав 680,898 млн дол. США, імпорт товарів із Бельгії зменшився на 0,8% та склав 549,45 млн дол. США (станом 2020).

За товарною структурою зовнішньої торгівлі України у 2020 році провідними товарними групами українського експорту до Нідерландів були зернові культури, жири та олії тваринного або рослинного походження, насіння і плоди олійних рослин. Подібні товари експортуються до Бельгії та Люксембургу (зернові культури; насіння і плоди олійних рослин, палива мінеральні; нафта і продукти її перегонки; продукти неорганічної хімії; чорні метали; текстильний одяг; деревина і вироби з неї тощо).

Новий етап розвитку торговельно-економічного співробітництва України з країнами ЄС, а також із країнами Бенілюксу ознаменувала активізація євроінтеграційного курсу України. Євроінтеграційний поступ України актуалізує завдання посилення ролі двосторонніх економічних відносин із передовими країнами-членами ЄС у системі міжнародного співробітництва [17, с. 482].

27 червня 2014 р. Україна та Європейський Союз підписали економічну частину Угоди про асоціацію, що передбачає створення зони вільної торгівлі та відкриває нові перспективи для нарощування загального товарообігу між Україною та країнами Бенілюксу. Економічні та торгові відносини України та країн Бенілюксу отримали нове правове підґрунтя з 1 вересня 2017 року, коли Угода про асоціацію між Україною та ЄС набрала повноцінної сили. Угода про асоціацію, включаючи її глибоку та всеохопну зону вільної торгівлі, є головним інструментом зближення України та ЄС. Постанова ЄС про заходи збільшує кількість сільськогосподарської продукції, яку Україна може експортувати до ЄС за Угодою про асоціацію без сплати митних платежів. Це також прискорює скасування тарифів на імпорт ЄС для низки промислових товарів, як передбачено Угодою про асоціацію [18]. Український бізнес також отримує стабільний та передбачуваний пільговий доступ до найбільшого ринку у світі з понад 500 мільйонами споживачів. Підприємства ЄС можуть скористатися легшим доступом до українського ринку та налагодити нові відносини з українськими постачальниками та партнерами.

Підтримуючи європейську інтеграцію і будучи малою країною, яка максимально залежить від зовнішньої торгівлі, основними прагненнями Бельгії в результаті подібних умов були ініціативи до укладення економічних угод з іншими країнами [19, с. 10].

Про поглиблення двостороннього торгово-економічного співробітництва між Україною та Бельгією, зміцнення двостороннього співробітництва у сфері енергоефективності та використання енергії свідчить проведення низки спільних зустрічей та ініціатив. За підсумками четвертого засідання Спільної українсько-бельгійської комісії з економічного та фінансового співробітництва, яке відбулося в Брюсселі, Україна та Бельгія висловили намір розширити межі взаємодії.

Під час зустрічі були обговорені питання, що стосуються розвитку торгово-економічного співробітництва між Україною та Бельгією, зміцнення

двостороннього співробітництва у сфері енерго-ефективності та використання енергії, поновлених джерел енергії, інфраструктури, сільськогосподарського сектору, співробітництва в галузі інформатики та інновацій, а також були представлені інвестиційні можливості в різних сферах [20]. Україна та Люксембург також мають намір на поглиблення співпраці у сфері економіки. Наприклад, українська флагманська авіабудівна компанія «Антонов» позитивно відреагувала на пропозицію авіакомпанії CargoLux співпрацювати в авіаційній галузі.

Висновки. Таким чином, основними формами економічного співробітництва України та країн Бенілюксу стали співпраця у сфері інвестиційної

діяльності, а також торгівля товарами та послугами, що позначилася позитивною тенденцією до зростання. Основним українським товаром для експорту до країн Бенілюксу залишається сільськогосподарська продукція, а саме зернові культури. Загалом, аналіз торговельно-економічних відносини України та країн Бенілюксу в різних сферах показав поступальний розвиток взаємодії на рівнях урядів та окремих бізнес-структур. Україна та країни Бенілюксу мають розгалужену нормативно-правову базу, що дозволяє встановити підвалини для реалізації економічної політики, залучення іноземних інвестицій, проведення зустрічей та навчальних тренінгів у різних сферах економіки.

Список літератури:

1. ЦДАВО. Міністерство економіки України. Відділ іноземних інвестицій і кредитів. Фонд 337. Опис 51. Доповідні записки, довідки та інші документи по виконанню доручень, постанов і розпоряджень Кабінету міністрів України, Верховної Ради України та Адміністрації Президента України з питань економічного аналізу і планування. Справа 797, арк. 149.
2. ЦДАВО. Міністерство економіки України. Відділ іноземних інвестицій і кредитів. Фонд 337. Опис 51. Доповідні записки, довідки та інші документи по виконанню доручень, постанов і розпоряджень Кабінету міністрів України, Верховної Ради України та Адміністрації Президента України з питань економічного аналізу і планування. Справа 797, арк. 180.
3. ЦДАВО. Міністерство економіки України. Відділ іноземних інвестицій і кредитів. Фонд 337. Опис 51. Доповідні записки, довідки та інші документи по виконанню доручень, постанов і розпоряджень Кабінету міністрів України, Верховної Ради України та Адміністрації Президента України з питань економічного аналізу і планування. Справа 797, арк. 192-193.
4. Угода між Урядом України та Бельгійсько-Люксембурзьким Економічним Союзом про взаємне заохочення і захист інвестицій. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_691#Text (дата звернення: 20.11.2021).
5. Демешева Ю.В. Конституционно-правовые механизмы разрешения этнолингвистического конфликта в Бельгии : дисс. ... канд. юрид. н. : 12.00.02. Москва, 2015. 285 с.
6. ЦДАВО. Міністерство економіки та з питань Європейської інтеграції України. Управління ТЕЗ з країнами Європи, США та Канадою. Фонд 337. Опис 51. Документи про виконання доручень Кабінету Міністрів України з питань двостороннього співробітництва України з країнами Центральної, Східної та Північної Європи. Справа 2954, арк. 36.
7. ЦДАВО. Міністерство економіки та з питань Європейської інтеграції України. Управління зарубіжних представництв. Фонд 337. Опис 51. Документи про виконання доручень Кабінету Міністрів України з торговельно-економічних та виставкових питань. Справа 2635, арк. 127-128.
8. Конвенція між Україною і Королівством Нідерландів про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/528_654 (дата звернення: 29.05.2020).
9. ЦДАВО. Міністерство економіки та з питань Європейської інтеграції України. Управління двостороннього співробітництва. Фонд 337. Опис 51. Документи про виконання доручень Кабінету Міністрів України з питань політики та стратегії міжнародного техніко-економічного співробітництва та двосторонніх програм США. Справа 2425, арк. 4-17.
10. ЦДАВО. Міністерство економіки та з питань Європейської інтеграції України. Управління ТЕЗ з країнами Європи, США та Канадою. Фонд 337. Опис 51. Документи про виконання доручень Кабінету Міністрів України з питань двостороннього співробітництва України з країнами Центральної, Східної та Північної Європи. Справа 3202, арк. 83-85.
11. 16 червня ц.р. у Брюсселі відбувся бізнес семінар для представників ділових кіл Бельгії щодо можливостей та перспектив ведення бізнесу з Україною. URL: <https://belgium.mfa.gov.ua/news/48494-16-chervnya-cr-u-bryusseli-vidbuvsya-biznes-seminar-dlya-predstavnikov-dilovih-kil-belygiji-shhodo-mozhливостей-ta-perspektiv-vedennya-biznesu-z-ukrajinoju> (дата звернення: 29.05.2020).

12. Конвенція між Урядом України і Урядом Великого Герцогства Люксембург про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і на капітал. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/442_002 (дата звернення: 29.05.2020).

13. L'interview de l'Ambassadeur d'Ukraine Mykola Tochytskyi à l'édition «l'AGEFI Luxembourg» 02 février 2018 18:25 URL: <https://belgium.mfa.gov.ua/fr/news/62797-rozgornute-intervju-predstavnika-ukrajini-pri-jes-posla-ukrajini-v-belygiji-ta-lyuksemburzi-mtochicykogo-dlya-agefi-luxembourg> (дата звернення: 29.05.2020).

14. Україна та Бельгія. Торговельно-економічне співробітництво. URL: <https://belgium.mfa.gov.ua/spivrobotnictvo/ukrayina-ta-belgiya/3133-trade> (дата звернення: 29.05.2020).

15. Люксембург. Українсько-люксембурзькі відносини з 1991 р. URL: http://elibrary.ivinas.gov.ua/478/1/Entsyklopedia_verska-279-293.pdf (дата звернення: 29.05.2020).

16. ЦДАВО. Міністерство аграрної політики України. Фонд 27. Доручення Кабінету міністрів України та документи (довідки, листи) з їх виконання. Опис 27. Справа 1889. Арк. 128–129.

17. Французька модель державності: політичний, економічний, соціальний і правовий аспекти : монографія / ред.: Н.О. Татаренко, С.С. Троян, О.І. Шаповалова. Київ : ДАУ при МЗС України, 2015. 492 с.

18. Ukraine and the EU. URL: https://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/1937/ukraine-and-eu_en (дата звернення: 29.05.2020).

19. Барагамян А.Е. Внешняя политика Бельгии в отношении стран Евросоюза. URL: <http://pglu.ru/upload/iblock/13e/2.pdf> (дата звернення: 29.05.2020).

20. L'Ukraine et la Belgique vont renforcer leur coopération dans les domaines de l'énergie, de l'agroalimentaire et de la technologie de l'information. URL: <https://www.ukrinform.fr/rubric-polytics/2622908-lukraine-et-la-belgique-vont-renforcer-leur-cooperation-dans-les-domaines-de-lenergie-de-lagroalimentaire-et-de-la-technologie-de-linformation.html> (дата звернення: 29.05.2020).

Soloviova A.B. INVESTMENT COOPERATION BETWEEN UKRAINE AND BENELUX COUNTRIES (1991–2020)

The article examines the legal framework for trade and economic cooperation between Ukraine and the Benelux countries, clarifies the features of investment cooperation between Ukraine and the Benelux countries from 1991 to 2020. It was found that economic diplomacy is inextricably linked with foreign and domestic factors and requires a comprehensive analysis of these factors in the study of economic cooperation. Ukraine and the Benelux countries have great potential for bilateral cooperation in trade, economy and investment and show positive changes in the volume of trade between the countries and the branching of regulatory and legal support for foreign economic activity. It is established that among the Benelux countries, Belgium is a special country in terms of economic diplomacy. As a result of the constitutional and legal reform of the Kingdom of Belgium in 1993, the subjects of the federation were given the right to conclude international agreements on their conduct. The regions have also been given additional powers in the international sphere in order to develop exports. It was concluded that the main forms of economic cooperation between Ukraine and the Benelux countries were cooperation in the field of investment, as well as trade in goods and services, which had a positive upward trend. The main Ukrainian commodity for export to the Benelux countries remains agricultural products, namely cereals. In general, the analysis of trade and economic relations between Ukraine and the Benelux countries in various fields showed the progressive development of cooperation at the levels of governments and individual business structures. Ukraine and the Benelux countries have an extensive legal framework that allows establishing the foundations for the implementation of economic policy, attracting foreign investment, holding meetings and training in various sectors of the economy.

Key words: foreign policy, cooperation, European integration, Benelux countries, European Union policy.

Сухоручко В.В.

ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ВИСТУП ПЕТРА ТА ВАСИЛЯ СІЧКІВ НА ПАНАХИДІ ВОЛОДИМИРА ІВАСЮКА

У статті висвітлено виступ-протест дисидентів на панахиді відомого українського композитора Володимира Івасюка 10 червня 1979 р. Петра й Василя Січків, котрі від імені Української гетьманської групи закликали провести незалежне та об'єктивне розслідування загибелі композитора. На основі проаналізованих архівних кримінальних справ слідства Львівського Комітету державної безпеки, документів Української гетьманської групи, матеріалів діаспорної газети «Свобода» і «Смолоскип» проаналізовано правозахисну діяльність Петра й Василя Січків та інших учасників Української гетьманської групи, які намагалися домогтися справедливого розслідування підозрілих смертей українських діячів культури, науки й мистецтва. У 1970-х роках українське суспільство сколихнула низка підозрілих смертей прогресивних діячів культури, науки й мистецтва. На жаль, до сьогодення не розкриті обставини та причини загибелі відомих українців: Алли Горської, Ростислава Палецького, Володимира Івасюка. Особливо шокувала українську громадськість смерть талановитого й популярного українського композитора Володимира Івасюка, проте тоталітарний режим відмовлявся від проведення міжнародних експертиз та об'єктивного розслідування. У зв'язку з цим учасники Української гетьманської групи Петро й Василь Січки, незважаючи на тиск каральної системи, наплющення з боку радянських засобів масових інформації, загрози бути репресованими, мали на меті домогтися об'єктивного розслідування загибелі Володимира Івасюка. Така позиція Січків стала однією з причин їх арешту та покарання трьома роками позбавлення волі суворого режиму. Арешт і переслідування Січків не залишилися непоміченими в середовищі українських дисидентів і міжнародних правозахисних організацій, які прагнули звільнити Петра й Василя Січків. Проте тоталітарний режим проігнорував ці вимоги.

Ключові слова: Василь Січко, Петро Січко, Володимир Івасюк, Комітет державної безпеки (КДБ), тоталітарний режим, каральна система, Українська гетьманська група.

Постановка проблеми. Після смерті Йосифа Сталіна в 1953 р. в Радянському Союзі була проведена десталінізація та часткова лібералізація суспільного життя. Були сподівання, що період «розстріляного відродження» ніколи не повториться. Однак низка підозрілих смертей українських культурних діячів у 1970-х рр. свідчила про протилежне. Найбільше шокувала українське суспільство смерть композитора Володимира Івасюка. Громадськість ставила під сумнів офіційну версію слідства про нібито самогубство композитора. Саме тому Петро й Василь Січки виступили від імені Української гетьманської групи на панахиді В. Івасюка з вимогою провести об'єктивне розслідування загибелі композитора та залучити міжнародні комісії.

Аналіз досліджень. У статті використано дослідження Лесі Верби «Підозрілі смерті в Україні вказують на причетність до них КДБ», у якій детально проаналізовано низку загадкових смертей представників творчої української інтелігенції в 1970-х рр., які були дуже авторитетними та

популярними серед українського суспільства. Дослідниця припускала, що до цього була причетна радянська каральна система. Також у статті використані матеріали архівних кримінальних справ Львівського Комітету державної безпеки, матеріали діаспорних газет «Свобода» та «Смолоскип», документи Української гетьманської групи. Ці джерела дали змогу глибоко й детально розкрити цю проблему. Особливо цінними є матеріали архіву Львівського КДБ, де міститься важлива інформація стосовно виступу Січків на панахиді композитора.

Мета статті полягає у висвітленні протесту Петра й Василя Січків на панахиді відомого українського композитора Володимира Івасюка, які від імені Української гетьманської групи закликали провести незалежне розслідування загибелі композитора.

Виклад основного матеріалу. Здавалося, що масові вбивства та репресії каральної системи Радянського Союзу проти українців залишилися в минулому. Однак низка підозрілих смертей

молодих і талановитих людей у 1970-х рр., обставини та причини їх загибелі, які так і не були розкриті, доводять протилежне. У 1970 р. було вбито Аллу Горську (художницю), у 1975 р. – Володимира Осадчого (брата політичного в'язня Михайла Осадчого), Івана Витенка (науковця, математика) – у 1976 р., Ростислава Палецького (художника) – у 1978 р., Михайла Мельника (історика, поета) – у 1979 р., Володимира Івасюка (композитора) – у 1979 р.

У 1979 р. вийшла стаття Лесі Верби в газеті «Смолоскип» під назвою «Підозрілі смерті в Україні вказують на причетність до них КДБ». На думку авторки статті, ув'язнення й арешт не завжди були найкращим засобом для тиску та дискредитації української національної інтелігенції. З точки зору Комітету державної безпеки (КДБ), завуальоване вбивство представника українського культурного середовища може набагато ефективніше придушити українське національне відродження, ніж арешт, адже радянський режим розумів, що судові процеси можуть привернути широку увагу до того, що навіть мистецька творчість є злочином у Радянському Союзі. Тоталітарний режим мав на меті всіма силами не дозволити талановитим і творчим людям займатися розвитком національної культури, яка не вписувалася в радянський соцреалізм. Із цієї причини каральна система організовувала вбивства таких митців, щоб зупинити таким чином українське національне відродження [1, с. 9].

Найгучніше вбивство, яке збурило українське суспільство, – смерть легендарного українського композитора, автора понад 100 пісень, понад 50 інструментальних творів Володимира Івасюка. Відомо, що В. Івасюк був професійним скрипалем, майстерно грав на фортепіано, віолончелі та гітарі. Його пісні звучали на всіх теле- й радіоканалах Радянського Союзу, він був народним улюбленцем. Вклад В. Івасюка в розвиток української музики важко переоцінити [15]. На момент смерті він працював над оперою, яка була присвячена козацькій епосі. Відомо, що за композитором постійно стежили радянські каральні органи [1, с. 9].

Зранку 24 квітня 1979 р. Володимир вийшов зі свого дому у Львові до консерваторії. В обід повернувся, узяв деякі свої ноти й знову пішов, сказавши, що через годину повернеться. Наступного дня однокурсники нібито бачили, як він крокував дорогою Винники-Львів. У відповідь на заяву матері 27 квітня міліціонери опитали всіх знайомих Володимира, проте безрезультатно.

І лише 18 травня 1979 р. тіло В. Івасюка було знайдено в лісі в Брюховичах [15]. За офіційною версією судово-медичної експертизи, а саме: заслуженого лікаря УРСР, доцента К. Тищенка, завідувача кафедри судової медицини Львівського медичного університету, кандидата медичних наук В. Зеленгурова, завідувача відділу судово-медичної експертизи трупів В. Нартикова, причиною смерті В. Івасюка було самогубство шляхом самоповішення [5, арк. 7]. Прохання батьків композитора щодо проведення повторного розтину незалежною судово-медичною експертизою було відхилено слідством [1, с. 9].

Смерть В. Івасюка за нез'ясованих обставин спричинила реакцію в суспільстві: тисячі людей прийшли на похорони на Личаківський цвинтар 22 травня 1979 р. [2, с. 5].

Осторонь цих подій не могли залишатися Василь і Петро Січки, які виступили від імені УГГ. Петро Січко – у минулому колишній політв'язень, у 1978 р. вступив до УГГ; Василь Січко – один із наймолодших учасників УГГ, вступив до УГГ в 1978 р., з 1975–1977 рр. навчався в Київському університеті імені Тараса Шевченка на факультеті журналістики, але в 1977 р. був відрахований з університету за використання твору Олеса Гончара «Собор» в курсовій роботі.

У день похорону українського композитора майор Івано-Франківського Комітету державної безпеки (КДБ) Медзяновський викликав на допит Петра Січка, щоб таким чином перешкодити Січкам поїхати на похорон композитора. Майор КДБ наполягав, аби П. Січко припинив свою «антирадянську діяльність», адже Петро Січко 30 квітня 1979 р. звернувся із заявою до Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР), у якій засудив репресії, котрі здійснювали каральні органи щодо В'ячеслава Чорновола, Василя Лісового, Василя Стуса, Євгена Сверстюка, Володимира Романюка, Івана Світличного, Ігоря Калинця, і відрікся радянського громадянства. У зв'язку з цим Медзяновський Петру Січку оголосив офіційне попередження, посиляючись на указ Президії Верховної Ради Радянського Союзу від 25 грудня 1972 р. [4, арк. 79].

Незважаючи на тиск каральної системи, Петро і Василь Січки 10 червня 1979 р. поїхали на панахиду до Львова на Личаківське кладовище віддати шану В. Івасюку. На панахиді були присутні тисячі людей. За свідченнями П. Січка, за ними спостерігали працівники КДБ, котрі, як і пересічні громадяни, були одягнені в цивільний одяг [4, арк. 33].

Схожа ситуація була на похороні поета, історика, який співпрацював з Українською гельсінською групою, – Михайла Мельника. Через тиск і переслідування каральних органів М. Мельник покінчив життя самогубством 10 березня 1979 р. У день похорону 12 березня 1979 р. невідомі люди спостерігали та фіксували, хто прийшов віддати останню шану історика [1, с. 12]. Цілком можна припустити, що це могли бути працівники КДБ або люди, які були пов'язані з радянською спецслужбою.

За спогадами П. Січка, окремі люди на панахиді сприйняли його за батька, а В. Січка – за брата В. Івасюка, можливо, тому що Січки були одягнуті в український національний одяг. Присутні говорили Січкам: «... вашого родича замордувало КДБ». Розповідали також, що 7 червня було здійснено наругу над могилою композитора: спалено всі вінки, які були принесені людьми, показуючи на присмалену полум'ям смереку, яка, як доказ цього злочину, стояла неподалік від могили. На панахиді Січки разом із людьми молилися і співали релігійні пісні й пісні композитора [4, арк. 33–34].

Згодом на панахиді від імені Української гельсінської групи виступив П. Січко. У цьому виступі П. Січко заперечив, що причиною смерті В. Івасюка було самогубство, заявив, що члени Української гельсінської групи та всі борці за права людини будуть боротися з неправдою та з порушенням законів. П. Січко закликав провести повторне розслідування цієї справи компетентними органами вищих державних інстанцій, а також вимагав здійснити міжнародну судово-медичну експертизу над прахом В. Івасюка [4, арк. 34], закликав присутніх людей: «Не треба журитись, треба боротись!» [9, с. 2].

Також виступив і Василь Січко. Він звинуватив у смерті В. Івасюка співробітників КДБ та закликав уважати 22 травня Днем пам'яті українців, які загинули від репресій тоталітаризму, адже саме в цей день відбувся похорон В. Івасюка. В. Січко підкреслював, що В. Івасюк загинув у застінках КДБ [5, арк. 148]. Але, на думку промовця, не тільки композитор загинув такою смертю; до смерті українських художників Алли Горської та Ростислава Палецького були також причетні працівники КДБ [5, арк. 181]. Виступ В. Січка завершив словами: «Слава Україні!» Присутні люди зустріли оваціями виступи Січків [5, арк. 148].

Практика вбивства відомих українських митців не була поодиноким в Радянському Союзі. Відомо, що за життя А. Горська зазнавала тиску з

боку каральної системи через її мистецьку та правозахисну діяльність. Вона була однією з авторів вітражу «Шевченко. Мати» в центральному корпусі Київського університету, який був приурочений 150-річчю Тараса Шевченка. Цей вітраж знищили за наказом університетського партійного комітету, натомість Аллу виключили зі Спілки художників України. Її змусили залишити Київ, тому вона влаштувалася на роботу в Донецьк. А. Горська виступала на захист українських дисидентів, зокрема Валентина Мороза. Під час хвилі арештів у 1965–1966 рр. художниця писала листи протесту, за що її неодноразово викликали на допити в КДБ. 28 листопада 1970 р. її знайшли вбитою в місті Василькові під Києвом у підвалі будинку тестя. Через день її тестя також знайшли мертвим [1, с. 9]. За офіційною версією слідства, 28 листопада 1970 р. тесть Алли Іван Зарецький завдав їй смертельних ран, ударивши декілька разів молотком по голові, унаслідок чого вона померла. Після здійснення вбивства І. Зарецький поїхав до Фастова, 29 листопада 1970 р., де в той же день здійснив самогубство, кинувшись під електропоїзд. Тіла загиблих працівники міліції виявили 2 грудня 1970 р. [5, арк. 183–188].

Однак поведінка міліціонерів дає змогу припустити те, що за цими вбивствами стояла каральна система. Наприклад, працівники правоохоронних органів зловтішалися над Євгеном Сверстюком, який знайшов тіло художниці, задаючи питання: «Як це сталося, що ти не захистив свою Горську?» [1, с. 9].

Також Ростислав Палецький, талановитий український художник, член Спілки художників України, був убитий 10 грудня 1978 р. у своєму будинку в селі Троїцьке Одеської області. Того дня додому до Р. Палецького прийшов підозрілий чоловік. Радянська пропаганда поширювала чутки, що Ростислав був п'яний, ударився й упав, унаслідок чого помер. Дружина художника Марія Лазарівна знайшла його мертвим. Він лежав у калюжі крові з потрісканим черепом і зламаними ребрами. Незважаючи на його репутацію та авторитет, жодна газета не опублікувала некролог. Відомо, що Р. Палецький мав намір подати заяву щодо отримання дозволу на еміграцію та виїхати із Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) [1, с. 12].

Отже, у 1970-х рр. відбулася низка підозрілих смертей українських культурних діячів. Не проведено незалежних судово-медичних експертиз, не здійснено незалежне слідство, не розкрито причини й обставини загибелі представників

української творчої інтелігенції. У зв'язку з цим можна припустити, що радянський режим не був зацікавлений у належному розкритті цих злочинів, тому що саме радянські каральні органи могли бути причетними до них. Саме тому Петро й Василь Січки як учасники Української гельсінської групи у виступах на панахиді В. Івасюка вимагали незалежного розслідування цих злочинів.

На панахиді В. Івасюка серед присутніх були члени комсомольської організації Олександр Демідов, Володимир Мальсагов, Євген Сотенський, Любов Ващук, які пильно стежили за всіма подіями, щоб доповісти про все в КДБ. Зокрема О. Демідов у свідченнях помічнику прокурора Львівської області В. Іванову зазначив, що Січки виступили з «антирадянською наклепницькою промовою», а також що В. Січко листівки поклав у плащ, яким був обвитий постамент біля могили В. Івасюка. Якась жінка взяла ту записку, прочитала її і кинула на могилу, після чого листівки брали й читали інші люди, а деякі навіть переписували слова із цих листівок. О. Демідов звинувачував Василя Січка в авторстві листівок, у яких ішлося про причетність КДБ до смерті В. Івасюка: «Слава твоя вічна! Ти переможеш гнилий терор пройдисвітів-катів!»; «Ти Син України, Для нас Ти зоря! Тебе погубила, Рука москаля, Забригана кров'ю, З ім'ям КГБ, Та ми не забудем, Ніколи тебе! Хай прийме Франко, Тебе в лоно землі, Низький наш уклін, Ми приносимо тобі» [5, арк. 13–17, 141, 143].

Є. Сотенський забрав ці листівки. Однак, за свідченнями О. Демідова, Василь Січко разом з іншими людьми з натовпу намагалися забрати ці листівки в Є. Сотенського, але їм це не вдалося. Ці свідчення підтвердили Є. Сотенський, Л. Ващук, В. Мальсагов. О. Демідов написав заяву до Львівської прокуратури, у якій просив прийняти найжорсткіші заходи стосовно організаторів «антирадянської агітації», якими, на його думку, були Січки. Є. Сотенський написав заяву до Львівської прокуратури, у якій указав, що ці антирадянські листівки ображають його як комсомольця й Радянський Союз, тому він просив прокуратуру покарати «антирадянських діячів і державних зрадників». Л. Ващук написала заяву в прокуратуру Львівської області, де зазначила, що Січки, як учасники УГГ, у виступах на панахиді заявили, що В. Івасюк був не першою жертвою Радянського Союзу, що багато українців загинуло від рук режиму, та закликали до боротьби з режимом [5, арк. 17, 13, 50, 64].

У зв'язку з цим інцидентом 4 липня 1979 р. працівники КДБ провели обшук у будинку Січків у місті Долині. П. Січка й В. Січка заарештували й етапували до Львова, тримали там під вартою. Слідство здійснював помічник прокурора Львівської області В. Іванов. За його дорученням експертиза мала встановити: написані тексти «наклепницького антирадянського документа» В. Січком або іншою особою [6, арк. 158]. Проводила експертизу почерку Василя Ірина Верник – спеціаліст із дослідження почерків і підписів Львівського відділення Київського науково-дослідного інституту судових експертиз. Однак В. Січко заявив, що бажає, щоб дослідження почерку проводила московська та міжнародна група експертів, щоб висновок експертизи не був сфабрикований під тиском КДБ. Але в задоволенні цього клопотання В. Іванов категорично відмовив, вилучивши в підозрюваного зразки почерку. На вимогу слідства В. Січко написав слова друкованими літерами, які були зазначені в цих листівках [6, арк. 143, 144, 147–151].

Однак помічник прокурора Львівської області вимагав у В. Січка додаткові зразки почерку, щоб провести ще одну експертизу, але останній відмовився, мотивуючи тим, що проти нього несправедливо порушено кримінальну справу та що його вважають через це злочинцем, що ображає його гідність. Експерт І. Верник зробила висновок проведеної експертизи: «Виявити достатню кількість ідентифікаційних ознак не вдалося через відсутність у розпорядженні експерта достатньої кількості й належної якості зразків почерку В. Січка. Тому встановити, виконані зазначені тексти Василем Січком або іншою особою, не вдалося» [6, арк. 155, 159]. Отже, експертизою так і не було встановлено, хто був автором цих листівок.

У львівському слідчому відділі КДБ 20 липня 1979 р. відбулася очна ставка між П. Січком та О. Демідовим, а 6 вересня між О. Демідовим і В. Січком. О. Демідов на зустрічі підтверджував, що він їх бачив на панахиді та що саме вони проводили «антирадянську агітацію». Також була очна ставка між В. Мальсаговим і Петром і Василем Січками. В. Мальсагов стверджував, що саме вони здійснювали «антирадянську пропаганду». Однак Січки відмовлялися відповідати на запитання та не давали свідчень на очних ставках, адже вважали, що здійснюване проти них слідство незаконне й несправедливе, таке, що ображає їхню честь і гідність [6, арк. 23–48]. Під час слідства та допитів Січки жодного протоколу допиту й будь-яких документів органів судочинства не

підписали. Так вони протестували проти незаконного арешту, вважаючи, що кримінальна справа проти них була сфабрикована.

Задля паплюження в очах суспільства учасників українського правозахисного та дисидентського руху радянська каральна система використовувала свої пропагандистські засоби масової інформації. Зокрема, 19 липня 1979 р. вийшла стаття Миколи Топоровського в газеті «Ленінська молодь» під назвою «Брудним діям наклепників – ні!». Автор статті називав Січків «нікчемними людьми», які намагалися підпорядкувати трагедію своїм «брудним антирадянським інтересам». Автор статті звинувачував Січків, що саме вони поклали на могилу В. Івасюка антирадянські листівки, і висловив вдячність членам комсомольського загону, які вилучили ці листівки й доповіли про це в КДБ. Виступи Січків автор статті назвав «націоналістичними викрутасами», які нібито використали ім'я В. Івасюка задля політичної провокації [16, с. 3].

Однак діаспорна газета «Свобода» в США висловила підтримку Січкам і всім учасникам УГГ. Зокрема, на захист арештованих Січків виступила Раїса Мороз (дружина дисидента Валентина Мороза) у Вашингтоні на третьому трибуналі імені Андрія Сахарова в Сенаті США [14, с. 1]. Р.Мороз наголошувала на тому, щоб світова спільнота більше приділяла увагу українським політичним в'язням. Вона зазначила, що Василя і Петра Січків переслідували, бо останній відмовився співпрацювати з КДБ. Р. Мороз закликала писати листи до українських політв'язнів, адже для них це мало велике значення та підтримувало їх морально. Вона ініціювала створення координаційного центру, щоб допомогу розділювати рівномірно, а не давати допомоги більше тим в'язням чи їхнім родинам, які були більш відомі на Заході [12, с. 4]. На захист Січків та інших членів УГГ став також голова Закордонного представництва УГГ генерал Петро Григоренко під час доповіді у Вашингтоні на третьому трибуналі імені Андрія Сахарова, у якій зазначив: «Боролось і боряться українці, ... М. Руденко, О. Тихий, М. Маринович, М. Матусевич, Л. Лук'яненко, В. Овсієнко, О. Бердник, Ю. Литвин, Петро і Василь Січко, Й. Зісельс, О. Мурженко». П. Григоренко підкреслював, що КДБ – це провокативна бандитська організація, яка проти правозахисників діє шляхом залякування й бандитських нападів. П. Григоренко, як і Січки, пов'язував убивство А. Горської та Р. Палецького з діяльністю КДБ [12, с. 2]. За словами П. Григоренка, неоднора-

зово під час слідства й у «профілактичних розмовах» працівники КДБ, погрожуючи, запитували: «Що, за Горською хочеш піти?» [9, с. 2].

Генерал П. Григоренко був упевнений, що В. Івасюка вбила каральна система. Він задавався питанням, для чого КДБ влаштувало повішення, адже можна було закопати та сховати тіло, як це робили працівники КДБ з численними жертвами. Але, на думку генерала, мета була іншою – не сліди сховати, а залякати. Мовляв, і з вами таке може трапитися, якщо прогніваєте радянський режим [12, с. 4].

П. Григоренко прагнув привернути міжнародну увагу до репресій щодо правозахисників, які здійснювала радянська каральна система. Із цією метою генерал організував мітинги в Нью-Йорку біля будинку радянської дипломатичної місії при Організації Об'єднаних Націй, який відбувся в суботу 10 листопада 1979 р. у Нью-Йорку. Організаторами були представники Української, Московської, Литовської та Вірменської гельсінських груп у співдружності з правозахисним комітетом Захисту Тетяни Веліканової. Дата мітингу вибрана була не випадково, адже 9 листопада 1976 р. було створено Українську гельсінську групу. Демонстранти вимагали, щоб радянський уряд звільнив усіх політв'язнів. У мітингу брали участь Петро та Зінаїда Григоренки, Віктор Боровський, Людмила Алексєєва, Амбарцум Хлгатян, Павло Литвінов та інші правозахисники. Демонстранти тримали транспаранти й портрети Миколи Руденка, Олеса Бердника, Василя й Петра Січків, Мирослава Мариновича, Миколи Матусевича, Гліба Якуніна та інших політв'язнів. У виготовленні транспарантів і портретів політв'язнів допомогли учасникам демонстрації члени Комітету оборони радянських політв'язнів. На завершення демонстрації учасники написали листа до Леоніда Брежнєва, у якому було зазначено: «Негайно звільнити Т. Веліканову, М. Горбала, А. Терляцкіса, Г. Якуніна, всіх ув'язнених членів Української гельсінської групи та інших правозахисників». Так був висловлений протест проти порушення прав людини, виражено солідарність і підтримку тим, хто боровся за права людини та відбував за це покарання у в'язниці [7, с. 6].

Відомо, що на проблему порушення прав людини й репресії щодо правозахисників в СРСР звернула увагу міжнародна правозахисна організація «Міжнародна амністія» («Amnesty International»), яка звернулася з відкритим листом до уряду СРСР із закликом і вимогою звільнити всіх політв'язнів, зокрема «О. Берд-

ника, Василя й Петра Січків, Ю. Литвина, вірменина Е. Артуніяна та інших». «Міжнародна амністія» підкреслювала, що у зв'язку з Олімпійськими іграми 1980 р. радянська влада вже почала «відповідну підготовку» й арештовувала критиків влади. «Міжнародна амністія» звернулася до Міжнародного олімпійського комітету, наголошуючи на репресіях радянського режиму [13, с. 1]. На захист Петра й Василя Січків у 1979 р. стали голова Американської гелсінської групи Роберт Бернстін і його заступник Орвілл Шелл ц зверненні до Леоніда Брежнєва, Володимира Щербицького та прокурора В. Іванова, який вів справу Січків. Вони закликали їх докласти всіх можливих заходів задля звільнення Січків [3, с. 1].

Водночас П. Січко, перебуваючи в слідчому ізоляторі, намагався знайти справедливість у вищих органах влади СРСР, тому 15 листопада 1979 р. надіслав телеграму генеральному прокурору Радянського Союзу, де вказував, що він і його син Василь – учасники Української гелсінської групи – утримуються незаконно в слідчому ізоляторі Львівського КДБ без пред'явлення юридичних документів [6, арк. 243]. Однак жодної офіційної реакції на цю телеграму П. Січка не було. Перебування в слідчому ізоляторі негативно позначилося на здоров'ї П. Січка. Відомо, що 22 листопада 1979 р., коли до камери принесли обвинувальний висновок слідства Львівської прокуратури, Петро Січко пережив серцевий напад. Щоправда, згодом стан його здоров'я вдалося стабілізувати [11, с. 6].

Як відомо, законами СРСР передбачено, що судові процеси мають відбуватися відкрито, окрім злочинів, які пов'язані з порушенням державних таємниць. Проте насправді більшість політичних в'язнів судили на закритих судових процесах. У зв'язку з цим «Міжнародна амністія» надіслала протести до Генерального секретаря ЦК КПРС Л. Брежнєва проти закритих судів. Однак радянський уряд ніяк не відреагував на ці заяви [8, с. 1].

Суд над Василем і Петром Січками відбувся 4 грудня 1979 р. у Львівському обласному суді в складі: судді Є. Крючкова, заступника прокурора Львівської області А. Руденка та адвокатів Г. Брусенцова й О. Гаврикова. Цей суд, як і більшість судових процесів, які відбувалися над дисидентами, був закритим. До зали суду була допущена тільки «спецпубліка» (спеціальні люди, які були відібрані радянською каральною системою задля присутності на судових процесах і відігравали роль масовки). Натомість Стефанія Петраш-Січко – дружина Петра Січка та мама Василя Січка – не була повідомлена про дату судового засідання, вона

тільки випадково дізналася про судове засідання аж через три дні після суду [11, с. 4–5].

Петра й Василя Січків прокуратура звинувачувала за виступ 10 червня 1979 р. на панахиді В. Івасюка на Личаківському цвинтарі у Львові. Також В. Січку інкримінували його вірші, написані під час навчання в університеті, а П. Січку – його лист до Президії Верховної Ради УРСР від 30 квітня 1979 р., у якому він протестував проти репресій щодо членів УГГ [11, с. 5].

Підсудні не визнали себе винними й бойкотували судові засідання. Петро Січко заявив: «Не визнаю над собою кадебітського слідства цього суду, оскільки це є порушенням конституції УРСР, ст. 50... Відмовляюсь від адвокатського захисту і прошу адвокатів залишити зал, оскільки їх призначено без нашої на те згоди». Василь Січко заявив: «Я не визнаю радянського суду, як неправомірного. Щодо мене – я зрікся радянського громадянства письмовою заявою від 18 вересня 1977 року і здав свої документи – паспорт і військовий квиток» [11, с. 5].

Відомо, що Львівський суд 4 грудня 1979 р. призначив Січкам такі вироки за статтею Кримінального кодексу Української Радянської Соціалістичної Республіки: 187-1 – «поширення наклепницьких вигадок про радянський державний і суспільний лад»: Петру – 3 роки позбавлення волі в колоніях суворого режиму, Василю – 3 роки позбавлення волі в колоніях посиленого режиму. В. Січко відбував покарання в Черкасах у виправній трудовій колонії (ВТК) Черкаси-4, установа ЄЧ-325/62, а П. Січко – у ВТК міста Брянка Ворошиловградської (Луганської) області установі УЛ 314/11 [6, арк. 394–396]. 10 грудня 1979 р. в День прав людини Січкам до камер було винесено судовий вирок, але вони відмовилися його підписувати. Від подання касаційної скарги Січки також відмовилися [11, с. 5]. Відомо, що каральна система всі судові витрати стягнула на користь держави з Василя й Петра Січків по 38 карбованців із кожного [6, арк. 356].

Отже, у 1970-х роках відбулася низка підозрілих смертей представників української інтелігенції. Вони не виступали відкрито проти радянської влади, але при цьому намагалися активно розвивати українську культуру. Однак для режиму вихід української культури за рамки соцреалізму становив значну загрозу. Молоді талановиті художники, музиканти були популярними серед молоді та несли в маси українське мистецтво. Проте для радянського режиму національне мистецтво було державним злочинном. На жаль, до сьогоднішнього дня так і не

вдалося точно з'ясувати обставини й причини смертей Володимира Івасюка, Алли Горської, Ростислава Палецького та інших представників української інтелігенції. Однак точно відомо одне: радянський уряд був противником залучення міжнародних судово-медичних експертиз, проведення незалежного слідства й відмовляв у проведенні повторних експертиз.

Учасники Української гельсінської групи Петро й Василь Січки, незважаючи на тиск каральної системної та загрози бути заарештованими, у 1979 р. вимагали незалежного й міжнародного

розслідування загибелі українського композитора Володимира Івасюка. Вони від імені УГГ у виступах на його панахиді закликали суспільство звернути увагу, що не тільки Володимир Івасюк загинув підозрююлю смерттю через свою творчу діяльність, а й Алла Горська та Ростислав Палецький. Василь і Петро Січки стверджували, що до цих смертей причетною була радянська каральна система. Реакцією каральних органів на бажання Січків знайти відповідь, хто винен у смерті композитора був арешт, судова розправа та вирок у вигляді 3 років позбавлення волі.

Список літератури:

1. Verba L. Suspicious Deaths in Ukraine Point to KGB Involvement. *Smoloskyp*. 1979. № 4. Р. 9, 12.
2. Zwarun A. The Day the Music Died. *Smoloskyp*. 1979. № 4. Р. 4–5.
3. Американська Гельсінська Група вимагає звільнення Петра і Василя Січків та О. Бердника. *Свобода*. 1979. № 189. С. 1–4.
4. Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області. Справа № 37528-П. Том 1. Арк. 241.
5. Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області. Справа № 37528-П. Том 2. Арк. 188.
6. Архів Управління Служби безпеки України у Львівській області. Справа № 37528-П. Том 3. Арк. 420.
7. Відбулася демонстрація правозахисників. *Свобода*. 1979. № 278. С. 1–6.
8. Готують процеси діячів українського руху опору; українські політ'язні в «психушках». *Свобода*. 1979. № 276. С. 1–4.
9. Григоренко П. Незламні (До третьої річниці створення Української Гельсінської Групи). *Свобода*. 1979. № 269. С. 1–5.
10. За національні права підсоветських народів. *Свобода*. 1979. № 232. С. 1–4.
11. Закордонне представництво Української Гельсінської Групи. *Вісник репресій в Україні*. 1980. № 1-3. С. 1–24.
12. Колишні українські політ'язні звітують про Сахаровські свідчення у Вашингтоні та про трагічну ситуацію в Україні. *Свобода*. № 226. С. 1–4.
13. Міжнародна амністія вимагає від СССР безумовного звільнення всіх політ'язнів. *Свобода*. 1979. № 235. С. 1–4.
14. У Вашингтоні закінчився третій трибунал ім. А. Сахарова. *Свобода*. 1979. № 225. С. 1–6.
15. Терещук Г. Феномен Володимира Івасюка. Сьогодні українському композиторові було б 70. URL: //www.radiosvoboda.org/a/29798278.html.
16. Топоровський М. Брудним діям наклепників – ні! *Ленінська молодь*. 1979. 19.07. С. 3.

Sukhoruchko V.V. SPEECH BY PETER AND VASILY SICHKO AT THE MEMORIAL SERVICE OF VOLODYMYR IVASYUK

The article covers the protest of dissidents at the memorial service of the famous Ukrainian composer Volodymyr Ivasyuk on June 10th, 1979, Peter and Vasyl Sichkiv, who on behalf of the Ukrainian Helsinki Group called for an independent and objective investigation into the composer's death. Based on the analyzed archival criminal cases of the Lviv State Security Committee, documents of the Ukrainian Helsinki Group, materials of the diaspora newspaper Svoboda and Smoloskyp, the human rights activities of Petro and Vasyl Sichkiv and other members of the Ukrainian Helsinki Group who tried to achieve fair justice culture, science, and art. In the 1970s, Ukrainian society aroused several suspicious deaths of progressive figures in culture, science, and art. Unfortunately, until today, the circumstances and causes of death of famous Ukrainians: Alla Gorskaya, Rostislav Paletsky, Volodymyr Ivasyuk have not been revealed. The Ukrainian public was particularly shocked by the death of the talented and popular Ukrainian composer Volodymyr Ivasyuk, but the totalitarian regime refused to conduct international examinations and an objective investigation. In this regard, members of the Ukrainian Helsinki Group Petro and Vasyl Sichky, despite pressure from the punitive system, insults from the Soviet media, and threats of repression, aimed to achieve an objective investigation into the death of Volodymyr Ivasyuk. This position of the Sichks was one of the reasons for their arrest and three years of strict imprisonment. The arrest and persecution of Sichkiv did not go unnoticed among Ukrainian dissidents and international human rights organizations seeking to release Petro and Vasyl Sichkiv. Though the totalitarian regime ignored these demands.

Key words: Vasyl Sichko, Petro Sichko, Volodymyr Ivasyuk, State Security Committee (KGB), totalitarian regime, punitive system, The Ukrainian Helsinki Group.

УДК 796.03:061.237-94(73)«1920»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.15>

Тимошенко Ю.О.

Національний університет фізичного виховання і спорту України

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «СІЧ ІМЕНІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО» У НЬЮ-ЙОРКУ ВПРОДОВЖ 1920-Х РОКІВ

Дослідження розкриває громадсько-політичну діяльність української еміграції в США. Указана проблема не є надто популярною у вітчизняних науковців. З'ясовано, що перше товариство «Січ» у США постало в Нью-Йорку в 1916 р., організатором і керівником якого був Петро Задорецький. До осені того ж року в США діяли вже п'ять «Січей», а в листопаді провели у Нью-Йорку перший Січовий з'їзд, на якому дійсні товариства об'єдналися в Січову Організацію Українців у Сполучених Штатах Америки. Початковою метою товариства стало бажання прислужитися українському народові, який розпочав визвольні змагання за свою незалежність. Для цього розпочали збір добровольців, які готові були відбути в Україну, а також підготовку санітарних інструкторів тощо.

Визначено, що період найбільшої активності організації припадає на першу половину 1920-х років. Важливу роль у популяризації січових ідей відіграло періодичне видання «Січові Вісти». У 1924 р. в товаристві засновано окрему жіночу сотню. Зауважено, що найсуттєвішою відмінністю нью-йоркської «Січі імені Б. Хмельницького» від січових товариств тих років у Європі чи Україні була незначна увага до фізкультурної роботи. Після поразки революції січовики основну увагу зосередили на матеріальній підтримці українського руху на європейському континенті. А у США акцентували на заходах, що презентували українство та його національну ідею; на піднесенні самоповаги поміж українцями в новій для них країні після поразки їх революції.

Від 1925 р. січова спільнота США розколюється за ознакою політичних уподобань. Упродовж кількох років паралельно існували товариства з назвою «Січ», які сповідували різні політичні погляди. Руханкова діяльність, яку колись К. Трильовський розглядав таким собі засновком для свого товариства, наразі поступилася місцем політичній боротьбі. Як наслідок, це призвело до занепаду нью-йоркської «Січі». Попри коротке існування (трохи більше десяти років), безсумнівно заслуга товариства в тому, що воно сприяло збереженню українськими емігрантами своєї самості в надзвичайно складний для них час.

Ключові слова: товариство, «Січ», українці, гетьманський рух, допомога.

Вступ. Січовий рух, як громадсько-політична діяльність українців у Австро-Угорській імперії, постає у 1900 р. на Галичині, звідки досить швидко поширюється і на Буковину. Він стає одним із виявів (поряд із «Просвітою», НТШ, Соколом тощо) потужного національного піднесення українців в імперії Габсбургів, що тривало від середини XIX ст. Після поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр. частина їх активних учасників змушена була емігрувати. У нових для себе країнах вони прагнуть зберегти свою «українськість». З цією метою відтворюють освітні, громадські, культурні товариства, звичні їм в Україні, чи створюють нові організації для своєї колективної презентації в новій країні перебування. Тож поряд із «Просвітами», «Українськими Домами», «Соколами» постають закордонні «Січі».

Мета роботи – ознайомити наукову спільноту з маловідомими фактами історії українського

січового руху в еміграції, розширити джерельну базу досліджень, увівши в науковий обіг нові архівні матеріали.

Матеріал і методи

Процедура. В основу цього допису лягли документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, в яких ідеться про малодосліджену діяльність товариства «Січ імені Б. Хмельницького» у Нью-Йорку. Саме вона започаткувала січовий рух поміж українців у США.

Організація досліджень. Досліджені архівні документи доповнюють (продовжують) поодинокі спогади провідних діячів січового руху, які в середині XX ст. були видрукувані за кордоном. І ті, й інші тривалий час залишалися неприступними для наукової спільноти. Нині ж є можливість відтворити невідому сторінку української історії шляхом комплексного дослідження першоджерел.

Методи дослідження. Робота ґрунтується на використанні історичного аналізу архівних джерел, історичної герменевтики.

Перші спроби проаналізувати поступ січової організації здійснюються ще на початку ХХ ст. Згодом, у радянські часи, з об'єктивних причин дослідженням січового руху в Україні не займалися, а лише зі здобуттям незалежності вказана тема стала предметом наукових студій. Поміж низки авторів виокремимо праці О. Добжанського [4], О. Вацеби [2], М. Гуїванюка [3], А. Сиви [1]. Їх особливістю є акцент на дослідженні січового руху на українських теренах.

Історіографія досліджуваної проблеми – діяльність січових товариств у еміграції – не має ґрунтовних праць, обмежуючись лиш кількома загальними дописами. Повідомлення про січову *чинність* (діяльність, існування) мають спорадичний характер: єдина наразі розвідка О. Палюх [5, с. 62–80], у якій авторка досліджує створення та видання у США газети «Січові Вісти», залишаючи поза увагою іншу діяльність січових товариств. Що прикметно, навіть у роботі Симона Наріжного [7] – такій собі енциклопедії української еміграції першої половини ХХ ст. – аналізу діяльності січових товариств відведено лише два аркуші, а стосовно їх праці в США не сказано взагалі нічого. Більш змістовним є альманах «Гей, там на горі «Січ» іде!..», що вийшов у Едмонтоні (Канада) в 1965 р. (його перевидали в Києві у 1993 р.) з нагоди 60-річчя організації першого товариства «Січ» у селі Завале Снятинського повіту в Галичині. У ньому зібрані спогади учасників руху, подано інформацію про діяльність товариств у різних регіонах України та за її межами. Лише там знаходимо два дописи про функціонування січових організацій у США, що є мемуарними. Поєднуючи інформацію очевидців й учасників із дослідженими архівними матеріалами, ця розвідка заповнює чергову лакуну нашої історії.

Результати досліджень. З приступних архівних джерел з'ясувати початок «Січі» у Нью-Йорку складно. Саме тому вважаємо за доцільне взяти за основу звітку П. Задорецького про витоки товариства «Січ» у Нью-Йорку, яку він подає в альманасі «Гей, там на горі «Січ» іде!..» [6, с. 349–350]. Там ідеться, що в 1916 р. на хвилі загального піднесення щодо організації Легіону Українських Січових Стрільців – першої військової формації українців у новітній час – українці в Нью-Йорку вирішили перейменувати постале раніше товариство «Сокіл» на «Українські Січові Стрільці».

Однак до кінця року і цю назву змінили на «Січ імені Б. Хмельницького», кошовим отаманом якої й обрали *Петра Задорецького*.

Детальної інформації про діяльність товариства в той рік він не наводить, лише зауважує, що за відсутності власної гімнастичної зали українці мусили кооперуватися з чеським «Робітничим Соколом». Проте до осені 1916 р. у США діяли вже п'ять «Січей», а в листопаді провели в Нью-Йорку перший Січовий з'їзд, на якому дійсні товариства об'єдналися в Січову Організацію Українців у Сполучених Штатах Америки (за тодішньою транскрипцією – ЗДА – З'єднані Держави Америки). Її головою – *головним отаманом* – обрали *Михайла Рибак* з Філадельфії [6, с. 351–352].

Спогади П. Задорецького наразі залишаються єдиним джерелом інформації про діяльність товариства в перші роки існування. І цей час можемо охарактеризувати як організаційно-представницький: розширення мережі товариств у країні, проведення чергових з'їздів та свят, за допомогою яких популяризували українську ідею. Особливо активно ця робота пішла з початком українських визвольних змагань: із початком 1919 р. до січової організації належало вже 29 товариств [6, с. 356]. На тлі державотворення на українських землях у США обговорюють питання про військову допомогу батьківщині (організації Українського Легіону в Америці (на кшталт польського, який організувала й озброїла Франція); збір добровольців, які готові були відбутися в Україну; підготовка санітарних інструкторів тощо). З різних причин не всі з них вдалося реалізувати. Скажімо, більшість української людності сприйняла Варшавську угоду 1920 р. як зраду, що позначилося на їх активності. Проте були й суб'єктивні причини.

Нагадаємо, що в 1919 р. в Україні майже всі політичні партії розкололися в питанні ставлення до більшовицької ідеї. Не були винятком й українці за океаном. П. Задорецький пише, що він виступав з ідеєю «...надати С.О. (Січовій Організації – Ю.Т.) частково військового характеру й таким чином приготувати «Січовиків» до помочі у визвольних змаганнях України». Натомість, під впливом комунофілів цю ідею не лише відкинули, а ще його та писаря Й. Шаровського виключили з членів головної старшини [6, с. 363]. Відтоді активність нью-йоркського осередку зменшується, а згодом і припиниться зовсім. За весь 1920 р. не маємо жодної інформації стосовно практичної діяльності українців у місті. Уцілів єдиний лист від «...Екзекутиви (правління, президія – Ю.Т.) Січової Організації на руки

Товариша Кошового...» [14, ар. 18] за підписом отамана Головної Екзекутиви Січової Організації в Злучених Державах Америки *Павла Новодворського*. Наявний документ підтверджує певне структурування січового руху в США, адже наявність правління свідчить про його поширеність у країні. Екзекутива перебувала у Чикаго – тодішньому осерді української еміграції в Сполучених Штатах. Окрім указаних уже двох міст, із принагідних згадок припускаємо, що січові товариства були ще у Клівленді, Філадельфії, Детройті та кількох менших населених пунктах. Окрім цього, у листі йдеться про те, що через внутрішні негаразди (з політичних мотивів) припинилося видання газети «Січові Вісти» у Нью-Йорку, що підтверджує звістку П. Задорецького про гостру політичну боротьбу в місцевій «Січі». Наявність друкованого органу, свідчить про поширеність руху в країні і, відповідно, про певну тривалість його існування. З інших документів знаємо про з'їзд січових організацій у Пітсбурзі в 1920 р. і в Клівленді у 1922 р. [14, арк. 167]. Вищезазначене підтверджує відтворену історію становлення січового руху в Нью-Йорку.

З монографії С. Наріжного дізнаємося, що створений згодом Український Січовий Союз входив до Соціалістичного спортивного інтернаціоналу [7, с. 276], тому можемо припустити, що певна фізкультурно-спортивна діяльність у січовиків можливо була, однак провідної позиції вона не посіла, адже їй передувала громадсько-політична. Це і не дивно, адже після більшовицького перевороту ідеї народовладдя, трудової республіки були дуже популярними. У вищезгаданому листі Екзекутиви Січової Організації знаходимо підтвердження цієї думки. Зокрема, стосовно комплектації новими людьми вона зауважує про недопущення в «Січ»:

«...люде із зайлими партійними ідеалами, котрі шкодять розвоєви Січової організації та виступають проти всякого поступу та руху робітничого. [...] ...люде, що займаються просвітою людей по церквах, бо такі люде не можуть вести роботи поступової вже хоть би тому, що релігія спротивляється всякій міри поступови...[...]...в Січовій організації є членами лише селянські хлопські робітничі сини та доньки...» [14, арк. 18].

У наведеній цитаті не раз указувана і засуджувана І. Боберським зацикленість «Січей» на антирелігійній пропаганді у перше десятиліття їх діяльності; акцент на робітничо-селянському походженні майбутніх членів, що не залишає сумнівів щодо політичних уподобань нью-йоркської

«Січі». Про соціалістичні сентименти К. Трильовського дізнаємося з листів того ж І. Боберського [18, арк. 86]. Це не означає автоматичне її зарахування до симпатиків СРСР. Ба більше, у приступних документах інформації, яку можна було б потрактувати (безпосередньо чи опосередковано) як прихильність до більшовизму, не виявлено. Скоріше навпаки – більшість членів товариства були переконаними державниками.

Що цікаво, ніде не траплялося згадок про якісь проблеми зі сторони влади щодо реєстрації українських товариств у США. Натомість повсякдення українських організацій у II Речі Посполитій обертається навколо проблеми реєстрації та закриття (розв'язання) їх окупаційною владою. Лише на такому малому прикладі, як можливість суспільної презентації українцями себе в обох країнах, фіксується кардинальна відмінність їх політичних режимів.

Січова діяльність у перші повоєнні роки не відбилася у наявних документах. Лише з 1923 р. знову оприявнюється їх чинність. І пов'язана вона з відновленням нью-йоркської «Січі». Щоправда, у серпні 1922 р. від Головної Старшини Січової організації в Чикаго надійшло підтвердження на отримання з Нью-Йорку 50\$ «...на «Відомий фонд»...» [14, арк. 22]. У листі не вказано ні прізвища адресата, ні назви товариства тому щось предметніше сказати про той рік не можемо. Таке враження, що і січова Екзекутива не має чіткої впевненості в тому, хто отримає той лист і чи буде адресат репрезентантом саме «Січі», а не одночасно ще якогось із товариств, що тоді діяли в місті (братство Св. Степана, братство Серця Христового, братство Св. Івана Хрестителя, товариство Б. Хмельницького, Українська Січ та інші). Натомість у листі від 30 квітня 1923 р. вже чітко артикульоване звертання «До славного Січового Товариства в Нью-Йорку на руки Високоповажного Добродія Миколи Фенчинського» [Там само], з чого можемо висновувати, що січова організація на той час уже поновила свою діяльність. Ба більше, вітається:

«...вість про відновлення Січі в Нью-Йорку! [...] ...просимо прийняти щирю подяку всим тим..., що доложили труду для відновлення Січі в Нью-Йорку...» [Там само].

Чому «відновлення», якщо «Січ» згадано серед учасників демонстрації 27.05.1922 р. [14, арк. 20]? Скоріш за все, що в ті роки емігрантське середовище не було сталим, українці часто змінювали свій осідок, шукаючи кращої роботи, тому, можливо, й існування усіляких громадських

організацій не було стабільним. Як бачимо, навіть упродовж півроку відбувалися кардинальні зміни.

На наступних сторінках листа йде пояснення організаційного життя у товаристві. Воно досить детальне (й інформативне для теперішніх дослідників), з якого складається враження, що писалося воно для людей, які не знайомі із січовим повсякденням, структурою організації тощо. Зокрема:

«...Кожний січовик при вступі платить 50 с <центів – Ю.Т.> і на часопис 2 <долари – Ю.Т.> річно. За вступне отримує статут і підручник та тимчасову відзнаку. Згодом ми будемо мати кращі відзнаки а тим часом уживаємо сих. Колиб не можна щоб кождий дав то 2 за С.В. <Сокільські Вісти – Ю.Т.> згори то можна квартално. Кожний член виповняє декларацію а по отриманню декларацій і вступного – ми замовляємо чартер з нумером таким, який є в нас порожній.

...Дальше члени платять по 15 с. місячно до головної команди, що йде на адміністрацію і ширенне січового ідеалу та підтриманне взагалі писаря рекордового і всіх потрібних вимог січової організації. [...] ...Коли ви будете мали 3 сотні (3 відділи) то маєте право вибрати Окружного Отамана, який є заразом головним Урядником-Контрольором і кий їде на зїзд – за оплатою коштів з гол каси Січової Організації. [...] ... Там був відділ в Пасайку, але зіставрозв'язаний – також є відділ в Нью-арку. Просимо навязати з ними зносини....

[...]Січові Вісти виходять тепер 2 рази в місяць 1-го і 15-го» [14, арк. 23–25].

У наведеній цитаті оприявнюється досить стандартне організаційне життя: внески – адміністрація – газета – з'їзд. Членські плати відносно невеликі, хоча все одно це кошти, які відриваються від сім'ї. Не всі були готові це робити. Як свідчать опрацьовані архівні джерела, систематичне надходження (збирання) таких коштів було великою проблемою, особливо поміж українців у Європі, адже там чимало їх перебували на навчанні, тому не завжди могли дозволити собі плату за членство в товаристві. Цілком можливо, що згаданий у листі відділ у Нью-Арку (з яким пропонують зв'язатися) міг бути організацією активних українців, відомих в еміграційних колах, які не прагнули до входження в більше товариство саме через небажання нести додаткові фінансові видатки на утримання адміністративної структури. Але! Проблема саме в тому, що без структурованої організації не можна було презентувати українську політичну націю в США, а цього вони прагнули після поразки визвольних змагань (зго-

дом, у грудні 1924 р., у Нью-Арку таки створять окрему «Чорноморську Січ»).

Як би там не було, але на червень 1923 р. січова організація у Сполучених Штатах складалася з чотирьох округів [14, арк. 26]. В ідеалі кожен із них об'єднував 4 курені по чотири сотні в кожному. Сотню становила організація в окремому місті чи районі великого мегаполіса. Але в житті так було не завжди. Нью-Йоркська «Січ», про яку наразі йдеться, ставала 1 сотнею новопосталої п'ятої округи. Для них це було принциповим, аби нагадати, що саме з цього міста почалася січова організація в Америці. Не зовсім з'ясованим наразі є питання щодо прийняття назви «імені Б. Хмельницького», адже в раніших документах це ймення не вживається, а з жовтня того ж року вже трапляється. Можливо, вищезгадувані нью-йоркські товариства «Січ» і «Товариство імені Б. Хмельницького», що існували окремо, об'єдналися у відновленій «Січі»?

Натомість достеменно відомо, що станом на липень 1923 р. членами нью-йоркської «Січі імені Б. Хмельницького» значилися 25 осіб. Це ті, які склали членські внески. До кінця року склад товариства зріс до 67 – значна кількість для тих років [16, арк. 44–44 зв, 45 зв]. Щодо своєї презентації, тот Екзекутива інформувала, що:

«...Юніформи ми маємо випляновані. ...Юніформи на взір січових стрільців. [...]...Офіцерчевий юніформ коштує 38\$ (без хелевок і паль). Рядовика юніформ можна дістати за 17-18\$ залежить з якої матерії. [...] Відзнаки січові ми приготавляємо нові. Тому том тих, що роблені були це за часів осідку в Нью-Йорку, ми не висилаємо Вам. Засилаємо оден підручник, що ми отримали з Краю. Більше вислати не можемо, бо не маємо, тільки по одному для сотні...» [14, арк. 31–32].

Наведена цитата цікава з кількох причин. По-перше, говорить про «колишній осідок» у Нью-Йорку й опосередковано підпирає нашу візію, викладену на початку статті; по-друге, підтверджує «коштовність» офіційного членства, про що писалося вище. Вартість форми – це значна частина місячного заробітку (середня заробітна плата в США в ті роки була у межах 60–100\$). Звичайно, наявність форми була не зовсім обов'язковою, однак досить бажаною. У міжвоєнний період українські емігранти за її допомогою виділяли себе із загалу «автохтонів»; це певна «видимість» своєї соціальної значущості в умовах бездержавності. Також це можемо потрактувати як піднесення самоповаги поміж українців в еміграції. Важливо зауважити, що січовий стрій

прагнули мати не лише чоловічі сотні, а й жіночі. По-третє, унаочнюється феномен Українських Січових Стрільців (далі – УСС). Своєю військово-політичною діяльністю вони започаткували цілий пласт української «визвольної» культури: пісні, художня література і періодика, геральдика, військові термінологія й уніформа (*стриї*) тощо. Досліджуючи українську еміграцію в міжвоєнний період, постійно натрапляємо на повідомлення, що січовий і сокільський одяг українців у Чехословаччині, Болгарії, Аргентині, США, як і соколів / січовиків у Польщі, взорує на традицію УССів. Та й у подальшому, аж до відновлення незалежності України, січова уніформа буде основою українського мілітарного строю.

У вересні 1923 р. фіксуємо в січових документах першу згадку про обговорення запрошення *Осипа Назарука* редактором «Січових Вістей», який відіграє дуже неоднозначну роль у січовому житті пізніше. Він був досить зноюю постаттю в українському політикумі, а головне – той був відомим організатором видавничої справи, журналістом, письменником. Січовики прагнули поставити на фахову основу видання своїх «Січових Вістей», які доти виходили не зовсім регулярно, та й рівень статей залишав бажати кращого. Спершу вони звернулися до Івана Боберського – знаного теоретика українського фізкультурного руху (чи не єдиного на той час): «...Січ у Шіказі робить приступи на мене, щоби я йшов тамки до роботи...» – писав у листі до Львова [11, арк. 14]. Він був поміж лідерів українських визвольних змагань 1917–1921 рр., після поразки яких змушений був емігрувати, і в описувані роки мешкав у Канаді. Та він категорично відмовився, порадивши січовому товариству кандидатуру О. Назарука, який також емігрував до цієї країни. Ба більше, паралельно з ними І. Боберський і сам переконував того в необхідності посприяти розвитку українського руху в США. Урешті той таки переїхав до Чикаго і наступних кілька літ (до 1926 р.) редагував часопис. Спочатку він виходив помісячно, далі – двотижнево. Точну дату закінчення співпраці О. Назарука із січовиками наразі назвати важко, але наприкінці квітня 1926 р. І. Боберський адресував йому листа вже у Філадельфію [12, арк. 116], де той редагував «Америку».

У наступному 1924 р. кошовим «Січі імені Б. Хмельницького» знову є *Петро Задорецький*. У деяких електронних і друкованих виданнях його подають як голову (отамана) січової організації в США. Це не зовсім так: як зазначено

вище, він головував у перші роки існування об'єднання, допоки його не усунули в 1919 р. унаслідок внутрішнього конфлікту. Натомість, досліджені архівні матеріали свідчать, що на початку 1920-х рр. *Головним отаманом* був вищезгадуваний П. Новодворський, десь від 1922 (точніше наразі не відомо) до 1927 р. – д-р *Степан Гриневецький*. Саме на його ім'я зберігся лист від І. Боберського, датований 8 березня 1922 р. [9, арк. 60]. Натомість П. Задорецький згадується як кошовий 1 сотні 5 округи – нью-йоркської «Січі», згодом, коли кількість її членів зросла, – курінним отаманом.

Окрім цього, нью-йоркська «Січ» далі розвивається. До кінця 1924 року поміж її членів значаться 52 особи, які вносять щомісячно по 50 центів внесків [16, арк. 47зв–48зв]. У серпні вирішили «...зорганізувати 2 сотню Січовиків у Нью-Йорку...» [13, арк. 7] та, що надзвичайно важливо, організувати також окрему жіночу сотню. Рішення ухвалювалися разом, але через зайнятість жіноцтва організаційні заходи забрали весь місяць. Відповідно до наявного протоколу аж 21 серпня 1924 р. ухвалили її заснування й іменування на честь видатної українки:

«...піднесла К. Шупаківна щоби іменувати сотню, дали пропозицію, надати сотні ім'я нашої мучениці Ольги Басарабової, де зібранці одноголосно прийняли назву» [13, арк. 15, 17, 18, 69].

Від початку записалося двадцять учасниць. У подальших документах вона значитиметься чи під повною назвою (переважно) – *Січ імені Ольги Басарабової* чияк 3 сотня «Січі» Нью-Йорка. Чіткої вказівки на прізвище її керівниці на час заснування не збереглося. Натомість на перевиборах у травні 1925 р. сотником обрали *Ксеню Лемко*.

Перші її заходи зумовлені бажанням «популяризувати» жіночу Січ, заагітувати нових членкинь, зробити її впізнаваною в українському середовищі міста. З цією метою:

«...Рішили дати допис у газети, роздати розкідки... піти до отця Підгорецького щоб виголосив у церкві. [...] ...устроїти вечерок або яку забаву де легше буде придбати нових членів» [13, арк. 20].

За кілька місяців зробили наступний крок: *«...Предсідниця дала ініціативу щоби заснувати Материнську сотню, то є жінки через малі діти не можуть належати до жадних організацій. Така сотня має мати осібні для себе збори, а під час зборів молодеча Січ має зайнятись їх дітьми. Та справа має бути порушена на слідуєчих зборах»* [13, арк. 46–47].

Перебіг повсякденного життя товариств був традиційним. Збори січей проводилися 1–2 рази на місяць. Періодично організовували спільні засідання чоловічої та жіночої сотень. Переважно обговорювалися ті чи інші заходи з метою зібрання коштів на підтримку українського руху. Для цього влаштовували танцювальні вечори, продавали іменні листівки, присвячені тій чи іншій історичній події / особі; виїздили на пікніки (чи запрошували до себе) разом з іншими українськими організаціями міста, організовували вечорниці. І при цьому за два роки лише кілька разів трапляються згадки про рухову активність! Це, мабуть, найсуттєвіша відмінність нью-йоркської «Січі імені Б. Хмельницького» від січових товариств тих років у Європі чи Україні: там продовжували плекати довоєнну традицію гімнастичної *руханки* (гімнастичні вправи, фізкультура загалом). Натомість у США українці гуртувалися для фінансової допомоги землякам у Галичині та Європі й презентації себе у країні. Тому, можливо, фізкультурні заняття відходять на задній план. Інша гіпотеза – брак вільного часу: життя було дуже інтенсивне, робочий день тривалий, чимало українців у США були сімейними людьми (у Чехословаччині, скажімо, більшість членів січових товариств становили одинокі студенти), тому і часу на рухову активність не залишалося.

Під час студіювання джерел подеколи складається враження, що українці сприймали США як якусь казкову країну з «молочними ріками і кисільними берегами». Проти такої самоомани постійно виступав І. Боберський, який у своїх листах, статтях постійно наголошував, що в Америці та Канаді треба важко працювати, щоб щось мати; що життя важке повсюдно тощо. Та як би там не було, заокеанські українці прагнули всіма силами підтримати земляків деінде. Зокрема, за рік (від травня 1922 р. до червня 1923 р.) усі січові організації в Сполучених Штатах переслали пожертви у *Старий Край* – так часто називали емігранти українські терени, окуповані II Річчю Посполитою, себто Галичину і Волинь – 12 000 доларів [14, арк. 43–43зв]!!!! Це велика сума для того часу та ще й зважаючи на те, що українська еміграція не мала поміж себе мільйонерів. Зберігся лист-подяка зі Львова від 25 липня 1924 р. від Української Військової Організації (далі – УВО) за 400\$ допомоги від «Січі імені Б. Хмельницького» за підписом голови Верховної Революційної Ради УВО Юрія Глібовича [15, арк. 3]; такий само – у 1926 р. від Наукового товариства імені Т. Шевченка за надіслані 462,6\$ «...з котрих

300 доларів призначені на видання творів Франка» [14, арк. 132]. Це лише поодинокі приклади, яких у документах зберіглося безліч. Зупинимось ще лиш на одному – це звіт, що унаочнює діяльність жіночої Січі:

«Піврічний звіт “Жіночої Січі” імені Ол. Басарбової перед окружним отаманом дня 14 цвітня 1925 р. Від дня заснування се є 21 серпня 1924 р. до 14 цвітня 1925 р.

На заснуванні Жіночої Січі записано 20 членів, 4 нових придбано, 4 виключено зі Січі через недодержання обов’язків товариських.

Жіноча Січ відбула 15 зборів загальних. Пять зборів старшини. [...]

Зроблено 11 січових одностроїв <за зразком УССів, як і в чоловіків – Ю.Т.>

Устроєно 4 підприємства <заходи – Ю.Т.>

Відправлено панахиду по покійній Ол. Басарбовій.

Брано участь в святі Падолистівім <вшанування 1 листопада річниці встановлення українського прапора над Львовом у 1918 р. У міжвоєнні роки – дуже шанована подія в середовищі української еміграції, що асоціювалася з незалежністю ЗУНР – Ю.Т.>. Брано участь в Дефонсдей. Коляда на сухітників. Збірка з листами в падолисті на боєвий фонд.[...]

Звіт гроший.

Вислано до Шікаго 27.70\$.

На бойовий фонд 56.50\$. <на діяльність Української Військової Організації – Ю.Т.>

Для сухітників 31.42\$.

На шпиталь Український у Львові 50\$.

Д-ру Сушко 25\$.

На пам’ятник Басарбової 43\$.

Разом вислано 233.62\$.» [13, арк. 69–71].

Отже, висновуємо, що діяльність «Січі» у Нью-Йорку передбачала дві мети: по-перше, організувати українців, щоб зберегти окремішність у «плавильній печі» американської культури, захвати їх як окремий етнос; по-друге (до того ж видається, що саме це було визначальним), налагодити фінансову допомогу українцям у країнах Європи та в Галичині. Такий висновок, зокрема, знаходить підтвердження і в листі *Володимира Целевича* (громадської-політичний діяч, один із лідерів УНДО) до «Січі імені Б. Хмельницького» у травні 1924 р. Він якийсь час перебував у Канаді та США, зупинявся у Нью-Йорку, тому дякує за теплий прийом, багаті подарунки тощо. В епістолярії є цікавий пасаж, який може бути унаочненням бачення «автохтонних» українців місця і ролі заокеанських еміграційних товариств:

«...Зближається Січовий Зїзд. ...завдання Січи є в першу чергу підперти оружну боротьбу в старому краю, ширити всі видавництва, які звеличують традицію оружної боротьби і підготувати американську еміграцію, щоби вона була готова в слушний час не лише матеріально допомогти старому краю, але виставити український легіон. Рівнож старайтеся, щоби в національному таборі затерти непорозуміння між Січовою організацією та Об'єднанням <мається на увазі Об'єднання Українських Організацій в Злучених Державах Америки – Ю.Т.>, бо боротьба між тими організаціями виходить на користь виключно ворогів українського народу: большевиків...і іншої дряни.» [15, арк. 13в].

На жаль, закликів до єдності не почули. Від 1925 р. січова спільнота США розколюється за ознакою політичних уподобань. Не оминула ці біда і Нью-Йорк.

1920–1930-ті рр. – час політичної структуризації українського політичного руху. Бездержавний, розділений між кількома імперіями народ упродовж XIX ст. титанічною працею інтелігенції перетворився на політичну націю, яка спромоглася на пожарищі Світової війни збудувати власну державу. Але виявилось, що нація та була переважно малосвідомою; інтелігенція по-різному бачила кінцеву мету державного поступу; значна частина еліти не розуміла важливості державного життя. Отже новопосталу країну ми втратили, а наступні десятиліття пішли на структуризацію політичного життя, на формування національної свідомості у широких верств суспільства. Суттєво ускладнила цей процес надзвичайна популярність у ті роки більшовицьких (комуністичних) ідей, антиукраїнських за своєю суттю.

Припускаємо, що каталізатором указаних процесів став переїзд до США О. Назарука. Ще на українських теренах той зблизився з рухом П Скоропадського й за океан приїхав переконаним гетьманцем із бажанням поширити його ідеї поміж січовиків. На з'їзді січових організацій у Детройті (наразі точної дати не знаємо, але з листа І. Боберського відомо, що відбувся він у другій половині листопада 1924 р.) проголошено, що ідея гетьманства в Україні є такою собі доктриною січових організацій США, а всі делегати «Січей» присягнули на вірність гетьману [10, арк. 195]. Та цей факт «підірвав» розмірену чинність товариств. З контексту джерел видається, що орієнтація на гетьманський рух більшість із них застала зненацька; якоїсь попередньої агітаційної роботи поміж січовиків не велося, про що говорить у зга-

дуваному листі І. Боберський. Певно, ці питання вирішувалися всередині Правління, якщо і не таємно, то на широкий загал не виносячи. Саме цим можемо пояснити різку реакцію в товариствах. Зокрема, у протоколі загальних зборів жіночої сотні імені О. Басарабової від 2 січня 1925 р. сказано, що в них взяли участь представники від чоловічої сотні й повідомили про «...резигнацію Окружного Отамана тов. Задорецького і його секретаря тов. Фільчинського, через непорозуміння в Мужескі Січі» [13, арк. 57–58]. А за кілька тижнів бачимо розлогий лист від обох нью-йоркських сотень у Чикаго стосовно цієї проблеми:

«Спільний лист від Січі імені Б. Хмельницького і Січі імені О. Басарабової до Головної Центральної Січової Організації в Чикаго від 28.1.1925 <це відповідь на лист звідти. Не сказано про що йдеться, але явно щодо політики. Нью-йоркці відповідають, що залишаються на тій же позиції, яку озвучили в попередньому листі. Разом із тим вони зауважують, що> “...не почувають себе компетентними до вирішування устрою державного майбутньої Української Держави, а самі почуваючи себе за військо, піддають свою волю під волю загалу Українського для добра українського народу і його Держави. [...]»

На думку зібраних старшин сотень 1/5 і 3/5 <тобто 1 і 3 сотні 5 округу – Ю.Т.> і делегата старшини 5 округу, Головна Центральна Січової Організації як організація військова, повинна працювати виключно в рамках свого закресу ділання, а не мішатися до цілей політичних, котрі являються річею інших політичних чинників» [14, арк. 76–76зв].

І далі закрутилося. Уже 25 березня проходять спільні збори старшини «Січі імені Б. Хмельницького» і «Січі імені О. Басарабової», на яких переобирають чоловіче курівництво. У протоколі не названо прізвищ, але далі згадують сотником Максимовича. Та вже за місяць нові вибори – і «Січ» у Нью-Йорку очолює Римар. Такі ж пертурбації бачимо і поміж жіноцтва [13, арк. 72–73, 74–75, 88–89, 91–92зв].

Зіткнувшись з активним спротивом, Головна Екзекутива прагне переконати січовий загал у своїй правоті, у необхідності підтримати гетьманський рух:

«...до політики носа не пхали і не пхаємо. Ми організуємо народ у Січ з ідеєю, що на Україні має бути гетьман. Чи хто годить ся на се чи ні, ми Січовики віримо, що се одинокий вихід і шлях по яким можемо іти. Скорше чи пізнійше народ се

зрозуміє. А ми одиниці вже зрозуміли. Коли так, – то стіймо трівно при сім і не хитаймося – то сюди то туди! З такого хитання користи нема а противно нема відваги ано спільної волі до праці. [...] Одиноке політичне питання, яке докладно і всесторонньо освітлене в нашій організації – “най буде”! най буде чорт, аби хтось був, щоб нам світив дорогу, – бодай сяку таку – бо досі ми ніякої не мали! Кричали “Хочемо України” – а де? Якої? Бог його зна! – Гетьман наша ідея! Хочемо України з гетьманом Павлом на чолі! Ліпша така ніж – Польша або московсько-совітська! Коли так, то чого боятися? Б’ють нас вороги і свої. Не звертаймо уваги – а робім діло – а де є діло там і сила!...

Як так буде то ніхто Вас не посміє чернити ані висміювати Вашу ідею гетьманську! Кличте себе всюду “Гетьманці”. Так ми робимо! Робім так всі! Нехай же мій глос не буде “вопіючим в пустині”. Я працюю в Січовій Організації вже 8 рік. Знаю історію її. Бачив зріст і упадок... але не бачив нічого трівного під ногами – аж бачу се тепер! Слабі ми? Не лякаймося! Зі слабих ростуть сильні!...» [14, арк. 93–96зв].

Представлений лист датований 16 липня 1925 р. і містить неоднозначні думки й аргументи на користь гетьмана. Та все ж наведення розлогої цитати дає можливість унаочнити аргументацію однієї зі сторін, повніше відчуті «дух епохи». Поміж головних призвідців такого політичного сум’яття їх опоненти називають Головного Отамана Ст. Гриневецького й О. Назарука.

На хвилі отакого протистояння з Головною Екзекутивною «Січ імені Б. Хмельницького» перестав пересилати членські внески до Чикаго. Про подібну тактику невдоволених організацій пише в спогадах інший очільник товариства Степан Мусійчук [8, с. 377]. І це сприймалося як певна зрада:

«...коли інші сотні жертвують 400–800 доларів на розвій Січей, на жаль, Ваші сотні бавляться полемікою. Простіть, що так виражаюся, але так воно виглядає в порівнянні до інших округів».

Проте така реакція була не лише в Нью-Йорку, криза охопила весь рух. Наприклад, в одному з листів за літо 1925 р. читаємо:

«...Разом є 22 сотні – 311 членів платять по 35\$, а 79 по 15\$, а 1,5 роки тому було 1800 членів і 42 сотні. Видатки Січі 600\$ у місяць... Натомість від членських внесків приходить 150\$ на місяць, від друкованої продукції – 150\$. А розхід то 600\$. Борг уже більше 1000\$ і росте далі» [14, арк. 98 зв, 102].

Як бачимо, за внутрішніми негараздами йде фінансова неспроможність. Січова діяльність у США, зокрема в Нью-Йорку, від 1925 р. поступово згортається, а український рух фрагментується.

За браком джерел нині складно чіткіше відтворити перебіг подій. Залишені спогади учасників руху закінчуються на 1924–1925 роках. Безсумнівно, політичні розбіжності послабили «Січ імені Б. Хмельницького». Скажімо, списки жіночої «Січі» за 1926 рр. містять лише десять прізвищ учасниць, які сплачують по 15 центів місячно до головної каси січової організації [16, арк. 15], й обриваються на червні. Надалі фактів існування «Січі імені Ольги Басарабової» не виявлено.

Чоловічі ж сотні якийсь час діють. Як і в попередні роки, бачимо організацію урочистостей до 1 листопада (*Падолисто́ве свято*), що визнавалося національним днем усіма українцями. Продовжують матеріально підтримувати українські інституції в Європі: ветеранські спільноти, лікувальні заклади для них; січові й сокільські організації; окремих діячів національного руху (скажімо, нью-йоркці періодично перераховують кошти Ользі Кобилянській); здійснюють обов’язкові перерахування на Бойовий фонд УВО. Упродовж 1926 р. нав’язуються стосунки із Західноукраїнською національно-революційною організацією (далі – ЗУНРО), яка постала в Галичині того ж року й активно формувала свої осередки. Через нью-йоркський осідок «Січі» ЗУНРО зондує можливість поширення своєї діяльності на Сполучені Штати за умови легального існування за океаном [15, арк. 5–17, 20–21]. Легальне існування уможливило відкриття гуртків, поширення літератури і спрощувало акумуляцію коштів для боротьби у Галичині. Однак висловлені прагнення так і залишилися ідеями¹, хоча фінансову підтримку нью-йоркська «Січ» їм надала.

Складно окреслити структуру й діяльність «Січі» в ті роки. Частина листів за 1926–1927 рр. адресується «голови Січі імені Б. Хмельницького Миколі Близнаку», його ж бачимо делегатом січового з’їзду в Нью-Йорку. Водночас натрапляємо на чимало кореспонденції, адресованої П. Задоречькому, який улітку 1927 був кошовим. Можливо, тут об’єктивний процес ротації керівництва: влітку 1927 р. М. Близнак у деяких документах фігурує менеджером «Січових Вістей». Однак це свідчення розколу січового руху: нью-йоркська

¹ Детальніше див. Книш З. ЗУНРО: Західноукраїнська національно-революційна організація. Історико-політичний нарис. Торонто : «Срібна Сурма», 1974. 304 с.

«Січ» поряд з іншими невдоволеними союзом із гетьманцями, виходять із Січової Організації в США й створюють власне об'єднання. У досліджених архівних джерелах цю проблему чітко ніде не артикульовано. Опосередковано про розкол ідеться у листі від ЗУНРО в лютому 1927 р.:

«...З часописей ми довідалися про виступлення деяких Січей з Січової Централі в Чикаго. Воно дуже добре сталося, що Січи не пішли за Рутенськими єпископами які певно завелиб їх на бездорожжя примирення з ляхьким режімом на Західній Україні...» [15, арк. 22].

Організацією п'ятого Січового Свята у червні 1927 р. вже спільно опікувалися «Січ імені Б. Хмельницького» та «Чорноморська Січ» із Нью-Арку [14, ар. 136]. С. Мусійчук у спогадах пише про заснування на початку 1928 р. у Чикаго «*нвої демократичної «Січі» імені Кирила Трильовського*» [8, с. 377]. Однак сам К. Трильовський у листі від 21 серпня 1927 р., зокрема, зауважував, що «...*треба Вам тепер ще завзятіше взятись до роботи а певно, що поставити справу Самостійних Січей дуже високо!*...» [14, арк. 144]. Перед нами доконаний факт розколу січового руху в США на ґрунті політичних уподобань.

Як наслідок, Падолисто́ве свято – колись знаковий для всіх українців захід – у 1927 р. нью-йоркська громада святкувала нарізно: прихильники «аполітичних» січей зібралися на 15 вулиці в орендованій залі, натомість їх опоненти – в Українському Домі [14, арк. 147–148]. Руханкова діяльність, яку колись К. Трильовський розглядав таким собі засновком для свого товариства, наразі поступилася місцем політичній боротьбі! Чи могла «Січ імені Б. Хмельницького» уникнути політизації своєї діяльності? Нині відповісти на це неможливо, певно, ні. Та це й не є предметом дослідження. Констатуємо лише, що саме політична боротьба стала причиною зане-

паду цього товариства. Оскільки Книга реєстрації вхідної кореспонденції товариства «Січ імені Б. Хмельницького» обривається на лютому 1928 р. [17, арк. 1–33], припускаємо, що десь біля цього часу згортається й активність товариства.

Висновки. «Січ імені Б. Хмельницького» постає в Нью-Йорку в 1916 р. на хвилі піднесення українського національного руху під час Першої світової війни. Одним із її організаторів був П. Задорецький, який і стане першим її кошовим, а в подальшому ще кілька разів обійматиме цю посаду. Період найбільшої активності в її роботі припадає на першу половину 1920-х років. На відміну від інших таких товариств у європейських країнах та Україні руханковим вправам нью-йоркська «Січ» не надавала великої уваги. Основний акцент вона робила на заходах, що презентували українство та його національну ідею в США; на піднесенні самоповаги поміж українцями у новій для них країні після поразки їх революції. Попри коротке існування (трохи більше десяти років) безсумнівна заслуга товариства в тому, що воно сприяло збереженню українськими емігрантами своєї самості в надзвичайно складний для них час.

У подальших дослідженнях передбачається висвітлити інші питання діяльності українських громадських інституцій в еміграції за допомогою введення в науковий обіг нових архівних матеріалів.

Подяки.

Дослідження виконано згідно з планом наукової роботи кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України «Спорт як соціокультурний феномен».

Конфлікт інтересів.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів.

Список літератури:

1. Сова А. Символіка українського пожежно-спортивного товариства «Січ»: генеза та історія. *Український визвольний рух*. Збірник 5. Львів, 2005. С. 215–230.
2. Вацеба О. Нарис з історії західноукраїнського спортивного руху. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. 230 с.
3. Гуїванюк М.Р. Січовий рух у Галичині й Буковині (1900–1914 рр.). Чернівці : Зелена Буковина, 2009. 254 с.
4. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. Чернівці : Золоті литаври, 1999. 574 с.
5. Палюх О. Український часопис «Січові Вісті» (Нью-Йорк; Чикаго, 1918–1924 рр.): історія створення, завдання, функціонування і тематика. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2012. Вип. 2. С. 62–80.
6. Задорецький П. Короткий нарис історії Січової Організації у З.Д.А. / Гей, там на горі «Січ» іде!.. Пропам'ятна книга «Січей». Зібрав і упорядкував Петро Трильовський. Едмонтон, 1965. С. 349–372.

7. Наріжний С. Українська еміграція: культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. 1. Прага, 1942. 372 с. + світлини

8. Степан Мусійчук. Причини упадку Січової Організації у З.Д.А. (Уривок зі спогадів) / Гей, там на горі «Січ» іде!.. Пропам'ятна книга «Січей». Зібрав і упорядкував Петро Трильовський. Едмонтон, 1965. С. 373–378.

9. Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі – ЦДАГОУ) – ф. 269, оп. 1, спр. 98, 224 аркуші

10. ЦДАГОУ – ф. 269, оп. 1, спр. 101, 225 аркушів

11. ЦДАГОУ – ф. 269, оп. 1, спр. 103, 160 аркушів

12. ЦДАГОУ – ф. 269, оп. 1, спр. 104, 150 аркушів

13. ЦДАГОУ – ф. 269, оп. 1, спр. 223, 93 аркуші

14. ЦДАГОУ – ф. 269, оп. 1, спр. 224, 182 аркуші

15. ЦДАГОУ – ф. 269, оп. 1, спр. 225, 23 аркуші

16. ЦДАГОУ – ф. 269, оп. 1, спр. 226, 57 аркушів

17. ЦДАГОУ – ф. 269, оп. 1, спр. 227, 33 аркуші

18. ЦДАГОУ – ф. 269, оп. 1, спр. 1024, 93 аркуші

Tymoshenko Yu.O. ACTIVITY OF THE “SICH SOCIETY B. KHMELNYTSKY” IN NEW YORK DURING THE 1920S

This article restores the historical memory of the socio-political activities of Ukrainian emigrants in the United States. This problem is still on the margins of historical studies of domestic scholars. Purpose: to acquaint the scientific community with little-known facts of the history of the Ukrainian Sich movement in exile; to expand the source base of research by introducing new archival materials into scientific circulation. The work is based on the use of historical analysis of archival sources, historical hermeneutics; system and comparative analysis.

The historiography of the researched problem has no thorough works, being limited to only a few general posts. Reports of Sich activity (activity, existence) in exile are sporadic. That is why the basis of this post was the documents of the Central State Archive of Public Associations of Ukraine, which deals with the little-studied activities of the society “Sich them. B. Khmelnytsky” in New York. It was she who started the Sich movement among Ukrainians in the United States.

It was found that the first Sich Society in the United States was founded in New York in 1916, from where it spread across the country. The initial goal of the society was the desire to serve the Ukrainian people, who began the liberation struggle for their independence. After the defeat of the revolution “January. B. Khmelnytsky” financially supported the Ukrainian movement on the European continent. The period of greatest activity in her work dates back to the first half of the 1920's. Unlike other such societies in European countries and Ukraine, New York's Sich did not pay much attention to motor exercises. She focused on events that presented Ukrainians and their national idea in the United States; on raising self-esteem among Ukrainians in a new country for them after the defeat of their revolution. Despite its short existence – a little more than ten years – the undoubted merit of the society is that it helped Ukrainian emigrants to preserve their identity in an extremely difficult time for them.

Key words: society, “Sich”, Ukrainians, hetman's movement, aid.

Швець І.В.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ВРЕГУЛЮВАННЯ ПЕРЕСЕЛЕНЬ ДО СИБІРУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано переселенську політику російської влади другої половини ХІХ століття на прикладі Волинської губернії. Основна увага приділена нормативно-правовій базі та організаційним заходам із реалізації російської переселенської політики в Сибіру. Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності та науковості з використанням загальнонаукових (аналіз, синтез, наукова абстракція) та спеціальних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. Установлено, що російська влада в другій половині ХІХ століття розробила нормативно-правові та економічні механізми контролю за переселенським рухом. Результатом запроваджених заходів стала масова міграція населення з аграрно перенаселених українських губерній, що сприяло політичній та економічній інтеграції цих територій.

Здійснено комплексний аналіз нормативно-правових актів російського уряду та губернських управлінь щодо регулювання переселенського руху. Відстежено механізми та інструменти регулювання напрямів, динаміки, географії розселення, соціального складу переселенців. До наукового обігу введено низку нормативно-правових актів, опублікованих у Повному зібранні законів Російської імперії та в Зібранні узаконень і розпоряджень з переселенської справи. Значних масштабів переселення досягло в другій половині 1890-х років і пов'язувалося із налагодженням залізничного сполучення та побудови Великої сибірської залізниці. Упорядкованості та контролю переселенського процесу слугували запровадження різних обмежень та дозвільної системи на переселення. Дослідження цієї проблеми суттєво розширює розуміння причин масової міграції українського населення на схід Російської імперії та дає підстави стверджувати, що українці відіграли ключову роль у заселенні Сибіру.

Ключові слова: переселенська політика Російської імперії, заселення Сибіру, міграційне законодавство, Алтайський округ, казенні землі, Транссибір.

Постановка проблеми. Аналіз нормативно-правової бази та організаційних заходів російського уряду щодо переселення до Сибіру суттєво розширює розуміння природи й причин масової міграції українців у межах імперії. У ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. політика уряду відіграла провідну роль в освоєнні східних кордонів Російської імперії. Заселення Сибіру проводилось через насильницьке переміщення в цей регіон осіб, які скоїли державні або кримінальні злочини. З другої половини ХІХ ст. сибірські простори перестали розглядати як місце концентрації засуджених і сировинного приросту імперії. Цей період став першим досвідом в організації масових міграцій, не пов'язаних із військовою загрозою або виправними методами. ХІХ–ХХ ст. стали періодом постійної зміни урядової політики стосовно селянських переселень, що було пов'язано з відсутністю чіткої політичної програми й уявлень про завдання й форми колонізаційного освоєння Сибіру. Задля реалізації розробили необхідну нормативно-правову базу та запровадили дієві меха-

нізми економічного та пільгового стимулювання переселенців.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати законодавчу базу Російської імперії щодо заселення Сибіру в другій половині ХІХ століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексного дослідження цієї теми в сучасній українській історіографії не здійснювалось. Окремі проблеми висвітлюють такі автори, як В. Шандра [36], М. Якименко [39], З. Священко [29].

Переселенська політика російського уряду й висвітлення механізмів її реалізації в російській історіографії знайшли своє відображення в роботах О. Кауфмана [14], А. Ремньова [25], М. Чуркина [38].

Виклад основного матеріалу дослідження. Протягом періоду 1861–1880 рр. імперія ставилася до легального переселення байдуже. Існувало побоювання, що оголошення принципу свободи переселення спричинить розвиток бродяжництва, загрожуватиме економічній і

соціальної стабільності держави та зменшити попит на землі поміщиків [14, с. 12]. Селянські переселення мали значні розміри, але зосереджувалися в межах губерній європейської частини імперії. Основними районами вселення були: Передкавказзя, Заволжжя, Південна Україна (Херсонська, Таврійська, Катеринославська губернії). Лише в кінці XIX ст. популярними стали Урал та Сибір [12, с. 9]. Уряд не розглядав Зауралля як місце землеробської колонізації, а сподівався на внутрішні ресурси для врегулювань аграрних проблем [38, с. 70–72].

У цей період (за відсутності загального переселенського законодавства) керувалися «Положенням 19 лютого 1861 р.». Закон надав особисту свободу селянам і встановлював низку прав стосовно переходу від однієї общини до іншої. Положенням та деякими доповненнями до нього допускалися відходи для нечисленних категорій: половників Вологодської губернії, гірничозаводських майстрових, однодвірців, селян дрібнопомісних маєтків, наймитів Інфляндського повіту Вітебської губернії. Дозвіл для цих груп населення мав на меті не боротьбу з густотою населення й не заселення окраїн, а суто надання допомоги нужденним [21, с. 38–48].

30 липня 1865 р. вийшло «Височайше затверджувальне положення Комітету Міністрів про поселення в Алтайському окрузі державних селян», що дозволяло переселення лише для державних селян в Алтайський гірський округ [9, с. 834–837]. Ініціативу видання переселенського закону підтримав генерал-губернатор Західного Сибіру. Заселення округу видавалось вигідним (збільшення робочих рук на кабінетних землях і заводах). З 1879 р. переселенцям заборонено селитися в гірничозаводських повітах Алтайського гірського округу, після чого переселення стали розумітись як інструмент аграрної колонізації територій [1, с. 330].

У 1868 р. вийшов Циркуляр, який потенційно міг закласти основи нового законодавства. Розпорядженням дозволялося переселення сімейних селян у невеликій кількості. Документ дозволяв шукати державну землю в Самарській і Оренбурзькій губерніях і викликав чималий ажіотаж (більше 30 000 тис. осіб просили про від'їзд). Циркуляр діяв усього кілька місяців і був скасований у тому ж році через низку невдач і масовість прохань, більше в такому вигляді не видався [26, с. 47].

У 1870–1880-х рр. окреслився перехід від пасивної політики до узаконення та регулю-

вання. Частково це відбулося під впливом зростання самовільного переселенського руху, якому було необхідно надати упорядкований характер в рамках правового поля. Багато чиновників, включаючи губернаторів і генерал-губернаторів, вказували на критичність наявного положення, пропонували розвивати селянські переселення, створювати спеціальні установи, виділяти кошти на ці потреби [6, с. 2–3; 11, с. 96–110]. Активно обговорювалося переселенське питання в пресі та публіцистиці. Окремі дослідники були досить обережні і вважали, що переселяти необхідно лише тих, хто відчуває брак землі та не може заробити додатково, а вільні переселення – зло, яке напоумить селян на блукання [2, с. 2–6, 10–11].

Однак більшість сучасників переселення вказували на вигоди, особливо для скарбниці. Найбільш аргументовано висловився М.М. Ядрінцев. Необхідність розвитку селянських переселень він пов'язував з наростанням селянського малоземелля, яке можна виправити наявністю вільних земель у Сибіру. У розвитку колонізації він бачив чималі вигоди для держави: освоєння природних багатств Сибіру, створення передумов для розвитку промисловості, збільшення державних доходів, посилення в Сибіру російського елемента, зміцнення позицій в Азії [41, с. 224–226].

Перехід уряду від пасивного спостерігача до регулятора не був простим. Деякі чиновники вважали державну підтримку переселень неможливою. Наприклад, у 1879 р. Чернігівське губернське земство подало клопотання про зміну загального порядку переселень для селян своєї губернії. Клопотання обґрунтовували необхідністю поліпшити економічне становище селян, що страждали від малоземелля, високих орендних цін, виснаження ґрунту та ін. Міністр державного майна П.О. Валуєв рекомендував відхилити такі клопотання [15, с. 105]. Прихильниками легалізації селянських переселень були: Голова верховної розпорядчої комісії М.Т. Лоріс-Меліков та Міністр фінансів М.Х. Бунге. У записці «Про фінансовий стан Росії» М. Х. Бунге вказував на факт аграрного перенаселення, зростання малоземелля, неврожаї, припинення надходження податків і викупних платежів. Головним методом розв'язання проблем він уважав переселення зайвого населення. Пропонував використати державні землі Західного Сибіру й Середньої Азії, надавати пріоритет бідним переселенцям, а також не забувати про пільги та допомоги від казни, усунути всі наявні перешкоди. Ішлося про законодавчі норми, які б обмежували звільнення селян

із колишніх громад та зараховували їх до нових [27, с. 279–308].

Міністр внутрішніх справ граф Д.А. Толстой уважав, що потреба у виселенні частини селян є тільки у 12 губерніях: Тульській, Рязанській, Тамбовській, Пензькій, Воронежській, Курській, Орловській, Чернігівській, Харківській, Полтавській, Симбірській, Казанській [14, с. 26].

Для західних губерній Д.А. Толстой уважав переселення неприпустимим із геополітичних міркувань, щоб не зменшити в цьому регіоні російський вплив. Глава МВС хоч і виступав за широку і планомірну постановку переселень, але рішуче відкидав принцип свободи переселень. На його думку, переселення мало повністю підкорятися керівній ролі уряду [5, с. 38–48]. Однак навіть досить обережні пропозиції Д.А. Толстого були сприйняті негативно в урядових колах.

Необхідно зауважити, що побоювання викликати неконтрольоване зростання переселень і прагнення уряду залишити переселенський рух у певних рамках мали під собою декілька підстав. Були випадки, коли за розпорядженням уряду селян інформували про наявність вільних земель і можливість переселитися, що відразу ж викликало азіотаж. Причому кількість охочих переселитися була більша ніж того бажав уряд [10, с. 100]. На практиці уряд міг регулювати лише законні переселення, але обмеження не могли припинити процес самовільного відходу селян.

У 1871–1884 рр. вийшла ціла серія Циркулярів, які наказували стежити, щоб переселенці мали всі потрібні документи для зарахування. Реакцією уряду на самовільні переселення стало видання законодавчих актів, які дозволяли офіційне зарахування на нових місцях. Після перепису 1883 р. видали розпорядження Кабінету Міністрів про зарахування новоселів до старожилів без примальних дозволів – «вироків» [40, с. 812].

Відмінною рисою переселенської політики періоду 1881–1892 років, стала тенденція до збільшення переселенського руху в Сибір. Так, східний напрямок стає головним [35, с. 10–11; 3, с. 128]. 10 липня 1881 р. затверджено «Тимчасові правила», які не підлягали оприлюдненню. Згідно з цими правилами голови МДМ та МВС могли вирішувати долю селян, які не мали достатньо землі (менше $\frac{1}{3}$ від норми встановленої Положенням 19 лютого 1861 р.). Правила передбачали урядову допомогу під час транспортування та облаштування на новому місці. З цією метою в с. Батраки Симбірської губернії організована перша переселенська контора, переведена надалі в м. Сизрань

[37, с. 88]. Контора могла обслуговувати переселенців, які направлялись в Оренбурзьку та Уфимську губернії та Західний Сибір, надавала послуги з пошуку інформації про вільні наділи, субсидії та лікарську допомогу [15, с. 108]. Видача дозволів здійснювалась на основі результатів обстеження побуту прохачів. Отримання дозволу звільняло селян від умов, які раніше істотно ускладнювали переселення, як-от надання примальних дозволів від общин, куди селянин мав переселитись й від обов'язкової сплати всіх державних та світських «недоїмок» і податків. Сплата могла бути відкладена на кілька років. Державні землі передавалися в постійне або безстрокове користування, але не більше 8 десятин на особу [13, с. 107]. Очевидно, що «Тимчасові правила» – це спроба узаконити рух та засіб угамувати неконтрольовану міграцію, оскільки переселення в цей період здебільшого були самовільні.

13 липня 1889 р. ухвалено Закон «Про добровільне переселення сільських мешканців та міщан на казенні землі і про порядок зарахування зазначених прошарків, що переселились у минулому». Закон мав на меті врегулювати рух. Переселення було можливе тільки за згодою міністрів МВС і МДМ. Дозволи видавались у разі визнання вагомих причин, що викликали клопотання про переселення. Переселенців без згаданого дозволу повертали на місця приписки. У проханнях дозволялось указувати місцевість бажаного переселення, але на практиці бажання й реальність не збігалися. Закон дещо послабив тиск. Так, селяни, які бажали переселитися, не мали просити дозволу у своїх общин [16, с. 535–536].

Новизна закону полягала в наданні переселенцям визначених пільг: звільнення на 2–3 роки від будь-яких державних зборів та орендних платежів на відведеній землі, наступні 3 роки оплата зборів виплачувалась у половину суми, надання позик на продовольство й насіння, звільнення від сплати викупних платежів, державних, земських і мирських зборів, звільнення на 2–3 роки від військової повинності. Усі недоплати перекладалися на общину, яку залишав переселенець. З кожної ревізійної душі знімалися продовольчі недоплати. Водночас закон надавав легальний статус самовільним переселенцям, які прибули раніше у Західний Сибір, Семиріччя, Акмолінську й Семипалатинську області. Таким селянам висилались за місцем нового проживання звільняльні свідоцтва [16, с. 536–537].

Казенні землі Європейської Росії відводились переселенцям за договором у тимчасове орендне

користування терміном на 6–12 років, після закінчення терміну могли бути залишені в постійне орендне користування на однакових умовах із колишніми державними селянами. Натомість переселенці з Томської і Тобольської губерній та Семиріченської, Акмолінської, Семипалатинської областей отримували наділи казенної землі відразу в постійне користування, разом з особливими актами, в яких зазначався простір і межі земельних наділів, а також розмір платежів, які необхідно виплачувати. Відведенні наділи не могли відчужувати чи навантажувати боргами. Переселенці отримували умови, що й сибірські старожили. Закон допускав дві форми користування казенними землями – общину або подвірну, але не дозволяв продавати її в приватну власність [16, с. 536]. Закон регламентував переселення в Тобольській і Томській губерніях, Семиріччі, Акмолінській і Семипалатинській областях, а з 20 квітня 1892 р. його положення поширювалися на Іркутську і Єнісейську губернії [17, с. 265]. У зібранні законів не був опублікований 7 відділ, за яким надавались особливі права міністру внутрішніх справ та міністру державного майна надавати транспортні субсидії, грошові кредити (на господарство, худобу, інвентар). Імовірно, страх неконтрольованого ажіотажу змусив законодавця не публікувати ці положення [18, с. 170].

Адміністративні заходи не давали позитивного ефекту. Уряд зрозумів, що не можна боротися із самовільними переселеннями шляхом висилки назад у губернії. У 1880–1890-х рр. випущено кілька таємних циркулярів, які надавали легальний статус самовільним переселенцям. Хоча закон формально вимагав застосовувати адміністративні заходи, але де-факто вже із самого початку 1890-х рр. вимога не виконувалася [7, с. 8–11]. О.О.Кауфман зазначав: «Цим вчинком уряд зазнав повного фіаско і не міг взяти переселенський рух під свій контроль, тому аналогічна ситуація повторювалась у наступні роки» [14, с. 43].

Новий період урядової переселенської політики був тісно пов'язаний із будівництвом Транссибірської магістралі. Для координації питань, пов'язаних із Транссибіром, 10 жовтня 1892 р. утворено Комітет Сибірської залізниці (далі – КСз) (1892–1905 рр.). Створення цього урядового органу відіграло колосальну роль у розвитку селянських переселень на рубежі XIX–XX століття. На цьому етапі уряд остаточно визнав державну значущість селянських переселень у Сибір, судячи із загальної кількості законодавчих актів, які вийшли в цей період.

КСз створений з ініціативи Міністра фінансів С.Ю. Вітте. Новий орган очолив спадкоємець престолу великий князь Микола Олександрович. Віцеголовою став М.Х. Бунге [4, с. 330–331]. Певним адміністративним нововведенням стала наявність при КСз Підготовчої комісії, головою якої став А.Н. Куломзін [22, с. 72–74]. На першому етапі діяльності КСз розглядав справи про переселення тільки на територіях уздовж залізниці, пізніше – охопив усю Сибір, казахські степи та деякі місцевості Європейської Росії. У розпорядження комітету передали фінансовий фонд Сибірської залізниці. Фінанси фонду були чималими: з 1893 р. до 1903 р. на підтримку переселення витрачено 27 млн рублів. Комітет напрацював нові принципи переселенської політики. Офіційно визнано, що міграційні процеси не шкідливі для економічного розвитку Центру у зв'язку з високим приростом населення (до 1,5 млн у рік). З іншого боку, переселення необхідне для прикордонних територій, а тому не може адміністративно гальмуватись або переслідуватись [24, с. 69–70].

У листопаді 1893 р. земський відділ МВС склав пропозиції щодо питань колонізації Сибіру. У цьому документі порушувалося питання про значення переселенського руху для колонізації Сибіру. Існувало побоювання, що свобода переселень спричинить бродяжництво, загрожуватиме економічній та соціальній стабільності. Практика показувала, що був відсоток селян, які їхали без чітко поставленої мети. Про таких селян писав у своєму звіті А.Н. Куломзін: «Серед переселенців були такі, які переселялися з причини «народ пішов, ну і ми пішли» [8, с. 5].

Російська влада використовувала механізми регуляції: 1) приховування від переселенців законодавчих актів, де оголошувались пільги; 2) адміністративні заходи, пов'язані з тимчасовими заборонами на переселення та відрядження хоодаків; 3) поширення серед селян правдивих відомостей про Сибір. Практика тримати в таємниці нормативні акти, що стосувалися переселенської справи, була характерною для всього періоду діяльності КСз [31, с. 88–90, 245–256]. Прагнення зберегти пільги для переселенців у таємниці давали зворотний ефект, адже недолік інформації селяни компенсували чутками, які значно перебільшували ті пільги, що були законодавчо передбачені. У боротьбі з чутками уряд перейшов до практики поширення серед селян справжніх відомостей про умови життя в Сибіру. Почали видавати збірник «Сибірське переселення» тиражем 400 000 тис. екземплярів [32, с. 1–3, 9, 23; 33, с. 1–2].

Окрім вищезгаданих, імперія широко використовувала адміністративні методи регулювання переселенського руху. Основним було введення тимчасових заборон на видачу дозволів. Коливання в переселенському русі збігалися з ухваленням чергових циркулярів, що забороняли або обмежували видачу дозволів на переселення. Уряд багаторазово розсилав циркуляри з вимогою припинити самовільні виселення [8, с. 24–25].

У 1895 р. змінено паспортне законодавство для податкових станів (селян, міщан, ремісників, приписаних до своїх общин). Законом хоча й не вводились безстрокові паспорти, але все ж полегшувався тимчасовий від'їзд: за паспортною книжкою – на 5 років, за паспортом – на рік, півроку або 3 місяці, за безкоштовним квитком на тимчасову відсутність – до року. Селяни-общинники могли отримати квиток за відсутності недоплат за общинними податками [34, с. 137].

27 квітня 1896 р. затверджено положення КСз, за яким незараховані переселенці, що мали в селищах старожилів господарства, зараховувалися до громад старожилів за фактом надання відповідного клопотання. Для цього в користуванні спільноти мало перебувати не менше 15 десятин зручної землі на особу, включно з новоприбулими, або ж була можливість прирізки в наділ громади суміжних земель. Така двовекторна політика викликала нерозуміння губернаторів. Саратовський губернатор у 1899 р. констатував: «Вжиті заходи щодо боротьби із самовільними переселеннями не призводять до бажаних результатів, адже Управління Алтайського округу зараховує самовільних переселенців». Нерозуміння губернаторами цілей і характеру урядової політики посилювалося від суперечливих указівок, одержаних зі столиці [30, с. 105–106, 114]. Подібні розпорядження не тільки вносили плутанину, а й давали ефект, зворотний очікуваному, адже селяни бачили, що самовільних переселенців в Сибіру влаштовують, попри заборони. Уже це

перешкоджало повному припиненню самовільного руху селян [24, с. 88–89]. Усі циркуляри, які забороняли переселенський рух у 1890-х рр., були тимчасовими та не скасовували головної мети – колонізації Сибіру.

15 квітня 1896 р. опубліковано Закон «Про деякі зміни в чинних узаконеннях стосовно добровільного переселення сільських мешканців і міщан у губернії Тобольську й Томську (крім Алтайського округу) й генерал-губернаторство Степове та Іркутське». Закон допускав облаштування на казенних землях самовільно прибулих за наявності вільних земель. На самовільних не ширились пільги з відбування військової повинності. Усі недоплати за податками та зборами залишалися за ними і переходили на нові місця. Закон передбачав низку пільг для осіб, які отримали дозвіл, а саме переїзд залізницею за зниженим тарифом [19, с. 289–290].

Висновки. Матеріальним утіленням урядової переселенської політики в кінці XIX ст. стало бурхливе залізничне будівництво в східних районах. Переселенські пункти стали опорними центрами регулювання руху. Створювалася служба, очолювана Переселенським управлінням. Загалом, попри масу недоліків, зроблено помітний крок у бік поліпшення умов та розширення можливостей для переїзду переселенців. Проводилися заходи, які полегшували вихід селян з общин. Змінилося паспортне законодавство. Комітет Сибірської залізниці став фінансовим органом контролю, а Переселенське управління – основним організатором переселень та упорядником кошторисів. На деякий час їм вдалося об'єднати зусилля різних відомств для проведення єдиної урядової політики, а фінансування цієї сфери стало регулярним і стабільним. Нові законодавчі акти сприяли активізації аграрних реформ у майбутньому, хоча були далекі від ідеалу, оскільки селяни не отримували фінансової підтримки та встановлювався жорсткий контроль за переселенськими процесами.

Список літератури:

1. Алтай: историко-статистический сборник по вопросам экономического и гражданского развития Алтайского горного округа. Томск : тип. В. А. Г-ва, 1890. 450 с.
2. Берг И.Н. По вопросу о переселении крестьян. Санкт-Петербург : Общественная Польза, 1882. 22 с.
3. Васильчиков А. Сельский быт и сельское хозяйство в России. Санкт-Петербург : тип. М.М. Стасюлевича, 1881. 163 с.
4. Витте С.Ю. Воспоминания. Полное издание в одном томе. Москва : Альфа-книга, 2010. 1247 с.
5. Высочайше одобренный, 17 Мая 1884 г., всеподданнейший доклад Министра Внутренних Дел, графа Толстого, о главных началах для разрешения переселенческого вопроса. *Сибирские переселения. Выпуск 2. Комитет Сибирской железной дороги как организатор переселений. Сборник документов.* Новосибирск : Сова, 2006. С. 38–48.
6. Всеподданнейший отчет генерал-губернатора Западной Сибири за 1876 год. Тобольск, 1877. 45 с.

7. Всеподданнейший отчёт Степного генерал-губернатора за 1887 и 1888 годы. 1889. 45 с.
8. Всеподданнейший отчёт статс-секретаря Куломзина, по поездке в Сибирь для ознакомления с положением переселенческого дела. Санкт-Петербург : Государственная типография, 1896. 187 с.
9. Высочайше утверждённое положение Комитета Министров о водворении в Алтайском округе государственных крестьян. *ПСЗРИ*. Т. 40. 1865. № 42353. С. 834–837.
10. Гурвич И.А. Переселение крестьян в Сибирь. Москва : тип. А. Левенсон и К, 1888. 144 с.
11. Записка исполняющего обязанности тобольского губернатора Н.М. Богдановича о необходимости содействия Тобольской губернии в организации переселенческого процесса. *Сибирские переселения. Выпуск 2. Комитет Сибирской железной дороги как организатор переселений. Сборник документов*. Новосибирск : Сова, 2006. С. 96–110.
12. Известия Волынского Губернского Земства. № 9. 5 марта 1914. С. 9.
13. Исаев А.А. Переселения в русском народном хозяйстве. Санкт-Петербург : А. Ф. Цинзерлинг, 1891. 192 с.
14. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. Санкт-Петербург : Общественная польза, 1905. 349 с.
15. Колонизация Сибири в связи с общим переселенческим вопросом. Санкт-Петербург : из-е Канцелярии Комитета Министров, 1900. 374 с.
16. О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казённые земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время. *ПСЗРИ. Собр-е 3-е*. Т. 9. 1889. № 6198. С. 535–536.
17. О добровольном переселении сельских обывателей и мещан, на казённые земли губерний Иркутской и Енисейской. *ПСЗРИ. Собр-е 3-е*. Т. 12. 1892. № 8515. С. 265.
18. О добровольном переселении сельских обывателей и мещан на казённые земли и о порядке перечисления лиц означенных сословий, переселившихся в прежнее время (отдел 7). *Справочные издания Переселенческого управления Министерства внутренних дел. Выпуск 8. Сборник узаконений и распоряжений о переселении*. Санкт-Петербург : тип. Мин-ва внутр. дел, 1901. С. 170.
19. О некоторых изменениях в действующих узаконениях, касающихся добровольного переселения сельских обывателей и мещан в губернии Тобольскую и Томскую (кроме Алтайского округа) и генерал-губернаторства Степное и Иркутское. *ПСЗРИ. Собр-е 3-е*. Т. 16. 1896. № 12777. С. 289–290.
20. Об учреждении в составъ Министерства Внуренихъ Дель Переселенческаго Управленія. *ПСЗРИ. Т. 16. № 13464*. С. 740–741.
21. Положение 19 Февраля 1861 г. и дополнителныя к оному узаконения до 1881 года. *Сибирские переселения. Выпуск 2. Комитет Сибирской железной дороги как организатор переселений. Сборник документов*. Новосибирск : Сова, 2006. С. 38–48.
22. Положение о Комитете Сибирской железной дороги. *Сибирские переселения. Выпуск 2. Комитет Сибирской железной дороги как организатор переселений. Сборник документов*. Новосибирск : Сова, 2006. С. 72–74.
23. Предложения Земского отдела МВД по вопросам колонизации Сибири. *Сибирские переселения. Выпуск 2. Комитет Сибирской железной дороги как организатор переселений. Сборник документов*. Новосибирск : Сова, 2006. С. 75–83.
24. Ремнев А.В., Суворова Н.Г. Колонизация Азиатской России: имперские и национальные сценарии второй половины XIX – начала XX века. Омск : Наука, 2013. 248 с.
25. Ремнев А.В., Суворова Н.Г. Управление миграционными процессами в позднеимперской России: концепты, люди и структуры. *Местные сообщества, местная власть и мигранты в Сибири на рубежах XIX–XX и XX–XXI веков*. Иркутск : Оттиск, 2012. 463 с.
26. Риттих А.Ф. Переселения. Харьков : тип. Окружного Штаба, 1882. 93 с.
27. Рогачевская М.А. Н.Х. Бунге – российский учёный-экономист и государственный деятель XIX века. *Историко-экономические исследования*. 2017. Т. 18. № 2. С. 279–308.
28. Священко З.В. Переселенська політика у Російській імперії на початку XX ст. (на матеріалах роботи комісії особливої наради О. Сташинського та міжвідомчої особливої наради з переселенської справи А. Куломзина). URL:<http://uk.x-pdf.ru/5istoriya/1797460-2-udk-94470-57118-19-svyaschenko-pereselenska-politika-rosiyskiy-imperii-pochatku-na-materialah-roboti-komisii-osobliv.php> (дата звернення: 26. 01. 2022).
29. Священко З.В. Переселенська політика російського царизму в другій половині XIX – на початку XX ст.. *Український селянин*. 2017. Вип. 18. С. 104–108.
30. *Сибирские переселения: документы и материалы. Выпуск 1*. Новосибирск : И-во НГУ, 2003. 198 с.
31. *Сибирские переселения. Выпуск 2. Комитет Сибирской железной дороги как организатор переселений. Сборник документов*. Новосибирск : Сова, 2006. 262 с.
32. Сибирское переселение в 1899 г.: (что нужно знать каждому ходоку). Санкт-Петербург : тип. Мин-ва внутр. дел, 1899. Вип. 2. 27 с.

33. Сибирское переселение в 1900 г.: (что нужно знать каждому ходоку). Санкт-Петербург : тип. М-ва внутр. дел, 1900. Вып. 4. 38 с.
34. Тюкавкин В.Г. Великорусское крестьянство и столыпинская аграрная реформа. Москва : Памятник исторической мысли, 2001. 304 с.
35. Уманец Ф.М. Колонизация свободных земель России. Санкт-Петербург: тип. А.С. Суворина, 1884. 243 с.
36. Шандра В.С. Переселення українських селян до Сибіру у 1861–1917 рр.: чинники та наслідки. *Проблеми історії України XIX–XX століття. Соціальні студії*. 2011. Вип. 19. С. 228–242.
37. Чиркин Г.Ф. Очерк колонизации Сибири второй половины XIX – начала XX века. *Очерки по истории колонизации Севера и Сибири*. Петроград: изд. Комитета Народного Комиссариата Земледелия, 1922. Вып. 2. 142 с.
38. Чуркин М.К. Имперский проект колонизации Сибири (вторая половина XIX–XX вв.): аграрное освоение или социокультурная инкорпорация? *Гуманитарные исследования*. 2014. № 2.(3). С. 70–72.
39. Якименко М. Видання Полтавського губернського земства як джерело вивчення міграційних процесів у середовищі сільських станів (1861–1917 рр.). *Історична пам'ять*. 2019. № 2(41). С. 33–39.
40. Ядринцев Н.М. Десятилетие переселенческого дела. *Вестник Европы*. 1891. Кн. 8. С. 812.
41. Ядринцев Н. М. Сибирь как колония. Санкт-Петербург : Изд. И.М. Сибирякова, 1892. 720 с.

Shvets I.V. NORMATIVE LEGAL REGULATION OF MIGRATION TO SIBERIA IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY

The article analyzes the resettlement policy of the Russian government, the second half of the XIX century, on the example of the Volyn province. The main attention is paid to the legal framework and organizational measures for the implementation of Russia's resettlement policy in Siberia. The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity of systematics and scientificity using general scientific (analysis, synthesis, scientific abstraction) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods. It is established that the Russian authorities in the second half of the XIX century developed legal and economic mechanisms to control the migration movement. The implementation of the measures resulted in mass migration of the population from the agrarian overpopulated Ukrainian provinces, which contributed to the political and economic integration of these territories. A comprehensive analysis of regulations of the Russian government and provincial administrations on the regulation of the migration movement. Mechanisms and tools for regulating the directions, dynamics, geography of settlement, social composition of migrants are traced. A number of normative legal acts published in the Complete Collection of Laws of the Russian Empire and in the Collection of Laws and Orders on Resettlement have been introduced into scientific circulation. Significant scale of resettlement reached in the second half of the 1890s and is associated with the establishment of railways and the construction of the Great Siberian Railway. The introduction of various restrictions and the permitting system for resettlement served to streamline and control the resettlement process. The study of this problem significantly expands the understanding of the reasons for the mass migration of the Ukrainian population to the east of the Russian Empire and gives grounds to claim that Ukrainians played a key role in the settlement of Siberia.

Key words: *resettlement policy of the Russian Empire, settlement of Siberia, migration legislation, Altai district, state lands, Trans-Siberia.*

Шевченко Н.В.

Чорноморський національний університет імені Петра Могили

ІСТОРІЯ УТВОРЕННЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ НОТАРІАЛЬНИХ КОНТОР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ В УКРАЇНІ

Розвиток нотаріату й утворення нотаріальних установ – важливе й актуальне питання, яка постало в другій половині ХІХ століття. У статті розглядається історія утворення нотаріальних контор в Україні. Висвітлено особливості діяльності та функціонування нотаріальних контор у другій половині ХІХ століття. Шляхом комплексного аналізу Положення про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 р. проаналізовано функції нотаріальних контор, їх значення й роль у здійсненні діяльності нотаріусів. Наголошено на потребі у виникненні нотаріальних контор і в законодавстві, яке б регулювало їхню діяльність на території України в другій половині ХІХ століття.

Кількість нотаріусів і нотаріальних контор суворо регулювалася й залежала від низки обставин: по-перше, урахувалася чисельність населення місцевості; по-друге, особливі обставини (згідно зі ст. 4 Положення). Установлено, що для відкриття нотаріальної контори нотаріус повинен був унести немалу заставу. Також визначалося, що кожна контора мусила мати декілька друкарських машинок, касу й сейф, копіювальний прес, нотаріальні книги, бланки, штамп, повну збірку законів і наказів окружного суду. Однією з вимог функціонування нотаріальної контори була необхідність мати в конторі комплекти фахових юридичних видань. Розклад робочого дня контори суворо погоджувався з окружним судом. Під час дослідження встановлено, що діяльність нотаріальних контор суворо контролювали окружні суди.

На основі архівних даних зазначено кількість нотаріальних контор і визначено основні міста, у яких вони розташовувалися. Показано вплив і взаємозв'язок діяльності нотаріальних контор і нотаріальних архівів.

Ключові слова: нотаріус, нотаріальна контора, суд, положення, нотаріальний архів.

Постановка проблеми. Аналізуючи реформи, які проводилися на території України в другій половині ХІХ століття, необхідно відзначити роль судової реформи для встановлення інституту нотаріату на території України. Зміни в системі управління, процеси урбанізації та потреба в установленні права власності на рухоме та нерухоме майно призвели до виникнення інституту нотаріату й нотаріальних контор.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема недостатньо досліджена істориками. Сьогодні невелика кількість історичних праць, які присвячені формуванню нотаріату в Україні та історії створення нотаріальних контор. Основна інформація щодо історії утворення та діяльності нотаріальних контор у кінці ХІХ – на початку ХХ століття в Україні міститься в алфавітних покажчиках, актових книгах і реєстрах нотаріусів досліджуваного періоду.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз історії утворення нотаріальних контор на території України й визначення умов та особливостей їхньої діяльності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до Положення про нотаріальну частину від 14 квітня 1866 р., у столицях, губерніях і повітових містах, а в разі потреби й у повітах почали відкривати нотаріальні контори. Нотаріуси призначалися головами судової палати за поданням голів окружних судів [12, с. 47; 14, с. 7; 15, с. 67].

Згідно зі ст. 1 Положення, нотаріуси перебували при окружних судах. Завідування нотаріальною частиною під наглядом судових місць доручалося нотаріусам і старшим нотаріусам, які очолювали нотаріальні архіви. Таким чином, законодавчий акт прямо підкреслював підпорядкованість нотаріату суду, залежність нотаріусів від суддів [3, с. 66].

Найголовнішою функцією нотаріусів було вчинення угод із нерухомим майном. При кожному окружному суді утворювався нотаріальний архів, де зосереджувалися всі документи щодо угод із нерухомим майном округу. Усі нотаріуси (їх називали молодшими нотаріусами) зобов'язані були щорічно надсилати свої книги в архів [14, с. 7].

Кількість нотаріусів залежала від низки обставин: по-перше, ураховувалася чисельність населення відповідної місцевості; по-друге, особливі обставини (згідно зі ст. 4 Положення). Міністерство юстиції складало розклад штатної чисельності нотаріусів, який узгоджувався з Міністерствами внутрішніх справ і фінансів.

Під час обговорення проекту Положення про нотаріальну частину 1863 р., що містило норми про кількість нотаріусів, висловлені дві протилежні думки. Прихильники однієї позиції вважали, що не можна штучно встановлювати їх кількість. Зокрема, нестача нотаріусів призведе до їх фізичного перевантаження, сповільнить укладення угод і так порушить права осіб, що звертаються в нотаріат. У кінцевому підсумку, це може призвести, по-перше, до дискредитації ідеї реформування нотаріату, по-друге, може негативно позначитися на подальшому розвитку й удосконаленні діяльності нотаріальної частини. Крім того, при недостатній кількості нотаріусів нотаріальна діяльність вільно чи мимоволі монополізується, що, по суті, виключить вибір особи, яка потребує вчинення нотаріальних дій.

Надлишок нотаріусів, навпаки, може призвести до того, що вони не будуть повною мірою завантаженими по роботі. Ця обставина може негативно позначитися на їх закріпленні в конкретній місцевості передусім через відсутність постійного прибутку, отримованого з кількості здійснюваних операцій. Водночас час не можна скидати з рахунків і того, що зазначена ситуація призведе до конкуренції, а отже, до виділення сильних, освічених професіоналів, які прагнуть краще виконувати покладені на них обов'язки. У зв'язку з цим авторами цього проекту пропонувалося не визначати нормативно ані кількості нотаріусів, необхідних для певного міста чи повіту, ані визначати конкретного місця їх перебування [3, с. 72–73].

Прихильники другої позиції були більш оптимістичні, вважаючи, що варто виходити з кількості нотаріусів, які були при дії Зводу законів 1857 р., а якщо виявиться їх недостатність, оперативно збільшити штатний розклад. Точка зору прихильників цієї позиції була визнана більш зваженою і покладена в основу формулювання ст. 4 Положення про нотаріальну частину 1866 р.

Більш того, при нестачі кадрів у деяких місцевостях наявна вакансія могла бути заміщена призначенням нотаріуса від уряду, при цьому було можливим призначення йому відповідної платні. У цьому випадку кандидат у нотаріуси проходив випробування на вміння складати акти

і знання форм нотаріального діловодства й законодавства, необхідного для здійснення обов'язків. Таке випробування проводилося комісією в складі голови окружного суду, старшого нотаріуса і прокурора [3, с. 73–74].

Як уже вказувалося, реформовані нотаріальні контори в губерніях Російської імперії почали відкривати з 1867 р. Так, 15 листопада 1867 р. відкрилися нотаріальні контори в губерніях: Петроградській, Псковській, Новгородській, Московській, Володимирській, Калузькій, Рязанській, Тверській, Тульській і Ярославській [2, с. 392–393]. Процес уведення в дію Положення на всій території Російської імперії був тривалим. Зокрема, на території України в Харківській губернії, Бахмутському і Слов'яносербському повітах Катеринославської губернії «Положення про нотаріальну частину» вводилося з 1 вересня 1868 р.; в округах Одеського окружного суду – з 2 квітня, Катеринославського – з 8, Херсонського – з 13, Сімферопольського – з 22 квітня 1869 р.; у Полтавській губернії – 10 квітня 1869 р. [19, арк. 28]; у Бессарабській області – 1 грудня 1869 р.; у Чорноморському окрузі – 1 січня 1871 р.; у Чернігівській губернії – 1 червня 1874 р.; у Київській, Подільській і Волинській губерніях – 29 червня 1880 р. [1, с. 13; 8, с. 10].

Згідно з Положенням про нотаріальну частину 1866 р., визначено такий штатний розклад кількості нотаріусів: міста Санкт-Петербург і Москва – по 25 нотаріусів, Одеса – 15, Нижній Новгород – 10, Саратов – 8, Київ – 7, Тула, Харків, Воронеж, Херсон, Таганрог, Кишинів – по 6, Тифліс – 5, Кременчук, Ростов-на-Дону, Керч, Кам'янець-Подільський, Сизрань, Баку, Катеринодар, Житомир і Бердичів – по 3 нотаріуси. В інших губернських містах призначено по 4 нотаріуси, у повітових і заштатних містах – по 2, а в повітових містах Закавказького краю і деяких селищах – по одному нотаріусу [33, с. 4]. Станом на 1880 р. на території України, згідно зі штатним розписом, у Харкові та Херсоні діяло по 6 нотаріусів [6, арк. 1], у Києві – 7, в Одесі – 15, у Сумах, Полтаві, Чернігові, Стародубі, Ніжині, Сімферополі, Ізюмі – по 4, у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Бердичеві – по 3, в Умані й Луцьку – по 2 нотаріуси [1, с. 13]. Також у цьому році нотаріальну контору відкрито в м. Миколаєві, нотаріусом якої призначено купецького сина С. Кузнецова [5, арк. 33, 43]. Наступного року, згідно з імператорським указом від 1 грудня 1881 р., по одній нотаріальній конторі було відкрито в містечках Северинівці, Курисово-Покровському й Ландау Одеського повіту [13, арк. 128].

З часом кількість нотаріальних місць збільшувалася, що було пов'язано передусім з економічним розвитком міст і кількістю здійснюваних нотаріальних актів нотаріусами однієї контори. Наприклад, до 1899 р. в м. Миколаєві нараховувалося три нотаріальні контори [6, арк. 1]. Але 18 листопада цього року міська управа міста звітувала Миколаївському військовому губернатору, що швидке зростання м. Миколаєва, розвиток у ньому комерційних і промислових підприємств і заводської промисловості значно збільшив кількість нотаріальних угод і різного роду актів, тоді як кількість нотаріусів залишилася незмінною з часу введення судових установ. У зв'язку з цим міська управа просила про відкриття в місті з понад 100 тис. населення четвертої нотаріальної контори, пояснюючи це такими цифровими даними: у 1896 р. у місцевих нотаріусів було здійснено різного роду угод і актів 863; у 1897 р. ця цифра зросла до 1 022; у 1898 р. – до 1 448. Записано було за реєстром номерів: у 1896 р. – 20 720; у 1897 р. – 23 786; у 1898 р. – 26 903. Таким чином, у період останніх трьох років кількість угод збільшилася на 585 і кількість номерів за реєстрами – на 6 183. Після вивчення цього питання Міська дума вирішила його позитивно [6, арк. 1–1зв.].

Найбільшу кількість нотаріальних контор у Російській імперії було відкрито в Санкт-Петербурзі. Зокрема, наприкінці XIX ст. їх було 25, а в 1903 р. – уже 30 [4, с. 13]. В Одесі в 1885 р., згідно зі штатним розписом, нараховувалося 15 нотаріусів, у 1894 р. їх уже було 16 [21, с. 133–134], у 1895 р. – 17 (з'явилася посада помічника старшого нотаріуса, яким був призначений колезький секретар К. Буткевич) [7, с. 132–133]. Перед початком Першої світової війни кількість нотаріальних контор у Києві збільшилася до 13 [1, с. 14].

Найбільш повні й точні відомості про нотаріусів, їхні чини, місця та адреси розташування нотаріальних контор нам дають «Адрес-календарі» й інші статистичні та довідкові видання. Зокрема, згідно зі статистичним і довідковим виданням «Бессарабія» за 1903 р., у м. Кишиневі нараховувалося п'ять нотаріусів [23]. За даними на 1913 р., у Херсонській губернії нотаріусів було 56 [26, с. 321–322; 38, с. 40, 44–45, 62–63], у Таврійській губернії – 39 і одна вакансія в с. Судак [20, с. 25–27], у 1916 р. в Бессарабській губернії – 42 нотаріуси й одна вакансія в с. Татарбунари Аккерманського повіту [9, с. 98].

Усього, за даними статистичного щорічника Росії, у 1910 р. в 50 губерніях імперії нараховувалося 583 нотаріальні контори [18, с. 379]. Таким

чином, можемо констатувати, що штат нотаріальних контор практично був заповнений.

У місцевостях, де присутність нотаріуса визнавалася необхідною, але охочих зайняти вакансію не було, передбачалося призначення нотаріуса від уряду. Призначений урядом нотаріус уважався державним службовцем, користувався такими самими правами та перевагами, як і секретар окружного суду, заробітна плата йому призначалася Міністерством юстиції [15, с. 68].

Водночас Положення 1866 р. не регулювало внутрішню структуру нотаріату. Корпоративні початки нотаріату не прижилися в Російській імперії. Відсутність Ради нотаріусів ставила їх у повну залежність від голови Судової палати. Захищати їхні інтереси не було кому [14, с. 7–8]. Важливість прийнятого нормативного акта полягала передусім у тому, що нотаріус здійснював свою діяльність від імені держави як публічний орган [1, с. 13].

Суттєві зміни були внесені до вимог кадрового складу нотаріальних органів. Якщо до початку реформування нотаріату, щоб стати писарем або наглядачем кріпосних справ, закон вимагав від кандидата здатності до викладу актів, знання законів, добросчесної поведінки й чесності, а для того, щоб отримати посаду нотаріуса або маклера за Зводом законів 1857 р., кандидату достатньо було бути просто грамотним (причому ця вимога виглядала досить невизначеною, оскільки ні в законах, ні в підзаконних актах критерії грамотності не визначалися), то Положення про нотаріальну частину 1866 р. значно розширило й посилювало вимоги, що висувалися до кандидатів на нотаріальні посади. Тепер нотаріусом міг бути лише російський підданий, що досяг повноліття (21 року), несудимий, який не був державним чи просто службовцем, успішно склав іспити на вміння правильно оформляти різноманітні акти й на знання нотаріального діловодства, необхідних для нотаріуса законів, і вніс грошову заставу (до 25 тис. руб у столицях, до 15 тис. у губернських містах і до 10 тис. у повітах) [11, с. 22; 22, с. 13].

Про відкриття вакансії на посаду нотаріуса друкувалася публікація в місцевій пресі. Будь-яка особа, що задовольняла зазначеним вимогам, могла спробувати пройти випробування. Не допущений до випробувань отримував постанову із зазначенням причин відмови та міг шукати подальшого захисту своїх прав. Повторне проходження випробування допускалося не раніше ніж через рік.

Призначення нотаріусів на посаду, відкриття ним нотаріальної контори й відсторонення його від виконання своїх обов'язків вироблялося за поданням голови окружного суду старшим головою судової палати. Нотаріуси могли бути усунені від виконання своїх обов'язків і тимчасово на період попереднього слідства та судового процесу [10, с. 47–48; 11, с. 22].

Окремо після прийняття судової та нотаріальної реформи, що спричинили скасування колишніх судових місць, було поставлене перед урядом питання, куди передавати вже наявні кріпосні справи й інші акти, де зберігати документи з учинених актів на майно, що будуть укладатися після реформування нотаріату? Спочатку передбачалося, за прикладом Австрії, заснувати при кожному окружному суді нотаріальний архів, яким би завідував особливий начальник. Треба зауважити, що ця пропозиція враховувала досвід організації подібних архівів і в Російській місцевості при присутствених місцях. Вона одногосно була схвалена в 1864 р. під час обговорення проекту положення 1863 р. [3, с. 83–84].

Однак згодом почали висуватися заперечення, у яких, зокрема, зазначалося таке: по-перше, влаштовані на цій підставі нотаріальні архіви з їх начальниками будуть, по суті, ні що інше, як нинішні кріпосні справи й наглядачі, отже, нотаріальна частина не буде відділена від судових місць; по-друге, цей порядок є незручним для приватних осіб і нотаріусів, яким потрібно буде не тільки за отриманням витягів з актів, а й за будь-якою довідкою відправлятися або посилати повіреного в те місто, де знаходиться окружний суд. Для усунення цих незручностей, а разом із тим для піднесення значення нотаріусів і збільшення їхніх прибутків за видачу витягів і копій актів запропоновано, замість установи нотаріальних архівів, надати нотаріусам можливість зберігати в себе всі свої книги й реєстри, понад те, старшим нотаріусам у губернських і повітових містах передати кріпосні, заборонні й дозвільні книги.

При оцінці організації нотаріальних архівів треба мати на увазі, що вони замислювалися не просто як сховища відповідних матеріалів при нотаріальних конторах, а як окрема установа, яка тільки «технічно» перебуває при судах. Кріпосна частина цивільних палат і повітових судів до цього часу становила державне сховище документів, що забезпечувало недоторканність права на володіння майном. Тому передача їх у повне розпорядження або навіть у власність знову заснованих нотаріусів, як пропонувалося, суперечила

інтересам держави й суспільства. Небезпідставними визнавалися й висловлювані побоювання про можливі в цьому випадку зловживання нотаріусів [3, с. 84–85].

Не було єдності думок і з питання, при яких саме судових місцях повинні бути засновані нотаріальні архіви. Були три принципові думки: створювати архіви тільки при окружних судах або ж, крім зазначених судів, при мирових з'їздах. Також пропонувалося відкрити їх при мирових з'їздах у кожному повіті. Другу пропозицію включили до проекту 1866 р., але при остаточному його обговоренні прийнято за основу першу пропозицію.

Формування ж нотаріальних архівів у кожному повіті в цілому визнавалося позитивним і перспективним розвитком нотаріальної частини, але передчасним. На думку більшості чиновників, могли виникнути суттєві труднощі в забезпеченні в терміни, установлені для реалізації судової реформи (чотири роки), зазначених архівів старшими нотаріусами, здатними й благонадійними для зайняття цієї посади. За підрахунками, до цього часу в Російській імперії потрібно було більше ніж 460 старших нотаріусів.

Викладені аргументи в сукупності призвели до того, що ст. 42 Положення в остаточній редакції стала виглядати так: «Нотаріальний архів під завідуванням старшого нотаріуса засновується при кожному окружному суді для зберігання кріпосних, заборонних і дозвільних книг, а також книг, реєстрів, актів, документів, печаток нотаріусів та осіб, які їх заміщають» [3, с. 87–88].

Завідування нотаріальною частиною в столичних, губернських, повітових містах і повітах було доручено молодшим нотаріусам. Вони значилися у відомстві тих окружних судів, в окрузі яких було визначено місцезнаходження їхньої контори. Відповідно, нотаріус мав право виконувати нотаріальні дії у своїй нотаріальній конторі, у тих повітах, на територію яких поширювалася підсудність окружного суду. Угоди, укладені за межами округу, визнавалися недійсними [16, с. 159].

За законом, молодші нотаріуси вчиняли такі дії: засвідчували в явочному порядку домашні акти; здійснювали протести векселів, заставні та морські протести; засвідчували правильність копій документів і правильність підписів на домашніх документах; приймали на зберігання документи; видавали різного роду документи, виписки, копії, довідки тощо [22, с. 13].

Окружні суди мали право контролю й ревізії діяльності нотаріусів і функціонування їхньої

нотаріальної контори. Відповідальність нотаріусів була такою самою, як і працівників суду. Однак судові органи вважали нотаріальну діяльність скоріше комерційною, ніж державною. Судді-ревізори не вистачало часу вникати в нотаріальну діяльність та оцінювати нотаріальні акти на предмет їх законності, тому що вони були надмірно зайняті розглядом судових справ в окружних судах [14, с. 7].

Висновки. Підводячи певні підсумки зазначеного, варто сказати, що законодавство Російської імперії прямо підкреслювало підпорядкованість

нотаріату суду, залежність нотаріусів від суддів. Утворення нотаріальних контор, запровадження нотаріальних архівів і посад старших і молодших нотаріусів позитивно позначилися на стані нотаріальної справи Російської імперії. Структура і штати нотаріальних установ були приведені у відповідність до чинних норм Судових статутів і Положення про нотаріальну частину 1866 р. Дослідження кількості нотаріусів і нотаріальних контор у деяких губерніях Російської імперії та України дає змогу зробити висновок, що штат нотаріальних контор переважно був заповнений повністю.

Список літератури:

1. Актова книга вчинення нотаріальних дій з майном, яке не відноситься до нерухомого, 1913 р. *Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО)*. Ф. 143. Оп. 1. Спр. 130. 11 арк.
2. Актова книга запису вчинених нотаріальних дій з нерухомим майном (непарні номери). Частина II. 1904 р. *ДАМО*. Ф. 143. Спр. 62. Оп. 1. 33 арк.
3. Актовая книга для актов на недвижимое имущество нотариуса Я.Б. Эпштейна, 1891–1892 гг. *ДАМО*. Ф. 426. Спр. 1. Оп. 1. 23 арк.
4. Актовая книга для актов на недвижимое имущество нотариуса Я. Б. Эпштейна, 1896–1897 гг. *ДАМО*. Ф. 426. Спр. 2. Оп. 1. 19 арк.
5. Актовая книга записей (актов) на недвижимые имущества, часть I. *Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО)*. Ф. 501. Спр. 1. Оп. 1. 37 арк.
6. Актовая книга записей на недвижимые имущества (часть II). *ДАДО*. Ф. 501. Спр. 1. Оп. 1. 37 арк. 74 арк.
7. Актовая книга новогорьковского нотариуса Николая Гиржева для актов на недвижимое имущество. *Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО)*. Ф. 212. Спр. 4. Оп. 1. 56 арк.
8. Алфавит вознесенского нотариуса Ф.О. Кривицкого, 1912 р. *ДАМО*. Спр. 12. Оп. 1. 67 арк.
9. Алфавитный указатель Александрийского нотариуса С. Соловьева. *ДАКО*. Ф. 208. Спр. 1. Оп. 1. 100 арк.
10. Алфавитный указатель к реестру актов, 1870–1871 гг. *ДАМО*. Спр. 1. Оп. 1. 68 арк.
11. Алфавит нотариуса Павлова, 1898–1899 гг. *ДАКО*. Спр. 1. Оп. 1. 109 арк.
12. Алфавитный перелік, 1893 р. *ДАКО*. Ф. 223. Оп. 1. Спр. 1. 144 арк.
13. Дело по вопросу о доставлении старшими нотариусами Уездными предводительных Дворянства кратких сведений. *Центральный державный историчный архив Украины, м. Київ (далі – ЦДІАК України)*. Ф. 442. Спр. 122. Оп. 693. 8 арк.
14. Дополнительный реестр Николаевского нотариуса В.И. Штулькерца на 1901 год. *ДАМО*. Ф. 152. Спр. 2. Оп. 1. 100 арк.
15. Книга для актов, не относящихся до недвижимых имуществ, 1903 р. *ДАМО*. Ф. 150. Спр. 26. 11 арк.
16. Книга записи духовных завещаний, 1902 р. *ДАМО*. Ф. 406. Спр. 2. Оп. 1. 26 арк.
17. Книга обліку зібраних коштів, 1895 р. *ДАКО*. Ф. 223. Спр. 22. Оп. 1. 148 арк.
18. Наряды для циркуляров и других распоряжений за 1916 год. *ДАДО*. Ф. 560. Спр. 2. Оп. 1. 8 арк.
19. По отношению Министерства Юстиции о сообщении соображений части нотариусов... *ЦДІАК України*. Ф. 442. Спр. 330. Оп. 517. 92 арк.
20. Реестр Александрийского нотариуса Г. Лутковского. *ДАКО*. Ф. 209. Спр. 1. Оп. 1. 265 арк.
21. Реестр нотариуса Главацкого. *ДАКО*. Ф. 211. Спр. 1. Оп. 1. 254 арк.
22. Спр. 11. Реестр Будковского Еразма Львовича, 1913 р. *ДАМО*. Ф. 151. Спр. 11. Оп. 3. 200 арк.
23. Спр. 15. Актовая книга, 1902 р. *ДАКО*. Ф. 212. Спр. 15. Оп. 1. 20 арк.

Shevchenko N.V. HISTORY OF ESTABLISHMENT AND ACTIVITY OF NOTARY OFFICES IN THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY – AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY IN UKRAINE

The development of notaries and the establishment of notarial institutions is an important and topical issue that arose in the second half of the nineteenth century. The article considers the history of the formation of notary offices in Ukraine. The peculiarities of the activity and functioning of notary offices in the second half of

the XIX century are highlighted. Through a comprehensive analysis of the Regulations on the notarial part of April 14, 1866, analyzed the functions of notary offices, their importance and role in the activities of notaries. Emphasis was placed on the need for the emergence of notary offices and legislation that would regulate their activities in Ukraine in the second half of the nineteenth century.

The number of notaries and notary offices was strictly regulated and depended on a number of circumstances: first, the population of the area was taken into account; secondly, special circumstances (according to Article 4 of the Regulations). It was determined that in order to open a notary office, a notary had to make a considerable deposit. It was also stipulated that each office had to have several typewriters, a cash register and a safe, a copy press, notarial books, forms, stamps, a complete collection of laws and orders of the district court. One of the requirements for the functioning of a notary office was the need to have sets of professional legal publications in the office. The office's working day schedule was strictly agreed with the district court. During the study, it was found that the activities of notaries were strictly controlled by district courts.

Based on archival data, the number of notary offices is indicated and the main cities in which they were located are determined. The influence and interrelation of the activities of notary offices and notarial archives are shown.

Key words: *notary, notary office, court, regulations, notarial archive.*

Щербина С.І.

Черкаський державний бізнес-коледж

Красюк В.Л.

Черкаський державний бізнес-коледж

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ ЯК ТВОРЕЦЬ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ ТА ЙОГО «ХУТІРСЬКА» ФІЛОСОФІЯ

В останні роки для популяризації постаті П. Куліша як філософа, письменника, громадянина зроблено багато як в Україні, так і за кордоном. Творчий доробок його об'єктивно аналізується й поціновується. У публікаціях П. Куліш порушив низку проблем, актуальних для сьогодення. Погляди цього інтелектуала активно впливають на сучасну гуманітарну політику в Україні. Його державницькі ідеї відкинули негативне сприйняття націоналізму як агресивної ідеології. Вони започаткували концепції, які лягають в основу творення незалежної держави. Велике значення мають його історичні розвідки, особливо про період козаччини. Ці праці є джерелом для вивчення історії та пам'яток культури українського народу.

Європейським виміром творчості П. Куліша є його перекладацька діяльність. Багато зроблено П. Кулішем для становлення фольклористики як науки. Його дослідження та глибоке вивчення усної народної творчості лягли в основу художніх творів, зокрема першого роману з історії українського народу «Чорна рада». В умовах наступу російського шовінізму й заборон української мови його кулішівка послугувала збереженню мовної ідентичності й культурних традицій українців. І хоч його «хутірська філософія» передбачала аполітичність, П. Куліш завжди був активним громадським діячем, який довів своїм прикладом, що культурницька робота допомагає формуванню національних і державницьких ідей. Не треба забувати, що П. Куліш був історичним синтезатором між Сходом і Заходом України. Він спробував поєднати літературні стилі цих двох регіонів і витворити один для української літературної мови. У 60-х роках XIX ст. зближення Галичини й Наддніпрянщини відбувалися завдяки зусиллям П. Куліша, потім М. Драгоманова, а далі М. Грушевського. Але П. Куліш – перша та ідеальна постать, що зуміла реалізувати ідею зближення цих двох регіонів через літературу. Стаття є спробою авторів додати нову й переосмислити вже опубліковану інформацію про невідому та недооцінену постать української історії П. Куліша, довести, що він був найінтелектуальнішою фігурою свого часу, духовна спадщина якого досі повною мірою не вишанована.

Ключові слова: «хутірська філософія», християнська мораль, романтизм, українознавство, фольклор, державницька ідея, українська література.

Постановка проблеми. У різні часи переважали тенденційні підходи до оцінки творчості П. Куліша, тому його праці мало популяризовані серед українського загалу, і стаття є спробою розширити сприйняття поглядів та ідей Куліша у сфері філософії, історії та літератури України. Також доцільно проаналізувати важливості внеску П. Куліша в державотворчі процеси України, значимості поглядів письменника для формування ідеології української держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творча спадщина П. Куліша вивчалася як його сучасниками, так і дослідниками в часи становлення та розвитку України як незалежної держави. Так, В. Вільчинський акцентує увагу в дослідженнях на філософські й українознавчі виміри твор-

чості письменника [1]. Сучасні вчені відводять П. Кулішу важливе місце в розробці проблеми формування української національної самосвідомості [9]. Життя і творчість цікавила таких відомих письменників, як І. Франко, І. Нечуй-Левицький, М. Хвильовий, Є. Маланюк [5]. Літературознавчий характер мають дослідження М. Жулинського, М. Олійника, В. Івашківа [6].

На тлі українського національного відродження XIX ст. П. Куліш оприлюднив серію статей історіософського та державотворчого характеру. Серед перших, хто усвідомив погляди П. Куліша, були його сучасники: Т. Шевченко, М. Максимович, І. Пулюй, М. Драгоманов [4]. У радянські часи вивчення творчості П. Куліша з ідеологічних міркувань припиняється, про нього згадують дуже коротко

в енциклопедичній літературі. У 80–90 роках ХХ ст. відроджуються забуті імена українських культурних діячів, про П. Куліша з'являються науково-критичні статті [12].

Наступний період вивчення творчості П. Куліша пов'язаний із добою незалежності України, тоді активізувалося дослідження спадщини П. Куліша дотично до історії, філософії, українознавства та літературознавства. Саме в цей час вийшло друком чимало розвідок про інтегровані П. Кулішем погляди на місце українців та України в європейському просторі [2].

Вагомий внесок у популяризацію творчості П. Куліша зробила українська діаспора. Український історик першої чверті ХХ ст. Д. Дорошенко в розвідці 1918 року «Пантелеймон Куліш» указує, що провідну роль у формуванні державницьких поглядів Куліша мав період із 1864 по 1867 роки. У цей час письменник перебував у Польщі, активно працював у польських архівах, що стало поштовхом до появи в історичній доктрині П. Куліша твердження про руйнівну роль козацької стихії.

Д. Чижевський, досліджуючи діяльність Куліша в період його участі в Кирило-Мефодіївському братстві, зазначає, що він зумів поєднати у творчості націоналізм із християнством на романтичному принципі. С. Томашівський доводить, що П. Куліш не зумів створити концепцію державницького ідеалу України, а Є. Маланюк визнавав, що «діяльність П. Куліша» була державницька [11].

У 90-ті роки ХХ ст. – поч. ХХІ ст. українські дослідники активніше вивчають різні аспекти творчості П. Куліша. Зокрема, О. Копиленко, І. Огородник, С. Гелей, Є. Нахлік звернули увагу на погляди П. Куліша як речника української ідеї, який окреслив корені української державності, і виклали своє бачення того, чому Куліш відмовився від політичної діяльності й зосередився на культурницькій роботі [7]. Доведено, що П. Куліш подав своє трактування нової політизованої історії. В. Крисаченко в редактованій ним хрестоматії «Українознавство» подає П. Куліша передовсім як одного з фундаторів Кирило-Мефодіївського братства, який працював над ідеологією цієї організації.

У ХХІ ст. відчутно підвищився інтерес до П. Куліша як філософа. В українознавчому контексті розглядається письменницький доробок П. Куліша. Науковці П. Кононенко й Т. Кононенко стверджують, що роман «Чорна рада» присвячений передусім процесам і проблемам еволюції української нації та державності.

Постановка завдання. Мета статті – дослідження й висвітлення внеску П. Куліша у формування ідеології української держави, розкриття особливостей його підходу до висвітлення цих поглядів у філософічних, історичних і літературних працях та обґрунтування його «хутірської філософії».

Виклад основного матеріалу. У 2019 році святкували 200-річчя П.О. Куліша. Українська культурна спільнота відгукнулася на цю подію конференціями та новими дослідженнями його творчості. Письменник ще з радянських часів не вписувався до літературних канонів, бо з нього неможливо було зробити революціонера-демократа, як це вийшло з Т. Шевченком та І. Франком. П. Куліш не потрапив і в діаспорний канон, і лише окремі дослідники (Ю. Луцький, Д. Чижевський, Є. Маланюк, Ю. Лавриненко) змогли оцінити його інтелектуальний потенціал. Націоналістична група української діаспори не сприйняла письменника за ідеї «воссоєдинения с Россией» [1, с. 101]. Але треба розуміти, що українська культура формувалася під впливом ідей і поглядів П. Куліша: його граматики, що лягла в основу українського правопису, перекладена українською мовою Біблія, перший історичний роман в українській літературі «Чорна рада». Його роман – це чи найперша спроба в ХІХ ст. показати не тільки героїчний ореол козацтва, а і його як руйнівну стихію для української культури та державності. У цьому сенсі він виявився історичним провидцем, коли з часу смерті П. Куліша пройде 20 років, настане 1917 рік із його хаосом у політичному житті, безпорядками, убивствами цивільного населення, розгулом народної стихії.

П. Куліш був неоднозначним у політичних поглядах і світобаченні, його звинуватили в русо- та полонофільстві, але його візія, що залишалася незмінною, – це європейська орієнтація України. І до цього додається український націоналізм, про що свідчать висловлювання письменника. Так, він у 1864 році закидав М. Костомарову: «Чому Ви кажете, що Ви не українець, коли Ваша мама була українкою, тому ми даємо Вам право на наше громадянство» [9, с. 225].

П. Куліш – це один із діячів Великої Наддніпрянської трійці: М. Костомаров, Т. Шевченко й П. Куліш. Ці троє в 40–80-х роках ХІХ ст. визначали рівень українського мислення та науки, були творцями модерної нової української нації. П. Куліш – це постать ренесансного типу, яка займалася всіма видами наукової діяльності. У ХІХ ст., коли зароджувалися паростки

національної свідомості, треба було одночасно займатися всім: фольклористикою, мовою, історією, видавничою справою. У П. Куліша це все вийшло, його творча спадщина нараховує близько 40 томів. На жаль, у незалежній державі спромоглися видати лише 2-томний його доробок.

П. Куліш перший серед істориків, хто почав писати історію свого народу не російською, а українською мовою. Існувала «История Малороссии» М. Маркевича та «История малой России» Бантиша-Каменського, писані російською, а П. Куліш пише українською перші свої історичні нариси «Виговщина» і «Хмельниччина» й на деякий час відходить від теми селянсько-козацьких повстань. Повернеться він до неї, видавши в Галичині наукову розвідку про початки селянсько-козацьких повстань із 90-х років XVI ст. Історичними публікаціями П. Куліш ставить себе в один ряд із талановитими істориками XIX ст., зокрема В. Антоновичем та М. Костомаровим. Але для пересічних українців П. Куліш не стоїть в одному ряду з Т. Шевченком, М. Грушевським, І. Франком, а шкільний курс української історії не робив акцент на тому, що Пантелеймон Олександрович фактично перший, хто почав вживати назву «Україна» не в означенні території чи населення, а як культурно-політичну проекцію майбутнього.

Державницькі ідеї П. Куліша формуються під впливом його соратників по Кирило-Мефодіївському братству та громадівському руху. Кирило-Мефодіївське братство започаткувало перехід від дворянсько-шляхетського просвітницького періоду до національно-визвольного. Вони доходять думки об'єднатися навколо ідеї слов'янської федерації. Яскравими представниками цієї генерації стали М. Костомаров, П. Куліш і Т. Шевченко. У їхніх біографіях відобразилися риси нових українських патріотів. На відміну від своїх попередників – представників козацької старшини, усі троє були з простих родин: П. Куліш – із сім'ї вільних селян, мати Костомарова була кріпачкою, а Т. Шевченко до 24 років перебував у кріпацькому стані. Та, попри своє походження, усі вони були інтелектуалами й залишили слід у науковому та культурному житті України.

Після ліквідації Кирило-Мефодіївського братства П. Куліш змінює свою історичну концепцію й відходить від ідей, висловлених в одному з програмних документів братчиків – «Книзі буття українського народу». Він відкидає романтичний погляд на козаків як героїв українського народу, доводить руйнівну силу козаччини, чим викликає невдоволення своїх сучасників. П. Куліш перший

серед інтелектуальної еліти XIX ст. відійшов від романтичних поглядів на особливу місію українського народу й почав надавати великого значення соціальним аспектам у розвитку української державності [1, с. 133].

На рубежі 50–60 років XIX ст. П. Куліш входить до редколегії українського літературно-мистецького щомісячника «Основа». Журнал активно захищав українську справу від цькування російських, єврейських і польських шовіністів, закликав українську інтелігенцію займатися культурно-просвітницькою роботою. Українською мовою в журналі друкувалися твори Т. Шевченка, М. Вовчок, Л. Глібова, С. Руданського та ін. Ідея видання журналу належить українській громаді, що створена була діячами Кирило-Мефодіївського братства в Петербурзі в 1859 році. Редагуючи «Основу», П. Куліш отримав можливість друкувати там свої історичні розвідки та популяризувати державницькі погляди. Т. Шевченко дав таку оцінку цим статтям: «Куліш – перший цілісно висвітлив образ України» [9, с. 63].

Державницькі погляди П. Куліша як послідовного прихильника національної ідеї тісно пов'язувалися з проблемами розвитку і становлення української літератури. Для цього він приклав свій талант і вів активну громадську діяльність. Маючи власну думку, не завжди суголосну з попередниками та сучасниками, він слідом за Т. Шевченком значну роль відводив літературі в поширенні визвольних ідей та у формуванні нації, висловлював упевненість у тому, що це є вимогою часу й відповідає прагненням народу. Літературний внесок П. Куліша в розбудову української літератури цікавий, вагомий, цінний і незаперечний. По-різному поцінований, дуже часто критикований, фальшований і навіть забронений, він є тим великим художником слова, чия творчість формувалася в період національно-визвольного руху в середині та другій половині XIX ст. У творах П. Куліша втілені не тільки ідеї, а насамперед результати пізнання життя, які стали художнім узагальненням дійсності. Служити літературі для митця означало служити суспільству, народу, відтворювати істину, історичну правду. Ідея України є визначальною у творчості письменника.

Розпочинав літературну творчість П. Куліш як романтик. «Втім романтичні інтенції хоч і домінували в працях раннього П. Куліша, проте становили лише один шар із тих багатоманітних інтелектуальних, культурних і психологічних пластів, що формували неповторний візерунок його стилю

мислення» [15, с. 463]. Осмислення історичної минувшини, ролі козаччини та поетизація її героїки в 50–60-ті роки XIX ст. у П. Куліша були дещо своєрідними, хоча вкладалися в межі народницько-романтичної парадигми. Ревізія поглядів П. Куліша, що сталася в 1870 роках, стосовно козацтва, яке він характеризує як розбійницьке збіговисько, яке неспроможне творити українську державу й українську культуру, до кінця не вивчена дослідниками, хоча потужно заявлена спроба осмислення феномена П. Куліша залишається актуальною сьогодні. «Утім, видається, що П. Куліш-романтик, культурник-консерватор і zarazом просвітник-учитель перебував у пошуках цього «золотого співвідношення» інтелектуальних, культурних та аксіологічних компонентів свого світобачення до кінця життя», – резюмує в дослідженні «Історичне письмо Куліша» О. Ясь [15, с. 517].

Свої суперечливі погляди на роль козацтва як великої звияжної сили, так і необдуманого бунтарства П. Куліш передає передусім у романі «Чорна рада». Задум написати твір про історичне минуле народу зародився ще в 1843 році. Наступні роки сприяли роботі, бо це був час товаришування із Шевченком, Костомаровим, починало діяти Кирило-Мефодіївське братство. «В Києве начал я писать на языке Пушкина, а в Петербурге написал на языке Шевченко», – писав автор [8, с. 73]. Але події 1847 року, коли царський уряд розправився з активними членами братства, зокрема й із Кулішем, не дали змоги завершити роботу. Роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року» було надруковано в 1857 році в українському та російськомовному варіантах.

Події, висвітлені в романі, розкривають процеси, які відбувалися в період Руїни (1657–1676), після гетьманування Б. Хмельницького. Це був час розбрату, небажання об'єднатися, непорозуміння і протиріч між старшиною, козацтвом і селянами. Руйнація та хаос призвели до того, що Москва й Польща вміло скористалися невизначеністю українців. За гетьманську булаву борються Пушкар, Брюховецький, Сомко, Тетерю підтримують поляки. «Ці періоди, – за висловленням Л. Лук'яненка, – щедро наповнені героїчними сторінками боротьби за українство, але разом із тим є періодами поступового послаблення патріотизму української верстви й переходу її в лоно московської культури» [10, с. 161].

Головна проблема, яку розглядає П. Куліш, – проблема єдності українців. «Зовсім інша була б річ якби ми єдиними устами і єдиним серцем тру-

дилися над пробудженням суспільно національної свідомості України», – про це мріяв великий історик і письменник. Ці думки мислителя увіковічені в надгробному написі на могилі П.О. Куліша

Саме П. Куліш у романі так глибоко аналізує й тонко показує внутрішній розбрат – головний гріх українців. Він правдиво передає національний менталітет і характер народу, показуючи представників різних прошарків суспільства. Серед героїв твору виділяються ті, яким властиві риси патріотизму, працелюбства, релігійності, побратимства, уболівання за долю рідної землі. Такі риси втілюють наказний гетьман Яків Сомко, Василь Невольник, старий полковник-священик Шрам і його син Петро, химерний запорожець Кирило Тур. Носієм кращих традицій Запорозької Січі є «січовий дід» Пугач. На «чорній раді» він підтримує кошового Запорозької Січі Івана Брюховецького, але, коли той як гетьман почав відступати від традицій козацтва й виявляти зневагу до демократичних уставів, пориває з ним. Поряд із героями, налаштованими на шаблю і плуг, єдність і відбудову України, П. Куліш показує і представників, схильних до руйнації, зрадництва, непримирності. Таким є багатий Гвинтовка, який вміє пристосуватися, підтримати кого треба.

У супереч Т. Шевченку, який високо підносив роль козацтва в українській історії, П. Куліш, віддаючи шану її кращим представникам, привертає увагу й до негативних проявів козацької вольниці, непокори, протистояння між шляхетним городовим козацтвом і низовим запорозьким. Саме останнє й привело до влади «сучасного популіста» І. Брюховецького.

Твір «Чорна рада» дійшов до нас у період незалежності. Українська класика сучасна й досить повчальна. Багатий досвід наших предків повинен навчити нас уникати помилок, адже не завжди бунтарський дух і неприйняття диктаторства – це перевага, іноді, як стверджує П. Куліш, це проблема. П. Куліш романом сказав гірку правду про тих, від кого залежить порядок у державі, переконав, що без єдності немає нації.

У відгуках сучасників автора – Т. Шевченка, М. Костомарова – доробок отримав високу оцінку. І. Франко назвав роман «найкращим твором історичної прози в українській літературі» [5, с. 50]. Дійсно, роман став настільною книгою не для одного покоління українців, він є корисним у вивченні історичного минулого та передбаченні проблем майбутнього.

П. Куліш захоплювався європейською консервативною духовною традицією, що постала на

рубежі XVIII–XIX ст. Основоположні принципи консерватизму в Європі формувалися під впливом романтизму, яким переймався й П. Куліш на початковому етапі своєї творчості. Поїздивши по Європі, він не став захоплюватися чужинством, приніс українцям вишукані переклади Шекспіра й у кінці літ знайшов прихисток на своєму хуторі, повністю умиротвореним у злагоді з українською природою та українською традицією. Пізніше цю філософію висміють Ю. Липа, Д. Донцов, які будуть стверджувати, що сховок у хуторі не дасть ніякої свободи (зовнішньої). В умовах XIX ст. в місті, яке стало однозначно антиукраїнським, П. Кулішу важко було реалізувати себе як націоналіста. У містах, які завжди вважалися центрами культурного й наукового життя у світі, в підросійській Україні вони були лише на третину з етнічних українців і то часто повністю зросійщених. А всі інші – росіяни, євреї – послугоувалися російською мовою, що робило її домінуючою в побуті і стало підґрунтям для поширення ідей російського шовінізму. Галицьке місто теж не стало для П. Куліша місцем комфорту, йому не подобалося засилля серед західноукраїнської інтелігенції церковників. П. Куліш там, на хуторі, знайшов своє джерело енергії.

Для П. Куліша хутір залишався притаманною Україні адміністративно-територіальною одиницею, традиційним елементом культурного й соціального життя, що й у XIX ст. зберігав свої особливості. На переконання П. Куліша, людині хутора притаманні істинні християнські цінності: любові, правди, краси, істини, свободи тощо [1, с. 135]. Істинне життя з християнською мораллю, не зіпсоване цивілізацією, є тільки життя людини-хуторянина. Люди ремесла, торгівлі чи промислів не зрозуміють його філософії, бо живуть лише меркантильними міркуваннями. Він упевнений, що його філософія виражає народне життя, яке відбивається в доброчесності, звичаєвості, мудрості. Це своїм корінням сягає Святого Письма, а слово Боже, яке хуторянин чує в церкві, «втілюється в нього самими лише явищами природи, які він любить несвідомо, як немовля свою годувальницю» [1, с. 176].

Його ідеї, філософські, соціокультурні, періоду 70–80-х років XIX ст., за власним висловом П. Куліша, отримують назву «хутірної філософії» й будуть озвучені у творах «Хутір», «Хутірна поезія».

Він висував у «хутірській філософії» ідею реформування українського суспільства на основі

збереження традиційних цінностей і політичних інституцій. П. Куліш розглядає українське суспільство за аналогією із живим організмом. Погляди П. Куліша, як і європейських консерваторів, будуються на християнських приписах: людина за своєю природою може чинити зло, а тому суспільство повинно мати інституції, які виконують функції стимулювання та виховання.

Отже, хутірська філософія, яка має показати, якою мірою спосіб освіченості розуму й серця (на основі світу природи та народного життя) «достатній для того, аби зробити з людини мудру та добродішну особу» [1, с. 179].

У філософській творчості він висвітлював сутність української людини й місце свого народу в європейській історії та культурі.

Знову потрібно звернутися до настанови Є. Маланюка, який у статті «В Кулішеву річницю» (1947) звертає увагу на те неповторне й корисне, що зробив письменник для рідного народу, його культури, мови, літератури. «Варто придивитися, скільки творчих починів залишив нам Куліш у спадщину, скільки починів з телескопічною майже перспективою. А скільки глибоких думок розкидано в його не конче систематичних (тим більше – систематизованих нащадками) писаннях з різних ділянок і на різні теми, думок, улятих часом у справжню бронзу, що витримає віки («серед скарбів землі – золота гола» або «над серце в мене висоти нема»), думок, що кидають яскраве світло в найтьмяніші закутки націопсихології чи націоісторіософії» [11, с. 31].

Висновки. П. Куліш як людина енциклопедичних знань, митець, активний учасник громадського руху та Кирило-Мефодіївського братства в наукових і літературних працях приділяв неабияку увагу проблемі становлення української нації. Його українознавча спадщина пронизана ідеєю України, проблемами державотворення. Маючи демократичне розуміння історії, він пропагує «хутірську філософію» як форму нестандартного підходу до самобутнього розвитку українського народу, а авторські судження стосовно доби козаччини, утілені в першому історичному романі українською мовою, мають не тільки пізнавальне значення, а і є актуальними в наш час для осмислення його ролі у формуванні ідеології української держави. Подальші дослідження лежать у площині вивчення внеску Пантелеймона Куліша в духовну скарбницю українського народу та його роль у становленні діалогу культур і літератур.

Список літератури:

1. Вільчинський Ю. Розвиток філософської думки в Україні. Київ : КНЕУ, 2014. 327с.
2. Войцехівська І. Пантелеймон Куліш. *Пам'ять століть*. 2006. № 6. С. 138–140.
3. Дорошенко Д. Пантелеймон Куліш. Життя Куліша і його літературно-громадська праця. Київ ; Ляйпціг : Українська накладня, 1918. 207с.
4. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. Київ : Наукова думка, 1970. Т. 2. 432 с.
5. І. Франко. Передмова [о видання: Уільям Шекспір. Гамлет, принц датський]. *Франко І. Зібрання творів* : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1981. Т. 32. 518 с.
6. Івашків В. Український фольклор у записах і дослідженнях Куліша (1840-ві роки). Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин філософ, громадянин. *Український культурологічний альманах. Хроніка. 2000*. Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. 536 с.
7. Копиленко О. Українська ідея: перші речники / Інститут національних відносин і політології НАН України. Київ, 1994. 183 с.
8. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Київ, 2005. Т. 1 : 1841–1850. 648 с.
9. Лазарева В. Державотворчі погляди П. Куліша як об'єкт наукового дослідження. *Українознавство*. 2013. № 2. С. 62–66.
10. Лук'яненко Л. Національна ідея і національна воля. Київ, 2006, 288 с.
11. Маланюк Є.В. Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин: український культурологічний альманах. Київ : Фенікс, 2009. 536 с.
12. Сарбей В. Національне відродження України. Київ : Альтернатива, 1999. Т. 9. 335 с.
13. Семененко В. Історія України: прихована правда. Київ : Видавничий дім «Школа», 2009.
14. Федорук О. Післямова. Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. *Український культурологічний альманах. Хроніка. 2000*. Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. 536 с.
15. Ясь О. Історичне письмо Куліша. Пантелеймон Куліш: письменник, філософ, громадянин. *Український культурологічний альманах. Хроніка. 2000*. Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. 536 с.

Shcherbyna S.I., Krasnyuk V.L. PANTELEIMON KULISH AS THE CREATOR OF THE MODERN UKRAINIAN NATION AND HIS “KHUTIRSKA” PHILOSOPHY

In recent years, much has been done in Ukraine and abroad to popularize the figure of Kulish as a philosopher, writer, and citizen. His creative work is objectively analyzed and appreciated. In his publications P.O. Kulish raised a number of relevant issues. The views of this intellectual personality have an active influence on modern humanitarian policy in Ukraine. His state ideas rejected the negative perception of nationalism as an aggressive ideology. They introduced the concepts that underlie the creation of an independent state. Of great importance are his historical explorations, especially about the Cossack period. These works are a source for studying the history and cultural monuments of the Ukrainian people.

The European dimension of Kulish's work is his translation activity. Much has been done by P. Kulish for the formation of folklore as a science. His research and profound study of oral folk art formed the basis of works of art, including the first novel on the history of the Ukrainian people “Black Council”. In the conditions of the onset of Russian chauvinism and the prohibition of the Ukrainian language, his “Kulishivka” served to preserve the linguistic identity and cultural traditions of Ukrainians. And although his “farm philosophy” presupposed apoliticalism, P. Kulish was always an active public figure, who proved by his example that cultural work helps to form national and state ideas. We must not forget that Kulish was a historical synthesizer between the East and West of Ukraine. He tried to combine the literary styles of these two regions and create one for the Ukrainian literary language. In the 60's of the XIX century the rapprochement of Galicia and the Dnieper region took place thanks to the efforts of P. Kulish, then M. Drahomanov, and then M. Hrushevsky. But Kulish is the first and ideal figure who managed to realize the idea of rapprochement of these two regions through literature. The article is an attempt by the authors to add new and rethink already published information about the ambiguous and underestimated figure of P. Kulish's Ukrainian history, to prove that he was the most intellectual figure of his time, whose spiritual heritage is still not fully respected.

Key words: “farm philosophy”, Christian morality, romanticism, Ukrainian studies, folklore, state idea, Ukrainian literature.

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(479.24)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.19>

Алиева Н.В.

Нахичеванское отделение Национальной академии наук Азербайджана

НАХИЧЕВАНСКАЯ ПОЛИТИКА ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ИСТОРИЧЕСКУЮ ГЕОГРАФИЮ РЕГИОНА (1918–1921 ГОДЫ)

У статті досліджується політична ситуація у Нахичевані, яка була невід'ємною частиною Азербайджану в 1918–1921 роках, розглядаються стратегічні питання та вплив таких питань на історичну географію регіону. У результаті проведених досліджень з'ясувалося, що в цей період такі країни, як Росія, Англія, США та Османська імперія мали великий інтерес та вплив у цих регіонах. Як наслідок, на території Нахичевані створено Аразо-Тюркську Республіку, центром якої був Нахичевань, а в наступні періоди утворено Нахичеванське генерал-губернаторство. Англійці прибули на ці території відповідно до Мудроського перемир'я і наслідували свою власну систему управління. Незабаром після їх відходу на цих землях оселилися американці і протягом певного періоду часу створили американське генерал-губернаторство. Згадані території були вивчені в статті з історико-географічної точки зору. У статті також досліджується територія Нахичевані після Батумської, Московської та Карської угод з історико-географічного погляду. Так, згідно з Батумським договором, підписаним у червні 1918 року, деякі території Нахичеванського регіону ввійшли до складу Османської держави, які також були задіяні в дослідженні, а лінія кордону була чітко позначена. Крім того, в статті зазначається, що територія Нахичевані була чітко позначена за Московським і Карським договорами. У договорах зазначено, що Нахичевань є автономною територією під егідою Азербайджану за умови, що Азербайджан не піде на поступки під цей протекторат будь-якій третій країні. Аналіз військових і політичних процесів, що відбувалися в 1918–1921 роках, свідчить про те, що події, які відбувалися в цей період, безпосередньо впливали на історичну географію Нахичеванського краю. Араратська Республіка (Вірменія), що проголосила незалежність після Першої світової війни та розпаду Російської імперії, висунула претензії на Нахичевань як невід'ємну частину Азербайджану, прагнучи здійснювати як військово-терористичну, так і дипломатично-політичну діяльність для захоплення цього регіону. Природно, що значну роль у посиленні домагань на Нахичевань відіграли зовнішні сили, зокрема англійці, які розглядали вірмен як засіб для входження в Кавказький регіон. Аналіз показує, що уявлення про межі та адміністративний поділ Нахичеванського краю в період британського, а в наступний період американського контролю в регіоні були неточними. Так, під час правління Азербайджанської Демократичної Республіки та Аразо-Турецької Республіки уточнено межі Нахичеванського краю. Саме внаслідок такої боротьби багато в чому визначилися межі нинішньої Автономної Республіки Нахичеванської. Таким чином, «Питання Нахичевані» знайшло справедливе рішення відповідно до історичних та етнокультурних реалій.

Ключові слова: Нахичевань, Карський, Московський, Батумський, історична географія, територія, повіт.

Актуальность темы. 1918–1921 годы охватывают очень сложный период для истории Азербайджана. Страны Антанты также имели большие претензии к этим землям. В течение периода, включенного в исследование, многие области исторического Нахичеванского региона изменились в результате поддержки или

влияния этих государств, что является одним из вопросов, повышающих актуальность темы. Следует отметить, что в историографии советского периода в трудах, в которых охватывалась эта проблема, часто продолжалось наблюдение необъективного подхода. Рассмотрение всех трех тем с историко-географической точки

зрения является одним из вопросов, вытекающих из ее актуальности.

Степень обработки. Что касается уровня обработки статьи, то до нас многие исследователи затрагивали этот вопрос. Однако почти все статьи, включенные в исследование, были рассмотрены с исторической точки зрения. В отличие от других исследователей мы подошли к проблеме с историко-географической точки зрения.

Методология. Во время написания статьи использовались специфические методы исторического исследования: сравнение, хронология, классификация, критический анализ.

Введение. Азербайджанская Демократическая республика вела борьбу за сохранение территориальной целостности и суверенитета страны в очень сложных условиях, используя все возможности для решения судьбоносных вопросов. Для решения таких вопросов 4 июня 1918 года был подписан Батумский договор о перемирии между Османской империей и Азербайджанской Демократической Республикой. Это был первый договор Азербайджанской Демократической Республики, заключенный с каким-либо иностранным государством. Во второй статье Батумского договора была определена граница между Азербайджаном, Грузией и Арменией [1, с. 437–438]. Согласно Батумскому договору Азербайджан также понес территориальные потери. По договору Нахичеванский уезд был передан Османскому государству, за исключением Шарурской части Шарур-Даралаязского уезда и Ордубада. Кроме того, в состав Османской Турции вошли регионы Гамарли, Улуханлы, Ведибасар Иреванского уезда [7, с. 85].

Академика И. Гаджиев более подробно и точно затронул условия Батумского договора. Он пишет: «Турция потребовала ряд новых территорий и привилегий в обмен на жертвы, которые она понесла на поле военных действий. В эти требования входили Ахиский и Ахалкалакский уезды Тифлисской губернии, Александропольский (Гюмри) и Сурмалинский уезды Иреванской губернии, Сардарабадская часть Эчмиадзинского уезда, Камарлинская (Гарнибасар), Улуханская (Зангибасар) и Ведибасарская области, составляющие южную и юго-западную части Иреванского уезда, Шарурская часть Шарур-Даралаязского уезда и Нахчыванский уезд, за исключением Ордубада, а также железная дорога Карс-Александрополь-Джульфа. Кроме того, во время войны с Англией Турции должно было быть предоставлено право использовать всю железнодорожную сеть Южного Кавказа» [4, с. 33–41].

Османское государство начало оккупировать территории, приобретенные по Батумскому договору. 20 июля 1918 года Османская армия вторглась в Нахичевань. В ходе возникших беспорядков сломлено сопротивление армянских военных отрядов, которые воспользовались возможностью ворваться в регион и устроить кровавые расправы над местным населением. Так, в Нахичевани начал развеиваться турецкий флаг. Командующий 11-м полком Сюрея бек был назначен главой местного самоуправления Нахичевани. Через некоторое время его сменил Али Шефик бек. 15 августа 1918 года османский султан Мехмед Вахиддедин издал заявление народу Эвлий-и-Салесе, официально присоединив эти земли к Османской империи.

Историк В. Гафаров пишет, что 14 сентября того же года было принято решение о создании органов управления в регионе. Согласно этому решению в Карсе, Ардахане, Батуме и прилегающих территориях (к территориям, присоединившим к Османскому государству по Батумскому договору, относится и Нахичевань – *Н.А.*) была образована Батумская область, состоящая из Батумской и Карской санджаков [7, с. 87]. Нахичеванский уезд также входил в Батумскую область в составе Карского санджака.

В последующий период Нахичеванский край оставался подвластной Османской империи. Этот период продолжался вплоть до окончания Первой мировой войны. Несмотря на это, армянские дашнаки не отказывались от территориальных притязаний на Нахичевань. Так, летом 1918 года Андраник с бандитским отрядом из 800 человек напал на Нахичеванскую область, 7 августа того же года турецкий паша Казым Карабекир вступил в Нахичевань, чтобы помочь местному населению. Этим был положен конец произволу армяно-дашнакских сил на землях Нахичевани.

В конце Первой мировой войны между государствами Антанты 11 ноября 1918 года подписано Мудросское перемирие с Османским государством. По этому договору османские силы были вынуждены покинуть Нахичевань. Местные жители объявили о создании Аразо-Тюркской республики в ноябре 1918 года для защиты от армянской агрессии. **Нахичеванское генерал-губернаторство.** Очень интересно, что пока существовала Аразо-Тюркская республика, 28 февраля 1919 года по предложению М. Мирбагирова и главы Временного правительства Нахичевани Б. Нахичеванского, правительство Азербайджана учредило Нахичеванское генерал-губернаторство [5, с. 12]. Нахичеванское

генерал-губернаторство, созданное постановлением Правительства Азербайджанской Демократической Республики от 28 февраля 1919 года (в документах оно также называется «генерал-губернаторство Юго-Западного Азербайджана» – *Н.А.*) охватывал Нахичеванский, Ордубадский, Ведибасарский, Шарур-Даралаязский районы.

Член-корреспондент НАНА Г. Сафарли пишет: «Территория губернаторства с центром город Нахичевань, охватывала Нахичеванский, Ордубадский, Шарур-Даралаязский и Ведибасарский земли. Несмотря на свое недолгое существование, правительство Азербайджанской Демократической Республики объединило часть исторических земель Нахичевани в одном генерал-губернаторстве» [11, с. 28].

Бахрам Хан Нахичеванский был назначен генерал-губернатором, Керим Хан Иреванский – заместителем по военным вопросам, а Гаджи Мехди Багиров – по гражданским вопросам. Сложность политических условий, в первую очередь из-за провокационных действий дашнакского правительства Армении, неспособность высших должностных лиц вовремя прибыть в Нахичевань и приступить к исполнению своих обязанностей создавали серьезные трудности в работе генерал-губернаторства. Несмотря на все это, правительство Азербайджанской Демократической республики ни на минуту не допустило прекращения деятельности генерал-губернаторства. В августе 1919 года резиденция генерал-губернаторства, вынужденная на короткое время действовать в Ордубаде, была вновь перенесена в город Нахичевань. Нахичеванское генерал-губернаторство хотя и не могло в силу сложившихся в то время сложных условий более широко и эффективно действовать, но сыграло важную роль в защите региона от армянской агрессии, установлении и укреплении связей с правительством Азербайджанской Демократической Республики [9, с. 84]. Хотя в Нахичевани было создано генерал-губернаторство, подчиненное Азербайджанской Демократической Республике, регион был оккупирован англичанами еще в январе 1919 года. Объявив о передаче Нахичевани и Шарура под власть армянского правительства, англичане создали условия для осуществления армянами своей оккупационной политики. Хотя дашнаки при непосредственном содействии и участии английских офицеров в июне 1919 г. захватили часть Нахичевани, воинские части Нахичеванского Национального комитета, разгромив регулярное войско дашнаков, отбросили их за пределы Нахичевани. Власть на

местах находилась в руках Национального Совета [12, с. 33].

Во время пребывания англичан в Нахичевани, губернатор Лотн прибыл в Нахичевань и издал декларацию о границе, которую они определили в направлении Шарура. Соответственно, граница региона значительно расширилась, охватывая большую часть территории Веди. Границей с Арменией стало село Юва (позже переименованное армянами в Шаумян) недалеко от Гамарли. Между Садаракком и Юва была создана контролируемая британцами нейтральная зона, в которой ответственность была возложена на мусульман. Регион от Садарака до Ордубада должен был находиться под контролем Нахичевани. С одной стороны, британцы установили такую границу, чтобы предотвратить крупную войну между местным азербайджанским населением Нахичевани и армянами, с другой стороны, они взяли под свой контроль регион [2, с. 148].

Генерал-губернаторства Англии и США.

20 января 1919 года английская делегация с членами Национального совета провела совместное заседание. Турецкий историк Ибрагим Этхем Атнаур пишет, что на заседании был принят ряд решений. Если обратить внимание на содержание принятых решений, то становится очевидным, что многие из них были непосредственно связаны с определением и изменением границ Нахичеванского края. Таким образом, согласно второму пункту соглашения, «территории Нахчывана от Джульфы до Садарака» должна будет находиться под контролем турок (азербайджанцев – *Н.А.*), а «часть от Садарака до Иревана» будет контролироваться армянами.

В третьем пункте граница территории, принадлежащей азербайджанцам, была определена как Араздаян, а граница армян была определена как Иреванская Енгиджа [1, с. 157].

Нахичеванский и Шарур-Даралаязский районы образуют особую зону, в этих местах будет создано американское генерал-губернаторство, которое будет отвечать за все административные дела [6, с. 13].

По этому плану Верховный комиссар США В. Хаскель считал Карабах и Зангезур неотъемлемой частью Азербайджана. Взамен он предлагал создать нейтральную зону в Нахичеванском и Шарур-Даралаязском уездах, расположенных в южной части Иреванской губернии. Эта нейтральная зона должна была напоминать английское генерал-губернаторство в Батуме. Генерал-губернаторство, которое должно было состоять из

земель Нахичевани и Шарур-Даралаяз, планировалось управлять представителем США.

Конечно, в этом плане и у американцев, и у армян были свои намерения. Американцы пока не могли двинуть на Кавказ большое количество войск, поэтому, с намерением укрепиться там, начали создавать стратегически выгодные Нахичеванское и Шарур-Даралаязское генерал-губернаторства.

После Первой мировой войны стратегическое положение Нахичевани и Шарур-Даралаяз было весьма привлекательным для США, который делал первые шаги от изоляционизма к широким международным связям. Отсюда в будущем можно было бы очень легко проникнуть не только в Азербайджан, Армению, Иран и Турцию, но и на весь Ближний и Средний Восток. Однако дашнакская Армения еще в ноябре 1918 года, после вывода османских войск из Азербайджана, очистила от мусульманского населения Нахичеванский, Шарур-Даралаазский и Эчмиадзинский уезды, Карсскую область и хотела установить здесь свою власть. Однако сильное сопротивление турецко-мусульманского населения в этих районах помешало осуществлению этого плана. Несмотря на то, что британское командование временно передало контроль над Нахчываном Армении, дашнакское правительство не смогло осуществить это решение, поскольку подавляющее большинство населения уезда составляли азербайджанские турки.

Создание американского генерал-губернаторства в Нахчыване на основе проекта В. Хаскеля вызвало резкие протесты местного азербайджанского населения. Местное население и правители не представляли за пределами Азербайджана судьбу территорий Нахичевани, Шарура, Даралаяз, Ведибасара и Милистана. Не сумев добиться поставленных целей, американская делегация окончательно покинула Нахичевань в конце 1919 – начале 1920 годов.

В тот период правительство Ирана, продолжая предъявлять территориальные претензии к Азербайджанской Демократической Республике, считало благоприятными условия этого периода, пытаясь овладеть Нахичеванским регионом или передать его в руки армян.

В письме М. Мирбабаева НФА от 20 декабря 1919 года раскрывался такой важный факт, что официальный Тегеран был склонен подстрекальством англичан и армян переселить в Иран из Нахичевани и его окрестностей более 60 тысяч местных жителей, тем самым ослабив регион и

создав благоприятные условия для реализации дашнаковских планов [5 с. 198].

Спустя 23 месяца Советская Россия свергла Азербайджанскую Демократическую Республику, и 28 апреля 1920 года в Азербайджане была установлена большевистская власть. 19 июля 1920 г. частям XI Красной Оккупационной Армии был дан приказ захватить Нахчыван. В ночь на 27 июля кавалерийский отряд из 30 человек XI Кавказского полка XI Красной армии, а 28 июля кавалерийские части 106-го полка, захватив Горус, Шахбуз и Джагри, вошли в город Нахичевань. 28 июля 1920 года, в обращении к рабочим и крестьянам края было объявлено об установлении советской власти и о том, что Нахичевань является неотъемлемой частью Азербайджанской ССР [10, с. 332].

После того, как Нахичевань был оккупирован большевиками, его исторические территории подверглись нападению по ряду соглашений, и ряд земель был отобран у него.

29 ноября 1920 года, сразу после установления советской власти в Армении, начались конкретные шаги в направлении возвращения азербайджанских земель Армении. В статье 3 договора от 2 декабря 1920 года, подписанного между РСФСР и Армянской ССР, вся территория Иреванской губернии, включая Зангезурский уезд, признавалась территорией Армянской ССР. Таким образом, согласно договору, подписанному между Советской Россией и Армянской ССР, в результате передачи Армении древней азербайджанской земли – Зангезур, была прервана сухопутная связь Нахичевани с другими территориями Азербайджана, хотя историческая судьба Зангезура всегда была напрямую связана с Азербайджаном, его неотъемлемой составной частью – Нахичеванью [3, с. 20].

В связи с переходом Армении под контроль большевиков 1 декабря 1920 года Военно-революционный комитет Азербайджана выступил с заявлением. Население Нахчывана выразило решительный протест против заявления азербайджанского военно-революционного комитета от 1 декабря 1920 года и последующих решений, потому что Зангезур был передан Армении.

В упомянутый период 2 декабря 1920 года между Турцией и дашнакским правительством Армении также был подписан мирный Александропольский договор. По этому договору линия границы начиналась с устья реки Нижний Гарасу и простиралась вдоль реки Араз, затем охватывала Арпачай, территорию к северу от Кекача, далее ущелье Гарахан, восточную часть Тикниса,

Большого Кямли, Гызылдаша, горы Беюк Агбаба. Окончательное определение пограничной полосы (через две недели после даты подписания) будет осуществляться взаимной комиссией на месте.

Против Александропольского договора, подписанного к концу 1920 года между РСФСР и Советской Арменией, протестовали нахичеванцы и турки, а против договора между Турцией и дашнакской Арменией – русские и армяне.

Московский и Карский договоры. Хотя позиция Советской России по вопросу Зангезура, Нахичевани и Шарур-Даралаяза менялась много раз, но она имела тайные планы и однозначно совпадала с идеями армян. Большевики любой ценой настаивали на восстановлении границ бывшей Российской империи, претворении в жизнь традиций русского империализма, прикрываясь лозунгами большевизма.

Русско-турецкая конференция начала свою работу в Москве 27 февраля 1921 года. Из-за разногласий конференция была отложена на неделю. Юсуф Камаль решил встретиться с более влиятельными советскими деятелями, чтобы выйти из ситуации, вызванной переносом конференции. Переговоры были возобновлены после встречи его со Сталиным 6 марта. М. Гасымлы пишет, что в ходе конференции Г. Чичерин пытался сделать всевозможное для передачи Нахичевани Армении, но когда он увидел, что это невозможно, он предложил найти формулу, определяющую неразрывную связь Нахичевани с Азербайджаном и использование автономии под его эгидой. Турецкая делегация попросила представить вторую часть этой формулы в следующей формулировке: «При условии, что Азербайджан не будет уступать этот протекторат ни одному третьему государству». Границы Нахичевани должны были определить военные специалисты. Обсуждая пограничный вопрос между Нахичеванью и Арменией, российская делегация заявила, что линия, определенная экспертами, превышает максимальные требования Азербайджана, который не желает осуществлять протекторат в какой-либо части Ереванского уезда и принимает, что его последней границей является Курд Гапысы. Они считали, что границы Шарур-Даралаязского округа следует определять по этнографическому принципу [8, с. 99].

В ходе переговоров турецкая делегация, проявив решительность, выступила с идеей сохранения Шарур-Даралаязского округа в составе Азербайджана в целом.

Таким образом, по предложению турецкой делегации решено оставить Шарур-Даралаяз-

ский округ на территории Нахичевани. В спорной части Иреванского округа, граница начиналась от горы Гемурлу (6930) до гор Сарайбулаг (8071), до станции Арарат.

16 марта 1921 г. был подписан договор между РСФСР и Турцией, состоящий из 16 статей и приложений. Согласно третьей статье стороны договорились о том, что Нахичеванская область является автономной территорией под эгидой Азербайджана в границах, указанных в пункте С приложения 1 к договору, при условии, что Азербайджан не будет уступать этот протекторат какому-либо третьему государству.

Для уточнения некоторых территорий после Московского договора 13 октября 1921 года в Карсе, с участием представителя Советской России, был подписан договор между Турцией и тремя республиками Южного Кавказа. Договор состоял из 20 статей и 3 приложений. Ряд положений этого договора соответствовал соответствующим статьям Московского договора. В целом же в этом документе были отвергнуты неравноправные договоры, принудительно принятые договоры и Севрский договор. 5-я статья договора была напрямую связана с судьбой Нахичевани. Здесь вновь был поставлен вопрос о сохранении Нахичевани в составе Азербайджана и предоставлении ему автономии. В отличие от Московского договора в статье 5 Карского договора были определены стороны, которые договорились о статусе Нахичевани. Это были правительства Турции, Азербайджана и Армении. В этой статье договора указывалось: «Турецкое правительство, Азербайджанская и Армянская советские республики договариваются об образовании автономной территории Нахичеванской области под эгидой Азербайджана в границах, указанных в приложении III к договору». По всей видимости, эта статья сокращена по сравнению со статьей 3 Московского договора. То есть в Карском договоре, в отличие от Московского, не отражено положение о статусе Нахичевани и праве Азербайджана на покровительство в отношении его подданства.

Таким образом, Московский и Карский договоры полностью решили вопрос о статусе и подчиненности Нахичевани международными договорами.

Результат. Анализ военных и политических процессов, происходивших в 1918–1921 годах, свидетельствует о том, что происходившие в этот период события оказали непосредственное влияние на историческую географию Нахичеванского края. Араратская Республика (Армения),

провозгласившая независимость после Первой мировой войны и распада Российской Империи, выдвинула претензии на Нахичевань как неотъемлемую часть Азербайджана, стремясь осуществлять как военно-террористическую, так и дипломатически-политическую деятельность для захвата этого региона. Естественно, значительную роль в усилении притязаний на Нахичевань сыграли внешние силы, в частности англичане, которые рассматривали армян как средство для вхождения в Кавказский регион. Анализы показывают, что представления о границах и адми-

нистративном делении Нахичеванского края в период британского, а в последующий период американского контроля в регионе были неточными. Соответственно, во время правления Азербайджанской Демократической Республики и Аразо-Турецкой Республики были уточнены границы Нахичеванского края. Именно в результате такой борьбы во многом определились границы нынешней Нахичеванской Автономной Республики. Таким образом, «Вопрос Нахичевани» нашел справедливое решение в соответствии с историческими и этнокультурными реалиями.

Список литературы:

1. Атнаур И.Е. Нахчыван от османского правления до советского правления (1918–1921). Нахчыван : ИПО Аджери, 2013. 496 с.
2. Место Нахчывана в геополитических интересах великих держав по отношению к Азербайджану / И.М. Гаджиев, Э.А. Шихалиев и др. Баку : Мутарджим, 2017. 300 с.
3. Армения: внутренние социально-экономические и политические условия / Г. Гаджиев, Э. Калбизаде, А. Эйвазов и др. Баку : МТМ ООТ Innovation, 2019. 352 с.
4. Гаджиев И.М. Влияние некоторых договоров, подписанных в историко-политических условиях передачи Иревана армянам, на этот процесс. Нахчыван : *Известия Нахчыванского отделения НАНА, Серия общественных и гуманитарных наук*, 2017. № 3, С. 33–41.
5. Гаджиев И. М. Азербайджанская Демократическая республика и Нахчыван. Нахчыван : ИПО Аджери, 2010. 392 с.
6. Гаджиев И.М. Нахчыван во внутренней и внешней политике Азербайджанской Демократической Республики. Нахчыван : *Известия Нахчыванского отделения НАНА, Серия общественных и гуманитарных наук*. 2017. № 1. С. 5–17.
7. Гафаров, В.В. Батумская конференция и Азербайджан. Баку : *История и ее проблемы*, 2009. № 1–2. С. 81–88.
8. Гасымлы М.С. Претензии Армении от советизации Армении к оккупации территорий Азербайджана: История – как есть (1920–1994 гг.). Баку : *Фонд развития науки при Президенте Азербайджанской Республики*, 2016. 520 с.
9. Нахчыванская энциклопедия : в 2-х томах. Дополненное и переработанное второе издание. Нахчыван : *Баканлар Медиа*. т. 2. 2005. 380 с.
10. История Нахчывана : в 3-х томах / Главный конс. В. Талыбов. Нахчыван : Аджери, т. 2, 2014. 528 с.
11. Сафарли Г.Я. Заметки об исторической географии Нахчыванского региона. Нахчыван : *Известия Нахчыванского отделения НАНА, Серия общественных и гуманитарных наук*. 2012. № 1. С. 26–31.
12. Шихалиев Э.А. На основе архивных материалов Великобритании «армянская» политика Англии и ее влияние на Нахчыван (1917–1920 гг.). Нахчыван : *журнал «Научные труды» Нахчыванского государственного университета*. 2016. № 5 (79). С. 28–36.

Aliyeva N.V. NAKHCIVAN POLICY OF GREAT POWERS AND ITS IMPACT ON THE HISTORICAL GEOGRAPHY OF THE REGION (1918–1921)

The article examines the political situation in Nakhchivan, an integral part of Azerbaijan in 1918–1921, strategic issues and the impact of such issues on the history and geography of the region. As a result of the research, it became clear that during this period, countries such as Russia, Britain, the United States and the Ottoman Empire had great interests in this region. As a result of these interests, the Araz-Turkish Republic, the center of which was Nakhchivan, was established in the territory of Nakhchivan at certain times, and in the following periods the Nakhchivan Governor-General appeared. The British came to these territories under the Treaty of Mudros and applied their own systems of government, and after their departure established the American Governor-General's Office for a period of time in which the Americans settled in these lands. All of these areas had their own territories, which were explored in the article from a historical and geographical point of view. The article also examines the territory of Nakhchivan after the Treaties of Batum, Moscow and Kars from a historical and geographical point of view. Thus, according to the Batum Treaty signed in June 1918, some territories of Nakhchivan region became part of the Ottoman state, which were also involved in

the investigation, and the border line was clearly indicated. In addition, according to the Moscow-Kars treaties, the territory of Nakhchivan is clearly indicated in the article. The treaties stipulate that Nakhchivan is an autonomous territory under the auspices of Azerbaijan, provided that Azerbaijan will not make concessions to this protectorate to any third country. An analysis of the military and political processes that took place in 1918–1921 indicates that the events that took place during this period had a direct impact on the historical geography of the Nakhchivan region. The Republic of Ararat (Armenia), which declared independence after the First World War and the collapse of the Russian Empire, put forward claims to Nakhchivan, an integral part of Azerbaijan, seeking to carry out both military-terrorist and diplomatic-political activities to capture this region. Naturally, a significant role in strengthening the claims to Nakhchivan was played by external forces, in particular the British, who considered the Armenians as a means to enter the Caucasus region. The analyzes show that the ideas about the borders and administrative division of the Nakhchivan region during the period of British, and in the subsequent period of American control in the region, were inaccurate. Accordingly, during the reign of the Azerbaijan Democratic Republic and the Araz-Turkish Republic, the borders of the Nakhchivan region were clarified. It was as a result of such a struggle that the borders of the current Nakhchivan Autonomous Republic were largely determined. Thus, the “Question of Nakhchivan” found a fair solution in accordance with historical and ethno-cultural realities.

Key words: *Nakhchivan, Qars, Moscow, Batumi, historical-geographical, territory, accident.*

Allahverdiyeva S.A.
Baku State University

ABOUT ARMENIAN-AZERBAIJANI CONFLICT AT THE BEGINNING OF 20TH CENTURY IN THE WORK OF MAHAMMAD AMIN RASULZADEH

The purpose of this article is to analyze in the first years of his political career; Mahammad Amin Rasulzadeh focused on the Armenian-Muslim issue in his articles in the local press. Conflicts between the two peoples began before the March genocide, before the struggle of the two countries for Karabakh and a number of other territories in the Caucasus. Thus, the activity of Mohammad Amin Rasulzadeh coincides with the Armenian-Azerbaijani conflict, which began at the beginning of the century. It is not in vain that in some of his articles he specifically and persistently addresses this issue. In a series of articles and even poems of this kind, the author reflected the historical course of events.

The methodology of the research involves using the qualitative methods including content analysis, discourse analysis, analysis of existing rules, documents, recommendations, research papers, experience and also critique of experts are used. Moreover, a strong empirical background and descriptive method of study are used in this research.

For the first time, the article examines the genocides committed by Dashnak-Bolshevik forces in the districts of Baku and Azerbaijan in 1918–1920 on the basis of the works of Mohammad Amin Rasulzade. From this point of view, for the first time in the article, the works of Mohammad Amin Rasulzadeh were involved in circulation as a source, and historical truths were revealed.

An analysis of Mohammad Amin Rasulzadeh's works shows that in the first years of his political career; Mohammad Amin Rasulzadeh focused on the Armenian-Muslim issue in his articles in the local press. Conflicts between the two peoples began before the March genocide, before the struggle of the two countries for Karabakh and a number of other territories in the Caucasus. Thus, the activity of Mohammad Amin Rasulzadeh coincides with the Armenian-Azerbaijani conflict, which began at the beginning of the century. It is not in vain that in some of his articles he specifically and persistently addresses this issue. In a series of articles and even poems of this kind, the author has reflected the historical course of events.

Key words: South Caucasus, Azerbaijani Democratic Republic, Dashnaksutyun, Karabakh, M.A. Rasulzadeh, history, conflict.

Introduction (problem statement). In the science of history, the twentieth century was marked by many radical changes in the political map of the world. One of the most observed geographies of these changes was the South Caucasus. Throughout history, the peoples of the Caucasus, who have struggled for survival within the borders of giant empires, have finally been able to achieve the results of their centuries-long struggle for freedom in the early twentieth century. At the beginning of the century, the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic was announced in Azerbaijan.

The study of the past of this problem, especially based on the works of the political leader of the last century, Mohammad Amin Rasulzadeh, is of special importance in Azerbaijani historiography.

The purpose of this article is to analyze in the first years of his political career, Mahammad Amin Rasulzadeh focused on the Armenian-Muslim issue

in his articles in the local press. Conflicts between the two peoples began before the March genocide, before the struggle of the two countries for Karabakh and a number of other territories in the Caucasus.

Methodology and methods used. The methodology of the research involves using the qualitative methods including content analysis, discourse analysis, analysis of existing rules, documents, recommendations, research papers, experience and also critique of experts are used. Moreover, a strong empirical background and descriptive method of study are used in this research.

Recent publications on the subject emphasize the creation of a new model of reference to the principles of teaching in the teaching of source studies, as in the teaching of all subjects. Therefore, in the process of teaching sources, it is necessary to acquaint students with the secrets of the sources, referring to the principles of teaching that exist in the world education system.

A large number of works on the subject have been published in Azerbaijani historiography recently. Among such researches the works of Anar Isgandarov (Isgenderli, 2011), Boran Aziz (Boran, 2020), Jamil Hasanli, Ziyad Amrahov (Amrahov, 2018) are especially noteworthy.

One of the articles of Mahammad Amin Rasulzadeh is called “Marazimizizin charasi” (Way out of disease). It was published on July 19, 1906 in “Davat Koch” printing house, where the most important “disease” of the Caucasus at that time was the Armenian-Azerbaijani conflict and the only solution to this “disease” was to achieve peace and stability. It should be noted that for one reason or another, the scientific world is unaware of the many disasters that befell our lands in the early twentieth century, as in many periods of our history. Before gaining our independence, not only politicians, but also historians were indifferent to the policy of massacre and genocide committed by Armenians in a biased manner against our people. For this reason, every article published in the press on this issue is of great historical significance. The article also criticizes the current bureaucratic regime, showing a negative attitude to the Armenian-Azerbaijani massacre, noting that “the two nations wanted to fight each other and drown the revolution in unjust blood (Mohammad Amin Rasulzadeh, 2017, 27). Today, historians, analyzing the fate of our people in the early twentieth century, see it as a deliberate national conflict to divert public attention from the socio-political protests against the imperialist regime of Tsarist Russia. The fact that he is not a historian, but still gives such a correct historical value to the events he lived in, shows that in today’s historiography there is a need to analyze the identity of M.A. Rasulzadeh and his works with historical analytical knowledge as historical works of his time.

Main text views. “Balai-azim” article was published in “Davat” newspaper on July 20, 1906. Touching on the same issue here, M.A. Rasulzadeh mainly described the tragedies in Shusha and Golloshapov’s “struggle” to bring peace to the region in his own way, which was sent by the tsar to bring peace here. “O dishonest Golloshapov! Enough, enough human blood that you drank, enough that you worked two nations with each other, and then you gave both of them to evil!” (Mohammad Amin Rasulzadeh, 2017, 28). The author, who wanted to convey to the ruling circles that the intellectuals of the time were aware of everything, also tried to awaken the victims of this strife. One of the author’s articles of this kind is “Is it a tragedy again?! “Still calamity” is an article about the massacres in Irevan,

which was published in the newspaper “Irshad” on May 31, 1906.

One of such works is a poem by M.A. Rasulzadeh published on July 20, 1906 in the newspaper “Davat” entitled “Novha” or “subtle meaning”. This poem was written by M.A. Rasulzadeh at the age of 22. In this poem, the author wrote poems about the Armenian-Muslim massacre and the unjust killing of innocent people. In the poem, which consists of six verses, the author prays for God’s mercy and writes with astonishment about the terrible struggle of the two nations to destroy the beautiful Caucasus because of the provocateurs. With these verses, the author tries to pass on to future generations the national massacre organized by Russian provocateurs and carried out by Armenians in 1905–1906 to stifle our national awakening, written in blood in our history (Mohammad Amin Rasulzadeh, 2017, 30).

Mahammad Amin Rasulzadeh’s article “Two points” of the “Irshad” newspaper No. 56 dated July 4, 1906 touched upon one of the most important issues in Baku in all years. When we say “point”, we mean the attitude of Armenian and Azerbaijani workers to each other. Workers of Haji Zeynalabdin Tagiyev’s enterprises, one of the philanthropists of the time, went on strike for certain reasons and made certain demands. The most interesting thing is that one of these requirements is the employment of Armenian workers along with Azerbaijani workers. The author notes that Azerbaijani workers demanded the employment of representatives of the nation, which went on strike in time and demanded the dismissal of Azerbaijani workers from their employers. As a result, about a hundred workers were fired at the most difficult moment and sentenced to poverty. The author tries to find an answer to the question of why this happened and what this hatred is about. He decides that the perpetrator is the “Dashnaktsutyun faction” that sows discord with hateful articles in the Armenian press. The way out of this situation is to “strengthen the poverty of both nations and save them from the hands of those like Dashnaktsutyun.” (Mohammad Amin Rasulzadeh, 2017, 60).

Shortly after this article was published in the press, the author was forced to write another article on the same subject. This article, entitled “Rejection of Dashnaktsutyun”, was published in the 171st issue of “Irshad” newspaper on July 21, 1906. The article in question referred to the biased views of Alik, a member of the Dashnaktsutyun party, to the views expressed in the article entitled “Two Points.” The “Alik” in question says that the Azerbaijani “intellectuals” know that in order to kill

all Armenians, first of all, the Dashnaksutyun party must be destroyed. Responding to these views, the author states that Dashnaksutyun's critics are not only Azerbaijani "intellectuals", but also Russian and even Armenian intellectuals of the time.

In the article "The result of Satan's work" the author also touched upon the relations between these two nations. In an article published in the first issue of the publishing house "Evolution" on December 16, 1906, the author re-informs his readers about the Armenian-Azerbaijani massacres that took place at the beginning of the century and the catastrophes that this event brought to both peoples.

One of the articles written by M.A. Rasolzadeh on the political landscape in the Caucasus in the early twentieth century is "On the Caucasus", published on December 14, 1908 in issue 126 of the "Progress" printing house. The article highlights the relations of the three main peoples of the Caucasus with Russia. The demands of the Dashnaksutyun party to gain independence from Russian citizenship as a defender of the Armenian nation were noted.

Commenting on the "Armenian issue" that became active in the region again after the outbreak of World War I, M.A. Rasolzadeh published an article entitled "Around the Armenian issue" on November 10, 1914 in the 786th issue of the "Iqbal" newspaper. In the article, the author predicts that sooner or later the Armenian people will gain independence and tries to determine how it will be. The author notes with concern that these questions are not answered in the Russian press. The author said that only the Russian press wrote that the Russians would save the Armenians, adding that the Azerbaijani intellectuals were not the only ones concerned about this uncertainty, but also the Armenian intellectuals.

Thus, the beginning of the conflicts that are the hope of many peoples and continue to this day. The joining of Russia and the Ottomans to World War I from different angles led to the opening of the Caucasus front, which brought disaster to the whole Caucasus. M.A. Rasolzadeh, who was not indifferent to this issue, wrote an article entitled "Neighborhood relations in the face of historical events" written on January 14, 1915 in the 839th issue of the "Iqbal" newspaper. The article expresses concern over the treacherous and baseless plans of businessmen who want to turn the war between the Ottomans and Russia into a Muslim-Christian struggle by dressing it up in a religious dress in the Caucasus. Thus, the reader will hear unpleasant footsteps of future problems in the Caucasus.

As a logical consequence of the events, Tsarist Russia wants to carry out a number of reforms and to

form an electoral system in the zemstova assemblies. However, the Dashnaksutyun party tried to prevent this, as they were outnumbered by other peoples in the Caucasus and lacked social support. In this situation, the Armenians, of course, would not be able to get the required number of votes in the elections and would be left out of the administration. These events were also reflected by the author in his article "On Armenian Democracy (on the occasion of a different translation)". In the 197th issue of the "Achik Soz" newspaper on May 29, 1916, the author conveyed to his readers the biased and anxious attitude of the Armenians to the future democratic changes.

The Armenian issue, which has become an internal problem of the Ottomans since the beginning of World War I, is also covered in the articles of M.A. Rasolzadeh. One of these articles is the wise article "Armenians in Turkey" published on August 15, 1916 in the 259th issue of "Achik Soz" newspaper. The article described what happened in the Ottoman Empire and compared the Armenians living in the Ottoman Empire with the Armenians living in the Caucasus. Noting that Armenians worked in state affairs in the Ottoman Empire for many years and played an important role in the "Ottoman life and finance" in the author's language, it reflects the differences between Turks and Armenians in Anatolia since 1877. When the Balkan peoples began to struggle to secede from the Ottoman Empire, this atmosphere also affected the Armenians. First of all, the Armenian Church and clergymen organized the Armenians in this struggle, and then the Dashnaksutyun party, which has been operating since 1890. Thus began a real struggle in the Ottoman state, which lost the trust and confidence of the Armenians, and the Ottoman side punished the Armenians for this betrayal:

"Thanks to this cultural and national freedom that Armenians see in Turkey, the Ottoman dialect of the Armenian language was richer and the Ottoman Armenians were healthier than the Caucasian Armenians. While the Armenians in the Caucasus became Russified, the Ottoman Armenians treated them by reviving their old national traditions and literature." (Mohammad Amin Rasolzadeh, 2012, 494-495). These sentences are enough to understand the situation of the time, both in Anatolia and in the Caucasus.

After the establishment of the Popular Front Party, the Armenian nationalists, taking advantage of the complicated and contradictory situation in the domestic and international situation in Azerbaijan, resumed their extensive activities to implement their idea of creating a fictitious "Greater Armenia". In this

regard, their first goal was to capture Zangazur and Karabakh. However, the uncompromising position of the Azerbaijani government did not allow their plans to materialize.

Due to the historical strategic importance of Azerbaijan's Karabakh region in the South Caucasus region, our close neighbors Russia, Iran, Turkey, Armenia, as well as the world's leading countries in the twentieth century, Britain, France and the United States have shown special interest in this region. It should be noted that in 1918, which was difficult and complicated for Azerbaijan, only the Turkish state provided significant political and military assistance to our republic from the first day in protecting our territorial integrity and sovereignty. This assistance prevented the dangerous attempts of the Armenian nationalists and their supporters, the Bolsheviks, for the historical destiny of our people. Not only Bolshevik Russia, but also the fragment of Tsarist Russia and the traditionally established "Armenian" problem in the South Caucasus have become one of the most pressing problems in the region. The "Armenian province" created in 1828 during the reign of Tsarist Russia was the future of this problem.

But in the course of history, the Russian occupation of the Caucasus ended unexpectedly, and the October Revolution of 1917 marked the end not only of the Ramanov dynasty, but also of a century of Russian colonization in the Caucasus. As a result, the Azerbaijan Democratic Republic was established.

Given the strategic importance of Karabakh, Western countries, primarily the United States and the United Kingdom, saw the region, the South Caucasus, especially Azerbaijan, as well as the Middle East as a viable means of influence. On the one hand, the desire of Britain and the United States to gain influence in the region, on the other hand, the attempts of Russia and Iran to "restore" lost spheres of influence are intertwined with Armenia's claims to capture Karabakh, Nakhchivan and Zangazur. His assistance caused a very tense socio-political situation in the region. This situation led to the Armenian-Azerbaijani war, turning Karabakh, Nakhchivan and Zangazur into battlefields. Thus, Armenian separatism in Karabakh had reached its peak.

Towards the end of World War I, the essence of the aid promised by the Russians to the Armenians became clear. M.A. Rasulzadeh translated from Russian the "Decree on Turkey-Armenia" adopted by the Council of People's Commissars in 1918 under the leadership of V.I. Lenin and published it in the 659th issue of the "Achik Soz" newspaper on January 19, 1918. It is clear from the name of the document

that in early 1918 it was decided to establish Armenia in Anatolia. Stepan Shaumyan, the leader of the Caucasian Armenians, is instructed to provide all necessary assistance to "Turkey-Armenia".

As a result of historical events that took place in the following months and years, Armenia, which had been wanted since the middle of the 19th century, was finally established in the Caucasus.

After the dissolution of the Transcaucasian Sejm in late May 1918, the Dashnaksutyun party declared the independence of Armenia and began to implement its nationalist idea. In 1918–1920, the Dashnak government took the position of waging unjust wars against Turkey, Azerbaijan and Georgia. All three newly independent Caucasian peoples had disputed territories. There were territorial disputes between Azerbaijan and Georgia, between Azerbaijan and Armenia, and between Georgia and Armenia.

In a note sent to the Armenian government, the Prime Minister of the Democratic Republic of Azerbaijan F.H. Khoyski stated that the policy of aggression against Azerbaijanis must be stopped. However, it was not possible to restore relations (Republic of Azerbaijan. Documents and materials 1918–1920, 13–137).

The Azerbaijani government is taking a number of steps to resolve all disputes and disputes between the republics of the South Caucasus peacefully. On December 26, 1918, at the extraordinary session of the Azerbaijani Parliament, the proposal of M.A. Rasulzadeh consisting of three articles was accepted. The proposal called on the Armenian and Georgian parliaments to take decisive action to end the war and restore peace. For this purpose, telegrams were sent to the parliaments of Georgia and Armenia. The telegrams stressed the need to resolve disputes through peace talks, not through bloodshed (Mammadova, 2006, 21).

It should be noted that as soon as the Azerbaijani and Armenian republics were established, certain sections of the Armenian population in Nagorno-Karabakh refused to recognize the government of the Republic of Azerbaijan due to propaganda, incitement and pressure from Irevan. "The first congress of Nagorno-Karabakh Armenians held in Shusha in July 1918. He declared Karabakh independent. The issue of joining Armenia is still open could not be solved. The Armenian government deployed armed forces to implement its plans to occupy Nagorno-Karabakh." (Najafov, 1992, 39).

However, it can be concluded from historical events that the Azerbaijan Democratic Republic was able to solve these problems in its favor, albeit with

difficulty. On August 28, 1919, in an article entitled “Our Success in the Territorial Question” taught in the “Azerbaijan” newspaper, M.A. Rasolzadeh brought to the readers’ attention his report on this issue: “Lankaran was cleared of enemies.” (Mohammad Amin Rasolzadeh, 2014, 399). The article begins with the names of the territories where the control was restored by the People’s Republic of Azerbaijan. “Karabakh Armenians surrendered to the Azerbaijani government.” (Mohammad Amin Rasolzadeh, 2014, 399). The author notes that Armenian militants were also withdrawn from Nakhchivan, Sharur and Daralayaz territories. Saying that nine months ago the situation was not economical, M.A. Rasolzadeh now speaks with great pride about the situation and emphasizes that the British have already left Azerbaijan. Contrary to the forces that once considered the British to be a threat to our territorial integrity when they came to Azerbaijan, they now recognize our government and leave these lands. In the words of the author who wrote about the attacks on our territories nine months ago, inseparable parts of the homeland, such as Karabakh, Borchali, Lankaran, were in foreign hands. At the same time, it was impossible to control the territories of Nakhchivan, Sharur and Daralayaz because they were far from the center.

In an article published in the 263rd issue of the same publishing house on August 29, 1919, the author seemed to convey to his readers the continuation of the previous article. “Our responsibility has increased!” article: “Gazes who read the address of our article, I wonder what happened? Did something happen that I did not want?” (Mohammad Amin Rasolzadeh, 2014, 402) – M.A. Rasolzadeh brought to the readers’ attention the re-controlled territories such as Lankaran, Karabakh and noted the importance of measures to be taken to make this result lasting.

“Karabakh has saved that beautiful corner of our homeland from the insistence of our stubborn neighbors, who are tearing our lives and economies apart and trying to paralyze us by seizing our waters.” (Mohammad Amin Rasolzadeh, 2014, 402).

In these lines, we can see that the history of “water terror” that the modern Republic of Azerbaijan has been subjected to by Armenian militants since the beginning of the last century. For more than a century, our hated neighbors, whose character has not changed, reached out to Karabakh during the Popular Front, as they do today, but their hated plans have failed as they do today.

The article says that our Turkish brothers, who helped us in the first days of our independence, have already left here, and our independence has been

strengthened with the support of the British who came here later. He stressed that the most important issue at the Paris Peace Conference was the recognition of our independence by many world leaders, including Woodrow Wilson.

It is known that in order to gain control over Karabakh, the government of the Popular Front established the Karabakh Governor-General’s Office in January 1919 under the leadership of Khosrov bey Soltanov, which included Shusha, Javanshir, Jabrayil and Zangazur districts. Kh. Soltanov’s first task was to solve the refugee problem in Karabakh.

After his appointment to the new position, Khosrov bey Soltanov, while still in Baku, did some work related to the organization of the Governor-General, and on February 12, 1919, he came to Shusha and began to perform his duties. This step of the APC government was met with great satisfaction by the Azerbaijani people. It is clear from the archival documents that the establishment of this governor-generalship had a significant impact on the solution of a number of problems in the relevant regions. The establishment of the governorship was one of the main factors in the recognition of the ADR government by the Armenians of Karabakh.

As we know, in spite of all the measures taken, in the spring of 1920, artificial problems began to re-emerge on the borders of the Popular Front. The aim was to divert the attention of the Popular Front from the defense of the northern borders and thus facilitate the Russian occupation. In one of the parliamentary speeches in April 1920, M.A. Rasolzadeh said “Corruption and rebellion were raised in Karabakh by an element that was an enemy of Azerbaijan’s independence and freedom. (Mohammad Amin Rasolzadeh, 2014, 460) – conveyed the situation to government officials.

In the article “Our army is victorious” in the April 6, 1920 issue of the “Azerbaijan” newspaper, the author also wrote about the events in Karabakh. Noting that the next Askeran operation has been launched to prevent separatist forces in Karabakh, M.A. Rasolzadeh is trying to convey all the truth to the public. At the same time, the teacher told his readers that the events in Karabakh were in favor of the Popular Front with the phrase “Soldier was taken.”

Conclusions. However, as is known from history, on the night of April 27–28, 1920, Soviet Russia put an end to the independence of the Popular Front. Thus, the measures taken during the ADR to ensure peace between the two peoples and to ensure our territorial integrity were ineffective. Even in order to Sovietize the other two states in the Caucasus, a policy

of seduction with "share" promises from Azerbaijani lands was pursued. As a result, the aggression of Armenians against Azerbaijanis and our lands became more frequent. This historical hatred was followed

by the deportation of Azerbaijanis from the western lands of Azerbaijan, Yerevan and Zangazur. In the end, the Khojaly genocide, the largest massacre in the Caucasus, took place.

References:

1. Abdullayev Ə (1995). Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən. Bakı, Elm. 168 s.
2. Boran Ə (2020). Cümhuriyyətə gedən yol. Bakı: Çapar, 360 s.
3. Əmrahov Z (2018). Azərbaycan parlamentarizmi tarixi-100. Bakı: Elm və Təhsil, 268 s.
4. Isgenderov A. (2011). Realities of Azerbaijan: 1917–1920. USA: X-Libres, 234 p.
5. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əsərləri I cild (1903–1909) (2017). Bakı, Təhsil, 479 s.
6. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərləri II cild (1909–1914) (2001). Bakı, Şirvanəşr, 528 s.
7. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərləri III cild (1915–1916) (2012). Bakı, Elm, 596 s.
8. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərləri IV vild (1917 – aprel 1918) (2013). Bakı, Qanun nəşriyyat, 456 s.
9. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərləri V cild (1918 – aprel 1920) (2014). Bakı, Qanun nəşriyyat, 564 s.
10. Məmmədova H (2006). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə yuxarı Qarabağdasiyasi vəziyyət: Erməni terrorizminin güclənməsi (1918–1920). Bakı, Nağil evi, 134 s.
11. Nəcəfov B (1992). Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Bilik, 83 s.
12. Rəsulzadə M (1990). "Azərbaycan Cümhuriyyəti." Bakı, Gənclik. 102 s.
13. Rəsulzadə M (1991). "Əsrimizin Səyavuşu." Bakı, Gənclik, 112 s.
14. SPİHM Dövlət Arxivi. F. 277, siy. 2, iş 40.
15. Азербайджанская Республика (1998). Документы и материалы 1918–1920 гг. Баку, Элм, 616 с.

Аллахвердісва С.А. ПРО ВІРМЕНО-АЗЕРБАЙДЖАНСЬКИЙ КОНФЛІКТ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ У ТВОРЧОСТІ МУХАММЕДА АМІНА РАСУЛЗАДЕ

Мета цієї статті – проаналізувати, як у перші роки своєї політичної кар'єри Мухаммад Амін Расулзаде приділяв увагу вірмено-мусульманській проблемі у своїх статтях у місцевій пресі. Конфлікти між двома народами розпочалися до березневого геноциду, до боротьби двох країн за Карабах і низку інших територій на Кавказі. Таким чином, діяльність Мухаммада Аміна Расулзаде збігається з вірмено-азербайджанським конфліктом, який розпочався на початку століття. Недаремно у деяких своїх статтях він безпосередньо і наполегливо звертається до цього питання. У серії статей і навіть віршів такого роду автор відобразив історичний перебіг подій.

Методологія дослідження передбачає використання якісних методів, включаючи контент-аналіз, аналіз дискурсу, аналіз правил, використовуються документи, рекомендації, дослідження, досвід, а також критика експертів. Більше того, у дослідженні використовуються сильна емпірична база й описовий метод дослідження.

У статті вперше досліджуються геноциди, вчинені дашнаксько-більшовицькими силами в районах Баку та Азербайджану у 1918–1920 роках на основі творів Мухаммеда Аміна Расулзаде. Вперше твори Мухаммада Аміна Расулзаде були задіяні у зверненні як джерело та розкриті історичні істини.

Аналіз творів Мухаммада Аміна Расулзаде показує, що у перші роки своєї політичної кар'єри Мухаммад Амін Расулзаде у своїх статтях у місцевій пресі приділяв увагу вірмено-мусульманській проблемі. Конфлікти між двома народами розпочалися до березневого геноциду, до боротьби двох країн за Карабах і низку інших територій на Кавказі. Таким чином, діяльність Мухаммада Аміна Расулзаде збігається з вірмено-азербайджанським конфліктом, який розпочався на початку століття. Недаремно у деяких своїх статтях він безпосередньо і наполегливо звертається до цього питання. У серії статей і навіть віршів такого роду автор відобразив історичний перебіг подій.

Ключові слова: Південний Кавказ, Азербайджанська Демократична Республіка, Дашнакцутюн, Карабах, М.А. Расулзаде, історія, конфлікт.

Ліхачова О.Є.

Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

ВІЛЬЯМ ХУБЕРТ НОЛЕНС ЯК ФУНДАТОР ЕПОХИ VERZUIJING

Стаття присвячена дослідженню політичної біографії Вільяма Хуберта Ноленса, одного з провідних діячів епохи verzuiling. З'ясовано, що, хоча хронологічні рамки цієї епохи – 1918–1970 рр., витoki її формування тісно пов'язані з особливостями економічного та соціального розвитку Нідерландів кінця XIX ст. З'ясовано, що проблема розробки робітничого законодавства була однією з ключових проблем для суспільства та держави в кінці XIX – на початку XX ст. Доведено, що його науково-викладацька діяльність сприяла формуванню наукової концепції трудового права в країні. З'ясовано, що сан католицького священника не тільки не обмежив коло його інтересів питаннями богослов'я, а, навпаки, дав змогу розширити свою діяльність на міжнародній арені. Доведено, що саме Вільям Хуберт Ноленс на міжнародних конференціях, присвячених питанням трудового права, представляв позицію й Нідерландів, і Ватикану. Аналіз політичної діяльності Вільяма Хуберта Ноленса дає змогу стверджувати, що, реалізуючи на практиці доктрину енцикліки Rerum Novarum, він приклав чимало зусиль для поліпшення становища працівників провінції Лімбург. Його діяльність сприяла створенню професійних об'єднань у гірничо-видобувній промисловості. З'ясовано, що багаторічна журналістська діяльність Ноленса сприяла об'єднанню католиків, допомогла поширювати погляди Ватикану на вирішення гострих соціально-економічних питань. Доведено його значну роль у створенні Римо-католицької державної партії. Визначена його ключова роль у формуванні уряду в 1918 р., завдяки чому в країні вдалося не допустити революційних потрясінь. З'ясовано, що політична діяльність Вільяма Хуберта Ноленса мала значний вплив на формування засад політичного консенсусу епохи verzuiling.

Ключові слова: Нідерланди, Вільям Хуберт Ноленс, епоха verzuiling, біографія, робоче законодавство, Римо-католицька державна партія.

Постановка проблеми. Аналіз розвитку країн Західної Європи на межі XIX–XX ст. є актуальним і дає можливість зосередитися на важливих тенденціях розвитку держави та суспільства. Саме в цей час європейські держави входять у складний період індустріального зростання, який впливає на всі сторони їх існування. Із цієї точки зору дослідження історії Нідерландів дає можливість прослідкувати складний шлях соціальних і політичних перетворень, які стали ключовими для формування фундаментальних засад подальшого державного розвитку. Нідерландська економіка стала на шлях індустріальної модернізації пізніше ніж інші західноєвропейські країни. Тому аналіз соціально-економічної ситуації цього періоду повною мірою дає можливість оцінити характерні для цього періоду проблеми, проаналізувати той унікальний шлях, яким пішла ця країна. Корпоративне зростання, розвиток торгівлі, новий рівень розвитку видобувної промисловості, виникнення нових галузей сприяли розширенню ринку праці й водночас потребували нових правових норм для забезпечення соціальних та економічних потреб

робітників. Нідерландський уряд, який стояв на міцних засадах лібералізму, стикнувся з непростою проблемою знайти спосіб подальшого розвитку вільного ринку й уникнути при цьому соціальних і революційних потрясінь. Саме в цей період почали формуватися головні засади епохи verzuiling (розділення). Ця епоха характеризувалася утворенням чисельних соціальних груп, партій союзів, зі своїми індивідуальними поглядами на проблеми соціально-економічного будівництва у державі. Найчастіше така ситуація вкрай негативно впливає на розвиток країни, але унікальність Нідерландів у тому, що саме така ситуація забезпечила країні соціальну стабільність, дала змогу уникнути революції після закінчення I Світової війни, сприяла прогресивному розвитку країни. Розширення методологічної бази сучасної історичної науки дає можливість дослідити цей період спираючись на біографічний метод. Цей метод допоможе пояснити, якою мірою на затвердження соціальних норм епохи verzuiling впливали особисті якості лідерів соціальних угруповань. Вільям Хуберт Ноленс був однією

з визначних фігур політичного життя тогочасних Нідерландів. Саме його діяльність сприяла проведенню широкого кола реформ, направлених на правовий захист і поліпшення життя робітників. Отже, вивчення його політичної біографії буде сприяти більш об'єктивному та глибокому розумінню цієї епохи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наявну історичну літературу з теми, що розглядається в статті, можна розділити так. Наукові дослідження, присвячені питанням соціально-економічного та політичного розвитку Нідерландів у кінці XIX – на початку XX ст., і праці, які висвітлюють біографію й діяльність Вільяма Хуберта Ноленса. Серед публікацій, у яких акцентується увага на особливостях економічного розвитку Нідерландів, варто відмітити роботу колективу авторів під назвою «Well-being, Sustainability and Social Development The Netherlands 1850–2050». Основною метою дослідження є визначення розвитку нідерландської економіки в довгостроковій перспективі. Однак зібрані в ньому статистичні матеріали повною мірою характеризують особливості історичного розвитку економіки країни [7]. Стаття «Нідерландська партійна система: між системою опору і європейською інтеграцією» присвячена аналізу основних етапів формування політичної системи країни, але водночас автори приділили увагу особливостям виникнення такого соціально-політичного явища, як епоха *verzuiling* [3]. Проблемам історії соціально-економічних відношень у Нідерландах присвячено й розділ у дослідженні «Держави Альпійського регіону і країни Бенілюксу в мінливій Європі» [1]. Автори також приділили серйозну увагу визначенню характерних рис епохи *verzuiling* і її впливу на подальший розвиток країни. Для визначення основних тенденцій у становленні правових норм трудового законодавства важливою була стаття А.В. Крижевського й О.О. Дерій «Становлення та розвиток міжнародних стандартів щодо правового регулювання праці» [2]. При розгляданні проблеми впливу католицької церкви на формування соціального захисту трудового населення як історичного джерела використано енцикліку Папи Лева XIII «*Regrum Novarum*» 1891 р. [4]. Для дослідження біографії Вільяма Хуберта Ноленса дуже важливими були матеріали монографії відомого нідерландського науковця Я.П. Гриблінга (J.P. Gribling), присвяченої політиці [6]. Також у статті використані матеріали музею історії Лімбурга, присвячені Ноленсу, які дають можливість оцінити сучасне ставлення нідерландців до його

особистості й діяльності [11]. Як історичне джерело використані матеріали аматорського сайту, на якому викладені фотографії персональних документів Ноленса, переважно некрологи з періодичних видань, важливі для розуміння реакції суспільства на його смерть [10].

Постановка завдання. Метою статті є дослідження історії становлення епохи *verzuiling* у Нідерландах крізь призму політичної біографії Вільяма Хуберта Ноленса.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вільям Хуберт Ноленс народився 7 вересня 1860 року в місті Венло в сім'ї власника шкіряної майстерні Мартина Ноленса та Герміни Хубердіни Лінскенс [6, с. 1]. У рідному місті він три роки навчався в *Hogere Burgerschool* (далі – HBS) – Вищій громадській школі. Мережа цих навчальних закладів з'явилася в Нідерландах у середині XIX ст. і стала результатом впровадження реформи освіти. Закон про освіту 1863 р., який активно впроваджував у життя один із відоміших нідерландських політиків Йохан Рудольф Торбеке, вимагав організацію в усіх регіонах, крім громадських шкіл, і шкіл HBS. Вони пропонували більш високий рівень освіти у сфері точних наук без вивчення класичних мов (латини та грецької), були орієнтовані на підготовку кадрів для промисловості й торгівлі. Але їх випускники не мали права вступу до університетів. Саме через цю причину в 1874 р. Вілем Ноленс переїжджає в коледж Бішоппелійк у Верті, де навчається наступні чотири роки, а потім у коледж абатства Ролдук. Після цього він отримав можливість вступити до університету міста Утрехт, по закінченні якого отримав диплом магістра політичних наук. Паралельно із цим він також вивчав теологію в головній семінарії в Рурмонді [6, с. 6–7]. По закінченні в 1887 р. духовної освіти він був висвячений єпископом Бурмансом у священники Рурмондської єпархії. Через три роки, захистивши з відзнакою дисертацію на тему «Учення Фоми Аквінського про право», він отримав докторський ступінь з політичних наук в Утрехті, а потім і докторський ступінь з права [11]. Варто зауважити, що головною метою дисертації було показати сучасність поглядів Фоми Аквінського, особливо на взаємовідносини між людиною та суспільством. В.Х. Ноленс блискуче захистив дисертацію. Це була дійсна видатна подія для Утрехтського університету. Про неї говорили так: «Уперше чув нідерландський академічний світ, як Фома говорить голландською» [6, с. 18]. Важливим був і той факт, що ця наукова робота не тільки

актуалізувала соціальне вчення Фоми Аквінського поза колом католиків, а й робила більш відомим ім'я самого Вілема Ноленса. Із цього періоду можна виділити декілька основних напрямів його подальшої кар'єри, серед яких головну роль відіграли діяльність у сфері освіти, журналістики та публіцистики, а також політична діяльність. Із 1888 р. він розпочав викладацьку діяльність у коледжі Ролдуку, де навчав історії, політології та моральній філософії. Він був першим, хто ввів у нідерландській семінарії для священників викладання такого предмета, як соціологія або соціальна філософія. На цій посаді він перебував до 1909 р, коли був призначений екстраординарним професором муніципального університету Амстердама. Відомо, що ініціатором його переходу на цю посаду був голова правового факультету професор А.А.Х. Струйкен [6, с. 27]. У цьому навчальному закладі В.Х. Ноленс викладав трудове право. Досвід у викладанні цієї дисципліни став йому в нагоді в подальшій політичній діяльності. Відмітимо той факт, що Нідерланди досить пізно порівняно з іншими західноєвропейськими країнами почали шлях індустріального розвитку. Отже, і розробка робітничого законодавства активувалася в країні лише на початку ХХ ст. Таким чином, правові знання В.Х. Ноленса були затребувані нідерландським суспільством. В інавгураційній промові при сходженні на кафедру Амстердамського університету, яка була названа «Значення та сфера дії трудового законодавства», він, слідуючи тезам своєї дисертації, чітко наголосив на головному принципі вирішення соціальних проблем. Він уважав: «Для вирішення робочого питання необхідно, щоб роботодавці зрозуміли, що вони пов'язані з робітниками іншими зв'язками, ніж фінансові», маючи на увазі зв'язки моральної та релігійної відповідальності [6, с. 19]. У цій промові В.Х. Ноленс стверджував, що, коли йдеться про інтереси робітників, варто думати не лише про матеріальні інтереси, а й про культурні та релігійні інтереси, оскільки робітники також мають право та потребу в розвитку. Уже в цей період В.Х. Ноленсу вдалося своєю діяльністю підкреслити, що католицький священник може не тільки блискуче викладати трудове право, а і прикладати зусилля до реального захисту інтересів робочого класу.

У 1896 р. помер член парламенту від округу Венло Леопольд Хаффманс. І хоча Ноленс уже багато років не жив у цьому місці, саме його було обрано членом Палати представників, у якій він приєднався до католицької фракції. Ще в період

викладацької діяльності Ноленс чітко сформулював основні положення трудових взаємовідношень між роботодавцями, робітниками та державою. Він уважав, що кожна людина має право на працю; тих, хто непрацездатний через обставини, необхідно підтримувати; працівник має право на засоби існування; умови праці ніколи не можуть суперечити особистій гідності людини. Цим правам відповідають обов'язки: обов'язки роботодавців і працівників, і уряду, й особливо держави як роботодавця [6, с. 32]. Він підкреслював і необхідність втручання держави в процес вирішення проблем робітників, наголошуючи, що держава існує саме для людини. Невдовзі Ноленс стає одним із найкращих знавців трудового права в країні. У цей же період він починає активно представляти Нідерланди й на різних міжнародних конференціях, присвячених питанням соціального законодавства, налагоджує стосунки з міжнародними організаціями, які захищають права робітників. Відомо, що католицька церква на початку ХХ ст. дуже активно співпрацювала з державами з питань робочого законодавства. Так, одна з перших міжнародних конференцій, на якій обговорювалися ці питання, була скликана за ініціативою німецького імператора та Папи й проведена в Берліні в 1890 р. У 1897 р. ці питання обговорювалися на міжнародних конференціях у Цюриху та Брюсселі [2, с. 158]. Конференція в Цюриху була скликана за ініціативи швейцарських католиків К. Декуртіна та Й. Бека й соціалістів Г. Грейліха, Ст. Бауера, була присвячена питанням захисту прав робітників на міжнародному рівні. На конференції в Цюриху був присутній і Ноленс. Через три роки він брав безпосередню участь у створенні Міжнародної асоціації правового захисту трудящих, був одним із засновників голландської секції Міжнародної асоціації правового захисту трудящих, а з 1905 по 1926 рр. головою цієї секції. Коли в 1925 р. з Міжнародної асоціації правового захисту трудящих і кількох подібних організацій була утворена Міжнародна асоціація соціального прогресу, В.Х. Ноленс пішов. Програма цього об'єднання була надто туманна. Він уважав за краще зосереджуватися на досягнутому. «Необхідно розрізнити абсолют ідеального та модальності реального», – писав він і зосередився на внутрішньополітичних проблемах Нідерландів [9]. Але коли в 1919 р. в рамках Ліги Націй була заснована Міжнародна організація праці, він став головою нідерландської делегації, і саме завдяки його діям було прийнято важливу конвенцію про обмеження робочого часу. Він не полишав цієї посади до самої смерті,

дружив із засновником і головою Міжнародної організації праці соціалістом Альбером Тома. Весь цей час він утілював у життя ідею про можливість поєднання католицького соціального вчення з державними інтересами, зосереджувався на пошуку єдності між міжнародними робітничими організаціями, Ватиканом і європейськими державами. Авторитет В.Х. Ноленса сприяв установленню тісного співробітництва між Ватиканом і Міжнародною організацією праці. Його зусилля були визнані в Римі. У 1916 р. він був нагороджений Папою титулом почесного прелата (*protonotarius apostolicus*) Римської курії. В.Х. Ноленс, згідно з правилами, повинен був обрати свій девіз. Він був дуже символічним: «*Utriusque fidelis*» («Вірний обом»). Цими словами він висловив свою відданість церкві та державі [9].

Треба відмітити, що великий досвід захисту прав робітників, який отримав В.Х. Ноленс, працюючи в різних міжнародних організаціях, відвідуючи конгреси та конференції з трудового права, дали йому можливість привносити передові ідеї соціального захисту населення та втілювати їх у життя в Нідерландах. На Міжнародному конгресі боротьби з безробітною в Парижі в 1910 р. В.Х. Ноленс був обраним президентом однієї з його секцій. Одним із рішень конгресу було створення Міжнародної асоціації з боротьби з безробіттям. У 1917 р. з активною участю Ноленса в Нідерландах був прийнятий закон про страхування від безробіття, а сам Ноленс став головою Національного консультативного комітету зі страхування від безробіття, а з 1923 р. він очолив Національну комісію з питань збільшення зайнятості [2, с. 267]. Майже не один урядовий комітет з питань правового захисту інтересів робітників не обходився без участі Ноленса.

Однією з найважливіших справ свого життя він уважав своє головування в Гірській раді. Він був її членом із дня заснування в 1902 р., а з 1913 р. її головою. Цю посаду він уважав дуже почесною, зберігав її за собою майже до самої смерті [2, с. 72]. Зазначимо, що на початку ХХ ст. провінція Лімбург була одним із центрів гірничо-видобувної промисловості Нідерландів. Варто зауважити, що крайня бідність у країні ще далеко не була викорінена в цей час, а якість життя працівників потребувала кардинальних змін. Підкреслимо, що нідерландська держава на той час була взірцем утілення в життя принципу лібералізму. Але царювання вільного ринку завжди йде поряд із можливими кризовими явищами, які негативно впливають на рівень зайнятості, заробітну платню. Згідно ж з принципами

ліберальної економіки, ці питання довгий час вирішувалися лише за рахунок благодійності. Гірники Лімбурга на початку ХХ ст. повною мірою почували на собі всі кризові явища, багато з них мусли покинути свій дім і шукати роботи на німецьких шахтах. Із моменту свого обрання до Палати представників В.Х. Ноленс був упевненим прихильником державної експлуатації шахт. Він уважав, що право на благодійність мало бути замінено чітким законом, що можливо тільки в рамках державного керівництва. Велику роль у становленні його поглядів на робітниче питання відіграла папська енцикліка *Rerum Novarum*, видана Левом ХІІІ 15 травня 1891 р., яка була присвячена саме проблемам робітничого класу [4]. Розглянемо її основні положення, бо саме це бачення на вирішення соціальних проблем робітників цілком поділяв і підтримував Ноленс. Причин для того, щоб католицька церква звернулася до вирішення робітничого питання, було декілька. По-перше, результатом масштабної індустріалізації стало зростання робочого класу, права якого були майже не захищеними. В енцикліці йшлося про те, що після усунення цехових корпорацій не виникало інших інституцій, які б охороняли права робітників. «Робітництво помалу залишалося саме, ставало безборонним, один на один із нелюдськістю панів і жадібністю власників. Жменька багатіїв накинута на численну кількість пролетарів ярмо, яке не відрізняється від невилітного» [4]. По-друге, у другій половині ХІХ ст. в Європі все більше розповсюджувалися соціалістичні ідеї, протистояти яким уважала за необхідне католицька церква. У цих умовах церква не повинна була залишатися стороннім спостерігачем. В енцикліці йшлося про таке: «Не можна вважати, що турбота Церкви лишень повністю спрямована на спасіння душі, ... Щоб розв'язати робітниче питання, без сумніву, потрібні й засоби людські» [4]. Енцикліка приділяла увагу проблемам охорони праці, її умовам, потребі святочного відпочинку, питанням заробітної платні. Окрему увагу було приділено створенню професійних союзів і спілок робітників. І в цьому питанні католицька церква бачила свою активну роль. Вона виступала як організатор конгресів і конференцій, на яких вирішувалися теоретично-правові засади робочого законодавства, а також сприяла практичній діяльності зі створення робочих об'єднань, на чолі яких мали стояти церковні діячі. Ця позиція католицької церкви відмінно вписувалася в політичну культуру *verzuiling*, або «розділової демократії», яка почала формуватися саме в цей час [1, с. 389]. Таким чином, третьою причиною

звернення церкви до вирішення робочого питання була необхідність зберігання соціального спокою та відвернення робочих від революційних ідей перетворення суспільства. Ця програма була повністю підтримана В.Х. Ноленсом, і саме він активно впроваджував її в життя. Щойно держава брала на себе експлуатацію рудника, Гірська рада й особисто Ноленс починали боротьбу за хороші умови праці, страхування, за чіткий термін робочого часу й відпочинку, проти обов'язкової понаднормової роботи. Ноленс у цей час приділяв велику увагу й заснуванню профспілкового руху. Поєднуючи викладацьку та політичну діяльність, він ще встигав по вихідних їздити по всьому Лімбургу, керуючи процесом створення профспілок гірників. Але варто зазначити, що, поділяючи погляди католицької церкви на загрозу соціалістичних ідей і сам будучи антисоціалістом, В.Х. Ноленс завжди діяв прагматично. Він неодноразово підкреслював, що необхідно співпрацювати з помірними соціалістами, якщо їхні ідеї й ініціативи направлені на досягнення соціального прогресу й на державному, і на міжнародному рівні. Пізніше, граючи в уряді провідні ролі, він сформулює свою доктрину «про крайню необхідність», за якою католицькі партії можуть виступати в союз з соціалістами [9].

Поширенню конструктивних соціально-католицьких поглядів Ноленса сприяла його журналістська діяльність. Із 1897 р. він активно співпрацював із газетою *Venloosche Courant*. У 1907 р. група відомих католиків Венло виступила з ініціативою створити сучасну католицьку газету. Вони купили *Venloosch Weekblad* і *Venlosche Courant*. Нова щоденна газета мала власний офісний будинок у центрі міста й продаватися під назвою *Nieuwe Venlosche Courant* [8]. В.Х. Ноленс виступав у ній як політичний оглядач до 16 червня 1917 р. Ця газета повною мірою стала його політичною трибуною в провінції Лімбург. Вона сприяла зростанню авторитету й самого Ноленса, прокатолицьких поглядів серед населення регіону та країни. Необхідно підкреслити роль В.Х. Ноленс у консолідації католиків і формуванні католицької партії в країні. Як політик Ноленс брав участь у всіх католицьких виборах і партійних програмах ще з 1897 р. Після смерті католицького лідера Г. Шепмана в 1903 р. він був неформальним ідеологічним лідером Загального союзу римо-католицьких об'єднань виборців, а з 1910 р. він став його головою. Саме на базі цієї організації 3 червня 1926 р. була сформована Римо-католицька державна партія, яка мала величезний вплив у Нідерландах [3, с. 159]. Як лідер католицької фракції в парла-

менті В.Х. Ноленс брав участь у всіх формуваннях кабінету між 1913 і 1929 рр. Найбільш важливими для політичної кар'єри Ноленса були вибори до нижньої палати Генеральних штатів, які відбулися 3 липня 1918 р. Ліберали, які перебували протягом усього воєнного періоду при владі, програли. Вони отримали лише 18 місць зі 100, замість 39 наявних. Найбільше місць – 25 – отримав Загальний союз римо-католицьких об'єднань виборців [5, с. 337]. У зв'язку з цим королева Вільгельміна й інші видатні політичні діячі Нідерландів серйозно обговорювали з Ноленсом його обрання на посаду прем'єр-міністра країни. Але як католицький священик він не захотів зайняти цю посаду. Однак В.Х. Ноленс узяв значну участь у формуванні майбутнього уряду. З його рекомендації уряд очолив Шарль Рейс де Беренбрук, колишній голова Провінційних штатів Лімбургу, який став першим голландським прем'єр-міністром католицького віросповідання [6, с. 216]. У подальшому Ноленс мав великий вплив на прем'єр-міністра Беренбрука. Виключно важливою була роль католицьких сил, і саме Ноленса в період після завершення I Світової війни. Відмітимо той факт, що в цей час Нідерланди, як і багато інших держав, переживали серйозне поширення революційних ідей. 10 листопада 1918 р. у Нідерландах розпочався так званий «червоний тиждень». Лідер СДРП Пітер Трульстра об'явив у парламенті про початок революційних перетворень [7, с. 240–241]. Наступний тиждень країна обирала своє майбутнє. Народ підтримав чинний уряд, і цей вибір уже в найближчий час себе виправдав. Під проводом уряду Ш.Р. де Беренбрука був прийнятий цілий блок соціально орієнтованих законів. На основі поправок, унесених до конституції в 1919 р., закон про загальне виборче право поширювався й на жінок. У тому ж році було прийнято закони про 45-годинний робочий тиждень, про заборону праці підлітків до 14 років, про зниження пенсійного віку з 70 до 65 років, був збільшений у півтора рази розмір пенсії по старості, а також ужито деяких заходів для пом'якшення житлової кризи, продовжено реформу шкільної освіти [5, с. 340].

В.Х. Ноленс помер 27 серпня 1931 р., а 1 вересня, після урочистої панахиди в його парафіяльній церкві *Sint-Willibrorduskerk* у Гаазі, труна з його тілом була перевезена до Венло, де він заповів бути похованим. Десятки тисяч людей виходили на вулиці міст і сіл по маршруту руху процесії. Його труну несли шахтарі. Дзвонили у дзвони, а у Венло були на честь трауру вимкнуті міські ліхтарі [10]. У 1935 р. на його честь мер міста Венло Б. Бергер урочисто відкрив меморіальну дошку на стіні будинку, де була

розташована газета *Nieuwe Venlosche Courant* [8]. Ім'я Вільяма Хуберта Ноленса було увічнено в топоніміці багатьох міст Нідерландів.

Висновки. Діяльність Вільяма Хуберта Ноленса сприяла консолідації католиків у Нідерландах. Але його соціальна доктрина виходила далеко за межі конфесіональних інтересів. Вона була дійсно державницькою. Його багаторічна політична діяльність у парламенті, в уряді, на міжнародній арені були направлені на формування чіткої системи правового захисту працівників, підвищення їхнього економічного та соціального добробуту. Те, що

Нідерланди не піддалися революційній агітації, не кинулися в прірву революції, пояснюється в тому числі великим авторитетом самого В.Х. Ноленса. Саме його багаторічна діяльність на теренах боротьби за права робітників надала їм упевненості, що соціально орієнтовані реформи в інтересах простих громадян можуть проводити не тільки соціалісти та комуністи. Його суспільно-політична діяльність заклала основи формування політики епохи *verzuiling*, цього унікального соціального явища, яке ввійшло в політику Нідерландів і забезпечило стабільний розвиток країни у ХХ ст.

Список літератури:

1. Государства Альпийского региона и страны Бенилюкса в меняющейся Европе / под ред. В.Я. Швейцера. Москва : Весь мир, 2009. 546 с.
2. Крижевський А.В., Дерій О.О. Становлення та розвиток міжнародних стандартів щодо правового регулювання праці. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 154–161.
3. Осколков П.В., Сергеев Е.А. Нидерландская партийная система: между системой опор и европейской интеграцией. *Контуры глобальных трансформаций*. 2017. Т. 10. № 6. С. 155–168. URL: <https://www.ogt-journal.com/jour/article/viewFile/264/262>.
4. Папа Лев XIII. Энциклика «*Rerum Novarum*» (1891 г.) URL: <http://irs.ucu.edu.ua/dzherela/sotsialni-entsikliki/lev-xiii-rerum-novarum-1891/>.
5. Шатохина-Мордвинцева Г.А. История Нидерландов. Москва : Дрофа, 2007. 510 с.
6. Gribling J.P. Willem Hubert Nolens 1860–1931: Uit het leven van een priester-staatsman (Maaslandse monografieen). Assen : Gorcum, 1978. 379 p.
7. Lintsen H., Veraart F., Smits J-P, Grin J. Well-being, Sustainability and Social Development The Netherlands 1850–2050. URL: <https://link.springer.com/content/pdf/10.1007%2F978-3-319-76696-6.pdf>.
8. Nolens plaqueette (*Nieuwe Venlosche Courant*, Venlo). URL: <https://www.charlesvos.nl/profaan-werk/buiten-maastricht/nolens-plaqueette-nieuwe-venlosche-courant-venlo>.
9. Nolens, Willem Hubert. Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland (*BWSA*). URL: <https://socialhistory.org/bwsa/biografie/nolens>.
10. Persoonsmap W.H. Nolens. URL: <https://www.rijckheynt.nl/sites/rijckheynt/files/pdf/persoonsdocumentatie/Nolens,W.H.Mgr.dr..pdf>.
11. Wiel (Willem Hubert) Nolens. *Limburgs museum*. URL: <https://www.limburgsmuseum.nl/nl/ontdek/verhalensite/wiel-willem-hubert-nolens/>.

Likhachova O.E. WILLIAM HUBERT NOLENS AS THE FOUNDER OF THE VERZUILING ERA

*The article is devoted to the study of the political biography of William Hubert Nolens, one of the leading figures of the verzuiling era. It was found that although the chronological framework of this era of 1918–1970 of the twentieth century, the origins of its formation are closely linked with the peculiarities of economic and social development of the Netherlands in the late nineteenth century. It was discovered that the problem of developing labor legislation was one of the key problems for society and the state in the late nineteenth and early twentieth centuries. It is proved that Nolen's research and teaching activities contributed to the formation of the scientific concept of labor law in the country. It unveiled that the rank of Catholic priest not only did not limit his interests to the issues of theology, but, on the contrary, allowed him to expand his activities in the international arena. It is proved that it was William Hubert Nolens who represented the position of both the Netherlands and the Vatican at international conferences on labor law. An analysis of the political activities of William Hubert Nolens suggests that by putting into practice the doctrine of the encyclical *Rerum Novarum*, he made considerable efforts to improve the situation of workers in the province of Limburg. His work has contributed to the establishment of professional associations in the mining industry. Nolens's involvement in journalism have been found to have united Catholics and helped spread the Vatican's views on pressing socio-economic issues. His significant role in the creation of the Roman Catholic State Party was proved. His key role in the formation of the government in 1918 was determined through the activities of which the country managed to prevent revolutionary upheavals. It was found that the political activities of William Hubert Nolens had a significant impact on the formation of the political consensus of the verzuiling era.*

Key words: the Netherlands, William Hubert Nolens, the era of verzuiling, biography, labor law, Roman Catholic State Party.

УДК 327.3

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.22>**Моїсеєва Т.М.**

Державний університет «Одеська політехніка»

Кудлай І.В.

Державний університет «Одеська політехніка»

«АСОЦІЙОВАНЕ ТРІО»: ОЦІНКИ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Статтю присвячено проблемі становлення та позиціонування на міжнародній арені регіонального формату «Асоційоване тріо». Особливу увагу приділено питанням ролі громадянського суспільства у формуванні альянсу України, Грузії та Молдови, оскільки це дає уявлення щодо потенційних можливостей впливу громадянського суспільства на визначення та коригування стратегічних напрямів зовнішньої політики держави. Авторами проаналізовано документи, що визначають мету, сфери дії та механізми співпраці трьох держав: «Меморандум про взаєморозуміння між міністерством закордонних справ Грузії, міністерством закордонних справ і європейської інтеграції республіки Молдова і міністерством закордонних справ України щодо започаткування посиленого співробітництва з європейської інтеграції – «Асоційованого тріо» та «Декларацію Батумського саміту», схвалену главами держав Асоційованого тріо – Грузії, Республіки Молдова та України (19 липня 2021). Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що учасниками нового формату не вироблено спільних «інструментів» у досягненні кінцевої мети «Асоційованого тріо» – отримання членства в Європейському Союзі.

Розкрито позиції міжнародних «акторів» у «ланцюжку» ЄС – «Східне партнерство» – «Асоційоване тріо». Зокрема, виділено чинники, що визначають сприйняття ініціативи «Східне партнерство» як Європейським Союзом, так і партнерами по «Асоційованому тріо». Акцентовано на тому, що намагання Брюсселю зберегти формат «Східного партнерства» формує його стримані підходи до появи тристоронньої коаліції. Стисло охарактеризовано підсумкові документи Шостого Саміту «Східного партнерства», який відбувся 15 грудня 2021 р. (у положеннях, що стосуються досліджуваної теми). Зроблено висновки щодо проблем та перспектив тристороннього формату України, Грузії та Молдови «Асоційоване тріо».

Ключові слова: «Асоційоване тріо», Україна, Грузія, Молдова, громадянське суспільство, Меморандум, Батумська Декларація, європейська інтеграція, Європейський Союз, «Східне партнерство».

Постановка проблеми. Міністр закордонних справ України, Дмитро Кулеба, підсумовуючи зовнішньополітичну діяльність відомства у 2021 році, до одного з найкращих 10 дипломатичних здобутків України зарахував «тристоронній формат посиленої співпраці України, Грузії та Молдови з європейської інтеграції – «Асоційоване тріо» [9].

Актуальність досліджуваної проблеми, на нашу думку, визначають два аспекти: 1) євроінтеграційні устремління України, закріплені в Основному Законі держави; 2) зростання в системі міжнародних відносин ролі регіональних форматів, які нерідко демонструють мобільність, оперативність, гнучкість у вирішенні практичних завдань секторальної співпраці та безпекових питань.

Так, за останні два роки Україна створила «Люблінський трикутник» із Польщею та Литвою, «Квадригу» з Туреччиною, «Кримську платформу»,

за участі 46 держав та міжнародних організацій [11]. Цілком логічно, що на шляху європейської інтеграції наша держава шукає додаткові «інструменти» оптимізації та прискорення цього процесу. Одним із таких «інструментів» має стати тристоронній альянс України, Грузії, Молдови «Асоційоване тріо».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографія проблеми «Асоційованого тріо» є багатоаспектною. У контексті досліджуваної теми, науковий інтерес представляють праці, в яких розглядають двосторонні відносини держав [15; 24]; наукові розвідки, присвячені євроінтеграційним устремлінням України, Грузії, Молдови [6; 14]; публікації, в яких автори досліджують ті, чи інші аспекти європейської політики «Східного партнерства» (СхП) [17; 22]. Тема «Асоційованого тріо» залишається у колі малодосліджених проблем і потребує подальшого вивчення.

Постановка завдання. Статтю присвячено дослідженню питання ролі громадянського суспільства в становленні та розвитку ініціативи «Асоційоване тріо»; визначенню позицій міжнародних «акторів» у «ланцюжку» ЄС – «Східне партнерство» – «Асоційоване тріо»; аналізу проблем та перспектив тристороннього альянсу України, Грузії та Молдови.

Виклад основного матеріалу дослідження. *Роль громадянського суспільства у становленні тристороннього формату України, Грузії та Молдови.* Прагнення більш тісної співпраці на шляху євроінтеграції та ідея об'єднання трьох асоційованих членів «Східного партнерства» в окремий формат продемонстровані ще за декілька років до формального оформлення «Асоційованого тріо». Підтвердженням цьому, зокрема, є щорічне проведення Форуму асоціацій (Association Exchange Forum), який постав у 2017 р. «як ініціатива трьох сестринських Фундацій, що входять до мережі Open Society Foundations, започаткованої Джорджем Соросом, як-от Фонд «Відродження», Фонд «Відкрите Суспільство Грузії» та «Фонд Сороса у Молдові» [18].

Форум є міжнародним експертно-дискусійним майданчиком «відповідальних високопосадовців та громадських експертів із Грузії, Молдови, України, а також ЄС, що займаються питанням виконання Угод про асоціацію» [7]. З 2017 р. проведено чотири форуми: перший відбувся 14 листопада 2017 р., другий – 19 вересня 2018 р., третій – 13 листопада 2019 р. [23], четвертий – 21, 22 жовтня 2021 р. [18].

Важливим підсумком роботи третього Форуму асоціацій стало прийняття Спільної Декларації (далі – «Спільна декларація ... Платформ громадянського суспільства») шести громадських євроінтеграційних платформ України, Грузії та Молдови (Грузинська сторона Платформи громадянського суспільства Грузія-ЄС, Грузинська національна платформа ФГС СхП, Молдавська сторона Платформи громадянського суспільства Молдова-ЄС, Молдавська національна платформа ФГС СхП, Українська сторона Платформи громадянського суспільства Україна-ЄС, Українська національна платформа ФГС СхП), яка представлена «урядовцям трьох країн, представникам європейських інституцій (Єврокомісії, Європейській службі зовнішньої дії та Європарламенту), а також експертній спільноті трьох країн та ЄС на третьому Форумі Асоціацій» [13].

У документі варто виділити декілька основних положень: 1) необхідність створення та інституа-

лізації нового формату посиленої співпраці трьох країн на євроінтеграційному напрямі в умовах глибоких змін у Східній Європі; 2) обмін досвідом, регулярні консультації, координація дій «на рівні уряду, парламенту та громадянського суспільства», а також взаємна підтримка «в імplementації Угод про асоціацію та веденні діалогу з інститутами ЄС»; 3) співробітництво у сферах: торгівлі, розбудови вільного ринку, інфраструктури транспорту та зв'язку, «енергетичної, екологічної та соціальної політики»; 4) доцільність проведення консультацій та співпраці у військовій і правоохоронній сферах, питаннях регіональної безпеки та протидії гібридним загрозам; 5) акцент на тому, що політика ЄС стосовно трьох асоційованих країн у короткостроковій перспективі, потребує модернізації, ключовими моментами якої повинні стати: «законодавчий скринінг, інтеграція в Єдиний ринок, включення до політики згуртованості (доступ до структурних фондів), розширення інфраструктурних мереж і посилена співпраця у сфері Спільної політики безпеки та оборони і Політики правосуддя, свободи та безпеки»; 6) заклик до урядів та парламентів трьох країн – започаткувати тристоронній формат співробітництва, а до ЄС – «підтримати тристороннє співробітництво та інституціоналізувати посилений діалог у форматі “ЄС+3”».

Поряд із рішучою тональністю Декларації привертає увагу закладена в тексті пересторога щодо того, що майбутній тристоронній формат «повинен існувати паралельно з наявною багатосторонньою структурою Східного партнерства, не підриваючи цю ініціативу» [20].

Ідея «Тріо» отримала підтримку литовських депутатів зі складу політичної групи Європейської народної партії (ЄНП). Майже одночасно з третім Форумом асоціацій (12 листопада 2019 р.) в Брюсселі, «за участю депутатів Європейського парламенту, представників провідних дослідницьких установ Євросоюзу, а також представників громадськості та політиків із країн-партнерів», відбулася дискусія «Наша стратегія для майбутнього Східного партнерства», під час якої Голова Парламентської Асамблеї Euronest Андрюс Кубілюс, презентував документ «Стратегія тріо 2030». Важливими пунктами Стратегії стали: започаткування «Європейського “процесу тріо”» на наступний десятирічний термін, «для підтримки країн, які мають розвинуті відносини з ЄС у форматі асоціації та поглиблених та всеохопних зон вільної торгівлі (Україна, Грузія і Молдова)»; пошук нових, довгострокових інструментів у роботі з

асоційованими членами Східного партнерства для збереження мотивації та імпульсу до реформ; «м'яка» трансформація пострадянських країн та їх перетворення на успішні демократичні держави, зокрема, з урахуванням досвіду попередників з числа країн Східної Європи, головним стимулом для розвитку яких став процес розширення ЄС»; конкретизація зобов'язань самого Євросоюзу, в його реакції на успіх реформ асоційованих країн, поряд зі збереженням принципу «більше за більше» у їх відносинах із ЄС [12].

Четвертий Форум асоціацій (4th Association Exchange Forum), як було зазначено, відбувся 21–22 жовтня у Києві «завдяки зусиллям Фонду «Відродження» та Центру «Нова Європа», за підтримки Європейського Союзу. Партнерами Форуму стали Інститут європейської політики та реформ (Кишинів), інтеграційна програма ЄС Фонду «Відкрите суспільство Грузії» та «Фонд Сороса у Молдові». У ньому взяли участь не лише «високопосадовці з Грузії, Молдови та України, відповідальні за координацію виконання Угод про асоціацію між ЄС та трьома країнами», а й «провідні експерти та активісти громадянського суспільства з досвідом виконання угод про асоціацію та члени європейських і національних парламентів, представники ЄСВД та Європейської Комісії, делегацій ЄС у Києві, Тбілісі та Кишиневі, відповідних проєктів технічної допомоги ЄС, донорських організацій, аналітичних центрів та академічних установ».

Учасникам Форуму для обговорення, обміну досвідом, висновків і пропозицій запропоновано шість важливих проблем (панелей): 1) «Угода про асоціацію у 2021 році: де ми зараз?»; 2) «Парламентська співпраця у реалізації порядку денного інтеграції до ЄС»; 3) «Часткова інтеграція з ЄС: як Україна, Молдова та Грузія можуть використати приклади Туреччини, Норвегії, Балкан та Швейцарії?»; 4) «ПВЗВТ (Поглиблена і всеохопна зона вільної торгівлі) – чи досі вони служать своїм цілям?»; 5) «Зовнішні перепони: як Росія та Китай підривають інтеграцію з ЄС?»; 6) «Стратегія “тріо”: чого Україна, Грузія та Молдова могли б досягти разом?» [18].

Не зупиняючись докладно на роботі Форуму, виділимо його ключові тези: 1) думка про необхідність та незворотність продовження євроінтеграційних реформ прозвучала у виступах Андрія Попова (Голови Управління багатостороннього співробітництва міністерства закордонних справ Молдови), Теймураза Джанджалія (заступника міністра закордонних справ Грузії), Наталії Фор-

сюк, (генеральної директорки Урядового офісу з координації європейської та євроатлантичної інтеграції), а Ніколас Цендровіч (заступник керівника відділу Грузії та Молдови у Європейській комісії) зауважив, що «головне не швидкість виконання вимог асоціації, а якість і послідовність»; 2) міжпарламентське співробітництво, політичний діалог із ЄС (модераторка дискусії – Ганна Гопко, голова АНТС, колишня голова Комітету Верховної Ради України у закордонних справах); 3) доцільність вивчення досвіду моделей «часткової інтеграції» деяких зарубіжних країн, зокрема Туреччини, Швейцарії (модератор – Шимон Ананіч з Фонду Стефана Баторія у Польщі); 4) теза щодо того, що «Росія та Китай переслідують різні цілі та послуговуються різними методами дестабілізації в регіоні, мета в них одна – підірвати демократичні перетворення в країнах Тріо та просувати свої бізнес-інтереси» (модератор – Лео Літра, старший аналітик Центру «Нова Європа»); 5) співпраця країн «Тріо» на всіх рівнях, обговорення спільних стратегій та можливостей на шляху до євроінтеграції [18].

Оформлення «Асоційованого тріо». Мета, очікування та потенціал. 17 травня 2021 року міністри закордонних справ України, Грузії, Молдови підписали «Меморандум про взаєморозуміння між міністерством закордонних справ Грузії, міністерством закордонних справ і європейської інтеграції республіки Молдова і міністерством закордонних справ України щодо започаткування посиленого співробітництва з європейської інтеграції – «Асоційованого тріо» (далі – «Меморандум про взаєморозуміння»).

Цією акцією завершено процес офіційного оформлення тристороннього формату співпраці. Документ визначив мету, сферу дії та механізми співробітництва трьох держав. Метою «Асоційованого тріо» є «набуття членства в Європейському Союзі», а сам альянс має стати платформою «посиленого співробітництва і діалогу між міністерствами закордонних справ трьох асоційованих партнерів ЄС, а також із Європейським Союзом із питань, що становлять спільний інтерес і стосуються європейської інтеграції їхніх країн, включаючи співпрацю у форматі «Східного партнерства». «Меморандум про взаєморозуміння» конкретизував цілі співробітництва у форматі «ЄС+3» та, як уже було зазначено, окреслив механізми співпраці (тристоронні консультації, узгоджена публічна комунікація, спільні дипломатичні демарші в інституціях ЄС та державах-членах ЄС) [16].

Основні положення «Меморандуму про взаєморозуміння» знайшли своє підтвердження та розвиток у «Декларації Батумського саміту», схваленій 19 липня 2021 року, президентами трьох держав (В. Зеленським (Україна), С. Зурбішвілі (Грузія), М. Санду (Молдова)) [8].

Водночас, на наш погляд, члени «Трію» не виробили конкретних «інструментів» спільного руху до кінцевої мети. Цілком поділяємо думку редактора «Європейської правди» Сергія Сидоренка, який зауважує, що держави об'єднують спільна мета, а от шляхи та інструменти вони обрали різні. Пояснюючи свою тезу, автор констатує: 1) Україна та Грузія (на відміну від Молдови) «мають у своїх конституціях норму, яка зобов'язує їхні уряди прямувати до членства в Євросоюзі»; 2) Грузія планує подати заявку на вступ до ЄС у 2024 р. Україна йде іншим шляхом – ми «домовляємося про підтримку членства України з кожною державою індивідуально» (європейська перспектива України вже визнана Естонією, Латвією, Литвою та Польщею у чотирьох двосторонніх деклараціях). Позиція Молдови – спочатку «домашнє завдання» (реформи), а вже потім розмови про інше [10; 19].

Влучно оцінила поточну стратегію «Трію» Крістіна Герасімов (радниця президента Молдови з питань зовнішньої політики): «сьогоднішня стратегія Трію – це скоріше механізм координації меседжів, які ми хочемо разом надіслати до Брюсселя. Але я думаю, що ми можемо зробити набагато більше. Завдяки співпраці ми можемо знайти спільні розв'язання спільних проблем і підійти до спільних проблем по-новому» [18].

Якщо стисло охарактеризувати короткотермінові очікування України, Грузії та Молдови від співпраці у форматі «ЄС+3», можна виділити декілька першорядних завдань, як-от: 1) активізація євроінтеграційного процесу (відкриваючи 4-й «Association Exchange Forum», Д. Кулеба висловив упевненість, що «наступна хвиля розширення ЄС буде називатися "Хвиля Асоційованого трію"») [11]; 2) визнання Брюсселем ініціативи «Асоційованого Трію» та його прагнень [5]; 3) надання європейської перспективи трьом асоційованим партнерам як стимулу до поглиблення необхідних реформ [8].

«Асоційоване трію» – «Східне партнерство»: позиція Європейського Союзу. Позиція Європейського Союзу, щодо «Асоційованого трію», характеризується стриманістю оцінок і відсутністю обіцянок, оскільки оформлення нового формату співпраці України, Грузії та Молдови, викликало

побоювання стосовно того, що він може «підірвати», або, взагалі «розвалити» «Східне партнерство». Так, кореспондент DW (Україна) Юрій Шейко в матеріалі від 02.07.2021 р. наводить слова експертки брюссельського аналітичного центру ЕРС Аманди Пол, яка назвала «Асоційоване трію» цікавою ініціативою, певною «революцією» (як перша спроба регіональної співпраці в рамках СхП), а також зауважила, що «для Євросоюзу важливо, щоб ця ініціатива не поклала кінець “Східному партнерству”» [25].

Аналіз заяв, виступів, інтерв'ю європейських чиновників дозволяє зробити висновки, що метою Брюсселя є збереження «Східного формату», а «Асоційоване Трію» там сприймається як певна спроба оновлення і як невід'ємна частина «Східного партнерства». Про це свідчать висловлювання низки чиновників від ЄС.

Верховний представник ЄС із зовнішньої та безпекової політики Жозеп Боррель на зустрічі з Міністрами закордонних справ трьох країн у червні 2021 р., наголосив, що «надзвичайно важливим аспектом “Східного партнерства” є побудова зв'язків не лише між ЄС і нашими країнами-партнерами, але й між ними самими». Речниця ЄС із зовнішньополітичних питань Набіла Массрالی на додатковий запит DW про ставлення до «трію», зауважила: «Ми вітаємо ініціативу та співпрацюємо в рамках “Східного партнерства”, пам'ятаючи про принципи інклюзивності та диференціації, а також двосторонніх відносин із кожним із партнерів». А «керівник брюссельського бюро Фонду Конрада Аденауера Гарді Острі (Hardy Ostry) вважає, що “трію” відкрило «шлях до активнішої фази “Східного партнерства”» [25].

Серед причин такої «відданості» Брюсселя формату «Східного партнерства» називають як політичні (сподівання, що переваги, які надаються асоційованим членам, мотивують Вірменію, Азербайджан та Білорусь активніше співпрацювати з ЄС), так і економічні (низка практичних проєктів (наприклад, у сфері інфраструктури) спрямовані на всі шість країн СхП) [25].

Варто зауважити, що ЄС не є одностайним у своїй стриманості щодо нового регіонального формату. Так, більшу відкритість і прихильність до ініціативи виявили нові країни-члени Центральної та Східної Європи, а також Балтії. Міністр закордонних справ Литви Габріеліус Ландсбергіс заявив, що його країна розглядає трію як «крок уперед для країн, щоб прискорити свій шлях до європейської інтеграції» [2].

Посол Польщі в ЄС Анджей Садош у коментарі EURACTIV підкреслив, що Польща «вітає ініціативу «Трію» як «своєчасну та добре озвучену пропозицію щодо їх більш глибокої взаємодії з ЄС у рамках політики східного сусідства» [3].

Протилежну позицію, яку кореспондент «EURACTIV» В. Максимов називає «холодною блокадою», займає Франція. На думку автора, це пояснюється наявністю в країні впливової вірменської діаспори. Посилаючись на слова «дипломата з регіону», В. Максимов зазначає: «Париж навряд чи підтримає будь-які ідеї прискорення розвитку трію саме через настрої вірменської діаспори» [2].

«Асоційоване трію» – «Східне партнерство»: Позиція української сторони та партнерів по «Трію». Учасники «Трію» скептично налаштовані до майбутніх потенційних можливостей та перспектив політики «Східного партнерства». Цей скепсис має своє пояснення, оскільки «Східне партнерство» зразка 2009 р. (коли воно було започатковане) і 2021 р. кардинально відрізняються. За цей час Україна, Грузія та Молдова підписали угоди про асоціацію, мають зони вільної торгівлі з ЄС, а їхні громадяни користуються безвізом. Відносини ЄС із трьома іншими учасниками ініціативи розвиваються досить мляво: з Вірменією діє нова угода про всеохопне та розширене партнерство; з Азербайджаном щодо цього лише ведуться переговори; Білорусь же взагалі заявила про призупинення членства у «Східному партнерстві» [25].

Жодна з країн «другої трійки» не демонструє прагнення до членства в ЄС; Білорусь та Вірменія приєдналися до очолюваного Росією Євразійського економічного союзу, а Азербайджан, багатий на викопне паливо, прагне підтримувати однакову відстань від великих держав» [4].

Не додає згуртованості «Східному партнерству» наявність давнього, нерозв'язаного вузла суперечностей навколо Нагірного Карабаху, між його учасниками – Вірменією та Азербайджаном. І головне – формат «Східного партнерства» не передбачає членства в ЄС, оскільки є складником політики сусідства, а не політики розширення».

Заступник начальника відділу регіону Східного партнерства зовнішньої служби ЄС (EEAS) Радослав Дарський заявив, що «ми не можемо робити вигляд, що не бачимо», що країни ЄС і Східного партнерства «мають різне бачення майбутнього цього партнерства та своєї участі в ньому» [2].

Аналогічну думку висловив заступник виконавчого директора з питань Росії, «Східного партнерства», Центральної Азії, регіонального

співробітництва та ОБСЄ Європейської служби зовнішньополітичної діяльності Люк Девінь, який визнав, що учасники «Східного партнерства» «мають різні погляди на нього з огляду на своє географічне положення, історію та економічну ситуацію». І хоч «Східне партнерство» – геополітична ініціатива з огляду на його цілі, його геополітичний вплив полягає не в тому, щоб визначити, кому і з ким дружити» [5].

Отже, в Європейському Союзі є усвідомлення проблем СхП, однак курс на його збереження залишається пріоритетним.

Зважаючи на настрої Європейського Союзу щодо «Східного партнерства», учасники Трію, також виявляють стриманість і обережність у висловлюваннях. Теза про те, що новий тристоронній формат не має на меті послаблення «Східного партнерства», закладена в «Спільній декларації... Платформ громадянського суспільства», «Меморандумі про взаєморозуміння», «Декларації Батумського саміту», численних виступах, заявах міністра закордонних справ України Дмитра Кулеби та ін. [8; 16; 20].

Шостий Саміт Східного партнерства та питання «Асоційованого Трію». 15 грудня 2021 року в Брюсселі, відбувся Шостий саміт Східного партнерства, який, на наш погляд, підтвердив певну розбалансованість СхП. За підсумками Саміту ухвалено як «Спільну Декларацію саміту Східного партнерства “Відновлення, стійкість і реформи”», так і «Спільну заяву глав держав/урядів «Асоційованого трію» – Грузії, Республіки Молдова та України за підсумками 6-го Саміту Східного партнерства». Білорусь участі в Саміті не брала.

Не вдаючись до докладного аналізу перебігу саміту та змісту згаданих документів, зупинимося на декількох пунктах, які становлять інтерес у межах досліджуваної теми.

1. Очікування держав «Трію» були задоволені лише частково. Європейський Союз визнав ініціативу «Асоційованого трію». Так, у пункті 12 «Спільної Декларації саміту Східного партнерства “Відновлення, стійкість і реформи”» зазначено (переклад з англ. авторський): «відповідно до принципів диференціації та інклюзивності ЄС визнає ініціативу трьох асоційованих партнерів – Грузії, Республіки Молдова та України – щодо розширення співпраці з ЄС та бере до уваги посилення координації між ними з питань, що становлять спільний інтерес, пов'язаних із реалізацією угод про асоціацію та поглиблених та всеохопних зон вільної торгівлі, а також щодо

співпраці у рамках Східного партнерства» [1]. Європейські перспективи, для асоційованих членів у підсумковому документі закріплені не були.

2. Позицію держав тристороннього формату демонструє «Спільна заява глав держав/урядів «Асоційованого тріо» – Грузії, Республіки Молдова та України за підсумками 6-го Саміту Східного партнерства». Зокрема, учасниці «Тріо» вже традиційно підтвердили відданість «подальшому стратегічному розвитку Східного партнерства відповідно до принципів диференціації та інклюзивності» та «тверду прихильність стратегічній, амбітній та далекоглядній політиці Східного партнерства, заснованій на спільних фундаментальних цінностях, взаємних інтересах, на спільній власності та відповідальності» [21]. Остання теза викликає певний подив, оскільки про «спільні цінності і взаємні інтереси» ми вже згадували вище.

Окрім цього, в документі порушується питання про наміри посилення секторальної співпраці з ЄС; інтеграції до Єдиного цифрового ринку ЄС; «важливість подальшого підвищення стійкості та співробітництва у сфері спільної політики безпеки та оборони (СПБО) та спільної зовнішньої політики та політики безпеки (СЗБП)», як-от співробітництво «з агентствами та механізмами ЄС, включно з Європейським фондом миру та участю в проектах PESCO».

Важливими положеннями «Спільної заяви глав держав/урядів «Асоційованого тріо» є посилення на ст. 49 Договору про Європейський Союз, згідно з якою «будь-яка європейська держава, яка поважає цінності, зазначені в статті 2 Договору про Європейський Союз, і зобов'язується їх просувати, може подати заявку на вступ до Європейського Союзу» та заклик до Європейського Союзу «підтримати суверенний вибір наших держав разом з усіма відповідними кроками, зробленими нами в напрямі європейської інтеграції, визнати європейську перспективу Грузії, Республіки Молдова та України» [21].

Висновки. Отже, саме громадянське суспільство виступило своєрідним «каталізатором» утворення нового формату тристоронніх відносин України, Грузії та Молдови (від зародження ідеї, до її втілення та розвитку). Директор Фонду «Відродження» Олександр Сушко, виступаючи на Четвертому Форумі асоціацій, зазначив, що «в межах Форуму народилась ініціатива «Асоційованого тріо» – проекту співпраці України, Молдови та Грузії у євроатлантичній інтеграції, після чого

лідери громадянського суспільства запропонували її урядам своїх країн. Лише протягом кількох місяців після проведення Форуму у 2019 році міністри закордонних справ України, Молдови та Грузії надіслали Брюсселю пропозицію започаткувати особливий формат співпраці з «Асоційованим тріо». Завдяки цьому «Associated Trio» інкорпороване в офіційну мову. А це значить, що діалог із ЄС тепер ведеться на зовсім іншому рівні» [18].

Альянс України, Грузії та Молдови планується зробити платформою посиленої співпраці у форматі «ЄС+3», а його кінцевою метою є здобуття країнами повноправного членства в Європейському Союзі. Головними документами, що визначили мету, сферу дії та механізми співробітництва трьох держав, є «Меморандум про взаєморозуміння...» та «Декларація Батумського саміту...». Водночас, учасниками «Тріо», не запропоновано конкретних «інструментів» спільного руху до кінцевої мети. Наразі головним «інструментом» є вироблення та представлення узгодженої позиції в комунікації з інституціями та посадовими особами ЄС.

Європейська ініціатива «Східне партнерство», на наш погляд, сьогодні становить розбалансований формат, у якому об'єднані держави з різними стратегічними цілями, зовнішньополітичною орієнтацією та відмінним баченням власного місця в процесах європейської інтеграції. Ці чинники зумовлюють логічність згуртування асоційованих членів СхП в окремий «підформат».

Європейський Союз активно демонструє намір зберегти «Східне партнерство», що пояснюється як політичними, так і економічними причинами. Це прагнення впливає на формування стриманої позиції ЄС у сприйнятті та оцінках тристороннього формату України, Грузії та Молдови, який розглядається як невід'ємна частина СхП. Більшу відкритість і прихильність до ініціативи виявили нові країни-члени Центральної та Східної Європи, а також Балтії.

Шостий саміт «Східного партнерства» не став «проривом» для держав «Тріо» – Європейський Союз визнав «Асоційоване тріо», але не запропонував європейської перспективи його учасникам. З огляду на це, досягнення головної мети «Тріо» (отримання членства в ЄС), на наш погляд, є досить віддаленою перспективою. Однак варто пам'ятати, що «Асоційоване тріо» є молодим форматом, тому ґрунтовні висновки щодо нього робити ще зарано.

Список літератури:

1. Joint Declaration of the Eastern Partnership Summit (Brussels, 15 December 2021). General Secretariat of the Council, 2021, 15 december. 22 с. С. 6. *Official website of the Council of the EU and the European Council*. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/53527/20211215-eap-joint-declaration-en.pdf> (дата звернення: 20.01.2022).
2. Makszimov, Vladyiszlav (16 листопада 2021 р.) EU meets troubled Eastern Partners in run up to leaders' summit. *EURACTIV.com*. URL: <https://www.euractiv.com/section/eastern-europe/news/eu-meets-troubled-eastern-partners-in-run-up-to-leaders-summit/> (дата звернення: 14.01.2022).
3. Makszimov, Vladyiszlav (23 липня, 2021 р.). Newer EU members support Associated Trio as “champions”. *EURACTIV.com*. URL: <https://www.euractiv.com/section/eastern-europe/news/newer-eu-members-support-associated-trio-as-champions/> (дата звернення: 14.01.2022).
4. Makszimov, Vladyiszlav (29 листопада, 2019 р.). Future of Eastern Partnership: EPP backs trio plan, Commission cautious. *EURACTIV.com*. URL: <https://www.euractiv.com/section/europe-s-east/news/future-of-eastern-partnership-epp-backs-trio-plan-commission-cautious/> (дата звернення: 14.01.2022).
5. Власенко В. (2 грудня, 2021 р.). Київ, Кишинів і Тбілісі заявили про намір повної інтеграції в ЄС. Прем'єри трьох країн розповіли у Брюсселі, чого вони очікують від саміту «Східного партнерства». *Урядовий кур'єр*. URL: <https://ukurier.gov.ua/uk/articles/kiyiv-kishiniv-i-tbilisi-zayavili-pro-namir-povnoy/> (дата звернення 15.12.2021).
6. Гладченко І.А. Україна та Молдова у співробітництві з ЄС (1992–2014 рр.). *Наукові записки. Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. 2016. Вип. 24. С. 283–288. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2016_24_55
7. Громадська синергія. Громадськість за євроінтеграційні реформи Підсумковий звіт Проекту. Громадська синергія. *Міжнародний фонд «Відродження»*, 2020. С. 56 URL: <https://www.civic-synergy.org.ua/news/3964/> (дата звернення: 07.12.2021).
8. Декларація Батумського саміту, схвалена главами держав Асоційованого тріо – Грузії, Республіки Молдова та України (19 липня 2021). *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL: <https://www.president.gov.ua/news/deklaraciya-batumskogo-samitu-shvalena-glavami-derzhav-asoci-69609> (дата звернення: 03.12.2021).
9. Дмитро Кулеба назвав 10 дипломатичних здобутків України в 2021 році (17 грудня, 2021 р.). *Міністерство закордонних справ України* : офіційна сторінка. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-nazvav-top-10-diplomatichnih-zdobutkiv-ukrayini-v-2021-roci> (дата звернення: 30.12.2021).
10. Дмитро Кулеба: Надання Україні перспективи членства в ЄС посилює регіональну стабільність (21 жовтня, 2021 р.). *Міністерство закордонних справ України* : офіційна сторінка. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-nadannya-ukrayini-perspektivi-chlenstva-v-yes-posilit-regionalnu-stabilnist> (дата звернення 05.12.2021).
11. Дмитро Кулеба: успіх Асоційованого тріо стане потужною та позитивною трансформаційною силою для нашого регіону (21 жовтня, 2021 р.). *Міністерство закордонних справ України* : офіційна сторінка. URL: <https://mfa.gov.ua/news/dmitro-kuleba-uspih-asocijovanogo-trio-stane-potuzhnoyu-ta-pozitivnoyu-transformacijnoyu-siloyu-dlya-nashogo-regionu> (дата звернення 03.01.2022).
12. ЄС пропонують запустити «процес тріо» для прискорення євроінтеграції України, Молдови та Грузії (13.11.2019). *Укрінформ* : Мультимедійна платформа іномовлення України, URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2817141-es-proponuut-zapustiti-proces-trio-dla-priskorennja-evrointegracii-ukraini-moldovi-ta-gruzii.html> (дата звернення 15.12.2021).
13. Жовтко Г. (18.11.2019). ЄС + Україна, Грузія та Молдова: громадські організації пропонують новий формат діалогу. *Громадський Простір*. URL: <https://www.prostir.ua/?focus=es-ukrajina-hruziya-ta-moldova-hromadski-orhanizatsiji-proponuyut-povuj-format-dialohu> (дата звернення 07.12.2021).
14. Кваша О.С., Синякова А.В. Україна та ЄС: проблеми та перспективи інтеграції в сучасних умовах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2019. Вип. 23(1). С. 112–117. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuimevcg_2019_23\(1\)_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuimevcg_2019_23(1)_25)
15. Коцур В.В. Україна і Республіка Молдова: пріоритетні напрямки міждержавних взаємин та стратегічного партнерства в ХХ столітті. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 22: Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. 2010. Вип. 4. С. 151–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_022_2010_4_28
16. Меморандум про взаєморозуміння між міністерством закордонних справ Грузії, міністерством закордонних справ і європейської інтеграції республіки Молдова і міністерством закордонних справ України щодо започаткування посиленого співробітництва з європейської інтеграції – «Асоційованого тріо» (17 травня, 2021 р.). *Міністерство закордонних справ України* : офіційна сторінка. URL: <https://>

mfa.gov.ua/news/memorandum-pro-vzayemorozuminnya-mizh-mzs-ukrayini-gruziyi-ta-moldovi-shchodo-zapochatkuvannya-posilenogo-spirvobitnictva-z-pitan-yevropejskoyi-integraciyi-asocijovanogo-trio (дата звернення 01.12.2021).

17. Нагорняк І. Ініціатива ЄС Східне партнерство: засади створення, розвитку та перспективи змін. *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Sv. 5, Vyd. 5. С. 20–27. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evropol_2018_5_5_5

18. Реформи, діалог, співпраця. Про що говорили на IV Форумі Асоціацій (27 жовтня, 2021). *Міжнародний фонд «Відродження»*. URL: <https://www.irf.ua/reformy-dialog-spirpraczya-pro-shho-govoryly-na-iv-forumi-asocijaczij/> (дата звернення 03.11.2021).

19. Сидоренко. С. (22 жовтня 2021 р.). Розділене тріо: як Молдова, Грузія та Україна шукають свої шляхи для зближення з ЄС. *Європейська правда*. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2021/10/22/7129347/> (дата звернення 21.11.2021).

20. Спільна декларація грузинських, молдавських та українських Платформ громадянського суспільства щодо співпраці у прагненні до євроінтеграції. 3-й Форум асоціацій, Київ, Україна (13 листопада 2019 р.) URL: <https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/Spilna-deklaratsiya-gruzynskyyh-moldavskyyh-ta-ukrayinskyyh-Platform-gromadyanskogo-suspilstva-shhodo-spirvpratsi-u-pragnenni-do-evrointegratsiyi.pdf> (дата звернення 10.12.2021).

21. Спільна заява глав держав/урядів «Асоційованого тріо» – Грузії, Республіки Молдова та України за підсумками 6-го Саміту Східного партнерства (15 грудня, 2021 р.). *Президент України*: Офіційне інтернет-представництво. URL: <https://www.president.gov.ua/news/spilna-zayava-glav-derzhavuryadiv-asocijovanogo-trio-gruziyi-72097> (дата звернення 17.01.2022).

22. Турчин Я. Перспективи східного партнерства в умовах геополітичних та безпекових змін східно-європейського регіону. *Humanitarian vision*. 2016. Vol. 2, Num. 1. С. 61–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/hv_2016_2_1_12.

23. Форум асоціацій /Громадська синергія. Громадськість за євроінтеграційні реформи. URL: <https://www.civic-synergy.org.ua/association-exchange-forum/?fbclid=IwAR17M3oCl-kn5oZl-UmWrP7a8wPvq6btjboXImpnpNaWFEqjyl3L9NaOkDw> (дата звернення 07.12.2021).

24. Фурса А. О. Грузія-Україна: політичні дебати і дилеми міждержавних відносин (1991-2014 рр.). *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2014. Вип. 21(1). С. 229–234. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2014_21\(1\)_31](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvdau_2014_21(1)_31).

25. Шейко Ю. (02.07.2021 р.) «Асоційоване Тріо» України, Грузії та Молдови: КІНЕЦЬ «Східного Партнерства» чи прискорення євроінтеграції? *DW*. (Deutsche Welle). URL: <https://www.dw.com/uk/asotsiiovane-trio-ukrainy-hruzii-ta-moldovy-kinets-skhidnoho-partnerstva/a-58126771> (дата звернення 12.01.2022).

Moiseieva T.M., Kudlai I.V. “ASSOCIATED TRIO”: EVALUATIONS, PROBLEMS AND PROSPECTS

The article is devoted to the problem of formation and positioning in the international arena of the regional format “Associated Trio”. Particular attention is paid to the role of civil society in the formation of the alliance of Ukraine, Georgia and Moldova, as it gives an idea of the potential opportunities for civil society to influence the definition and adjustment of strategic directions of foreign policy. The authors analyzed the documents defining the purpose, scope and mechanisms of cooperation of the three states: “Memorandum of Understanding between the Ministry of Foreign Affairs of Georgia, the Ministry of Foreign Affairs and European Integration of the Republic of Moldova and the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine” and “Declaration of the Batumi Summit”, approved by the Heads of State of the Associated Trio – Georgia, the Republic of Moldova and Ukraine (July 19, 2021). The analysis allows us to conclude that the participants in the new format have not developed common “tools” in achieving the ultimate goal of the “Associated Trio” – to gain membership in the European Union.

The positions of international “actors” in the “chain” of the EU – “Eastern Partnership” – “Associated Trio” are revealed. In particular, the factors that determine the perception of the Eastern Partnership initiative by both the European Union and the Associated Trio partners are highlighted. Emphasis is placed on the fact that Brussels’ efforts to preserve the format of the Eastern Partnership shape its restrained approaches to the emergence of a tripartite coalition. The Final Documents of the Sixth Eastern Partnership Summit, held on December 15, 2021 (in the provisions related to the research topic) are briefly described. Conclusions on the problems and prospects of the tripartite format of Ukraine, Georgia and Moldova “Associated Trio”.

Key words: “Associate Trio”, Ukraine, Georgia, Moldova, Civil Society, Memorandum, Batumi Declaration, European Integration, European Union, «Eastern Partnership».

УДК 327:[620.9+502.17](510+73):061.1ЄС«2000/2016»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.23>

Подрєз Ю.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

Жуков О.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка

СТРАТЕГІЧНЕ ПАРТНЕРСТВО МІЖ КНР, ЄС І США У СФЕРІ ЕНЕРГЕТИКИ Й МІЖНАРОДНОЇ ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ (2000–2016 РР.)

У статті здійснено аналіз енергетичної політики ЄС, Китаю та США протягом 2000–2016 року, до початку президенства Дональда Трампа, спільною рисою якої є її спрямованість на посилення інтеграційних процесів з метою створення єдиної енергетичної політики, єдиного ринку й підтримки сталого розвитку країн.

В основі енергетичної політики ЄС лежать пріоритети, пов'язані з гарантованим і безпечним постачанням газу, нафти й електроенергії. У дослідженні запропоновано до розгляду шість пріоритетних галузей співробітництва: формування єдиного ринку енергоносіїв, безпека поставок, диверсифікація структури енергоресурсів, питання зміни клімату, розвиток нових технологій, формування єдиної зовнішньої політики й підходів з енергетики.

На нашу думку, схожої політики на зменшення енергоспоживання й викидів шкідливих речовин з одночасним збільшенням частки «зеленої енергетики» дотримується й Китай, але з певними відмінностями: КНР продовжуватиме будувати АЕС і не відмовиться від вугільних ТЕС принаймні в найближчі 20 років. Сьогодні Європейський Союз є одним із найбільш важливих партнерів Китаю. Ураховуючи вище сказане, також розглядаємо процес торгово-економічної взаємодії цих двох сторін.

Крім того, представлено співробітництво американських і китайських компаній в енергетичній сфері, що розмежувало погляди американських аналітиків на майбутнє відносин між Китаєм і США. «Песимісти» вважають, що супердержавам важко співіснувати, коли їхні інтереси зіштовхуються навколо життєво важливих природних ресурсів. На їхню думку, уникнути майбутнього зіткнення між Китаєм і США практично неможливо. «Оптимісти» ж переконані, що величезний китайський ринок є настільки життєво важливим для американської економіки, що США зацікавлені в тому, щоб китайська економіка стабільно розвивалася, надаючи нові можливості для потенційних американських інвесторів.

Ключові слова: енергетична політика, співробітництво, економіка, енергетична безпека, Європейський Союз.

Постановка проблеми. На початку XXI століття економіки КНР, ЄС і США є найбільшими споживачами енергії. Аналіз даних компанії ВР у цьому переконує. Загалом їхня сукупна частка становить понад 70% світового споживання енергоресурсів [2; 8]. У цьому сенсі можна навіть говорити про існування певного глобального трикутника енергоспоживання: КНР – ЄС – США. В історії та сучасності їхніх енергетичних стратегій як спільні положення, так і певні відмінності, аналітичне співставлення яких дає змогу краще зрозуміти процес розвитку стратегічного партнерства між КНР, ЄС і США в енергетичній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні науковий інтерес до проблеми американського-китайського суперництва за світове лідер-

ство зростає. У цьому контексті для нас є цікавою праця колишнього радника-посланника першого складу посольства України у КНР Л.О. Лещенка. Його дослідження стосуються внутрішньої й зовнішньої політики КНР, причин, феноменального поступу країн АСЕАН тощо [2].

У статті Ю.В. Курнишової досліджується сучасний етап відносин США й Китаю в політичному, безпековому та економічному вимірах [5].

Значну увагу питанням конкуренції з боку китайських компаній для західних компаній приділяють західні дослідники: Олександрос Петерсен (Alexandros Petersen), радник програм European Energy Security Initiative Міжнародного центру Вудро Вільсона (Woodrow Wilson International Center) спільно із заступником директора Центру

європейських реформ (Centre for European Reform) Катінкою Барисч (Katinka Barysch). У доповіді вони наголошують на тому, що могутність КНР як великої держави залежить від змоги забезпечити безперервність і безпечність власного імпорту енергоресурсів [12].

Також значний для нас інтерес становить робота «Енергетичні потреби Китаю: Вони змінюють світ?» (China's energy demands: Are they reshaping the world?), підготовлена старшим аналітиком Інституту Євросоюзу з досліджень безпеки (EU Institute of Security Studies) Джерадьдом Стенгом (Gerald Stang). У ній ідеться про очевидну необхідність налагодження ефективного діалогу між двома найбільшими у світі імпортерами енергоресурсів – ЄС і КНР – задля забезпечення спільної енергетичної безпеки та зменшення ризиків і загроз з боку країн-експортерів [14].

Дослідження А. Остін дають нам змогу прослідкувати етапи й механізми ЄС-США-Китайської співпраці та суперництва на світових енергетичних ринках [7].

Формулювання цілей статті. Мета статті – висвітлити сучасну світову економічну структуру шляхом аналізу міжурядового співробітництва ЄС-Китай-США в енергетичній сфері, пов'язаного з гарантованим і безпечним постачанням газу, нафти й електроенергії.

Виклад основного матеріалу. В основі створення Європейського Союзу основоположну роль відіграв енергетичний чинник, який об'єднав ФРН, Францію, Італію та країни Бенілюксу для реалізації наявного потенціалу європейських держав і створення спільного ринку вугілля і сталі – Європейської спільноти з вугілля та сталі (англ. European Coal and Steel Community, ECSC, також Європейське об'єднання вугілля і сталі, ЄОВС). Ця міжнародна державно-монополістична організація, що об'єднувала кам'яновугільну, залізорудну й металургійну промисловість 10 країн Європейського економічного товариства (СЕТ), завершила своє існування 22 червня 2002 року, коли втратив чинність відповідний договір. ЄОВС показало свою високу ефективність і дала змогу виявити багато проблемних точок енергетичного сектору ЄС [3].

Сьогодні енергетична політика Європейського Союзу спрямована на посилення інтеграційних процесів з метою створення єдиної енергетичної політики, єдиного ринку й підтримки сталого розвитку країн.

З огляду на те що енергетичний потенціал країн ЄС не дає змоги повністю забезпечити

потреби економіки (тільки 12 країн ЄС мають поклади нафти, газу й вугілля), а також зростання залежності від зарубіжних поставок енергетичних ресурсів, що збільшилася з 10% (1999) до 17% (2009) у зв'язку з розширенням на схід, у Європі практично до 2009 року зберігалася тенденція орієнтації на великих постачальників ресурсів – Росію (імпорт газу – 34,2%, нафти – 33,1%), Норвегію (природний газ – 30,7%) та Алжир (природний газ – 14,1%) [8].

У 1999 році зі вступом в силу Амстердамського договору енергетичний чинник стає показником сталого розвитку ЄС. Передував цьому Договір про Енергетичну хартію (1994), який ліг в основу міжурядового співробітництва в енергетичній сфері, уніфікувавши загальні правила для країн Європи. Осмислення необхідності переходу з національного на наднаціональний рівень відображено в постановах і директивах Європарламенту та Ради ЄС 2003 року, що закріпило політичний намір щодо запобігання енергетичним ризикам у Європейській стратегії безпеки, прийнятій на Брюссельському саміті ЄС (2003). Концептуальні положення з енергетики відображені в «Зеленій книзі» Європейського Союзу (2006) [13].

В основі нинішньої енергетичної структури лежать пріоритети, пов'язані з гарантованим і безпечним постачанням газу, нафти й електроенергії. Вироблені Європейським Союзом економічні інструменти включають регульовальні заходи обов'язкової юридичної сили, директиви, торгові й технічні стандарти, квоти щодо імпорту, систему управління цінами, інвестиційні кредити та субсидії [13].

Наприклад, основним нормативним документом ЄС щодо функціонування газового ринку стала прийнята в червні 2003 року Директива ЄС «2003/55/EU». В основі Директиви закладені основи для форсування створення єдиного газового ринку країн ЄС, а також закріплено право національних держав вибирати постачальників газу.

Європейський Союз визначив шість пріоритетних галузей співробітництва: формування єдиного ринку енергоносіїв, безпеку поставок, диверсифікацію структури енергоресурсів, питання зміни клімату, розвиток нових технологій, формування єдиної зовнішньої політики й підходів з енергетики [12].

Розробка програмного документа ЄС «Енергетична політика для Європи» та підписання Лісабонського договору у 2007 році юридично закріпили початок єдиної енергетичної політики ЄС,

що включало поняття «колективна відповідальність» у сфері енергетики. Цікаво, що розробка та прийняття цих документів у ЄС практично збіглися в часі з відповідною роботою в КНР над першою Білою книгою з питань енергетики [4; 6].

Інтегрований пакет дій ЄС, прийнятий у 2007 році, розглядає питання боротьби зі зміною клімату, розвитку інфраструктури, а також зниження уразливості від зовнішніх енергетичних поставок. З огляду на високий рівень імпорту енергоресурсів ЄС (52,3% у 2010 році), зміну структури споживання на користь поновлюваних джерел розглядають як пріоритетне завдання енергетичної політики [12].

Ініціатива ЄС від 2007 року «20–20–20» пов'язана з необхідністю скорочення викидів парникових газів на 20%, забезпеченням поновлюваних джерел енергії (збільшення на 20%) і зниженням споживання електроенергії на 20% за рахунок упровадження нових технологій. Ця політика передбачає активний розвиток атомної енергетики. Незважаючи на використання ЄС 147 ядерних реакторів, низка країн прийняла рішення про закриття атомних електростанцій у країні й збільшення частки відновлюваних джерел.

Такої самої політики на зменшення енергоспоживання й викидів шкідливих речовин із одночасним збільшенням частки «зеленої енергетики» дотримується й Китай, але з певними відмінностями: КНР продовжуватиме будувати АЕС і не відмовиться від вугільних ТЕС принаймні в найближчі 20 років.

Європейський Союз є одним із найбільш важливих партнерів Китаю, відносини з яким починають набувати все більш різносторонній і глибокий характер, виходячи за рамки переважно торгово-економічної взаємодії. Безсумнівно, знаковою подією в цьому відношенні є візит до Європи голови КНР Сі Цзіньпіна (22 березня – 1 квітня 2014 року). Це було його перше відвідування континенту як глави держави, тому багато спостерігачів схильні оцінювати підсумки поїздки як початок нового етапу в китайсько-європейських відносинах [14].

Дійсно, візит виявився досить насиченим. Сі Цзіньпін відвідав чотири європейські держави (Нідерланди, Францію, Німеччину, Бельгію), брав участь у саміті з ядерної безпеки в Гаазі, побував у штаб-квартирах ЮНЕСКО і Євросоюзу в Парижі та Брюсселі відповідно. У цілому він узяв участь у 84 заходах різного рівня й характеру. Значення поїздки глави КНР у Європу полягає в тому, що, по-перше, Сі Цзіньпін озвучив китайську стра-

тегію розвитку відносин з Євросоюзом у нових умовах; по-друге, було досягнуто домовленостей щодо конкретних напрямів і проектів взаємодії з Європою: їх підсумком стало підписання понад 120 угод із європейськими країнами про співпрацю в різних сферах, у тому числі в енергетиці; по-третє, Китай позначив свою позицію по одній із найважливіших проблем – ядерній безпеці в сучасному світі [14].

Система міжнародної ядерної безпеки, в розумінні Пекіна, повинна мати всеосяжний, багаторівневий і мережевий характер. При цьому її основною ланкою має залишатися Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ) «при доповненій ролі інших багатосторонніх структур та ініціатив». Китай вважає в нинішніх умовах за необхідне розширити можливості й компетенції МАГАТЕ з надання допомоги країнам, що розвиваються, у справі підвищення рівня безпеки на об'єктах атомної енергетики. При цьому в Пекіні не ставиться під сумнів право будь-якої держави на використання енергії ядра в мирних цілях.

Виступаючи в Гаазі, Сі Цзіньпін запропонував чотири основні напрями, яких варто дотримуватися в питаннях забезпечення ядерної безпеки в сучасному світі [17].

По-перше, на його думку, безпека повинна стати обов'язковою умовою розвитку ядерної енергетики в цілому. По-друге, повагу прав будь-якої держави варто покласти в основу всього процесу формування міжнародної ядерної безпеки. По-третє, усіма сторонами повинен використовуватися тільки «взаємовигідний підхід» у пошуку шляхів загальної ядерної безпеки. І нарешті, по-четверте, прагнучи до всебічного забезпечення ядерної безпеки, пропонується прицільно та спільно працювати над усуненням глибоких чинників, які несуть загрозу цієї безпеки. Крім цього, на нараді з протидії ядерній загрози, яка відбулася в рамках саміту, глава КНР закликав його учасників до вироблення та прийняття за необхідності швидких і рішучих заходів щодо запобігання і відсічі всім видам ядерного тероризму [16].

Очевидно, цей виступ може служити показником того, що Китай, вступивши в статус глобальної держави, приймає на себе істотну частку відповідальності в тому числі за забезпечення ядерної безпеки у світі й у країнах Східної Азії зокрема.

Позиція Європейського Союзу цілком об'єктивно визначає його одним із основних гравців на світовому енергетичному ринку, підхід

якого заснований на ліберальних принципах ринкових відносин. В основі цього підходу, застосовуваного ЄС у зовнішній політиці й у стратегіях з боротьби зі зміною клімату, є взаємозалежність держав, інтеграція ринків як усередині регіону, так і за його межами, а також узгодження державних стандартів. У цілому з таким європейським підходом погоджуються й США, і КНР [16].

Восени 2011 року відбувся 3-й раунд китайсько-американського стратегічного й економічного діалогу. Сторони, виходячи із ситуації в країнах Західної Азії та Північної Африки, ціни нафти на міжнародному ринку, інциденту з витоків радіації на японській АЕС «Фукусіма», поглиблено обмінялися думками з питань енергетичної безпеки та розвитку екологічно чистої енергетики.

З приводу цього директор Державного енергетичного управління Лю Тенань з енергетичної безпеки зробив декілька важливих офіційних заяв. Він констатував, що Китай і США – найбільші у світі виробники і споживачі енергії, які мають спільні інтереси й несуть спільну відповідальність за збереження глобальної енергетичної безпеки та розвитку екологічно чистої енергетики, крім того, вони відповідають на спільні виклики в питаннях енергобезпеки [1]. Сьогодні США реалізують енергетичний стратегічний план і формують план із забезпечення енергетичної безпеки в майбутньому. Китай у той самий час організував реалізацію програми «12-ї п'ятирічки», прагнучи до довгострокової енергетичної безпеки. «Стратегічні заходи китайської й американської сторін щодо регулювання енергетичної структури, розвитку екологічно чистої енергетики, забезпечення безпеки поставок нафти, підвищення ефективності використання енергії, заощадження вичерпних джерел енергетики та розвитку ядерної енергетики мають велику схожість», – зауважив Лю Тенань [11].

Погляди американських аналітиків на майбутнє відносин між Китаєм і США в більшості позбавлені апокаліптичних прогнозів, хоча деякі «песимісти» вважають, що супердержавам важко співіснувати, коли їхні інтереси зіштовхуються навколо життєво важливих природних ресурсів. На їхню думку, уникнути майбутнього зіткнення між Китаєм і США практично неможливо. «Оптимісти» ж переконані, що величезний китайський ринок є настільки життєво важливим для американської економіки, що США зацікавлені в тому, щоб китайська економіка стабільно розвивалася, надаючи нові можливості для потенційних американських інвесторів [5; 15].

Є чимало прикладів прямого співробітництва американських і китайських компаній в енергетичній сфері. Так, ще в середині 2000-х років компанія Enron (США) підписала договір про наміри з Petrochina про спорудження газопроводу довжиною 765 км з провінції Сичуань у міста Ухань і Шанхай. Утворена спільна компанія Enron Oil & Gas China Ltd (EOGC), де Petrochina належить 55% акцій. Компанія також має намір освоювати нове родовище газу Гуанжун у Сичуані. На морському шельфі КНР, в основному в Південно-Китайському морі, у видобутку газу беруть участь американські компанії Santa Fe, Chevron, Atlantic Richfield Co [15].

Загалом за останні десятиліття завдяки спільним зусиллям сторін енергетичне співробітництво між Китаєм і США досягло великого прогресу. Діалоги й обміни між ними стали тісніше, реалізуються значущі проекти, активно проводиться науково-технічне співробітництво, яке приносить продуктивні результати. Обидві сторони демонструють готовність і далі продовжувати ділове співробітництво в енергетичній галузі та розгортати роботу в таких галузях, як забезпечення нафтової безпеки, розширення взаємного інвестування й торгових зв'язків у сфері екологічної енергетики, поглиблення співпраці науки й техніки щодо розвитку науки у сфері енергетики [17].

Для цього вже є доволі солідна договірна основа. Офіційні Пекін і Китай домоглися безлічі домовленостей про енергетичну співпрацю. Під час семиденного візиту президента КНР Сі Цзіньпіня до США у вересні 2015 року сторони підкреслили дух «Спільної декларації Китаю і США про співробітництво у сфері енергетичної безпеки», готовність забезпечувати енергетичну безпеку згідно з принципами взаємовигідного співробітництва, багатополосного розвитку та взаємодії [15; 17].

Президенти КНР і США погодилися на те, що в чинних рамках співпраці, таких як «Проект енергетичної співпраці Китаю і США», «Партнерство щодо відновлювальної енергетики між Китаєм і США», «Меморандум Китаю і США про співробітництво в сфері сланцевого газу», вони будуть поглиблювати ділове співробітництво в таких напрямках, як інтелектуальні електромережі, масштабне освоєння вітряної енергетики, сланцевого газу та біопалива, безпека морських комунікацій поставок нафти та скрапленого газу. Китайська й американська сторони обіцяли ділитися досвідом з енергетичного нагляду та контролю й практичною інформацією [7; 15].

Лідери обох країн відзначили, що в подальшому будуть зміцнювати політичні обміни й діалоги, активно просувати енергетичне ділове співробітництво, закладаючи міцну основу для «партнерського співробітництва на основі взаємоповаги та взаємовигоди». Сторони домовилися про регулярне проведення таких успішних заходів, що вже мали місце у 2011–2014 роках, як «Китайсько-американський енергетичний політичний діалог», «Китайсько-американський нафтогазовий промисловий форум», «Китайсько-американський форум індустрії відновлюваної енергетики» й «Китайсько-американський форум з проблем виробництва та використання біопалива» тощо [17].

Президенти Сі Цзіньпін і Барак Обама домовилися про необхідність спільного формування глобальної енергетичної політики задля запобігання кліматичним змінам. На цій позиції вони також наголосили вже за участі голів країн ЄС та інших держав світу на 21-й Конференції ООН з питань клімату, що проходила в Парижі 29 листопада – 12 грудня 2015 року [10; 17].

Цей міжнародний саміт відбувся у виставковому комплексі Парижа Ле Бурже й був присвячений кліматичним змінам, проводився в межах Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (COP 21) і в рамках 11-ої наради сторін за Кіотським протоколом (CRP-11). Офіційна делегація

КНР заявила про готовність підписання міжнародної угоди щодо підтримки збільшення середньої температури планети на рівні нижче 2 °С, якщо угода стосуватиметься всіх країн. Також Сі Цзіньпін провів декілька двосторонніх зустрічей із лідерами країн ЄС, у тому числі президентом Франції Франсуа Олландом і канцлером Німеччини Ангелою Меркель, прем'єр-міністром Великої Британії Девідом Кемероном та іншими, під час яких у робочому порядку обговорювалися питання співпраці в тому числі в енергетичній сфері [9].

Висновки. Таким чином, КНР, США та ЄС до початку президенства Дональда Трампа розвивають активну співпрацю в галузі традиційної та альтернативної енергетики, екології, змін клімату. Зрозуміло, що це зовсім не означає відсутності в їхніх відносинах певних суперечок. Навпаки, вони й стосуються таких багатьох питань, як стурбованість США та ЄС (за винятком Німеччини) збереженням торговельного дефіциту з КНР, кіберзагрози та територіальні претензії Китаю в Східнокитайському й Південно-Китайському морях, поставки контрафактної продукції з Китаю (у тому числі неякісних акумуляторних, сонячних батарей), жорстка конкуренція з боку китайських енергетичних компаній у Центральній Азії, країнах Близького Сходу й Африки, певна демонстративність особливості китайсько-російських відносин, зокрема, в енергетичній сфері тощо.

Список літератури:

1. В Китае обнародована Белая книга «Китайская энергетическая политика-2012». URL: <http://www.cntv.ru/2012/10/25/ARTI1351129452782753.shtml> (дата звернення: 26.01.2022).
2. BP: прогноз развития мировой энергетики до 2030 года. *BP Global-2013*. URL: http://www.bp.com/content/dam/bp-country/ru_ru/folder/2030_Booklet_rus.pdf (Last accessed: 26.01.2022).
3. Зубы дракона: как китайские нефтяные компании покоряют весь мир. *Forbes*. URL: <http://m.forbes.ru/article.php?id=244914> (дата звернення: 24.01.2022).
4. Инвестиции Китая в «зеленую» энергетику превысили вместе взятые Европу и США. URL: <http://ecotechnica.com.ua/energy/veter/621-investitsii-kitaya-v-zelenuyu-energetiku-prevysili-vmeste-vzyatyev-evropu-i-ssha.html> (дата звернення: 01.12.2021).
5. Курнишова Ю.В. Американско-китайское соперничество на современном этапе: тенденции та особливості. *Стратегічні пріоритети*. 2009. № 2 (11). С. 257–265. URL: http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/11_2009/37.pdf (дата звернення: 24.01.2022).
6. Политика и действия Китая по противодействию климатическим изменениям. *Белая книга*. URL: http://russian.china.org.cn/exclusive/txt/2011-12/19/content_24191682.htm (дата звернення: 20.12.2021).
7. Austin A. Energy and Power in China: Domestic Regulation and Foreign Policy. URL: <http://fpc.org.uk/fsblob/448.pdf> (Last accessed: 25.01.2022).
8. BP Statistical Review of World Energy 2014. URL: <https://www.bp.com/content/dam/bp/pdf/energy-economics/statistical-review-2015/bp-statistical-review-of-world-energy-2015-full-report.pdf> (Last accessed: 01.12.2021).
9. China, France to work together to make Paris climate talks a success. *Xinhua*. URL: <http://english.cntv.cn/2015/11/30/ARTI1448871661272136.shtml> (Last accessed: 20.12.2021).
10. China's Leader Jiang Zemin Talks To 60 Minutes. *CBS News* URL: <http://www.cbsnews.com/news/chinas-leader-talks-to-60-minutes/> (Last accessed: 21.01.2022).
11. Chinese economy. *The Economist*. URL: <http://www.economist.com/topics/chinese-economy> (Last accessed: 21.01.2022).

12. Petersen A. Russia, China and the geopolitics of energy in Central Asia. URL: http://www.cer.org.uk/sites/default/files/publications/attachments/pdf/2011/rp_010-4118.pdf (Last accessed: 25.01.2022).
13. Ni W. Integrated energy strategy for the sustainable development of China. URL: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0360544210006808> (Last accessed: 01.12.2021).
14. Stang G. China's energy demands: Are they reshaping the world? URL: http://www.iss.europa.eu/uploads/media/Brief_12_China_energy.pdf (Last accessed: 10.07.2018).
15. United States – China Cooperation. URL: <http://www.chinafaqs.org/issue/united-states-china-cooperation> (Last accessed: 22.01.2022).
16. Xi Jinping: China Actively Promote Energy Production and Consumption Revolution. URL: <http://en.qianzhan.com/en/news/341/140614-62c4f750.html> (Last accessed: 26.01.2022).
17. Zhang Pengfei. Outcome list of President Xi Jinping's state visit to the United States. *Xinhua*. URL: http://english.cntv.cn/2015/09/26/ARTI1443_227957974115.shtml (Last accessed: 26.01.2022).

Podriez Yu.V., Zhukov O.V. STRATEGIC PARTNERSHIP BETWEEN CHINA, THE EU AND THE USA IN THE FIELD OF ENERGY AND INTERNATIONAL ENVIRONMENTAL PROTECTION (2000–2016)

This article analyzes the energy policy of the EU, China and the United States during 2000-2016, before the presidency of Donald Trump.

The EU's energy policy is based on priorities related to a guaranteed and secure supply of gas, oil and electricity. The study proposes six priority areas for cooperation: the formation of a single energy market, security of supply, diversification of energy resources, climate change, development of new technologies, and the formation of a common foreign policy and approaches to energy.

In our opinion, China has a similar policy of reducing energy consumption and emissions while increasing the share of green energy, but with some differences – China will continue to build nuclear power plants and will not abandon coal-fired power plants for at least the next 20 years. Today, the European Union is one of China's most important partners. Given the above, the article also considers the process of trade and economic cooperation between the two parties.

This study also presents the cooperation of American and Chinese companies in the energy sector, which differentiated the views of American analysts on the future of relations between China and the United States. Pessimists believe that it is difficult for superpowers to coexist when their interests clash with vital natural resources. According to them, it is almost impossible to avoid a future clash between China and the United States. "Optimists" believe that the huge Chinese market is so vital to the American economy that the United States is interested in the Chinese economy to grow steadily, providing new opportunities for potential American investors.

Key words: energy policy, cooperation, economy, energy security, European Union.

Приходько М.М.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

РОЛЬ ПОЛЬСЬКОГО КАТОЛИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА В ЧАСИ ВЕЛИКОПОЛЬСЬКОГО ПОВСТАННЯ (1918–1919 РР.)

У статті акцентовано увагу на передумовах Великопольського повстання (1918–1919 рр.), які охарактеризували прагнення польського народу до здобуття незалежності й збереження національної свідомості. Відзначено ключову роль польського католицького духовенства в просвітницькій, наставницькій та активній повстанській позиції в досліджуваній період.

Наголошено на появі тенденції ототожнення католицизму з польськістю. Відзначено конфліктність взаємодії представників польського католицького духовенства з Юзефом Пілсудським. Відзначено внесок Станіслава Адамські в повстанській діяльності. Зазначено, що великопольські священники були краще підготовлені до виконання пастирських функцій і громадської діяльності. Указано на значну роль створеної Служби екстреної допомоги молоді як допоміжної військової служби у сфері зв'язку, санітарних та аварійних служб.

Описано різні сфери активності польських священнослужителів: активну участь у таємних організаціях, підготовку повстання, організацію демонстрацій, народних рад, збирання зброї, грошей і ліків, заклик вірян брати участь у повстанні, заклик польських солдатів приєднатися до повстанської армії. Указано, що значна кількість польських католицьких священників була добровольцями й часто поділяла долю з бойовими солдатами. Відзначено, що священникам вдалося сформувати фундаментальні основи організації та діяльності пастирського служіння в польській армії. Зазначено, що їхня діяльність значно перебільшувала звичні службові обов'язки за рахунок здійснення навчання солдатів, поширення освіти, проведення боротьби з неписьменністю й активізації патріотичних проявів.

Указано на вагомую роль священників, що стала причиною прояву величезної поваги й авторитету командирів і солдат. При цьому представники духовенства потрапили під системні утиски з боку пруської влади – жорстокі обшуки та арешти підозрілих священників, над якими дуже часто знущалися.

Ключові слова: релігія, капелан, Великопольське повстання, просвітництво, наставництво.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження місця духовенства в Польщі на початку 19 століття можемо прослідкувати в працях Д. Шьмерчальського-Вахоча [1], З. Желіньського [2] та Я. Воншицького [3]. Висвітлювали в працях освітянський вектор діяльності католицького духовенства на польських землях наприкінці 19 століття – у першій чверті 20 століття Л. Тшецяковські [4], Ф. Пароцький [5], Я. Клочовський [6]. Проаналізували заходи католицького кліру у справі пробудження народних мас напередодні спалаху повстання в роботах М. Пієла [7], Я. Петшак [8].

Постановка завдання. Великопольське повстання було предметом дослідження багатьох польських дослідників. Основні вектори наукових опрацювань спрямовані на цивільний елемент польського повстання, на громадські організації, геополітичні аспекти повстання та міжнародну ситуацію. Проте фундаментальна роль католиць-

кого духовенства в ході повстання залишилася недостатньо дослідженою.

Мета статті. Метою статті є висвітлення ролі католицького духовенства у Великопольському повстанні (1918–1919 рр.).

Виклад основного матеріалу дослідження. В останні десятиліття дев'ятнадцятого століття була величезна суспільна активність духовенства Великої Польщі. У відповідь на посилення германізації духовенство розпочало боротьбу за національну ідентичність поляків. Ця боротьба велася в політичній, освітній, культурній та економічній сферах. Проголошувалися патріотичні проповіді, організовувалися вечори релігійно-патріотичного співу, пропагувалася національна символіка, організовувалися мітинги, зустрічі та різні церемонії, під час яких виявлялася польськість.

Важливим жестом польського духовенства щодо суспільної думки у світі було діяти від імені всієї нації. Це сталося в липні 1915 р., коли

польські єпископи попросили християнський світ про допомогу для батьківщини, зруйнованої війною. За цей час були створені різні благодійні організації, які допомагали біженцям, людям, які втратили своє майно, притулок чи засоби до існування. Таку ефективну діяльність здійснював Комітет герцогсько-єпископської допомоги людям, постраждалим від поразки у війні, заснований у Кракові архієпископом Адамом Стефаном Сапега та Генеральним комітетом Швейцарії з питань допомоги жертвам війни в Польщі. Значною мірою все ставлення польського духовенства вплинуло на моральне відродження польської нації. Для Великопольських повстанців капелан був взірцем патріотичних і громадянських чеснот.

Вимоги польських католиків щодо прав на незалежну батьківщину все більше сприймалися у світі. Святий Престол, який у початковий період війни не коментував це питання, у серпні 1917 р. у папській записці від Бенедикта XV зазначив появу незалежної польської держави як одну з необхідних умов для нового миру у світі [9, с. 24].

У Познані священики задовго до спалаху Великопольського повстання розпочали агітацію, яка полягала в ототожнюванні католицизму з польськістю. Священики навчали дітей читати й писати польською мовою, надавали їм польські книги та підручники. Освіта була однією з тих сфер, у яких духовенство переслідувало, починаючи з власної ініціативи, не лише релігійні, а й професійні, освітні та патріотичні цілі.

Події Першої світової війни та, як наслідок, поява незалежної польської держави суттєво вплинули на становище окремих релігійних об'єднань. Римо-Католицька Церква об'єднала більшість поляків, що з надією та певними побоюваннями поставилися до подій листопаду 1918 р. [10, с. 56]. Очікувалося, що обмеження, накладені на цю церкву російською та німецькою владою, будуть скасовані. Проте існували побоювання щодо соціального радикалізму лівих і народних партій, постулатів, спрямованих на обмеження ролі Церкви в політичному житті й секуляризацію суспільного життя.

Причини Великопольського повстання. Тимчасовий глава Юзеф Пілсудський у 1918 р. не здобув довіри церковних кіл. Небажання деяких ієрархів було пов'язане з його соціалістичним минулим, зміною на кілька років євангельсько-авгсбурзької релігії й тим, що багато священнослужителів підтримували національно-демократичний табір, тобто противників Пілсудського [11, с. 78]. Варто нагадати, що коли війська Піл-

судського ввійшли до Кельце в 1914 р., місцевий єпископ Августин Лосинський, а також підпорядковане йому духовенство відмовилися від їхньої підтримки, [10, с. 67].

Варто відзначити активну участь духовенства Гнезненської Архієпархії у Великопольському повстанні 1918–1919 рр. Насправді, у Познанській Архієпархії не було жодної парафії, яка б не приєдналася до цієї кампанії незалежності. Наприкінці 1918 р., коли спалахнуло повстання, численні духовенства двох архієпархій: Гнезненського – з 270 священиками, і Познанського – з 564 священиками, висловили свою підтримку здобуттю незалежності на цих землях і включенню їх до складу відродженої Польської держави [13, с. 156]. Священики брали активну участь у таємних організаціях, які готували повстання, організовували демонстрації, народні ради, були їх членами й часто головували, збирали зброю, гроші та ліки, заохочували вірян брати участь у повстанні, закликали польських солдатів іти до повстанської армії, іноді вони самі організовували повстанські війська й навіть у кількох випадках командували ними, нарешті, виконували функцію повстанських капеланів. Духovenство в цілому характеризувалося самопожертвою, громадянською мужністю та надзвичайно патріотичним ставленням.

Священики, які брали участь у повстаннях, не обмежилися лише релігійною турботою, а дбали про забезпечення повстанців продуктами харчування та ліками. Усі ці капелани отримали дуже високі оцінки від командирів повстанських частин, і солдати оцінили їх за мужність і самовідданість у найважчі хвилини, їх присутність на передовій і серед поранених. Мужність і жертвовність багатьох із них були відзначені високими військовими відзнаками. Для Великопольських повстанців капелан був взірцем патріотичних і громадянських чеснот.

Видатні представники польського католицького духовенства. Церква в столиці Великої Польщі була символічним знаком того, що польське суспільство все ще існує й добре організоване. Одним із найактивніших священиків був Станіслав Адамські – покровитель Союзу економічних і прибуткових компаній у Великій Польщі, найбільшої фінансовій імперії в Пруссії, що фінансувала повстання та забезпечувала населення продуктами харчування [6, с. 78].

Саме він запросив Ігнація Падеревського до Познані, щоб він, будучи прем'єр-міністром майбутнього уряду, заявив про готовність Великопольщини повернутися на батьківщину. Після

спалаху повстання німецька преса назвала його «некоронованим королем польського суспільства в пруському розділі» [14, с. 76]. Він був ініціатором організаційної бази, у якій поляки з території рейху організували себе в політичній діяльності. Важливими громадськими та політичними діячами із суворого політичного керівництва Померанії були о. Фелікс Болт, парох Сребрників (Померанія), пізніше сенатор Другої Польської Республіки [15, с. 56].

Станіслав Адамські був обраний до районного парламенту, туди ж обраний й О. Юзеф Клос із Шамотул, прелат, головний редактор «Католицького путівника», автор книг, що широко читалися, переслідуваний пруссаками. Делегатом від Познані був о. Францішек Малінський [16, с. 52]. На засіданнях сейму були присутні архієпископ Едмунд Далбор, о. Валентій Димек, о. Станіслав Самульський та о. прелат Антоні Стихель, архієпископ Гнезненський і Познанський, якого Сейм трактував як примата Польщі, обраного до НРЛ. Це політичне представництво включало 75 польських духовенств, які представляли повіти, також із Вармії, Мазур, Сілезії та Західної Померанії [17, с. 32].

У листопаді та грудні 1918 р. о. Станіслав Адамський, наступник відомого о. Пьотра Вавжиняка, разом із Войцехом Корфанти й Адамом Посвінським організує Районний сейм. Сейм призначає Вищу народну раду, а остання – комісаріат із шести осіб за участю С. Адамського. Саме комісаріат оголосив 8 січня 1919 р., що він бере владу в районах, визволених повстанням, і його учасники здійснювали управління Великою Польщею до серпня цього ж року [18, с. 114]. На той час С. Адамські домовлявся з урядом у Варшаві про організацію наглядових органів Росії «Колишній пруський округ». Він отримує серед іншого створення окремого міністра для Померанії та Познані відповідно до спеціального закону, який де-факто створений під його рукою. Бурхлива історія життя пізнішого єпископа Катовіце, який зміг здійснювати суттєвий вплив на діяльність глави держави.

Крім С. Адамського, найбільш працьовитим національним діячем є о. Валентій Димек, пізніше митрополит Познанський. Утрюх разом з о. Юзефом Прондзинським (тоді генерал-декан Війська Великого) беруть участь в організації виборів до районного парламенту [19, с. 94]. Він залишається членом Народної ради в Познані, з іншого боку, першим істориком і дипломатом.

Архієпископ Гнезно та Познаня Едмунд Далбор бере участь в інавгурації районного парла-

менту й зустрічі Ігнація Падеревського в Познані. Він втручається у Вроцлаві та Берліні разом із пруською владою, із союзною владою, підтримує участь духовенства в бойових діях і їх присутність у Народних радах, підтримує владу Верховної Ради.

Великопольські священики (порівняно з духовенством інших підрозділів) були набагато краще підготовлені до виконання пастирських функцій і громадської діяльності. Їхньому становищу завжала складна національна структура, що проявлялася в різноманітних формах і видах діяльності, поляки в Бабимойському повіті мали успіх, не поступаючись місцем іншим регіонам Великої Польщі, а іноді й ініціюючи їх. Їх також очолювали їхні священики (Я. Посвінський, В. Мойжикевич, Я. Залевський та інші), протегуючи та створюючи сільськогосподарські гуртки, промислові товариства, народні банки, товариства народних читалень або здійснюючи політичну діяльність [20]. Різні економічні та культурні організації, створені на захист польськості, сприяли підготовці до повстання у Великій Польщі й окрузі. Завдяки їм польське товариство організовано брало участь у політичній діяльності та військовій підготовці.

Кароль Марцінковський, а також архієпископська школа-інтернат, створена архієпископом Флоріаном Стаблевським, уже чинили опір германізації. Школа опору часто була гімназійною змовою, досвідом, набутим у товариствах Томаша Зана або в товариствах Народної читальні [21, с. 201]. Соціальні священики в католицьких молодіжних товариствах поділилися своїм досвідом. На основі Товариства термінаторів, скаутських команд о. Валеріан Адамські створив Службу екстреної допомоги молоді. Він відіграв важливу роль під час повстання як допоміжна військова служба у сфері зв'язку, санітарних та аварійних служб. Школа опору часто була гімназійною змовою, досвідом, набутим у товариствах Томаша Зана або в товариствах Народної читальні. Соціальні священики в католицьких молодіжних товариствах поділилися своїм досвідом.

Значну підтримку здобуттю незалежності надав предстоятель, архієпископ Едмунд Далбор. Він брав участь у вітанні Ігнація Яна Падеревського, потім склав у Познані присягу від головнокомандувача повстанських військ генерала Юзефа Доубора-Мусніцького та освятив повстанські прапори [22, с. 55]. Командування духовенством брало участь у роботі польського Червоного Хреста, розвідували, організували допомогу польським солдатам колишньої німець-

кої армії, що повертаються з фронту, доглядати за біженцями з районів, яким загрожує війна, приєднуватися до народних рад або співпрацювати з Верховною Народною Радою. Він здійснив низку звернень щодо збирання грошей для нового польського уряду. Архієпископ Дальбор особливо піклувався про священників, які були змушені залишити свої парафії, оскільки розташування військово-пастирського служіння на стику між державою та Церквою зробило це надзвичайно проблематичним.

Священики брали активну участь у таємних організаціях, що готували повстання, організували демонстрації, народні ради, були їх членами й часто головували, збирали зброю, гроші та ліки, заохочували вірних брати участь у повстанні, закликали польських солдатів приєднатися до повстанської армії, іноді вони організували повстанські війська, навіть у кількох випадках командували ними й, нарешті, виступали як повстанські капелани. Тільки в одному Стшелінському повіті під час Великопольського повстання було організовано 15 парафій, які за ініціативою священнослужителів були тісно пов'язані з Таємним громадським комітетом у Познані [23, с. 67]. Серед найвидатніших учасників Великопольського повстання були о. Матеуш Заблоцький, Вітковського – о. Тадеуш Скарбек-Мальчевський, Іновроцлавського – о. прелат Антоні Лаубіц, у пакистанського – о. Депутат Юзеф Курзавський, Шубінського – о. Людвік Солтисинський. Духовенство в цілому відрізнялося самопожертвою, громадянською мужністю й украй патріотичним ставленням.

Перші капелани почали працювати в перші дні повстання. У середині січня 1919 р. у складі інтендантства був створений 2-й душпастирський відділ на чолі з капеланом Збройних сил у колишньому Пруському Переділі. Потім цю посаду перейменували на генерального декана Збройних сил Польщі в колишньому Пруському розділі. Першим генеральним деканом був о. Тадеуш Дик'єр, незабаром замінений на о. Юзефа Прондзинського [24, с. 126]. Він підпорядковувався деканам округів, парафіяльним священникам відділів і гарнізонів, капеланам полків, госпіталів і військових установ. Архієпископ Дальбор офіційно призначив кількох капеланів, у т. ч. Юзефа Прондзинського, Щепана Яносіка, Станіслава Малецького, Юзефа Піотровича, Валентія Тшебінського, Юзефа Верльта [25, с. 45].

Священики капелани Великопольських формувань, сповнені церковної дисципліни, працювати

на благо польського солдата. У складних умовах відродження польської державності військово-капеланство встановлювалося скрізь, де формувалися польські війська. Спочатку організаційні шаблони були взяті з армій, де були створені підрозділи, але капелани в діяльності посилалися на польські військові та національні традиції, а також проводили освітню й просвітницьку діяльність. Більшість священників були добровольцями, які пристрасно виконували свої завдання, у разі необхідності стояли в одній черзі з бойовими солдатами. Ці священники заклали основи організації та діяльності пастирського служіння у відродженій польській армії. Їхня робота часто виходила за межі службових обов'язків щодо надання солдатам релігійної служби, вони відігравали величезну роль у процесі навчання солдатів, поширення освіти, боротьбі з неписьменністю та збудженні патріотичних почуттів. Їхнє ставлення здобуло величезну повагу та авторитет як командирів, так і солдатів.

Головним капеланом підрозділів генерала Дубора-Мусніцького був о. Зигмунт Дікієрт, колишній голова Народної ради в Пілі, який, побоюючись за своє життя, покинув парафію і відправився у Велику Польщу. Серед капеланів у районі Шубін – о. Антоні Людвічак та о. Болеслав Кам'єрський [12, с. 86]. Вони організували польську народну освіту, проводили просвітницьку кампанію серед польського населення.

Отець Людвічак також закликав депортувати німців, ув'язнених Колонізаційною комісією, з усього повіту. Він залучав до роботи у військовому міністерстві інших священників: Людвіка Решельського, Вінсенція Міськевича, Яна Колколевського, Людвіка Солтисинського, Теофіла Клоса, Максиміліана Арндта, Мечислава Булавського. О. Ігнацій Чеховський, парох із Ходзежа, був ініціатором численних організацій, що збирають поляків із сусідніх повітів [27, с. 34]. Ними були Товариство промисловців, Католицька асоціація польських робітників та Асоціація польської (чоловічої) молоді. Вирвавшись із німецької асоціації, він заснував незалежну польську Асоціацію працюючих жінок, яку очолювала його сестра Казімера Чеховська. З метою сприяння освіті серед польської молоді він заснував філію Towarzystwo Pomocy Naukowe та пожвавив діяльність Товариства народних читалень [16, с. 57]. Вінцем його суспільної діяльності стало створення Народного банку, першим директором якого він став. Також був головою Народної ради повстання в Ходзежі й ініціатором організації оборони в Наднотецькому

краї. О. Казімеж Стаховяк під час оборони зупинив повстанців, що відступали, у кількох місцях та організував оборону ділянки Будзинь, якій загрожує зникнення.

О. Миколай Свірський був ініціатором створення повстанського підрозділу в Чарнкове, приєднаного до підрозділів північного фронту. 8 січня 1919 р. він провів кровопролитну битву з невеликою групою повстанців із переважними німецькими силами. Його супроводжував о. Вітольд Паулус, який опікувався повстанцями й, ризикуючи своїм життям, постачав їм зброю, боєприпаси та ліки, ініціатор створення повстанського підрозділу в Чарнкуві, потім приєднаного до підрозділів північного фронту [5, с. 27]. 8 січня 1919 р. він провів кровопролитну битву з невеликою групою повстанців з переважними німецькими силами.

Священики, які брали участь у повстанні, не обмежилися лише забезпеченням релігійного захисту, а подбали про забезпечення повстанців їжею та ліками. Усі ці капелани отримали дуже високі оцінки від командирів повстанських частин, і солдати оцінили їх за мужність і відданість справі в найважчі хвилини, їх присутність на передовій і серед поранених. Мужність і жертвовність багатьох із них були відзначені високими військовими відзнаками.

Капелани також надавали допомогу офіцерам з питань освіти й виховання, в тому числі проводили бесіди з солдатами. Генеральний декан у наказі 1 від 21 серпня 1919 р. № 1 наголосив, що освітня робота не повинна так поглинати священиків, щоб вони мали менше часу на свою суто священицьку роботу: усюди вони ставлять священство на перше місце. Він заборонив капеланам займати керівні посади в навчальному відділі, оскільки вони мали підтримувати офіцерів, відповідальних за виховну роботу, керівництво, а не активно допомагати.

До завдання гарнізонних капеланів входили питання служби в гарнізонних церквах, розподілу служб в окремих госпіталах, організації військових похоронів, догляду за військовими в'язницями й адміністрування гарнізонних кладовищ. Капелани гарнізону підпорядковувалися окружним деканам, яким вони звітували до 5-го числа кожного місяця. З іншого боку, декани були зобов'язані надсилати звіти про моральний стан на фронті до єпископської курії Збройних сил Польщі до 10 числа кожного місяця [24]. Кожен полковий, фронтовий і гарнізонний капелан був зобов'язаний керувати парафіяльним капеланом.

Деякі священики виконували обов'язки військових капеланів без офіційного призначення, але з дозволу єпископа. Серед видатних діячів незалежності й повстанських священиків був о. Матеуш Заблоцький із Гнезно. Він брав активну участь у боях під Здзехувом, Маншніками, Шубіном, тут, ризикуючи своїм життям, він узяв на себе роль зв'язкового, передаючи накази командування на найнебезпечнішій ділянці фронту.

Повстанським капеланам часто допомагали місцеві парафіяльні священики. Отець Павел Штайнмец з Осечної в грудні 1918 р. відновив сокольницьку команду у своїй парафії та підготував молодь до участі в повстанні, опікуючись ними як повстанський капелан. Варто також відзначити постать о. Альфонса Грашинського, парафіяльного священика й організатора відділення в Госцінці, лідера збройного руху у Вольштинському повіті [25]. Уже в середині грудня 1918 р. він сформував підрозділ оборони Госцінець від німців із поляків, колишніх солдатів пруської армії. Виступив на засіданні Ради робітників і солдатів у Вольштині 31 грудня з оголошенням про захист повстанцями Гошинця. Цей підрозділ укомплектував Госцінець і Ростажево, а також брав участь у захопленні Раконевіце. Повстанці також боролися за звільнення Вольштина 5 січня 1919 р. [6, с. 14]. У цей період о. Грашинський виявив невичерпну силу, військові та організаторські здібності.

Звичайно, повстанська діяльність духовенства викликала бурхливу реакцію з боку пруської влади. Вони проводили жорстокі обшуки й арешти підозрілих священиків, над якими дуже часто знущалися. Німецькі солдати руйнували церкви та пресвітерії, руйнували вівтарі, посуд і літургійні шати. За активну участь у повстанні було засуджено до смертної кари двох священиків Гнезненської Архієпархії (священика І. Заблоцького з Гнезно та священика Ф. Гофмана з Високи) [11, с. 45], хоча вирокі не були виконані.

У січні 1919 р. Велика Польща, яка більше не належала Німеччині, але ще не належала Польщі, набула фактичного статусу незалежної «Великопольської держави», орієнтованої на приєднання до незалежної Польщі. Повстання закінчилося 16 лютого 1919 р. перемир'ям у Трірі, яке поширило на повстанський фронт правила перемир'я в Комп'ені від 11 листопада 1918 р., припинивши Першу світову війну. 28 червня 1919 р. був підписаний мирний договір, згідно з яким уся територія, окупована повстанням, була передана польській державі. Через три дні митний кордон між

Великою Польщею та Республікою Польща був скасований. 28 серпня 1919 р. Великопольська армія ввійшла до складу польської армії. Таким чином, земля засновників польської державності, земля Мішка та Болеслава, стала невід'ємною частиною відродженої Республіки Польща.

Висновки. Отже, представники польського католицького духовенства в часи Великопольського повстання зайняли активну позицію та

вийшли значною мірою за межі своїх обов'язків, надавши не тільки звичну моральну підтримку, а й безпосередньо бойову. Багато священників стали безпосередніми учасниками військових дій, брали участь у стратегічній розробці різних етапів повстання. Незважаючи на значні утиски з боку пруської влади, займали активну позицію та відкрито декларували свої погляди на здобуття державної незалежності.

Список літератури:

1. Dariusz Śmierchalski-Wachocz *Udział Kościoła Katolickiego w powstaniu wielkopolskim i w utrzymaniu polskości w okresie zaborów 1794–1918* Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archivalny nr 17, 2010, s. 139–150.
2. Zieliński Z. *Kościół i naród w niewoli*/ Lublin 1995. S. 70.
3. Wąsicki J. *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806*. Wrocław, 1957. S. 22–26.
4. Trzeciakowski L. *Stosunki między państwem a Kościołem Katolickim w zaborze pruskim w latach 1871–191*. *Studia i materiały do dziejów Wielkopolski i Pomorza*. T. IX. Z. 2. Poznań, 1966. S. 85–97.
5. Paprocki F. *Wielkie Księstwo Poznańskie w okresie rządów Flottwella (1830–1841)*, Poznań, 1970. S. 58 nn.
6. Kłoczowski J., Müllerowa L., Skarbek J. *Zarys dziejów Kościoła Katolickiego w Polsce*. Kraków, 1986. S. 251–253.
7. Piela M. *Udział duchowieństwa w polskim życiu politycznym, w latach 1914–1924*. Lublin, 1994. S. 74–75.
8. Pietrzak J. *Duchowieństwo w powstaniu (wielkopolskim)*. *Kierunki*. 1979. R. 24. № 3. S. 6.
9. Karolczak S. *Z dziejów powiatowego miasta Jarocina 1913–1918*. Poznań, 1935. S. 26.
10. Sobczak M. *Wysięk zbrojny Ziemi Jarocińskiej w okresie Powstania Wielkopolskiego 1918–1919 roku*, cz. 1. Jarocin, 1993. S. 4.
11. Kaczmarek I. *Początki harcerstwa na Ziemi Jarocińskiej*. *Zapiski Jarocińskie*. 2013. № 1–2;
12. Staszak J. *Udział społeczeństwa Ziemi Jarocińskiej w Powstaniu Wielkopolskim i walce o granicę wschodnią Rzeczypospolitej w latach 1918–1921*, [rozprawa doktorska]. S. 51–59.
13. Andrzejewski I. *Kościańska „Rezerwa Skautowa” w Powstaniu Wielkp. 1918/9, Kościan 1934*; B. Polak, *Wysięk zbrojny powiatów kościańskiego i śmigieńskiego w Powstaniu Wielkopolskim 1918/1919* [w:] *Udział ziemi kościańskiej w Powstaniu Wielkopolskim 1918/1919*. Kościan, 1970. S. 21–22.
14. Fenrych T. *Relacja o tworzeniu kawalerii polskiej w Poznaniu od 27 XII 1918 aż do 10 I 1919*, „Rocznik Związku Weteranów Powstań Narodowych RP 1914–1919” (Poznań) 1935. A. 57.
15. Rzepecki K. *Oswobodzenie Poznania 27 XII 1918 – 5 I 1919*. Poznań, 1923. S. 40
16. *Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego (dalej: CAW-WBH), Siły Zbrojne w b. zaborze pruskim, sygn. I.170.2.1, Dowództwo Główne Sił Zbrojnych w b. zaborze pruskim, Rozkaz dzienny nr 172 z 25 VI 1919 r., b.p.*
17. Dworecki Z. *Polskie Rady Ludowe w Wielkopolsce 1918–1920*. Poznań, 1962. S. 9–87.
18. Polak B. *Organizacja i działalność Dowództwa Głównego Powstania Wielkopolskiego i Wojsk Wielkopolskich 1918–1919 (styczeń – lipiec 1919 r.)* [w:] *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919 (artykuły i przyczynki)*, red. nauk. B. Polak, Kościan 1975. S. 27.
19. Wieliczka Z. *Powiat witkowski w okresie rewolucji niemieckiej 1918–1919*. Kurytyba, 1964. S. 8–12.
20. Hauser P. *Niemcy wobec Powstania Wielkopolskiego 1918–1919* [w:] *Siedemdziesiąta rocznica odzyskania niepodległości i wybuchu Powstania Wielkopolskiego. Materiały z konferencji odbytej 13–14 grudnia 1988 r. w UAM w Poznaniu*, red. nauk. T. Kotłowski, Poznań 1992. S. 119–120.
21. Trzeciakowski L., *Wielkie Księstwo Poznańskie w ostatnich latach panowania pruskiego* [w:] *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919*, red. nauk. Z. Grot, Poznań 1968. S. 40–41.
22. Bernhard L. *Das polnische Gemeinwesen im preußischen Staat. Die Polenfrage*, Leipzig 1907, 1910. Pośrednio potwierdził to później w swoich wywodach Fritz Vossberg w przywołanej już pracy.
23. Rezler M. *Powstanie Wielkopolskie 1918–1919*. S. 67.
24. Politowski P. *Stanisław Wyskota-Zakrzewski (1902–1986) „W drodze do domu”*, Wrocław, 2017.
25. Kumor B. *Historia Kościoła. Część 7. Czasy najnowsze 1815–1914*, Lublin 1991. S. 117.
26. Michalski B. *Działalność społeczno-polityczna księdza St. Adamskiego w latach 1899–1930, „Chrześcijanin w Świecie” 1977, nr 11–12. S. 29–32.*

Prykhodko M.M. THE ROLE OF THE POLISH CATHOLIC CLERGY DURING THE “WILIKOPOLSKE” UPRISING (1918–1919)

The article focuses on the preconditions of the Wielkopolska Uprising (1918–1919), which characterized the desire of the Polish people to gain independence and preserve national consciousness. The key role of the Polish Catholic clergy in the enlightenment, mentoring and active insurgent position in the period under study was noted. The tendency to identify Catholicism with Polishness is emphasized. The conflict between the representatives of the Polish Catholic clergy and Józef Pilsudski was noted. Stanislaw Adamski's contribution to the insurgency was noted. It is noted that Wielkopolska priests were better prepared to perform pastoral functions and public activities.

The significant role of the established Youth Emergency Service as an auxiliary military service in the field of communications, sanitation and emergency services is pointed out. Various areas of activity of Polish clergy are described: active participation in secret organizations, preparation of the uprising, organization of demonstrations, people's councils, collection of weapons, money and medicine, slaughter of believers to take part in the uprising, urging Polish soldiers to join the insurgent army.

It is stated that a significant number of Polish Catholic priests were volunteers and often shared their fate with combat soldiers. It was noted that the priests managed to form the fundamental foundations of the organization and activities of pastoral ministry in the Polish army. It is noted that their activities significantly exaggerated their usual duties, through the training of soldiers, the spread of education, the fight against illiteracy and the intensification of patriotic manifestations.

The important role of priests is pointed out, which has caused great respect and authority of commanders and soldiers. At the same time, representatives of the clergy came under systematic oppression by the Prussian authorities – brutal searches and arrests of suspicious priests, who were often mocked.

Key words: religion, chaplain, Greater Poland Uprising, enlightenment, mentoring.

Rusnachenko A.M.

V.I. Vernadsky Taurida National University

THE HUNS AND THEIR INFLUENCE ON THE WESTERN AND EASTERN ROMAN EMPIRES. HISTORICAL ESSAY

This essay deals with history of the Huns intrusion into the situation of both East and West Roman empires in the middle of V century. Meagre number of sources preserved for this very important event of the European history, including Ammianus Marcellinus, Priscus, Jordanes writings. The most valuable source about the Huns in this period is the Byzantine History of Priscus. It began story with the year 434 and is the most informative source on the history of the Huns. Small number of contemporary historians made original researches on the item too, first of all-Edward Thomson, whose research was published firstly nearly seventy years ago. Hyum Jim Kim in his book “The Huns” (2016) looks at the problem in contexts of other Huns- from Asia.

I propose to look on the Huns history in Europe using scientific discussing on it, especially their role on fate of the East and the West Roman empires. We may remember that both parts of the Roman empire were ruled different emperors, the situation in them were different, though it was conceived as one political and cultural community. Both parts of the empire were in crises conditioned additionally by the invasions of different tribes through its borders and arising of the new barbarian states. October 19, 439 Vandals under leadership of Gaiserik took Carthagen, one of the biggest cities in the world.

The story is divided into two part- reasons of the Hunnic invasions into the Roman empire and decisive battle against the Huns at the Catalaunian Plains in 451 A. C. In the first part of an essay, I write about the origin of these nomads, their relations with other barbarian tribes and with both Roman empires. The Huns were Eurasian nomad which near AD 350 passed from northern coast of the Black Sea to the West of Europe. The Huns was a new arising empire, Rome was in decline.

In the second part of essay the main item are the conditions of the rapid decline of the Huns empire in result of its defeat at the Catalaunim Plains. The policy of uniting different forces against the Huns was carried out by Flavius Aetius. Finally, he became Commander-in-Chief of the western empire troops. Both sides, the Huns and the Romans used different pretexts to weaken each other. The situation decided the existence of the third party- barbarians, that were not striving become subjected none. Next year after the defeat, Attila, the king of the Huns, led them into Italy too, but must return and died soon. His empire collapsed. Surprisingly or not, both main figures of the story were died from different reasons shortly after main combats took place between all sides.

Key words: *the Huns, barbarians, invasions, combat, crisis, empire, collapse.*

PRECONDITIONS.

“The Byzantine History” of Priscus, that began story with the year 434 is the most valuable source on the history of the Huns. But his book had survived only in fragments. It could probably be said that his work did not include a consecutive narrative of Western affairs; our sunny moments, then, are restricted to the frontier history of the Eastern Empire. Ammianus Marcellinus wrote about previous years of the Roman contacts with Huns, Olympiodorus of Thebes, who was an envoy to the Huns left some information on it (in fragments). Later, this early information on the Guns was retold in “The Gothic history” of Jordanes (V century). He also wrote about the Gothic allies in struggle with Guns.

Edvard Thompson made detailed research about the Guns in 1948, it was updated by Kristopher Kelly in 2009. Hyum Jim Kim in his book “The Huns” (2016) looks at the problem in contexts of other Huns- from Asia. He confirms, that when the Huns have arrived from the inner Asia, they were, most possible, multiethnic, multilingual community consisted from different tribes and peoples of the Turkish and Iranian origin [5.5]. This point of view was rejected by O. J. Maenchen-Helfen previously.

I propose to look on the Huns history in Europe using this discussing, especially their role on fate of the East and the West Roman empires.

The years of the Hunnic invasion represent no more than different phases of a single crisis in both parts of the Roman empire. In particular, the two

main phases of population movement – c. 376-86 and 405-8 – were directly caused by the intrusion of the Hunnic power into the fringes of Europe.

The Huns would seem to be the first group of Turkic nomads to have intruded into Europe, wrote O. J. Maenchen-Helfen [7. ch.9]. The Huns were Eurasian nomad which near AD 350 passed from northern coast of the Black Sea to the West of Europe. They strongly impacted on the Germanic tribes (and others) living in central and eastern Europe which previously been in main focus of the Roman policy on the Rhine and the Danube. The first Gothic tribes asking for asylum for Rome were Tervingi and Greuthungi. It is well documented by Ammianus Marcellinus. They came to the river directly pressed upon by the Huns. All these invasions, with Huns included, during some decades had led to the collapse of the Western Roman empire.

In 395 the Huns crossed the Caucasus. One of these groups moved south and east toward Persia, other toward the Roman territories in Armenia, Cappadocia, and Syria. The fighting with them continued into 398. Some years later the Hunnic groups became the real threat on the Danube, though majority of them still were closer to the Don and the Volga. Flavius Aetius ((391–454), a Roman general and statesman of the western empire, drew upon the Huns in his inner political struggle. He used the Huns extensively in Gaul too, where they were responsible both for crushing the Armorican Bagaudae, and for much of the campaign against the Visigoths. They also savaged the Burgundians in 437.

By c. 410, Goths, Vandals, Alans, and Suevi (amongst others) had made their way into the western Roman Empire directly as a result of the insecurity generated by the Huns beyond Rome's frontiers. Immigrations was not new affair for Rome, but previously it was done on the Rome terms or else resisted. Local elites and landlords supported central power and Roman army as a condition of their security. Any weakening of Roman power effected breaking down ties between local Roman elites and the imperial center [3, p. 21]. Even more: P. Heather confirmed that the disintegration of the west Roman state was a direct political consequence of the immigrations prompted by the Huns [3, p. 23]. But how big were these bands of the Huns at the empire border? E. Tomson assumed the average the Huns raiding party, which harried the Roman provinces at the beginning of the fifth century, rarely if ever to have numbered more than about 1200 warriors [8, p. 54].

Serious changes took place in the Balkan Peninsula and in Greece in 420-s. The Huns encamped on the

Great Hungarian Plain and threat towards South and East both Roman empires. Population of countryside rescued themselves, if possible, by running into cities. The Huns and the Goths from Pannonia could threat now both parts of the Roman empire. Though, our information about events is meagre in these areas during V century. The towns and cities were overcrowded with refugees and resettled for defense to heights, or closer to the rivers and mountains.

Decisive change in war tactic of the Huns took place at the V century beginning. Instead to leave after themselves ruined and burnt villages, to slaughter peasants, they begun to demand regular tribute from blossomed agricultural communities, threatening them by repressions. The Huns' empire, spreading through Europe successfully expropriated wealth and working force from conquering territories, Christopher Kelly notes [6.61]. The conquered lands provided the Huns army with provisions, recruits, with pastures for the breeding and support of their horses. That is why intrusion in economic and social life of subjugated tribes was minimal. The Huns strived to exploit Goths but not to break it. Their living on the middle Danube was not lasting: from nearly 410 to 465. Anyhow, in Europe there are small number of the determined Huns' entombments.

But culture, way of living, habits of the Goths subjected by the Huns continued to exist. C. Kelly writes that it is more possible the Huns adopted the way of living, some elements of culture from the Goths. Building their empire in Europe the Huns stopped to be nomads. In spite of their atrocities and plunder Attila, it has been said, was only the Scourge of God for the Roman priests and administrators interested in keeping the nations under the domination of Rome. As for me, it is very strong confirmation even for the contemporaries. Because, building their empire they ruined others and brought the suffering for the masses.

In 422 A.D. Constantinople agreed for indemnity for the Huns in 350 pounds of gold. By the 420s, however, they were definitely occupying middle Danubian regions west of the Carpathians.

In the middle of the V century the Ravenna' imperial court controlled Italy and the part of the southern Gaul only. Another part of western empire was governed by barbarian chiefs which treated themselves almost as the independent sovereigns. Even more badly, the West lost the provinces which have grown bread cultures in Africa, in Spain. In 444 A. D. state revenues were not enough to maintain an army that existed, not to mention about of increasing of it. That's why many of the imperial

officials lost privileges do not to pay of taxes. The exploitation human and economic resources was possible now with accordance of the local elites. To defend the empire borders, even more- to beat off military threat would possible to draw into coalition all who have interest in it: not the Romans only, but neighbouring tribes, the Gallic-Romans too.

Such policy of uniting different forces against the Huns was carried out by Flavius Aetius now. Finally, he became Commander-in-Chief of the western empire troops (from 430). Previously, he had been defeated by other pretendent for this post Boniphacius and escaped for the Huns. But the last was died. With their troops Aetius raided in the North Italy, bluffing its support. Galla Placidia, mother of emperor Valentinian III, that aided Bonifacius was forced to agree with that situation.

The immediate task for Aetius was now: to stop the Huns invasion. Maybe, he was best off the Romanian officials prepared for this task (he had been their hostage more than twenty years before). In 425, when the usurper John was fighting for his life against East Roman forces at Ravenna, he sent Aetius to the Huns to hire an army and bring it to Italy as quickly as possible. But Aetius returned too late. When he appeared with 65 000 Hunnic troops in Italy John had been three days dead [3.40]. So, Aetius had real knowledge about the Huns. Combatting against the German tribes he used the Huns too. E. Thompson disagreed with such numbers of the Huns' help. He stated that when we further take into account the fact that neither Aetius nor the Western government could possibly have paid or fed 60,000 mercenaries, we cannot but conclude this figure to be an exaggeration [8, p. 55].

Later, Aetius conscripted of the Huns for war with Tuluzia kingdom. This war was waged 3 years. For the support in war with Burgundia the western empire was forced to cede for the Huns 100 miles western from the Danube nearly contemporary Budapest towards the river turn to east in present Serbia (200 miles). This was price of compromise. So, the Huns were not only foes of Romans but also to some extent their friends, and served not without effect as mercenaries in the imperial armies. During the year 433, as a result of a treaty between Aetius and the Huns, Pannonia Prima was surrendered to the latter by the Western government. So, Aetius voluntarily surrendered to the barbarians a province of the Roman Empire. It may have been in connection with this agreement that his son Carpilio followed in his footsteps by serving as a hostage among the nomad [8, p. 71].

In the beginning of the year 434 Esla, diplomat of the Hunnic king Rua demanded in Constantinople that

the Romans must return to Rua's dominions certain peoples who had fled from it; otherwise, Rua would declare war [8.79]. It seems that they were Hunnic tribes who refused to recognize the overlordship of Rua. In summer of 434 the Huns under leadership of the king Rua (he first appears in history in the year 432) were going into the eastern empire, the majority troops of the latter were prepared to the war with Vandals in Afrika. But, suddenly, after death of their king the Huns had retreated from the Constantinople's walls.

According to so called Peace of Margus in the year 435 the Romans were to receive no further fugitives from the dominions of the Huns, and they were at once to return those whom they had already admitted into their empire. Additionally, the Romans were also to send back escaped Roman prisoners or were instead to pay 8 solidi for each of them. It was further stipulated that the Romans should make no alliance with any people with whom the Huns went to war. The Huns' trading rights were also reaffirmed by this treaty. Even more: that the annual tribute payable to the Huns should be doubled, and that henceforth 700 lb of gold (nearly 320 kg) must be sent to the kings directly. Theodosius II was forced to pay these money. It was more usefully and cheaply for the empire to pay this tribute than to send any punitive expedition against nomads.

In c. 440, the Hunnic Empire reached the apotheosis of its power under the nephews of Rua-Bleda (older) and Attila his brother: the end result, it seems, of related processes of power centralization among the Huns, and conquest of other tribes.

Within seven years the new rulers had built up a vast barbaric dominion of their own, stretching from the Balcans to the Caucasus and beyond. It included all the Germanic and other nations between the Alps and the Baltic, and between the Caspian (or somewhat west of it) and a line drawn an unknown distance east of the Rhine. The Huns, taking parts in battles with Romans, had learned to storm the cities and towns, and enslave its population. Because of the greater strength at their disposal, Hunnic leaders could now widen their ambitions. Attila and Bleda launched the first of their major invasions across the Danube. Realizing vulnerability of the Roman empire, the Huns begun raids into Illiria and Thrace.

Many of the eastern troops in Sicily had been drafted from this frontier, and had to return. The richest lands of the western Empire were thus lost, because Vandals occupied it.

In winter of 439 high officials of the eastern empire Flavius Pinta, courtier Epigan were waging

negotiations with Attila and Breda in contemporary Serbia. Two sides came to mutual agreement. The Romans promised that they would return all Hunnic refugees and did not support anybody who would cross the Danube. The Romans have not right to conclude union with anybody who was the Huns' enemy. The trade obligations were confirmed on the mutual base. The Romans must to pay 700 pounds of gold yearly directly to Attila and Breda. The returned to the Huns two boys- relatives of these kings were piled with aim to intimidate anybody who may encroach upon the power the present Hunnic kings. The Romans withdrew the troops from Balkan and may to use it anywhere now.

October 19, 439 Vandals under leadership of Gaiseric took Carthagen, one of the biggest cities in the world. Capturing the Roman fleet, they plundered Sicilia next year. The troops of both Roman empires gathered to reconquest these territories. A Persian army under Yezdegerd II launched an invasion of Roman Armenia. Although the Persian forces soon had to retire because they were menaced in the rear by an attack of the 'White Huns', a considerable Roman army must have been deployed to meet their threat. Knowing about it, the Huns gathered troops and crossed Danube, making intrusion into the eastern Roman empire, using for it different pretexts. They took firstly fort Margus on Danube. When Flavius Aspar, an envoy of Theodosius II had arrived to settle the conflict as misunderstanding, Attila charged local bishop with sacrilege concerning the tombs of his relatives and refused to continue negotiation. This bishop betrayed this town promising Attila that Margus would surrender to the Huns. From now on the Huns (from summer of 441 to spring of the next year) attacked, seized, captured and ruined almost all bigger towns along river Morava, as well as the unprotected smaller settlements. The assailants used military tactic of the Romans by besieging the towns now.

The Roman troops have been taken from the Danube border and were returning back on their previous placement to meet the Hunnic threat in spring of 442. Next year Attila assembled his army and demanded the fugitives and the tribute money. The Romans refused to hand over the fugitives. But they strived to negotiate on the peace with Attila. He was angered such reply and his army was driving eastward along the Danube.

On 12 September 443, within a month of the end of the fighting, stringent orders were given to Nomus, the master of the offices and one of the most trusted ministers of the emperor, to fortify the exposed

frontier along the Danube where Attila had won his initial successes in 441, to repair the fortresses there, and to bring all military detachments posted in that area up to their full strength.

Learning it, the Huns returned to the Great Hungarian Plain. In results of the Hunnic raid northern border of the eastern part of the Roman empire was ruined. King of the Huns Bleda was killed in 445. His brother Attila (396-453) left the only king of that expansive empire. E. Thompson wrote that he realized more clearly than any of his predecessors that, if all the tribes could be united under an unquestioned and absolute leader, the Huns would form an unparalleled instrument for the exploitation of the peoples of central Europe [8. 230].

Attila' principal secretary and lead messenger, Constantius, was from Italy and his second in command, Onegesius was from Hellenized origins. Both men knew the workings of the outside world and could speak either Latin or Greek, the two principal languages of the Empire, noted Patrick Howarth [4.41].

The rest of the 440s saw both eastern and western parts of the Roman empire attempted to resist the overt aggression of the Attila's Hunnic empire. The campaigns of these years had many serious effects: both halves of the Empire lost lands in Pannonia to the Huns, and both suffered from the wide-ranging Hunnic raids.

As in some other parts of Roman empire, in western empire was evident financial crisis. In 444, an imperial law openly admitted that plans for a larger army were being frustrated by the fact that revenues were not even large enough to feed and clothe existing troops: a statement justifying the introduction of a new sales tax of about 4 per cent. Then the regime widened the taxes on some privileged group of population.

After crushing defeat on the Roman army at Gallipoli, Theodosius II emperor was forced to treble the annual tribute: 210 pounds of golds per year and 6000 pounds immediately as a debt for the previous years. Attila, killing in 445 his brother became the only king of the Hunnic empire. He owned the Central Europe, and, maybe, even Eastern Europe from the Black Sea. The group of Huns had gone to the Thermopylae in Greece. According to peace treaty the Huns received 300 miles of territory on Danube's south, in Pannonia. In eastern empire the taxes were rising to pay this gold. In short time the Huns turned towards western part of Roman empire, that looked more vulnerable than eastern part of it.

Two years in the Eastern Europe were poor harvests, a plague and an earthquake in January 447

added troubles. Some part of the Constantinople's walls crumbled in result of the last trouble. The Huns did not miss the opportunity. Their forces included the Gepids that were led by their king Ardaric and the Goths by Valamer, and there were others whose names have not been recorded [8, p. 99]. All these troops moved toward Thessaly and Constantinople, and reminded to the Romans the accord of the 439 year' treaty: to return to the Huns all the fugitives and to pay 700 pounds of gold per year.

But Theodosius II refused to fulfill those demands, proposing negotiations on it. The Constantinople walls were rapidly rebuilt in two months. The Huns passed the border and advanced in two directions at once: southward into Thessaly, and eastward to Constantinople. During this advancement they seized some frontier towns, though Adrianople and Edirne repulsed attacks. An offensive tactic of the Roman army against the Huns did not stop them, but slowed down [6, p. 137]. The Roman experienced generals: Flavius Aspar, Flavius Ariobindus, Arnegisclus generals were not prepared to stake all on one decisive encounter. They elected instead to sustain severe and demoralizing losses over two long and weary months to win the time needed for the rebuilding of the capital's defenses. They fulfilled this task but suffered defeats in battles with Huns. After victorious battles the Huns could have found themselves trapped before the Theodosian Walls, short of food, threatened by disease, and too far from the safety of the Danube. Without a fleet, they could not have imposed an effective blockade. Though 20 miles only separated them from Constantinople, the Huns returned to the Great Hungarian Plain. But before it, near Marsianople and river Utus, the Roman forces under Arnegisclus blocked the Huns' homeward march. The Huns won the battle in the end, but with great losses for themselves, so it was nearly the only Roman victory in the war, where Arnegisclus was died in combat. The fact remains that this was the last of Attila's victories over the Romans, noted E.Thompson. But the Huns devastated the Balkan provinces. After it they drove straight down southwards into Greece and were only held at Thermopylae.

After it, the same year 447 Theodosius had sent two of high-ranked persons: the general Flavius Anatolius and master of the office Nomus to negotiate with Attila about withdrawing of the Huns from territory of empire. Attila demanded to pay per year tributes, to pay off debts for previous years and to return fugitives from his lands. The eastern Roman empire paid 2100 pounds of gold (c. 1000 kg) and 6000 as a debt. This sum was big

enough, but smaller than prize of continuing fighting for the Romans. Additional point of that agreement was to give for the Huns territories for their resettlement in Pannonia as long as 200 miles and width from 20 to 100 miles along natural border among empire and the Huns- Danube. Theodosius adhered the policy of reconciliation toward the Huns, but not exclude secret plan to murder Attila. For the last aim the Romans have recruited (or thought so) the Hunnic envoy Edico, promising for the work 50 lb of gold. The persons who might to organize the affair were secretly present in the Roman embassy to Attila. This plan was elaborated by Theodosius' most powerful secretary, eunuch Chrysaphius. The embassy was leading by Margus. But Edico have revealed this plot to Attila, that led to the next disputes between sides.

Theodosius did not venture to attack the Huns in a decisive combat, because the military power of the empire lost former mighty, additionally-threats existed on other fronts from Vandals, Persia. On July 26, the emperor fell from his horse and

injured his spine. Two days later he was dead. He had not a son, but his sister Pulcheria was ready to take power even with nominal marriage with Thracian senator and ex-soldier Marcian whom she promptly named Augustus and placed with herself, on the throne-claiming, that he had been nominated by Theodosius on his deathbed.

One of Marcian's first act was to refuse the king of the Huns his annual tribute. Knowing that Attila was preparing a vast operation against the Western empire, he doubtless gambled on his unwillingness to delay this by a punitive expedition to the East. The gamble paid off, when the Hunnic army had started upon its march into Italy and Gaul.

COMBAT ON THE CATALAUNIAN PLAINS AND FATE OF THE HUNS.

Flavius Aetius, under pressure was forced to cede province Savia in Pannonia to the Huns, in 449. Even more! Attila gained the honorary title *magister militum* with according allowance. But after the victories over eastern empire the Huns turned to the western one. Historians wrote, that Hunnic successes were results of the Roman weakness, because in the past Romans mastered with nomads, but were rather afraid to lose prestige had been defeated in big battle with Huns now.

As Adrian Goldsworthy noted, Attila had not had aim to widen his possession by war. He strived simply to reward his supporters. For it he had to wage successful raids to profit by plunder and to intimidate the Romans to faster payment of tribute. K. Kelly writes, that chieftains of the Huns must share war

loots with chieftains of the conquered peoples and tribes, and in this way drawing them into their empire. They strived to draw local rulers not by arms and force only, but to draw them into collaboration. The Romans tried to baptize of the Huns but failed.

In 451 and 452 years the destiny of European civilization depended on its ability to bring to an end external threat, in first place with the Huns. Attila, for some times have contained by the Rome army, moved from his headquarters in contemporary Hungary towards Italy with army, estimated by Jordanes in half of million, that included some German tribes [1.181]. For pretext Attila used scandal in the emperor's family. The sister of emperor of the Western Roman empire Justa Grata Honoria had been seduced by Eugenius who was her steward and she became pregnant. Honoria was sent by her brother emperor Valentinian III to Constantinople under guardianship of the emperor Theodosius II sisters that gave the vow of virginity and were engaged in philanthropy, helped the Church and poor peoples. Eugenius was finally executed. Later, Honoria was returned to Ravenna. In near future the Valentinian's daughter 12 years old Eudocia marriage with sun of the Vandal's king Gunerik. So, emperor decided to resolve problems and scandal with his sister. Honoria had been forcibly engaged to the Italian aristocrat Flavius Bassus Herculanus. Valentinian's choice was carefully made. He was all too aware of his sister's ambitions; like their mother, Galla Placidia, she wished to be the wife and mother of emperors. In the spring of 450 she sent one of her eunuchs, Hyacinth by name, to Attila, to beg him, in return for a sum of money, to rescue her from her intolerable marriage. She gave her ring to Hyacinth to hand to Attila, so that the barbarian might be assured of the authenticity of the message. Honoria's motives had been political from the first. Her plan was to make Eugenius emperor and to reign as his empress. Subsequent fortunes of Honoria remain unknown. Whatever the princess's fate, Attila welcomed the opening which she had given him; he at once claimed Honoria as his wife [8.146]. This was successful pressure on her brother. But Honoria hardly had relied for such response, it was impossible for her as a Christian to become the one's of the barbarian wives. Valentinian III found out about this undertaking was out of his mind. But to refuse Attila's proposal meant to provoke the Huns real invasion into Western empire. So, Valentinian III had ordered his sister to prepare for travel to the Huns, for Attila. Galla Placidia, mother of both Valentinian and Honoria meddled with affair. Because such deportation would have received by the

Huns as a weakness of the empire with corresponding consequences for the Romans. So, Honoria must be married with Herculanus and live in the countryside Italy. Galla Placidia died in Rome in November 450.

Attila, using the Honoria letter, demanded their marriage, threatening by the war. He sent embassy to Ravenna where it demanded that Honoria would become coruler of his brother. Attila knew well that his demand was impossible to fulfill in that society, where inheritance of the throne was through the male only. Valentinian III answered according "History of Attila" written by Priscus, that Honoria could not marry Attila, for she was already pledged to another man, and to rule the Rome empire have to be a man only. Of course, Honoria was not the only pretext, Attila knew about her marriage. The Huns chieftain long before have been preparing for the war. In 450 he settled an affair with the eastern part of Roman empire, avoiding second front, tried to cause disorder between different forces in Gallia ant Flavius Aetius. Attila aimed did not create united front against the Huns on the West, enlist chieftains of the different tribes and nationalities support. In February 451 he sent again an embassy to Ravenna. Attila demanded the half of the Western empire for himself and a right to marry Honoria with whom, he claimed, he was engaged. For proving of these words, the envoys produced Honoria's ring too.

As these troops of different tribes, including a good deal of the Goths, have moved into western Europe, Attila have sent a letter to the Ravenna court, declaring that he went against the Goths at the Romans request. In the same time, in the letter having been sent to a king Theodoric of Visigoths, he pointed out that he is in conflict with Romans and demanded from the king to join up with his troops. Attila did not strive to have the alliance the Goths and the Romans against himself.

Be late March 451, Attila's army marched along western bank of the Danube, and many cities fell to him, then crossed the Rhine near contemporary Koblenz. When his troops were marching west, in the third embassy toward Valentinian III, Attila demanded openly to prepare for him a palace in Ravenna. The Guns robbed contemporary Belgium, April 7 was burnt down Metz. Trier – the city that sometimes was a place of the temporary empire capital, was plundered also.

In May- June 451 the Huns troops achieved the walls of Orleans. The Gallic cities were already going up in flames when Aetius set out from Italy, where was a famine. This prevented him from mustering a considerable army, so he marched with auxiliary

troops only. His troops came to Orleans too. Aetius was the most influential figure in the Western Roman empire of that time: magister of all soldiers who newer strived become an emperor. By the way, Aetius could speak in the Hunnic language. Attila, his lifelong friend now became his enemy. With aim to oppose the Huns invasion which from the Roman empire allies have turn into its threat, general Aetius for a battle with them received support from Bagaudae, Burgundians (partly), Saxons, some Franks, Alans and Visigoths of the same king Theodoric. In last case-even by those Visigoths that were in auxiliary troops of the Roman army, but in result of long-term negotiations. However, the offer of an alliance with Theodoric was one of Valentinian's most significant policy decisions. It forced him to recognize the permanence of the Gothic state in France.

When the Roman army had arrived to Orleans, Attila troops retreated in the direction of Champagne. There, on the Catalaunian Plains, for suggestion of Jordanes (VI century), the decisive battle had taken place. 20 June is an approximate date of the engagement. The Roman troops under command of Aetius stood side by side with Visigoths of Theodoric and his older son Thorismud. These two were enforced by Burgundians, Bagaudae. With the Huns stand other Goths, descendants of subjugated by the Huns 75 years ago, which lived on the north from the Danube. Their leaders were brothers Valamer, Thiudimer, and Vidimer.

The battle begun nearly June 20, 451. The first day of combat was muddled. The Romans constructed their usual military camp, the allies disposed themselves without fortifications. The Huns encircled themselves with protection of their wagons. The battle opened at about the ninth hour of the day with an effort by both sides to occupy a hill which dominated the battlefield. The Romans seized it in night and in the next day prevented the enemy to occupy the hill. Fighting ceased only at nightfall. Both sides had suffered significant losses. Next day the fight renewed nearly 3 hours afternoon, as was proposed, Attila thought, that in case of defeat his troops would escape in night. Attila himself was in the center of his troops, right and left sides occupied the troops of dependent tribes. In the center of the Roman troops were situated Franks, Alans and others tribes. Aetius with Romans situated themselves on the left flank, Visigoths- on the right. In the fierce combat king Theodoric was among the slain, and his body was only found on the following day.

Visigoths forced the Huns back to their camp. In the morning of the next day the Romans with

allies decided to starve the Huns and their allies into surrender by blockading their camp. The fate of the Huns looked ghostly. But at the end of the battle situation dramatically changed. Jordanes wrote about sudden withdrawal of the coalition forces from Catalaunian Plains. He explained it unwillingness of Aetius to strength his ally Visigoths. So, Aetius, recommended to the late king's Theodoric son, Thorismud, that he should at once return to Toulouse so as to prevent his brothers from seizing the throne in his absence. Thorismud took the advice given him, and led his men away. According to Jordanes:

"He feared that if the Huns were annihilated by the Goths, then the Roman empire would be overwhelmed and urgently advised him to return to his own dominions to take up the rule which his father had left" [2. [XLI. 216].

Aetius, writes C.Kelly, was aware that victory might mean little more than the replacement of one threat with another. Attila might well have been eliminated, but without his leadership the Hun empire could have dissolved into civil war. If Attila's empire collapsed, then in the violent competition for control that followed, there might again be pressure from the displaced tribes and the defeated to move across the frontier of the Roman empire [6, p. 252]. Aetius was probably looking forward to years of co-operation with Attila even after the Catalaunian Plains' battle too. So, Aetius allowed Attila to retreat from Gaul.

The Huns had retreated from Gallia. In result of the battle 165 000 have been slain on both sides, leaving out of account fifteen thousand of the Gepidae and Franks from both sides, who met each other the night before the general engagement and fell by wounds received [2, p. 219].

But in the 451 end Attila demands tribute -now from the eastern Roman empire, as it did previously, as if nothing happened.

At the beginning of 452, Attila, recovering from defeat, moved through contemporary Hungary and Slovenia to Italy where he did not meet a resistance for some time. Attila considered that he should invade into Italy and without being clashing with united forcers of the Romans and the Goths. He really took some cities and plundered it: Aquileia-after long besiege was razed to the ground, those who survived abandoned the ruins and settled sixty miles along the coast on the shores of a sheltered lagoon- it was future Venice; Pavia with Milan was sacked, pillaged too, inhabitants led away into slavery. Milan was a capital of the Western Roman empire from 382 toward 402. In the last two cases, as it looks, considerable part of population had left the city and moved in direction of

Alps. While the Huns advanced across northern Italy, Valentinian III remained in Rome.

From Milan the Huns went on the southwest and near Mantua, on the banks of the Mincius had met an embassy sent by Valentinian III from Rome, headed by the Pope Leo I (Great). In the central Italy Flavius Aetius did not pass the Huns. Attila's army stopped. The historians dispute the reasons of it. Traditionally, standstill was being explained by the convincing by Leo I of Attila that he would no move forward. Attila was superstitious and Leo I or somebody other dissuaded him by reminding him of that same Alaric and how he had died almost immediately after sacking the great city (Rome). It so likely that the Huns have problems with their provision, because in previous year the harvests was meagre in Italy and in 452 the situation with it was not better. Italy suffered from famine and pestilence. In Hunnic army the first cases of plaque appeared. The new East Roman emperor Marcian did not lose his opportunity. An East Roman force crossed the Danube under the command of an officer who, curiously enough, bore the name of Aetius. Flavius Aetius, from the Western empire, could not conduct general combat with Guns without the Goths. The raid on Rome looked not so attractive for Attila now. Maybe, Valentinian III had bribed the Huns too.

These or others reasons forced Attila's turn to the north and returned to the Great Hungarian Plain; he retired from Italy, his army did not even cross Po. This raid was successful for the Huns—they sacked some towns and cities, and returned with their wagons piled high with plunder. Another result for the Romans was explicit: the Western Roman empire was unable to protect itself.

In the end of 452 Attila sent a message in Constantinople that he would attack the Romans, because they stopped to pay the tribute. But at the beginning of the next year, Attila planned of his new marriage with additional wife. On this occasion his bride was Ildico, a woman of outstanding beauty. After the wedding, being heavily drunk, he had been suffocated in his sleep.

The high officials of both Roman empires thought that the biggest trouble they survived. This was a delusion, but such thinking existed some time. The place of Attila's grave is unknown, because all the participant in the action were killed.

Aetius' fears were proved right: after Attila's death the Hun empire fell apart. Attila had sons:

Ellac, Dengizich, and (the youngest) Ernac. It was not many months after their father's death that they began to quarrel. As to the cause of their quarrel, it would seem that one or more tried to dispossess the others from heir' share of the inheritance, and that several great battles were fought between them as a result. A subsequent civil war between Attila' sons allowed groups subjected to the Huns, such as Gepids and Goths, to reassert their independence. Using weakness of the Guns kings the subjected to them peoples and tribes shifted from that empire in the next years. These peoples and tribes formed confederation that defeated of the Huns somewhere in Slovenia in 454. Ellak died in the battle, the Guns and their allies lost nearly 30 thousands soldiers. By the late 460s the remnants of Attila's Huns were themselves seeking asylum inside the eastern Roman empire. The younger brothers of Ellak rised in opposition against the Goths on the middle Danube, but suffered the defeat too. One off the brothers began demand from Leo I, emperor of the East Roman empire, both money and land. Leo I answered, if they would recognize his imperial power, he might resettle them in Thrace. Dengizich attempted to vin a victory over the Roman army, but was unsuccessful, and died himself in the battle. His head was displayed for public. Some part of the Huns had withdrawn to the East across the Carpathians, till the Black Sea.

Flavius Aetius became a victim of a conspiracy of the Italian courtiers and was cut by sword by Valentinian III himself in September 454. These courtiers had claimed that Aetius was preparing to overthrow the acting emperor. The emperor did not survive long: he was killed in the next March by two of Aetius' bodyguards.

This dramatic collapse of Hunnic power brought in its wake a final crisis for the Roman Empire in western Europe in the next two decades. More barbarian groups, now released from Hunnic thrall, also started to press their demands on the Roman state. Hunnic power had been used by and Aetius to contain these groups within designated physical boundaries and minimize their political influence. When the disappearance of Hunnic power made this impossible after 453, the only viable alternative was actually to include all or some of them within the western Empire's body politic. And that is precisely what happening – with disastrous consequences – after 454 A.D.

References:

1. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. *Getica* : Вступительная статья, перевод, комментарий Е.Ч. Скржинской. Москва : Издательство восточной литературы, 1960.
2. The Gothic history of Jordanes, in English version. Princeton University Press Princeton. London : Humphrey Milford, Oxford University Press, 1915.
3. Heather Peter, "The Huns and the End of the Roman Empire in Western Europe", *English Historical Revue*, Feb. 1995.
4. Howarth, Patrick. Attila, King of the Huns: Man and Myth. Barnes & Noble Publishing, 1994.
5. Hyum Jim Kim, The Huns, Routledge, 2016.
6. Kelly Cristofer. The end of Empire. Attila the Huns and the Fall of the Roman Empire. W.W. Norton and company, 2009.
7. Maenchen-Helfen Otto J., The World of the Huns (Berkeley, 1973).
8. Thompson E.A. The Huns. Blackwell Publishing, 1999.

Русначенко А.М. ГУНИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ЗАХІДНУ І СХІДНУ РИМСЬКУ ІМПЕРІЮ: ІСТОРИЧНЕ ЕСЕ

Есе розкриває історію вторгнень гунів у Західну і Східну Римські імперії та вплив цього на становище тих імперій. Збереглась дрібка документів про ці дуже важливі події європейської історії. Вони включають, зокрема, твори Амiana Марцеліна, Пріскуса, Йордана Готського. Найціннішим джерелом про гунів є «Візантійська історія Пріскуса». Зовсім небагато сучасних істориків здійснили оригінальні дослідження на цю тему (наприклад, Едвард Томсон, чие дослідження вперше опубліковано понад сімдесят років тому; Хіюм Джім Кім у своїй книзі «Гуни» (2016) розглядає проблему в контексті інших гунів з Азії).

Запропоновано поглянути на історію гунів у Європі, використовуючи наукову дискусію про них, особливо про їхню роль і долі Східної і Західної частин Римської імперії. Маємо пам'ятати, що в обидвох частинах імперії правили різні імператори, становище їх було різним, хоч і вважалося, сприймалося, що обидві ці частини імперії – єдина політична і культурна цілісність.

Обидві частини імперії були в кризі, не в останню чергу зумовленій вторгненнями різних варварських племен через їхні кордони і появою нових держав варварів. Ще 19 жовтня 435 р. вандали під орудою свого вождя Гейзеріка взяли Карфагун – одне з найбільших міст світу.

Есе ділиться на дві частини. У першій ідеться про причини вторгнень гунів у Римську імперію, у другій – про вирішальну битву з ними на Каталаунійських полях у 451 році.

У першій частині есе описано походження цих кочівників, їхні стосунки з іншими варварськими племенами і з обома [частинами] Римської імперії. Гуни були євразійськими кочівниками, які близько у 350 р. н.е. прийшли з північного узбережжя Чорного моря до Західної Європи. Гуни були імперією, що піднімалась, Рим був у занепаді.

У другій частині історії головною темою є підстави швидкого падіння імперії гунів у результаті битви на Каталаунійських полях. Об'єднання різних сил проти гунів провадив Флавій Аецій, який став головнокомандувачем військ західної частини імперії.

Обидві сторони використали різні приводи, щоб ослабити один одного. Гуни ставали імперією, що піднімалася, Рим був у стані занепаду. Становище між ними вирішило існування третьої сторони – варварів, які не бажали ставати підлеглими жодній з імперій. Після поразки на Каталаунійських полях, Аттіла, вождь гунів, повів їх в Італію наступного року, але змушений був повернутися і незабаром помер. Його імперія скоро розвалилася. Дивно чи ні, але головні дійові особи описуваних подій померли зовсім незабаром після головних зіткнень між усіма сторонами.

Ключові слова: гуни, варвари, вторгнення, бій, криза, імперія, падіння.

Хлібовська Г.М.

Волинський національний університет імені Лесі Українки

ПОЛІТИКА СОЦІАЛЬНОГО РЕФОРМУВАННЯ В НІМЕЦЬКІЙ ІМПЕРІЇ: ВИТОКИ, СУТНІСТЬ, ЗНАЧЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ДОСВІДУ

У статті проаналізовано соціальну політику, яку проводила правляча еліта Німецької імперії. Її започаткував перший канцлер Отто фон Бісмарк. Саме з його діяльністю пов'язаний процес «депролетаризації», що передбачав підвищення соціальних стандартів життя насамперед робітників, чисельність котрих постійно зростала, і їхню інтеграцію в урбаністичний соціум. Простежено тяглість соціальних реформ як одного з визначальних складників внутрішньої політики держави. Надалі їх законодавче оформлення й практична реалізація були пов'язані з «новим курсом», окресленим кайзером Вільгельмом II. На початку XX століття їх найбільш послідовно реалізовував канцлер Бернхард фон Бюлов.

Звернена увага на причини запровадження нової соціальної політики, з-поміж яких виокремлено найбільш суттєві: високий ступінь експлуатації робочої сили, майже повна відсутність робітничого законодавства, чисельне зростання впливу соціал-демократичної партії, яка збільшувала своє представництво в рейхстазі. З метою зниження соціального напруження політична еліта змушена була реагувати на нові суспільні виклики. Прийняті соціальні закони стали результатом компромісу між виконавчою владою, політичними партіями, рейхстагом. Відзначено, що основу соціального законодавства становила система соціального страхування, яка мала захистити робітника, покращити його матеріальне становище, усунути радикалізм і вселити віру в державу як гаранта його до добробуту. Указано, що в Посланні до німецького народу кайзера Вільгельма I в листопаді 1881 р. була задекларована необхідність покращення становища робітників. За ним рейхстаг прийняв низку законодавчих актів, як-то: закон про страхування на випадок хвороби 1883 р. (надалі в закон уносилися зміни в 1900 р. і 1908 р.), закон про страхування від нещасних випадків 1884 р. (з корективами, унесеними в 1900 р.), закон про страхування на випадок старості й інвалідності (1889 р.), закон про охорону праці (1891 р.) тощо. Страхові внески розподілялися паритетно, тобто страхові фонди наповнювали як відрахування робітників, так підприємців і держави.

Зазначено вплив історичного досвіду соціального реформування насамперед для Німецької імперії. Водночас його можуть використати держави з перехідними економіками в сучасному світі.

Ключові слова: депролетаризація, канцлер, Німецька імперія, політичні партії, рейхстаг, робітниче законодавство, соціальна політика, соціальне страхування.

Постановка проблеми. «Довге» XIX століття формувало свою систему ціннісних орієнтацій. Прецеденти політичної практики, започатковані або усталені в тому часі, актуальні й нині. Виклики перед політикумом і суспільством, які формувалися в цей період у кожній країні, були різними й визначалися насамперед традицією історичного розвитку, станом економіки, соціальної структури, менталітетом соціуму. Проте майже для всіх держав найактуальніше особливо з другої половини XIX століття постало питання адаптації до наявних реалій значної маси населення, насамперед робітництва, котре збільшилося кількісно та змінило соціальний статус головно внаслідок індустріалізації. Свій варіант формування соціально

збалансованого суспільства в умовах об'єднаної Німеччини запропонував і зреалізував перший канцлер Німецької імперії Отто фон Бісмарк, котрий майже два десятиліття залишався центральною фігурою в політичному житті країни. Через реформи, орієнтовані на широкі верстви населення, його й досі вважають творцем «соціальної держави». Надалі соціальне законодавство стало одним із суттєвих елементів усталення політичної стабільності держави. Звернення до історичного досвіду Німецької імперії є актуальним і нині, позаяк соціальний складник і надалі залишалася одним із основних у внутрішній політиці країни. Водночас окремі її положення, практика впровадження соціальних законів і, головне,

розуміння правлячих кіл необхідності проведення збалансованої соціальної політики можуть слугувати взірцем для наслідування іншими країнами.

Аналіз досліджень. Варто відзначити, що означена проблема в українській історіографії досліджувалася фрагментарно. Частково це питання окреслено в статті Н. Папенко та Є. Папенко, присвяченій діяльності канцлера Отто фон Бісмарка [6], та Н. Папенко, де розглядається внутрішня політика Бернхарда фон Бюлова, зокрема й соціальна [7]. Окремі політико-правові аспекти соціальних реформ в основному за каденції канцлера Отто фон Бісмарка та їх вплив на сучасність розкрито в наукових розвідках А. Бадида, С. Матвеева, Г. Музиченко [1; 3]. Більш детально один зі складників соціальної політики – соціальне страхування – аналізував О. Мельничук [4; 5]. Проте майже не вивченою залишається проблема наступності соціальної політики в добу Німецької імперії, формування консенсусних механізмів її реалізації.

Метою статті є комплексне дослідження витоків соціального законодавства Німецької імперії, його змісту й формування механізму реалізації в останній третині XIX – на початку XX століття.

Виклад основного матеріалу. Сучасне розуміння соціальної політики включає низку заходів уряду, громадянського суспільства, направлених на реалізацію соціальних програм, підтримку рівня життя населення, соціальної сфери, забезпечення зайнятості, запобігання соціальним конфліктам. Таке її бачення почало формуватися з другої половини XIX століття – періоду, означеного становленням індустріальної економіки та, як наслідкового фактору, швидкою урбанізацією. У різних країнах упровадження соціальних законів мало свої особливості з огляду на динаміку економічного розвитку, традиції соціуму, політико-правову систему, чисельність населення та готовність правлячих кіл піти на проведення таких реформ. В історичній літературі прийнято називати цей процес «соціалізацією егоїзму», коли задля політичної стабільності новим економічним елітам, насамперед промисловій і фінансовій буржуазії, потрібно було поділитися частиною своїх прибутків.

Індустріалізація спричинила зміни в соціальній структурі суспільства і становищі різних груп населення. Прикметною ознакою стало чисельне зростання робітників, основним джерелом поповнення котрих були мешканці сіл. Вони відривалися від звичного життєвого укладу. Частині з них вдавалося пристосуватися до нових умов життя і

праці, але далеко не всім таланило знайти собі місце в урбаністичному соціумі. Ці люди не були достатньо інтегрованими в суспільство й перебували в опозиції до влади та позитивно сприймали будь-які радикальні ідеї. Зазвичай означені настрої фокусувалися в лозунгові: «забрати і розділити», тобто експропріювати і перерозподілити чуже майно. Усе це суперечило капіталістичному стандарту, згідно з яким особисті зусилля поєднуються з винагородою; старання та працьовитість ведуть до успіху; ідеалом справедливості є суспільство, яке створює кожному однакові можливості виявити себе. Однак реалії повсякдення диктували свої правила виживання. Виокремилася проблема «депролетаризації», тобто покращення соціальних стандартів життя робітників незалежно від їхнього місця роботи й соціального статусу.

У новоутвореній 1871 р. Німецькій імперії поряд зі швидким зростанням чисельності робітників і їхньою концентрацією особливо у великих містах (понад 100 тисяч осіб) промислових районів – Рейнсько-Вестфальського, Верхньої Сілезії, Саарської й Аахенської областей, Лотарингії – це питання актуалізувалося через низку інших обставин. З-поміж них – високий ступінь експлуатації робочої сили, чи не найбільший серед розвинених країн; відсутність робітничого законодавства, яке б відповідало новим реаліям; зростання політичного впливу СДПН, особливо після Готського з'їзду 1875 р., у результаті якого об'єдналися два напрями в робітничому русі: радикальні ейзенахці та помірковані лассальянці. Головною метою партії визначено побудову соціалізму. Якщо врахувати, що, згідно з імперською конституцією 1871 р., запроваджувалося загальне виборче право для чоловіків до рейхстагу, то збільшення представництва лівих сил не могло не турбувати владу. Означені та низка інших опосередкованих чинників поставили на порядок денний життя держави питання соціального захисту тієї частини суспільства, яка здійснювала індустріалізацію. Негативне налаштування більшості фінансово-промислових і політичних сил Німецької імперії до ідеї та практики соціальних реформ не перешкодило канцлеру Отто фон Бісмарку все ж таки їх зреалізувати.

Можна стверджувати, що початком переходу до реформ у соціальній сфері стало Послання кайзера Вільгельма I в листопаді 1881 р. до німецького народу. У ньому вказувалося, що «ліквідування соціальних дефектів має відбуватися шляхом послідовного й позитивного просування

добробуту працюючих» [1, с. 13]. Ключовим гаслом стало розуміння того, що держава повинна захистити робітника. Менше ніж за десять років першому канцлеру імперії вдалося створити комплексну систему соціального страхування як основи соціальної політики. Рейхстагом були затверджені закон про страхування на випадок хвороби (1883 р.), закон про страхування від нещасних випадків на виробництві (1884 р.), закон про страхування на випадок старості й інвалідності (1889 р.).

Суттєву роль у теоретичному обґрунтуванні німецької моделі соціального страхування відіграв німецький учений і радник Отто фон Бісмарка Адольф Вагнер, за участі котрого відбувалося формування системи соціального страхування. Він переконував, що державні фінанси неминуче пов'язані з прибутками й добробутом громадян, їхньою купівельною спроможністю, тому необхідно підтримувати певний баланс між цими складниками.

Закон про медичне страхування 1883 р. надавав медичну допомогу більшій частині німецьких робітників. Створювалася мережа лікарняних кас на місцевому рівні, внески до них робили як робітники, так і працедавці, котрі сплачували третю частину, натомість працівник – решту коштів устанавленого внеску. Виплати за лікарняним могли тривати до 13 тижнів [8].

За законом 1884 р. про страхування від нещасних випадків, запроваджувалася компенсація при тимчасовій непрацездатності внаслідок нещасного випадку на виробництві. За втрати повної недієздатності працівнику оплачувалися медичні витрати в розмірі 2/3 від заробітної платні. Усі виплати здійснював роботодавець [9]. У 1886 р. прийняті доповнення до закону, за якими страхування від нещасних випадків поширювалося на сільськогосподарських робітників.

На реалізацію цієї програми по всій країні створювалися професійні товариства підприємців, передбачався поділ на секції за географічною ознакою. Серед обов'язків цих секцій – контроль за дотриманням техніки безпеки на виробництвах; участь у розслідуванні причин нещасних випадків на заводах і фабриках. Діяла лікарська експертиза від нещасних випадків, травматичні хвороби стали групуватися в особливу галузь медичної науки, тобто поступово почав формуватися особливий відділ медицини, близький за нинішніми мірками до судової медицини та травматології. З метою запобігання нещасним випадкам промислові товариства приділяли велику увагу боротьбі

з алкоголізмом робітників, зокрема читали лекції, розповсюджували брошури, організовувалися заходи просвітницького та благодійного характеру.

Закон 1889 р. передбачав страхування на випадок інвалідності й пенсійне забезпечення по старості при досягненні 70-річного віку. Німецька імперія стала першою країною, де з'явився такий закон. Щоб отримати допомогу по інвалідності, потрібно сплачувати страхові внески впродовж п'яти років, для отримання пенсії – упродовж 30 років. Запроваджувалися певні обмеження: право на пенсію по інвалідності не мали ті застраховані особи, щодо яких буде доведено, що їхня непрацездатність стала результатом зловмисного або кримінального діяння. Структурно пенсії по старості складалися з 2-х частин: основної, розмір якої залежно від класу становив від 60 до 180 марок на рік; доплати держави в розмірі 50 марок. На 1900 р. середній розмір пенсії по старості становив 145 марок на рік [10]. На відміну від попереднього фінансування соціальних законів, устанавлювався паритетний принцип при створенні страхового фонду: внески роботодавців, застрахованих і держави. Запровадження обов'язкового соціального страхування стало одним зі складників процесу покращення соціальних стандартів для значної маси населення країни.

Закони другої половини 1880-х рр. регулювали також використання жіночої праці. Більша частина працюючих жінок були незаміжніми та вдовами, заміжні зазвичай доглядали за дітьми. Найчастіше жінки працювали в текстильній промисловості, у виробництві одягу (50% усіх працюючих жінок), харчовій (22,1%), хімічній (16,2%), паперовій (32,6%) галузях. Загальна тенденція – збільшення частки найманих робітниць. Визначено перелік виробництв, на яких заборонялося працювати жінкам, устанавлено допомогу при народженні дитини і трьохтижневу відпустку.

Після відставки Отто фон Бісмарка в 1890 р. політика на соціальні реформи зберігалася. Фактично доповнювалися вже чинні закони з огляду на зміни, які відбувалися в суспільстві. Кайзер Вільгельм II, неодноразово заявляючи: «Я хочу бути королем бідняків», звичайно, дещо лукавив. Однак проголошений ним «новий курс» передбачав скасування виняткових законів проти соціалістів, прийнятих ще в 1878 р., посилення впливу на робітниче середовище з наступною інтеграцією робітників у політичне життя імперії.

Уряд канцлера Лео фон Капріві в 1891 р. провів через рейхстаг закон про охорону праці. За ним, устанавлено обов'язковий недільний відпочинок,

11-годинний робочий день для жінок і 10-годинний для підлітків; на фабриках і заводах заборонено працю дітей, молодших за 13 років. Задля вирішення виробничих конфліктів із робітників, роботодавців, представників держави створено арбітражні суди [11].

Найбільш успішним канцлером вільгельмівської епохи був Бернхард фон Бюлов. Сутність його внутрішньої політики передбачала «згуртування», тобто формування союзу промисловців і аграріїв, котрий допускав навіть поетапне примирення із соціал-демократами. Водночас канцлер неодноразово підкреслював необхідність включення «четвертого стану (робітничого класу) в державний механізм» [7, с. 123]. Важливу роль у формуванні й прийнятті соціальних законів у цей час відіграв граф Артур Адольф фон Посадовський-Венер, статс-секретар відомства внутрішніх справ, котрий за дорученням канцлера опікувався цією сферою. За підтримки партії Центру він провів низку законів. Насамперед у 1900 р. було розширено коло осіб, які підлягали страхуванню від нещасних випадків. У сільській місцевості запроваджувалися арбітражні суди. У 1903 р. була заборонена праця дітей до 12 років у надомному господарстві.

Усталилася практика кредитування для здійснення великої покупки робітником чи службовцем, позаяк почасти не вистачало коштів. Кредит оформлювався на декілька місяців, і сума поступово виплачувалася аж до його погашення. Варто відзначити, що такі кредити могли надавати як банки, так і торговельні мережі, у яких здійснювали купівлю товару.

Задля виконання соціальних законів створено низку різноманітних структур, які забезпечували їхнє фінансування й контролювали реалізацію. Наприклад, в імперії існувала доволі складна система лікарняних кас. Для лікування хворих і потерпілих від нещасних випадків роботодавці уклали угоди з власниками приватних клінік, органами місцевого самоврядування і співпрацювали так на постійній основі. До мінімальних виплат кас належали амбулаторне та стаціонарне лікування, а також видача ліків, допомога на поховання. Роботодавці могли збільшити фінансову допомогу до року. До кас робітники сплачували 3–4% від суми своєї заробітної плати. Створювалися й приватні каси, які пропонували додаткові виплати під час хвороби на триваліші терміни, проте тут потрібно було сплачувати більші страхові внески. Такі каси могли очолювати представники роботодавців, робітники і службовці.

Окремо варто відзначити систему контролю за дотриманням прийнятого законодавства. Її створено фактично заново. Органи державного нагляду стежили насамперед за соціальними виплатами робітникам і службовцям. На початковому етапі траплялися різні ситуації: система не завжди діяла ефективно. Проте надалі було зведено фактично до мінімуму будь-які зловживання в цій сфері. Імперське страхове бюро і третейські суди слідкували за процесами страхування від нещасних випадків. До складу третейського суду входили призначений урядом голова та чотири виборні члени (по два від робітників і підприємців). Компетенція суду поширювалася в межах відповідного округу. Діяльність лікарняних кас контролювали вища адміністративна установа, промислові суди та загальні судові установи.

Проблемою поліпшення становища робітників займалися професійні спілки, використовуючи для цього різні форми тиску на уряд і роботодавців. Основні вимоги зводилися до забезпечення належних умов праці, адекватної заробітної плати, скорочення тривалості робочого дня. Профспілки в Німецькій імперії могли утворювати різні структури: політичні партії, громадські організації, релігійні конфесії, а також самі робітники в окремих галузях виробництва.

Збільшилася кількість різноманітних організацій, які опікувалися найменш захищеними верствами, найперше в містах. Зазвичай тут була налагоджена система допомоги бідним, структурним підрозділом якої стали спеціальні заклади для допомоги німецьким і бідним.

Ухвалення всіх соціальних проектів проходило в постійній суперечці з економічною і політичною елітою країни, котра неоднозначно сприймала цей курс, що ускладнювало внутрішньополітичну ситуацію в країні. Не завжди фінансово-промислові кола готові були витратитися на соціальні програми і критикували владу або за проведення робітничого законодавства, або ж за ті кошти на його фінансування, які виділяв бізнес. Тому чи не найбільшим досягненням канцлера Отто фон Бісмарка та його наступників на цій посаді стала здатність до лавірування між економічними інтересами еліт, котрим обіцяли певні привілеї взамін за прийняття соціальних законів.

Варто звернути увагу на те, що й реакція робітників була неоднозначною. Спостерігалися різні форми їхнього протесту як на загальнодержавному, так і локальному рівнях. Робітники вважали, що соціальні програми хоча й важливі, однак недостатньо забезпечені фінансово.

Зрештою, сама ідея соціальної допомоги, так як вона виникла й реалізовувалася, виявилася новацією для XIX століття. Отже, можемо стверджувати, що це була природна реакція суспільства на нововведення, з якими воно не зустрічалося раніше. У зв'язку з цим важливо підсумувати наслідки соціальної політики, насамперед значне покращення матеріального становище робітників, їхнього соціального статусу, поступова їхня інтеграція в економічне й політичне життя імперії. Показовим також є той факт, що відбулася еволюція політичної платформи СДПН, яка співпрацювала з урядом у сфері проведення реформ.

Висновки. Соціальна політика, започаткована Отто фон Бісмарком, свідчила про набуття досвіду

консенсусних технологій задля вирішення робітничого питання. Формування моделі соціального страхування як основи соціальної політики пройшло тривалу еволюцію від добровільного страхування на кошти самих робітників до обов'язкового соціального страхування на основі відносного консенсусу провідних суспільних сил: політичної влади, робітників і роботодавців. У майбутньому соціальний складник став одним із основних напрямів внутрішньополітичного курсу, а імідж держави характеризували виходячи з рівня життя й достатку німецьких громадян. Досвід соціального реформування цінний з огляду на усталення політичної стабільності в країні, створення механізму врегулювання найбільш гострих конфліктів.

Список літератури:

1. Бадида А.Ю. Розвиток соціального законодавства в Німеччині (друга половина XIX століття). *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 5. С. 12–14.
2. Беспалова Л.Н. Социальная политика Отто фон Бисмарка. *Известия Алтайского государственного университета*. 2011. № 4–2. С. 229–233.
3. Матвеев С.О., Музиченко Г.В. Соціальна політика Отто фон Бісмарка і сучасність. *Український історичний журнал*. 2008. № 6. С. 134–149.
4. Мельничук О.А. Передумови запровадження загальнообов'язкового державного соціального страхування в Німецькій імперії. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія «Історія»*. Вінниця : ДКФ, 2012. Вип. 20. С. 246–250.
5. Мельничук О.А. Загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок хвороби в Німеччині наприкінці XIX – початку XX ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2012. Вип. 3. С. 154–162.
6. Папенко Н., Папенко Є. Отто фон Бісмарк та створення єдиної Німецької імперії. *Етнічна історія народів Європи*. 2018. Вип. 54. С. 109–117.
7. Папенко Н. Реформатор Вільгельмівської епохи: Бернхард Мартін фон Бюлов (1849–1929). *Європейські історичні студії*. 2020. № 15. С. 118–132.
8. Das Reichgesetz, betreffend die Krankenversicherung der Arbeiter, von 15 Juni 1883. http://dlib-pr.mpiar.mpg.de/m/kleioc/0010/exec/bigpage/%2223099_00000001.gif%22 (дата звернення: 24.01.2022).
9. Unfallversicherungsgesetz, vom 6. Juni 1884. URL: https://www.inklusion-als-menschenrecht.de/data/user/Dokumente/Gesetze/1884_unfallversicherungsgesetz.pdf (дата звернення: 24.01.2022).
10. Das Reichsgesetz betreffend die Invaliditäts- und Altersversicherung, vom 22. Juni 1889. URL: http://dlib-pr.mpiar.mpg.de/m/kleioc/0010/exec/bigpage/%22168467_00000001.gif%22 (дата звернення: 25.01.2022).
11. Gesetz, betreffend die Abänderung der Gewerbeordnung, vom 1. Juni 1891. URL: <https://www.yumpu.com/de/document/read/50838541/gesetz-betreffend-abaenderung-der-gewerbeordnung> (дата звернення: 25.01.2022).

Khlibovska H.M. THE POLICY OF SOCIAL REFORMING IN THE GERMAN EMPIRE: ORIGINS, ESSENCE, SIGNIFICANCE OF HISTORICAL EXPERIENCE

The social policy conducted by the ruling elite of the German Empire is analyzed. It was founded by First Chancellor Otto von Bismarck. His activity was connected with the process of “deproletarianization”, which involved rising of social standards of living, first of all, of the workers, whose number was constantly growing, and their integration into the urban society. The duration of social reforms as one of the defining components of the state’s domestic policy is traced. Later, their legislative formulation and practical implementation were connected with the “new course” outlined by Kaiser Wilhelm II. They were most consistently implemented in the early twentieth century by Chancellor Bernhard von Bülow.

Attention is paid to the reasons for the introduction of a new social policy, the most important of which are: the high level of labor exploitation, the lack of clear labor legislation, and the growing influence of the Social Democratic Party, which increased its representation in the Reichstag. In order to reduce social tensions, the political elite had to respond to new societal challenges. The adopted social laws were the

result of a compromise between the executive branch, political parties, and the Reichstag. It is noted that the basis of social legislation was the social insurance system, which was to protect the worker, improve his financial situation, eliminate radicalism and instill faith in the state as a guarantor of the welfare. It is stated that in the Message to the German people of Kaiser Wilhelm I in November 1881 the need to improve the situation of workers was declared. In continuation the Reichstag adopted a number of legislative acts, such as the law on sickness insurance in 1883 (later the law was amended in 1900 and 1908), the law on insurance against accidents in 1884 (with amendments, introduced in 1900), the law on insurance against old age and disability (1889), the law on labor protection (1891) and others. Insurance premiums were distributed on a parity basis, i.e. insurance funds were filled by the contributions of workers, entrepreneurs and the state.

The influence of the historical experience of social reforming, first of all for the German Empire, is noted. At the same time, it can be used by countries with transition economies in the modern world.

Key words: *“deproletarianization”, chancellor, the German Empire, political parties, the Reichstag, labor legislation, social policy, social insurance.*

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 903.5(477)«637.3»

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.27>*Дубяга А.П.*

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ОБРЯДОВІСТЬ ПОКЛАДАННЯ НАКОНЕЧНИКІВ СТІЛ У ПОХОВАННЯХ ДОНЕЦЬКО-ДОНСЬКОЇ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

У статті розглядаються особливості ритуального покладання наконечників стріл у похованнях Донецько-донської катакомбної культури. Попри доволі тривале вивчення військової справи, у багатьох аспектах залишаються відкритими питання, на які в наукових колах досі не сформовано зваженої точки зору. На основі аналізу поховальних пам'яток Донецько-донської катакомбної культури з'ясовано частоту фіксації стріл. Виявлено можливі комбінації поєднання наконечників стріл з іншими видами зброї в комплекси. Зокрема, найчастіше стріли поєднуються в комплекси з наконечниками списів, що дозволяє розглядати останні як зброю саме ближнього бою. Здійснено кількісний аналіз наповнення стрілами військових поховань. Розгляд наконечників стріл крізь призму наявних типологій дозволив виявити притаманний Донецько-донській катакомбній культурі тип наконечника. Його тотальне переважає над іншими типами дозволяє припускати виокремлення ремісників-зброярів у катакомбному суспільстві за професійною ознакою. Археологічні матеріали свідчать про те, що у випадках обрядового покладання наконечників вони найчастіше локалізуються в районі ніг і грудної клітини небіжчика, повторюючи просторову орієнтацію кістяка. Водночас знахідки наконечників безпосередньо в кістяку свідчать про проникні поранення. Такі поранення є ключовими для вивчення військової справи, адже саме на основі поховань із безпосередніми свідченнями про поранення можна з'ясувати види зброї, яка застосовувалась для військових дій. Наявність наконечників стріл разом із реманентом для їх виготовлення, зокрема відбійниками, ретушерами, жолобчастими абразивами, мають розумітись не як воїнські поховання, а як поховання ремісників-«стрілоділів». Насиченість воїнських поховань супровідним інвентарем зі стрілами свідчить про непересічний статус вояків у катакомбному суспільстві.

Ключові слова: бронзова доба, Донецько-донська катакомбна культура, військова справа, зброя, наконечники стріл, ритуальне покладання вістер стріл, військові поховання.

Постановка проблеми. Безперечно, головним джерелом інформації про катакомбну культуру є поховання. Поселення кочовиків є менш інформативними через незначний культурний шар, тому матеріали, як правило, є фрагментарними і не дозволяють контекстуально проаналізувати знахідки. Також слід акцентувати на недостатньому рівні досліджень поселень, що зумовлено вищенаведеним. Попри те, що поховання є доволі специфічним джерелом, вони дають змогу вивчати релігійні та світоглядні уявлення суспільства, соціальну структуру, особливості господарства, а також такий компонент існування соціуму, як військова справа. Саме рівень розвитку останнього не має зваженої позиції в наукових колах і потребує подальшого вивчення й аналізу. Наконечники

стріл є найпоширенішим військовим реманентом у похованнях катакомбної культури, проте питання обрядовості покладання наконечників досі не можна вважати вичерпаним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання військової справи прадавніх суспільств активно вивчається від початку новобудовних експедицій [9, с. 155–156], які дозволили накопичити значну джерельну базу. Накопичення археологічних матеріалів створило базис для переходу від публікацій окремих поховальних комплексів до аналізу окремих категорій знахідок, серед яких чільне місце посідала зброя, зокрема елементи сагайдачного набору. У розв'язанні проблематики майже всіх сфер буття катакомбної культури провідну роль відіграв С.Н. Братченко. Його польові

дослідження Ливенцівської фортеці й узагальнення археологічних матеріалів дозволили розпочати аналіз рівня розвитку військової справи середньобронзової доби [1; 2]. Велике значення для розуміння особливостей існування та розвитку військової справи, зокрема, має монографія дослідника, у якій він узагальнив й інтерпретував значний масив археологічного матеріалу [4]. Безпосередньо проблематиці сагайдачних наборів присвячено статтю автора, де дослідник обґрунтовує існування за часів бронзи складного лука та вводить до наукового обігу значний масив інформації щодо окремих елементів сагайдачного набору [3]. Вивченню особливостей виробництва елементу озброєння, який розглядається, та положенню в суспільстві «стрілоділів» присвячено доробок С.М. Санжарова [10].

Найбільший сплеск досліджень безпосередньо військової справи розпочався у постновобудовний час. Цей етап вивчення військової справи скотарів середньобронзової доби, який можна назвати аналітико-синтетичним, характеризується появою значної кількості узагальнень та соціальних реконструкцій. Початок аналітико-синтетичного етапу покладено в 90-ті роки минулого століття. Він триває і досі. Імпульсом для його початку та розвитку слугували накопичені джерельні матеріали 70–80-х років ХХ століття, які потребували узагальнення, всебічного аналізу й осмислення. С.Н. Братченко у монографічній публікації класифікує наконечники стріл, що має вагоме значення для просторової та хронологічної атрибуції цього компонента поховального реманенту [5, с. 264–269]. Також класифікацію наконечників запропоновано С.М. Разумовим [15, с. 69–73]. Зазначимо, що наявні класифікації багато в чому тотожні, адже в їх основу покладено майже однакові елементи, як-от метричні характеристики та форма наконечника. З'являється монографія В.І. Клочка, безпосередньо присвячена військовій справі прадавніх суспільств. Зокрема, зазначимо, що в цій роботі на основі аналізу саме наконечників стріл, знайдених у похованнях із пораненнями, здійснено спробу виявити характер збройних конфліктів доби середньої бронзи [6, с. 70–71]. Також військовій справі катакомбної спільноти присвячено статтю В.І. Клочка та С.Ж. Пустовалова, де запропоновано модель організації війська катакомбників [7, с. 136–137]. Не маючи на меті всебічно проаналізувати останню публікацію, необхідно зазначити, що запропоновані елементи реконструкції війська та військової справи не витримують перевірки на рівні джерельної бази.

Це ще раз підкреслює актуальність досліджень військової справи. Необхідно вказати на доробок В.Я. Стьоганцевої, роботи якої безпосередньо присвячено збройному комплексу катакомбної спільноти [12; 13]. Для розуміння культурно-хронологічної атрибуції наконечників стріл важливим є спостереження Р.О. Литвиненка, який довів морфологічну спорідненість наконечників стріл для спільнот майже всієї бронзової доби України [8, с. 315]. На рівні монографії С.М. Санжаровим узагальнено виробничий процес виготовлення стріл [11].

Отже, протягом півстоліття відбулось значне накопичення джерельної бази, а також з'явилися перші дослідження саме військової справи. Проте багато аспектів у цій тематиці залишаються дискусійними, а спроби реконструкцій призводять не до завершеності, а до нових пошуків.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати ритуальні особливості покладання наконечників стріл у похованнях Донецько-донської катакомбної культури, виявити стійкі закономірності розміщення у воїнських похованнях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Критеріями виокремлення воїнських поховань нині є наявність поховального реманенту, який можна інтерпретувати як зброю. У наукових колах відсутній консолідований підхід до розуміння окремих елементів поховального інвентарю, але більш-менш сталим підходом є уналежнення до категорії зброї сагайдачних наборів (лук і стріли), сокир, сокир-молотів та списів / дротиків. Залишається не зовсім визначеним призначення таких елементів, як булави та ножі. Не маючи на меті аналізувати особливості збройного комплексу, обмежимося аналізом визначених зразків зброї. Аналіз 1559 поховань, які (за номенклатурою С.Н. Братченка) доцільно назвати похованнями Донецько-донської катакомбної культури, засвідчив, що зброя фіксується у 4,9% поховань, стріли – у 35 похованнях, що становить 2,24%. Цей показник можна вважати високим, адже сокири-молоти фіксуються у 1,86% поховань, наконечники списів – у 1,09%. Отже, стріли є найпоширенішою зброєю катакомбної спільноти. Так, майже половина поховань (45,4%), що містять зброю, мають у поховальному наборі наконечники стріл.

Стріли в похованнях фіксуються як окремим, цілком самостійним видом озброєння, так і в комплексах з іншими видами зброї. Найчастіше стріли фіксуються в похованнях як єдиний зразок озброєння. Таких поховань є 20 (с. Сватове Луганської області, с. Кременівка Донецької області,

с. Зимогір'я Луганської області, с. Войтове Луганської області, с. Новоандріївка Донецької області, с. Кондратіївка Донецької області, м. Бахмут Донецької області, м. Вугледар Донецької області, с. Богородичне Донецької області, с. Невське Луганської області, с. Осипенко Ростовської області, м. Ростов Ростовської області, х. Єриковський Ростовської області, с. Благівка Луганської області, с. Благівка Луганської області, м. Маріуполь Донецької області, м. Бахмут Донецької області, м. Олександрівка Луганської області, м. Ростов Ростовської області, х. Єриковський Ростовської області). Усього ці поховання містять 83 наконечники. Середнє наповнення поховань наконечниками становить 4,55 стріли на одне поховання.

Ураховуючи те, що як соціальний маркер використовують насиченість інвентарем, зокрема керамічним посудом, поховання, які містять наконечники стріл, можна вважати непересічними. Ця обставина підтверджується середнім показником наповненості керамічним посудом, що становить 0,83 посудини на небіжчика, тоді як середній показник у виборці становить 0,69 посудини на небіжчика. Ця обставина може слугувати підтвердженням припущення, наведеного С.Н. Братченком, який запропонував розглядати самі сагайдачні набори в похованнях як маркери високого соціального стану.

Комплекси зброї, де наконечники стріл сполучаються з іншими елементами озброєння, зафіксовано в 15 похованнях (с. Миколаївка Луганської області, с. Сватове Луганської області, с. Желобок Луганської області, м. Маріуполь Донецької області, м. Миколаївка Донецької області, с. Новоалексіївка Донецької області, с. Кондратіївка Донецької області 1/9, м. Бахмут Донецької області, х. Хрящевський Ростовської області, с. Новомикільське Луганської області, с. Новомиколаївка Донецької області, с. Куйбишево Донецької області),

що містили 66 наконечників стріл. У комплексах стріли поєднуються з усіма видами зброї. Цілком логічним виглядає розміщення стріл разом із луками, що утворювало б повний сагайдачний набір, проте з луками стріли трапляються лише в трьох випадках. Луки у виборці фіксуються лише в 11 похованнях, що більше ніж утричі менше, ніж наконечники. Однак ця обставина може мати пояснення в площині цінності, навіть сакральної, окремих предметів. Як такий предмет розглядається і лук. Зокрема, можна провести аналогії зі скіфським суспільством, де лук передавався в спадок [14, с. 8–9; 3, с. 71]. Саме тому знахідки луків є нечастими, чим і зумовлена невелика кількість їх сполук із наконечниками стріл. Проте з іншим поховальним реманентом наконечники стріл комбінуються частіше. Наприклад, із сокирами-молотами сполука вістер стріл фіксується в чотирьох випадках, зі списом – у семи. Отже, модальною сполукою наконечників стріл у поховальних комплексах зі зброєю є поєднання зі списом, а також зброєю, яка могла використовуватись дистанційно. Але поєднувати в одного воїна два зразки однотипної зброї не зовсім логічно, тому доцільно розглядати списи як зброю ближнього бою, а не як металюну. Це ще раз підкреслює необхідність інтерпретації цих наконечників саме як наконечників списів, а не дротиків.

Типологічний аналіз наконечників стріл свідчить про тотальне переважання типу А-І-2 (за С.М. Разумовим) / П-Е-3 (за С.Н. Братченком). На цей тип наконечників доводиться понад половина всіх вістер (рис. 1). Інші типи наконечників представлено поодинокими зразками. Це свідчить про наявність у катакомбному суспільстві професійних зброярів, зокрема «стрілоділів». Адже в разі самостійного забезпечення себе зброєю рядовими общинниками варіативний ряд наконечників був би набагато більшим, а всі типи наконечників були б поширені рівномірно.

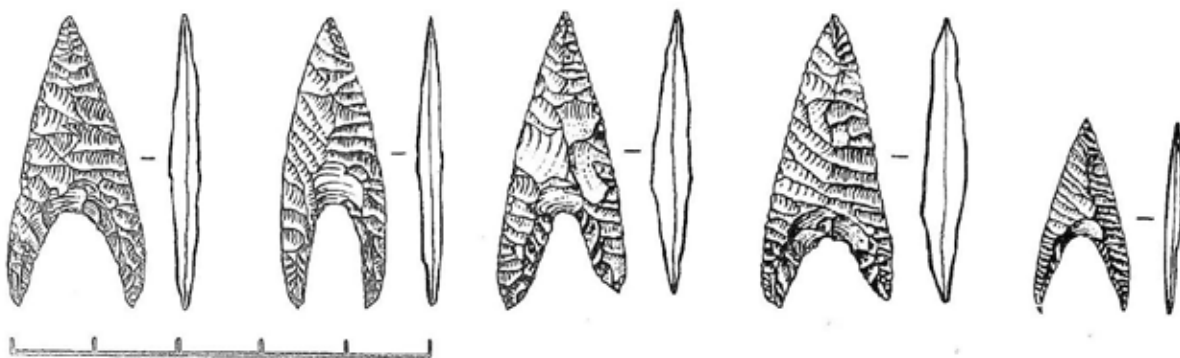

Рис. 1. Наконечники стріл типу А-І-2 (за С.М. Разумовим) / П-Е-3 (за С.Н. Братченком)

Ритуальне покладання наконечників мало досить широкий варіативний ряд. У таблиці 1 представлено розподіл наконечників стріл за локалізацією в похованні щодо кістяка.

Таблиця 1
Локалізація наконечників стріл у похованнях
Донецько-донської катакомбної культури

Локалізація наконечника	Біля ніг	Біля газових кісток	Біля грудей	Біля голови	У кістяку (ознаки поранення)
Кількість поховань	12	3	10	6	4

Як видно з наведеної таблиці, наконечники стріл найчастіше локалізовані біля ніг і в області грудної клітини. Треба окремо наголосити, що траплялися випадки, коли наконечники знайдено безпосередньо в кістяку (ознака поранення), в одному похованні стріла стирчала у хребті з внутрішнього боку, ще у двох випадках наконечники мали ознаки розколювання. Отже, ритуальне покладання наконечників стріл у воїнських похованнях передбачало їх розміщення саме біля кістяка, а не на ньому.

Аналіз локалізації наконечників стріл також дозволив виявити тенденції до орієнтації кістяків і наконечників стріл (рис. 2).

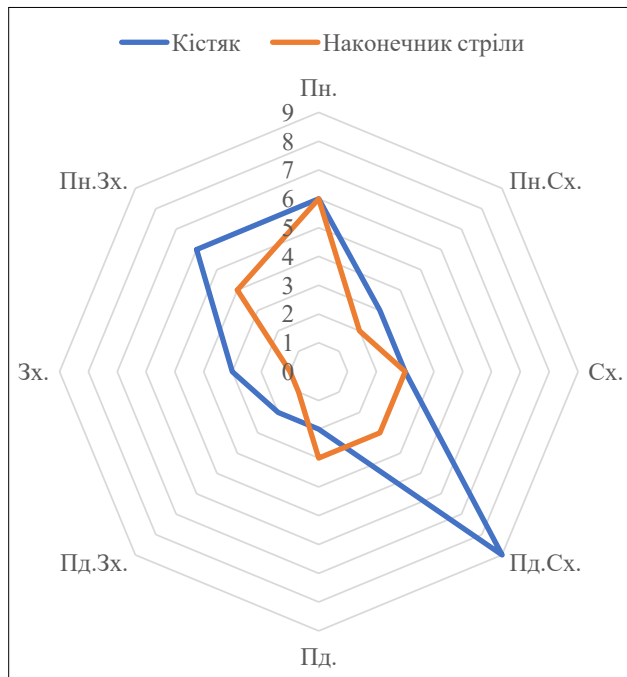

Рис. 2. Орієнтація кістяків і наконечників стріл у похованнях Донецько-донської катакомбної культури

Малюнок 2 свідчить про те, що орієнтація наконечників відображає орієнтацію кістяка або хоча б витримується така тенденція. Цей аспект також є безперечним свідченням ритуальної обрядовості воїнських поховань, семіотичне значення якої потребує окремого розв'язання. Звичайно, трапляються випадки, коли наконечники розміщено щодо кістяка в орієнтації «антитеза», проте таке розміщення є нетиповим. Також привертає увагу поховання, де наконечники стріл розміщено вертикально. Безперечно, таке розташування поховального реманенту також мало семіотичне значення.

Висновки. Наконечники стріл є найпоширенішим поховальним реманентом, який інтерпретується як зброя. Воїнські поховання з наконечниками стріл є непересічними за супровідним інвентарем, що свідчить про високий соціальний статус людини в суспільстві. З іншого боку, саме наявність наконечників стріл у похованні розглядались С.Н. Братченком як соціальний маркер. Наконечники стріл у похованнях фіксуються і як єдиний зразок зброї, і в комплексі з іншими видами озброєння. Найбільш поширеним типом комплексу з наконечниками стріл є сполучення з наконечниками списів. Різноманітність комплексів зі зброєю свідчить про відсутність диференціації воїнів за видом озброєння (як ближнього, так і дистанційного бою).

Метрично-морфологічний аналіз наконечників дозволив визначити типовий для Донецько-донської катакомбної культури наконечник стріли. Значне переважання єдиного типу наконечника може бути свідченням виокремлення професійних зброярів-«стрілоробів». Маркерами поховань професійних ремісників, зокрема «стрілоробів», є наявність жолобчастих абразивів, ретушерів та мушлі. Насиченість поховальним реманентом таких поховань свідчить про їх високий статус у катакомбному суспільстві. З іншого боку, поширений наконечник типу А-І-2 можна вважати бойовим, адже він має спеціальні вусики, які ускладнюють витягання стріли із жертви, а такі особливості не потрібні під час полювання. Це також свідчить про важливість військової справи за часів середньої бронзи. Ритуальне покладання наконечників стріл у воїнське поховання передбачало розміщення наконечника біля небіжчика. Знахідки стріл у кістяку мають ознаки проникного поранення, а саме розколювання наконечника. У трьох випадках відкололося вістря, в одному – «вусики». Про цю особливість наконечників із кременю наголошував С.Н. Братченко,

який зазначав, що наконечники з кременю після розколювання наносили і «осколкові» поранення. Отже, у разі знаходження наконечника не біля кістяка такі знахідки доцільно тлумачити саме як поранення (навіть за відсутності прямих доказів поранення). Також виявлено чіткі тенденції до орієнтації наконечників, які відтворюють орієнтацію кістяка. Цей аспект ритуального дійства потребує додаткових досліджень із залученням етнографічних і фольклорних джерел.

Список літератури:

1. Братченко С.Н. Исследования Ливенцовской крепости. *АИУ 1965–1966 гг.* 1967. № 1. С. 93–98.
2. Братченко С.Н. Ливенцовская крепость времени средней бронзы. *Тезисы докладов Всесоюзной археологической конференции. Секция «Неолит и бронзовый век».* Москва, 1966. С. 9–10.
3. Братченко С.Н. Лук і стріли доби енеоліту – бронзи Півдня Східної Європи. *Археологія.* 1989. № 4. С. 70–82.
4. Братченко С.Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы (Периодизация и хронология памятников). Киев, 1976. 254 с.
5. Братченко С.Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века. *Матеріали та дослідження з археології Східної України* : Збірник наукових праць. Луганськ, 2006. С. 32–305.
6. Клочко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р.Х.). Київ, 1996. 337 с.
7. Клочко В.І., Пустовалов С.Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства північного Причорномор'я. Праці центру пам'яткознавства. Київ, 1992. С. 118–141.
8. Литвиненко Р.А. Война в посткатакомбном мире. *Stratum plus.* 2019. № 2. С. 313–334.
9. Литвиненко Р.О. Новобудовна археологія в Донбасі: етапи, дослідники, досягнення. *Археологія і давня історія України* : Зб. наук. пр. Київ, 2012. № 9. С. 155–159.
10. Санжаров С.Н. О некоторых аспектах изучения катакомбных производственных наборов «стрелочников». *Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным* : тез. докл. IV конф. молодых ученых ИА АН СССР. Москва, 1988. С. 25–27.
11. Санжаров С.Н. Стрелочные наборы инструментов и сырья из катакомбных погребений Украины. Луганск, 2008. 84 с.
12. Стёганцева В.Я. Военное дело в эпоху ранней и средней бронзы на юге Восточной Европы. Военная археология. *Оружие и военное дело в исторической и социальной перспективе* : матер. междунар. конф. Санкт-Петербург, 1998. С. 52–57.
13. Стёганцева В.Я. Оружие дальнего боя ранней и средней бронзы в степной части Восточной Европы. *Снаряжение кочевников Евразии.* Барнаул, 2005. С. 28–33.
14. Черненко Е.В. Скифские лучники. Киев, 1981. 168 с.
15. Razumov S. M. 2011. Flint artefacts of Northern Pontic populations of the Early and Middle Bronze Age : 3200–1600 BC. *Baltic-Pontic Studies* 16. Poznań.

Dubiaha A.P. RITUAL OF LAYING THE ARROWS OF THE ARROWS IN THE BURIALS OF THE DONETSK-DON CATACOMB CULTURE

The article considers the peculiarities of ritual laying of arrowheads in the burials of the Donetsk-Don catacomb culture. Despite the rather long study of military affairs, in many respects there are still open questions on which scientific circles have not yet formed a balanced point of view. Based on the analysis of the burial monuments of the Donetsk-Don catacomb culture, the frequency of fixing arrows was determined. Possible combinations of combination of arrowheads with other types of weapons in complexes are revealed. In particular, arrows are often combined in complexes with spearheads, which allows us to consider the latter as a weapon of close combat. Quantitative analysis of the filling of military burials with arrows was carried out. Examination of arrowheads through the prism of existing typologies revealed the type of tip inherent in the Donetsk-Don catacomb culture. Its total predominance over other types suggests the separation of artisan gunsmiths in the catacomb society on a professional basis. Archaeological evidence suggests that in cases of ritual laying of the tips, they are often localized in the legs and chest of the deceased and in the vast majority repeat the spatial orientation of the skeleton. At the same time, the findings of the tips directly in the skeleton indicate penetrating injuries. Such wounds are key to the study of military affairs, because it is on the basis of burials with direct evidence of wounds that it becomes possible to identify the types of weapons used in hostilities. The presence of arrowheads together with equipment for their manufacture, in particular bumpers, retouchers, grooved abrasives, should be understood not as military burials, but as burials of "arrowmaking" artisans. The saturation of military burials with accompanying equipment with arrows testifies to the extraordinary status of soldiers in a catacomb society.

Key words: Bronze Age, Donetsk-Don catacomb culture, military affairs, weapons, arrowheads, ritual laying of arrowheads, military burials.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(477.41):72:069

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.28>

Дем'яненко Н.Д.

Музей історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини

Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

БУДІВЛІ ДВОРУ МУЗЕЮ ІСТОРІЇ БДЖІЛЬНИЦТВА СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

У статті детально розглядається питання вивчення комплексу пам'яток архітектури Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», а також їх включення до сучасного культурного контексту. Досліджується призначення музеєфікованих будівель сільського населення на початковому місці їх побудови та сучасне належне збереження і використання у скансені, де повністю збережена їхня історико-культурна, наукова та художня цінність. Вивчаються загальні архітектурні особливості житлової споруди та господарських приміщень українського наддніпрянського села початку ХХ ст. Розглядаються регіональні особливості забудови двору пасічника, простежуються архітектурно-конструктивні особливості забудови об'єктів культурної спадщини, які представлені у Музеї історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини. Детально розкриваються питання вивчення й узагальнення передумов створення комплексу тематичної експозиції Музею історії бджільництва середньої Наддніпрянщини. Описано основні етапи створення музейними працівниками інтер'єрів житлової кімнати – хати, хатини, прихатньої комори, сіней і господарських приміщень – надвірної комори, омшаника.

В основу розробки покладені загальнонаукові, історичні, спеціальні методи історичних досліджень бджільничого промислу. При викладі основного історичного матеріалу застосовано хронологічний, порівняльно-історичний, ретроспективний методи, що дозволяють розглянути проблему охорони, використання, наукового вивчення споруд Музею історії бджільництва національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». На превеликий жаль, із плином часу, певних історичних умов, соціальних чинників, чимало архітектурних споруд було знищено, зруйновано, втрачено. Нині одним із важливих завдань музейників є збереження й охорона пам'яток народної архітектури, які вистояли та функціонують, у яких розгорнуті музейні експозиції, а також детальна передача наступним поколінням етнографічних відомостей про промисли українського народу, збереження та вивчення предметів побуту, інвентаря, які наповнюють музейні експозиції.

Ключові слова: пам'ятки народної архітектури, музей, музеєфікація, пасічник, двір, комора, омшаник, бджільництво, національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав».

Постановка проблеми. Пам'ятки народної архітектури, які залишили нам у спадок попередні покоління, є унікальними свідками минулого, вони становлять частину культурної спадщини України. Це інформаційні джерела, що характеризують етнографічні особливості певної території з урахуванням її історико-культурних традицій і соціально-політичних особливостей. Несуть через століття відомості про різні аспекти людської

діяльності, дають багатопланову інформацію про минуле нашої держави, зберігають у собі пам'ять про розвиток національної культури. У загальному змісті містять цінну інформацію історико-краєзнавчого та загальнокультурного характеру і є своєрідною візитівкою українського народу.

Будівництво пам'яток народної архітектури здебільшого пов'язане з конкретними історичними подіями, духовними процесами, з практичними

потребами суспільства, окремими групами людей чи певними постатями. Їх поділяють за призначенням на культові, оборонні, поховальні, житлові, господарські споруди [10].

Сьогодні постає велика проблема збереження й утримання культурної спадщини минулого, що є важливим джерелом досвіду для наступних поколінь. Давні архітектурні пам'ятки у сучасному суспільстві не можуть використовуватися у їхньому прямому функціональному призначенні минулого. Тому науковці й етнографи створюють спеціальні науково обгрунтовані заходи, що приводять їх у стан, придатний для іншого: культурно-освітнього використання й екскурсійного відвідування. Архітектурні споруди, які у свій час були виявлені музейними працівниками музеєфіковані, сьогодні мають позитивний стан збереження. Завдяки цьому в музейних ансамблях, заповідниках зберігається їх автентична історико-культурна, наукова, художня цінність. Музейники зберігають старожитності та цим роблять великий внесок до скарбниці світової цивілізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

За визначенням українського архітектора-реставратора Л. Прибегі, музеєфікація – це комплекс охоронно-реставраційних заходів, що забезпечують збереження автентичної матеріальної субстанції пам'ятки і характерного довкілля, сприяють виявленню їхньої історико-культурної, наукової та мистецької значущості та спрямовані на створення відповідних умов для експонування й доступності для відвідувачів [9, с.159].

Музеєфікацію як форму охорони пам'яток архітектури, у яких функціонують музеї розглядають Л. Гріффен, О. Титова та ін. [2, с. 6]. Проблеми музеєфікації архітектурних пам'яток і створення ансамблевих музеїв торкаються в узагальнювальних теоретичних працях із музеєзнавства дослідники Е. Добровольська, М. Майстровська, О. Мішура, О. Соустін, Т. Юренєва. Теоретичні дослідження проблеми музеєфікації в Україні лише започатковуються [1, с. 33].

Формування цілей статті – вивчення комплексу музеєфікованих будівель Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Виклад основного матеріалу. У Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» при створенні експозиції Музею бджільництва Середньої Наддніпрянщини до комплексу будівель двору було включено дві музеєфіковані пам'ятки нерухомої культурної

спадщини: хату – житлове приміщення; комору – господарське приміщення та реконструкцію господарського приміщення – омшаник.

Основними етапами музеєфікації пам'яток у свій час було їх обстеження, дослідження, консервація, реставрація, інженерний благоустрій території та створення у них експозицій. Усі перераховані етапи мали місце у процесі музеєфікації будівель комплексу двору Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини.

Важливе завдання, яке поставили перед собою науковці під час встановлення будівель, – збереження типовості пам'яток народної архітектури садиби та народних будівельних традицій. Створюючи експозицію садиби пасічника, типові для українського села споруди розташували у дворі відкритого типу. Будівлі розмістили без певного порядку, які своїми архітектурними конструкціями відповідають території Лівобережжя. Головним принципом планування експозиції екстер'єрів садиби пасічника й інтер'єрів будівель був комплексно-тематичний підхід до їх відтворення.

Сьогодні Музей бджільництва – це окремий тематичний музей, який розгортає цю тематику. Він є структурним компонентом скансена НІЕЗ «Переяслав». У своїй експозиції вміщує відомі, історичні факти розвитку українського бджільництва, представлені у речових предметах.

Садиба пасічника знаходиться у північно-східній частині скансена, в оточенні акацієвого та липового парку. Хата пасічника перевезена і відтворена у садибі на підвищенні праворуч від господарських будівель. Пам'ятка великих розмірів – 16х8 м, що говорить про заможність господаря і велику сім'ю. Вона була збудована сільськими майстрами у кінці XIX ст. поряд із сосновим лісом на кутку Піски у с. Помоклі Переяслав-Хмельницького району Київської області. Належала місцевому пасічнику з діда-прадіда Федоту Кириловичу Хвостіку.

Архітектурна споруда при перевезенні до музею повністю розбиралася та відбудовувалася. Згідно з актом (№ 39 від квітня 1982 року) попереднього огляду хати у с. Помоклі збереглося 90% матеріалів первісної побудови. На місці побудови споруда перебувала у занедбаному стані: покрівля та крокви були частково зруйновані, але основа зрубу стін, стеля, вікна та двері були у задовільному стані [7]. Перевезенням і встановленням хати пасічника Ф. Хвостіка займалися працівники Переяслав-Хмельницьких спеціальних науково-реставраційних майстерень [4].

Чільну сторону хати встановили до центральної вулиці музею-села. Пам'ятка архітектури – чотирикамерна будівля – хата, сіни, хатина, прихатня комора, стіни якої складені із соснових тесаних колод. Внутрішні перегородки стін хати, сіней, хатини, прихатньої комори дерев'яні складені у шули. Стіни зовні та і з середини дранковані, мазані, побілені. Стеля в усіх кімнатах дощана в розбіжку, покладена на стіни з двома поперечними сволоками у хаті, які спираються на масивний повздовжній сволок. Дах – чотирихилий із плавними низькими обрисами вкритий очеретом по латах, крокви врубані у верхній вінець зрубу. Долівка у всіх кімнатах помазана глиною. Будівля освітлюється семи вікнами, чотири у хаті та три у хатині. Троє вікон розміщено на фасадній стіні, четверо – на причілкових. У стінах сіней четверо дерев'яних дверей. На стелі дерев'яна ляда на горище, яке зверху помазане глиною застелене очеретом. Зовні біля хати призьба валькована глиною, оббита широкими дошками [6].

Після відтворення хати у садибі пасічника завідувач філіалом музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Г. Козій організувала загальномузейну толоку мазання щойно відбудованої хати. Але пізній, майже осінній мазка, створила проблему висихання стін, що затримувало роботи зі створення експозиції музею. У хаті було увімкнено потужний електрокалорифер для прискорення висушування стін [3].

У 1982 році після відтворення хати Федота Хвостика у Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини влітку 2015 року відбувалися масштабні ремонтні роботи будівлі. Була повністю замінена очеретяна покрівля, яка майже 33 роки прослужила та частково ремонтувалася. Замінені деякі будівельні деталі: крокви, перероблена і відбудована призьба. Ремонт даху займалися досвідчені майстри: покрівельник Є. Поліч, реставратори В. Дарда, О. Кочубей [3, с. 107].

Створенню тематичної експозиції упродовж декількох років сприяла науково-дослідна робота наукових працівників, які детально вивчали історію бджільництва у різних регіонах України та досліджували наукові методи та засади утримання бджіл, добування та використання продуктів бджільництва. Зустрічалися із пасічниками-професіоналами й організували комплексні історико-етнографічні експедиції. Під час експедиції поряд із головним завданням збору предметів музейного значення велася інтенсивна робота із фіксації звичаєвості пов'язаної з утриманням бджіл обстежуваної території. Такі ек-

спедиції стали найрезультативнішим методом роботи із вивчення цієї проблематики. Було здійснено низку наукових експедицій до сіл Переяслав-Хмельницького району, Полтавщини, Чернігівщини, Житомирщини, Черкащини, Київщини, Полісся та ін.

Пошукова робота наукових співробітників і музейних доглядачів мала величезне значення для поповнення музейних фондів предметами, які презентували та популяризували давній промисел.

Наукове обґрунтування нової тематичної експозиції Музею бджільництва виходило з концептуальних засад Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини та передбачало об'єктивність і самобутність у висвітленні тематики історичних періодів розвитку бджільництва. Вивчення і висвітлення музейними засобами історії розвитку промислу з давніх часів у Подніпров'ї, показ в експозиції історії вулика та дивовижної природи комахи – бджоли, догляд за бджолами та добування меду, воску, знаряддя праці пасічника, його побут II половини XIX ст. та початку XX ст.

Важливими завданнями творців Музею бджільництва було наповнення пам'ятки архітектури – хати відповідними предметами побуту: селянина (піч, піл, покуть, мисник, посуд, стіл, лави, жертка, полиці, скриня); пасічника (вулик-дуплянки, рамкові вулики, медогонки, інвентар для догляду за бджолами, пристрої для витискання воску, столярний інструмент для обслуговування пасіки, посуд для зберігання меду) типовими традиціям Лівобережжя кінця XIX ст. початку XX ст. В ансамблі садиби споруди поєднанні із зеленими насадженнями медоносними трав'янистими рослинами, деревами та кущами відтворили реальний вигляд садиби пасічника [4].

Наукові співробітники заповідника Г. Козій, Л. Чередніченко, Н. Захарчук, Л. Набок працювали над створенням експозиції інтер'єру житлової кімнати сім'ї пасічника, а Ю. Мисюра, В. Слюсар, Л. Кірп'як, М. Герасько, М. Бойко, М. Хоменко займалися створенням основної частини експозиції нового музею [1; 3]. Художник З. Гончарук декоративним рослинним орнаментом розписала стіни хати, комин, піч, розмалувала вхідні двері хати та надвірної комори, намалувала тематичні малюнки з історії розвитку бджільництва [5].

У правій частині хати музейники відтворили інтер'єр житлової кімнати сім'ї пасічника II половини XIX ст. – початку XX ст., що вражає великими розмірами. При вході, ліворуч від дверей – піч, викладена із цегли із прямостійким високим

комином, який наполовину закриває черинь. У челюстях і на привалку експонується гончарний посуд і дерев'яна маслобійка із сільницею. Комин печі та тильна стіна хати розписані квітковим орнаментом. Між піччю і причілковою стіною – дерев'яний піл, застелений домотканим вовняним рядном і тканною рядниною. Над полом є полиця, де зберігався новий одяг, тощо. Зверху над полом прикріплена жердка для одягу, який одягали щодня. Обстановка проста і добротна. На полиці біля скрині – журнали із бджільництва, на лаві – декоративний вулик прикрашений різьбою. Біля божниці, на покуті, поруч із традиційними іконами – ікони св. Зосима та Саватія – покровителів бджільництва, накриті домотканими рушниками. На стіні – портрет Т. Шевченка, під ним – фото власника хати Федота Хвостика, його синів, групові фото на пасіці. Поряд у рамці – оригінальне свідоцтво про закінчення Переяславських курсів пасічників, датоване 1915 роком, видане Яковенко Марії. Це факт того, що була потреба у кваліфікованих фахівцях для утримання пасік, і тому пасічницькі курси відкривалися по всій Україні, їх активно закінчували та займалися бджільництвом не тільки чоловіки, а і жінки. Далі – мисник і полиця, де зберігали посуд [7].

У сінях, поряд зі звичайними господарськими речами – мантачкою та кушкою, сіткою, жлуктом – розміщено великий вулик-колоду із кришкою, прикрашеною різьбленням півня. Навпроти – колода великих розмірів для утримання двох бджолиних сімей. На полицях – рамки з вощиною, липівки та коробки для зберігання меду, мірки.

У прихатній коморі розміщений столярний верстат із набором столярних інструментів. Пасічник, крім бджолярських навиків, обов'язково повинен бути хорошим столярем, бо від майстерності та якості виготовлення вуликів, встановлених рамок, поїлок, липівок та ін. великою мірою залежить успіх роботи пасічника, кількість і якість меду, воску, а також збереження меду. На столі розміщені для експонування липівки різних розмірів для зберігання меду, терези для зважування меду на продаж. Тут же дерев'яна медогонка поч. ХХ ст. індивідуального виготовлення, металеві медогонки заводського виробництва, розбірні рамкові вулики, ночви з лозяною сіткою, через яку чистий мед стікав у ночви із розпечатаних стільників. На полиці – сітка пасічника для захисту обличчя від комах, металева лійка, димар, яким підкурювали бджіл під час огляду сім'ї, рамки, поїлки.

Основну історико-етнографічну експозицію музею розмістили у лівій частині хати – хатині.

Сьогодні експозиція музею повністю розкриває перед сучасниками історію виникнення та шляхи розвитку бджільництва від дикого до організованого, регульованого, сучасного – технічно оснащеного та науково зумовленого. Представлені всі основні інструменти та знаряддя праці пасічника. Показано прийоми й методи добування меду, воску та створення штучної вощини. Розкрито еволюція бджолиного гнізда та структурний склад бджолиної сім'ї. Експонуються продукти бджільництва, представлені фото рослин-медоносів, вулики різних типів і конструкцій починаючи із природного гнізда бджіл, штучної борти до рамкового вулика. Розділ музею присвячений життю і діяльності відомого українського науковця пасічника П. Прокоповича. Особливу увагу привертають унікальні оригінальні експонати музею – це медогонка, яку передав до музею батько відомого дослідника етнографії В. Скуратівського, спеціальне колесо, за допомогою якого піднімали дуплянки на дерево, рійниця для ловлі бджолиного рою, дерев'яна воскобійка, гравірувальні вальці для нанесення на листі вощини контурів бджолиних комірок шестигранників, які бджоли у вулику добували самі. Експонується інсталяція пасіки початку ХХ ст., що дає можливість не тільки побачити цілісну картину загального вигляду пасіки Середньої Наддніпряниці початку ХХ ст., а й проникнути в атмосферу буденних справ на пасіці [8, с. 8].

При вході до двору пасічника розташована комора – типова господарська будівля кінця ХІХ ст. Використовувалася за призначенням для збереження зерна, господарського начиння. Була збудована місцевими майстрами у II половині ХІХ ст. у селі Карань Переяслав-Хмельницького району Київської області, колишнього Переяславського повіту Полтавської губернії. Архітектурна споруда спочатку перенесена на подвір'я місцевого ефіро-олійного радгоспу-заводу і використовувалася як складське приміщення, потім до двору Михайлівської церкви. У 1982 році передана музею і реконструйована у садибі пасічника. При перевезенні конструктивних змін не зазнала. Збережено 90% автентичного матеріалу. Збудована із тесаних соснових брусів, вінці зрубу ретельно припасовані. Продовгуватої форми з відкритим ганком, що спирається на чотири стояки. Складається з однокамерного закритого приміщення, об'єднаного спільним металевим чотирисхилим дахом. Стеля із шалівки. Підлога дощана, піднята над землею на одному рівні на ганку й у коморі. Двері дощані на металевих завісах. У лівому нижньому куті виріз для входу kota [7].

За коморою, у північно східній частині садиби, реконструйовано господарське приміщення – омшаник. Із появою кочових пасік виникла потреба охорони бджолиних гнізд у зимовий період. Навіть за теплих зим чимало бджіл гинуло, бо стінки вуликів-довбанок, навіть із застосуванням утеплюючих кожухів із очерету, не захищали їх від морозів. Довелося робити спеціальні захисні будівлі. Так з'явилися омшаники. Омшаник – погріб для зимівлі вуликів. Це типова споруда ХІХ ст., яку будували у місцевостях, де бджоли не мали можливості обльоту більше двох місяців і середня січнева температура повітря сягала більше дев'яти градусів морозу.

Омшаник реконструйований у музеї реставраторами заповідника згідно з експедиційними

розвідками й описами будівлі у спеціальній літературі: Справочник пчеловеда. М. 1949 г. Споруда напівземляна, має свої конструктивні особливості: стіни, обшиті дошками, які на 30 см. виходять у гору над землею. Дах трисхилий, покритий товстим шаром очерету. Вхід через дощані двері. Східці – земляні. Омшаник відповідає нормам зимівлі бджіл у ньому може зимувати 30–50 вуликів із бджолосім'ями [7].

Висновки. Сьогодні одним із важливих завдань етнографів, істориків, науковців-музейників є подальше дослідження та вивчення давніх споруд, їх охорона та впровадження сучасних технологій для збереження й популяризації пам'яток архітектури та розгорнутих у них експозицій.

Список літератури:

1. Брич М. Музеїфікація пам'яток архітектури та містобудування як засіб збереження історико-культурної спадщини. *Historical and Cultural Studies*. 2015. Vol. 2. № 1. Р. 31–35.
2. Гріффен Л.О. Титова О.М. Використання об'єктів культурної спадщини. *Сіверщина в історії України*. 2015. Вип. 8. С. 6–9.
3. Деякі аспекти створення Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини НІЕЗ «Переяслав». *Матеріали науково-практичної конференції «Всеукраїнський музейний форум»*. Переяслав-Хмельницький, 2017. С. 107–111.
4. Записано автором 18.10.2016 року від Г. Козій 1948 року народження жительки м. Переяслава.
5. Записано автором 24.02.2020 р. від М. І. Герасько 1959 р. народження жителя м. Переяслава.
6. Іщенко Є.Ф. До проекту Першого на Україні Переяслав-Хмельницького етнопарку – музею просто неба. Складено в 1960–1965 рр. громадським проектантом гр. м. Переяслава-Хмельницького Іщенко Є.Ф. Особистий архів Козій Г.І.
7. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Фонди. Облікова документація. ПА-23 (1, 2, 3).
8. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Наукова частина. Контрольний текст екскурсії Музею бджільництва Середньої Наддніпрянщини. С. 7–8.
9. Прибега Л.В. Музеїфікація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини: методологічний аспект. *Українська академія мистецтв*. 2012. Вип. 19. С. 159–162.
10. Архітектурні пам'ятки. *Історичне джерелознавство*. URL: https://pidru4niki.com/13560615/istoriya/arhitekturni_pamyatki_dokumenti-ifla-ta-in (дата звернення: 13.01.2022)

Demianenko N.D. COURTYARDS OF THE MUSEUM OF HISTORY OF BEEKEEPING THE MIDDLE DNIEPER HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE “PEREYASLAV”

The article examines in detail the study of the complex of architectural monuments of the Museum of the History of Beekeeping of the Middle Dnieper National Historical and Ethnographic Reserve “Pereyaslav”, as well as their inclusion in the modern cultural context. The purpose of museified buildings of the rural population at the original place of their construction, and modern proper preservation and use in the open-air museum, where their historical, cultural, scientific and artistic value is fully preserved, is studied. The general architectural features of a residential building and outbuildings of the Ukrainian Dnieper village of the early twentieth century are studied. The regional peculiarities of the beekeeper's yard construction are considered, the architectural and constructive peculiarities of the cultural heritage objects construction, which are presented in the Museum of the History of Beekeeping of the Middle Dnieper Region, are traced. The issues of studying and generalizing the preconditions for creating a complex of thematic expositions of the Museum of the History of Beekeeping of the Middle Dnieper Region are revealed in detail. The main stages of creation by museum workers of interiors of a living room – a house, a hut, home barn, halls and utility rooms – a barn, a vault are described.

This development is based on general scientific, historical, special methods of historical research of beekeeping. In presenting the main historical material used chronological, comparative-historical, retrospective methods to consider the problem of protection, use, scientific study of the buildings in

Museum of the History of Beekeeping National Historical and Ethnographic Reserve “Pereyaslav”. Unfortunately, over time, certain historical conditions, social factors, many architectural structures were destroyed, lost. At present, one of the important tasks of museum workers is to preserve and protect the monuments of folk architecture that have survived and function, in which museum exhibits are deployed. As well as a detailed transmission of ethnographic information to future generations about the crafts of the Ukrainian people, preservation and study of household items, inventory, which fill the museum exhibits.

Key words: *monuments of folk architecture, museum, museification, beekeeper, yard, barn, vault, beekeeping, national historical and ethnographic reserve “Pereyaslav”.*

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

UDC [[930.2:81'37]:711.73](477.83-25+438.31-25)«13/17»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.29>

Vira O.V.

Ukrainian Catholic University

HODONYMIA OF LVIV AND KRAKOW: HISTORICAL AND COMPARATIVE ASPECT

The article compares street names of the late Middle Ages and early modern period (traditional names) of cities Lviv and Krakow. Territorial proximity, a similar system of city government due to Magdeburg law, the similarity of the formation of cities and stages of development and extended stay under the rule of the same states makes these two cities good examples for comparison in particular hodonymia. Such a period was chosen because then the names went through a certain period of formation, conveyed the ideas of the townspeople about the space that street names signify and had an applied nature. Therefore, such names make it possible to compare and analyze the interactions between the two cities using a comparative method. It is stated that the archetypes (the practice of duplicating the name of the city gate to the name of the street that stretched to it) and certain types of names (derived from handicrafts, ethnic groups, or indicating the direction to the nearest or known settlement/country) were specific to many other cities. Comparison of traditional hodonyms of Lviv and Krakow in their Latin versions (i.e. versions of the first recorded written mentions because, in the Middle Ages and early modern period, urban documentation was conducted in Latin) and, in some cases, their etymologies based on the database of Lviv hodonyms (interactive map, where the streets are shown on the map of the 18th century and there is a modern basis that allows determining their conditional location in the city) and a thorough study of urban names in Krakow allowed to identify 18 identical names in both cities during this period, and also use or inertia regarding the use of old names (Cobbler Street, Baker Street). Most of the names appeared for the first time in Krakow, some – in Lviv. However, such an impressive number emphasizes interactions between cities and the presence of both cities in the same cultural environment.

Key words: street names, Lviv, Krakow, comparative analysis.

Names in the city are valuable historical sources that carry information about the history of the city and the people who live in it. Their comparison can show the presence or absence of common cultural space features.

Formulation of the problem. The comparative method has long been known to historians, but only in the early 20th century. Mark Block outlined the advantages and possibilities of this approach. Over time, comparative studies have been criticized and debated. Although depending on the object of study, they remain relevant today, and “a comparative approach is indispensable for asking causal questions and answers to them” [23, p. 40]. Describing this method, I should refer to the classic work of M. Block “On the comparative history of European

societies”, where he outlines the main criteria for comparative research. First of all, he advises to choose in one or more social environments two or more phenomena, between which at first glance there are certain analogies; describe their changes, establish similarities and differences between them and, as far as possible, explain both” [1, p. 66]. That is, two conditions are necessary for a comparison of two phenomena: the similarity of the observed facts and the difference in the environment in which they arose. The first condition is quite clear, concerning the second – it can distinguish two different approaches: 1) to choose for comparison objects that are far from each other in space and time, in this case, the analogy between them can not be explained by mutual influence or commonality origin). 2) to choose

for the parallel study of neighbouring and modern objects that infinitely influence each other and due to this proximity develop in time and space under the influence of the same reasons [1, p. 67].

Researchers have recently begun to compare Lviv and Krakow. One of the generalizing works is an article by Myron Kapral, where he focuses on the “founding period of both cities, the medieval and early modern periods of history when the original urban landscape of these urban centres was created” [9, p. 33]. He emphasizes that the two cities are similar in many respects: first of all, according to the classical models of Magdeburg cities, they went through all phases of development in the medieval period: development of the centre (middle), fortifications, management of suburban areas; socio-topographical characteristics (urban patricians and wealthy gentry owned real estate in the Market Square and on the main transit streets, the craft mainly was taken out of the city walls, closer to water resources, butchers of both cities kept slaughterhouses near the main temples [9, p. 46]; parts from the time of the location on the Magdeburg law, had similar demographic indicators in all periods, synchronous phases of development (under the rule of Poland and Austria). Although he does not ignore the description of the differences between the two cities: the emergence of Krakow earlier and the acquisition of Magdeburg law, so Lviv, developing more slowly, “was forced to adjust and copy urban models from Western sources, including Krakow” [9, p. 40]; and a smaller area of the downtown of Lviv at the location.

In addition, the two cities had ties to each other in social and legal structure areas when Lviv city officials asked the Krakow authorities for clarifications in keeping financial books and other matters related to the city administration [9, p. 40]. Also, there were extensive trade relations between the merchants of both cities. Felix Kiryk, citing lists of goods imported from Lviv to Krakow and vice versa, concludes that Lviv merchants imported a much more extensive range of goods to Krakow, while from Krakow to Lviv brought mainly foreign fabrics [22, p. 28] and various small utensils. This situation is not surprising, as Lviv was a significant intermediary for traders from the East, and Armenians, whose community was quite prominent in the city, were especially successful in this area. And also, after a particular competition, Lviv gained the right of warehouse [33, p. 44].

In general, territorial proximity, a similar system of city government, due to Magdeburg law, the similarity of formation of cities and stages of development and extended stay under the rule of the

same states make Lviv and Krakow perfect cities to compare, in particular, their hodonymia.

Analysis of recent research and publications. Interest in the city names of Krakow began in the early 20th century. Both historians and linguists were interested in this topic. Often the works concerned only one chosen name [18] or a group of names [20]. The first summary of Krakow’s names was Mechyslaw Tomkowicz’s book *Streets and Squares of Krakow in History: Their Names and Changes in Form*, published in 1926. Most researchers, referring to the topic of naming in Krakow, still refer to this book because it is based on an extensive database of sources, and the author professionally approaches the analysis of each of the names. In 1995, Elżbieta Supranowicz’s “Names of the Streets of Krakow” was published, where she refers to the work of Tomkiewicz and other researchers. Her book contains some additions to the old names and added explorations of modern names.

Lviv researchers did not often turn to the study of city names. One of the first was Ivan Krypyakevych [11], who briefly described the origin of some street names, divided them into several groups according to characteristics, and listed the streets in the suburbs, formed from owners’ names and sacred buildings. Myron Kapral [21] and Maryana Dolynska [5] addressed the topic of street names in part. Borys Melnyk authored a directory of renaming Lviv streets and squares [12]. He gives only the names of streets in alphabetical order, their first (found by the author) mentions and their modern counterparts. It is worth noting that the directory is not a very reliable source, especially concerning the dating of the first mentions of streets and sometimes their location. Another disadvantage is the lack of interpretation of the origin of names because it is not always pretty obvious.

Currently, a thorough database of street names of the late medieval and early modern period (1382–1768) is an interactive map of Lviv¹, where the streets are shown on the map of the 18th century, and there is a layer with a modern map that allows understanding their location. The names are taken from tax (szos) books (names of 1535–1768), and since such registers were kept only in the 16–18th centuries, the names of streets of the earlier period are recorded from the oldest city books – three books of income and expenditure (1382²–1426) and one bench book (1441–1448), and also the books of the council

¹ URL: <https://map.humaniora.ucu.edu.ua/en/>

² After the fire of 1381, a large wooden part of the city and the town hall with the city archives, which most probably kept documents of the princely period, burned down. Therefore, the oldest acts of sources that are available for research date back only to 1382.

(1461–1542) [7]. The user can search by name, year, archive, etc. All the first source mentions and changes of names in Lviv I give in this article according to this database. Each of the names is indicated with the following information: translation of the original title into Ukrainian/English; year, if known, day and month under which the name is written; name in the original; the source from which the name was taken; fund, description, case in which the name was recorded; № case is the number of the court case (if the name was taken from the city books) [7]. Still, it is worth remembering that many downtown streets in Lviv existed and got their names long before they were first mentioned in sources. In addition, the names went through a certain period of formation, which should also be taken into account [2].

The purpose of the article is to compare the same traditional names of streets in Lviv and Krakow.

Presentation of the main material. All street names in the city can be divided into two large groups: 1) traditional names (late medieval and early modern), because they were formed over time and conveyed the ideas of the townspeople about the designated space, had an applied nature; 2) official (modern and contemporary), which are approved in the official documents of the city, directories [4, p. 147]. The main object of this study will be the traditional names in the city. Because such names are not yet determined by ideology or regime, ordinary burghers invented them for unconditional orientation in the city. The appeal to ideological names in the city was characteristic of almost the whole world. Researcher Mihai Rusu points out that “until the end of the 19th century, street names honoring persons, celebrating values, and commemorating historical dates and events have become “a fundamental feature of modern political culture” <...> Pre-modern urban streets bore largely descriptive and functional names (e.g., Main Road, Church Street, Market Square). When non-indicative in nature, pre-modern street names were colourful and idiosyncratic, referring to particular events from the town’s local history, and thus made sense only to the locals” [27, p. 153–154]. Therefore, the most interesting for this study are the traditional names. E. Supranowicz, in the preface to her publication, also points out that “until the beginning of the 19th century, the names of Krakow streets were created spontaneously, the names were motivated by extralinguistic realities, were related to the topography of the area, old local names, artisan or national group living in a certain place, owners of adjacent estates, etc.” [29, p. 11]. And later, the new names “were conditional, unrelated to reality,

mainly memorable, intended to honour, for example, celebrities, professional groups, historical events or the names of cities and countries.” Polish philologist Kwiryna Handke, as a linguist, proposes a division into names with semantic motivation and names without motivation. This division partly corresponds to the historical division into older names that arise spontaneously (until the end of the 18th century) and newer, official ones (from the 19th–20th centuries) [32, p. 513]. However, as a linguist, she rather classifies names from the point of view of philology. For historians, those mentioned above “traditional” and “official” terms may be more convenient because they unambiguously convey the essence of such names. Therefore, the study aims to compare the traditional hodonyms of Lviv and Krakow, in some cases their etymology and the first recorded mentions.

There are archetypes and types by which names can be classified. K. Handke singles out archetypes and notes that “naming in European cities began to develop intensively in the Middle Ages. But the archetypes of the names of city objects, which were formed in antiquity, namely in Rome, became a model for him” [19, p. 22]. In ancient Rome, the name of the city gate was duplicated by the name of the street that stretched from it (for example, *porta Aurelia – via Aurelia*, *porta Latina – via Latina* [19, p. 23]). This practice was also in Krakow (*Platea Carnificum – porta Carnificum*; *platea s. Annae – porta s. Annae*; *platea Castrensis – porta Castrensis*) and Lviv (*porta Haliczensis – platea Haliczensis*, *porta Tartaryensis – platea Tartaryensis*). It is impossible to trace how and why the name of the gate and street changed from Tatarska to Krakow (*porta Cracouiensis – platea Cracouiensis*) because there are no saved city books of period from 1423 to 1440. But this change illustrates this archetype of duplicating the gate’s name to the street: when changed the name of the gate – the name of the street has also changed.

Concerning types, in almost every city, there were names of streets that came from crafts (Baker, Butchers’ Street), ethnic groups (Armenian, Ruthenian Street), indicated the direction to the nearest or known settlement/country (Krakowska, Lvivska Street). It is also possible to distinguish the following: derivatives on behalf of the landowner and names directly related to the object: religious (Holy Cross, Hospital Street), public (Bath, Castle Street) or topographic (Wiślna, Cripples mountain Street). The first three types can be considered universal for many cities; the others – could be absent in cities. Przemyslaw Tyszka distinguishes three kinds of names: ecclesial, communal and directional and

indicates that the tendency to the emergence of such names arose in the 14th and intensified in the next century [31, p. 151]. Barbara Miszewska, researching the informative function of the preserved medieval names of Krakow, Poznan and Wroclaw streets, also pointed out that due to “similar origins of the cities selected for analysis, their high place in the medieval settlement system and objects important for the Middle Ages may suggest the existence of similar types of street names” [24, p. 260–261].

It is worth starting from the centre of both cities – Market Square. The origin of the word “rynek” should be clarified. P. Tyszka derives the name of the square “Market” from the German word “ring”. At the same time, he points to a paradoxical situation: the term “ring” (circle) among the Germans or German cities, neither in the Middle Ages nor later, was not used to mean “city square”; usually used the word “markt”, seldom “platz”, which means (its Latin equivalent *mercatus* from which it comes) – shopping area [31, p. 71–72]. The name “rynek”, “market” – a phonetic transformation of the German Ring = circle (in Latin texts always: *circulus* = circle), and first, in cities means not a quadratic square in the modern sense, but a circular round street around the town hall, shops, slaughterhouses located in the centre of the square. Thus, this name precisely defined the shape of the street and its communication functions. However, it was so well adapted to the Polish language that over time it began to denote every market square, both the central and other shopping areas of the city, regardless of their form [32, p. 513].

E. Supranowicz notes that the first mention of the square took place at the location in 1257, later, in 1300 in the German version, and 1314 – in Latin [29, p. 141–142].

“Rynek” was also the centre of Lviv’s city. First, *in circulo* appears in the city book in 1384. Later, in 1405, four parts of the Market Square began to be distinguished: *prima pars circuli* – the western side; *secunda pars circuli* – northern part; *tercia pars circuli* – east side, *quarta pars circuli* – south side.

There were merchants in both squares. In Krakow, the names *In Circulo circa forum salis*, 1343 [30, p. 17] and *forum piscium*, 1375 [30, p. 20] were among the first to be recorded. In Lviv, the city’s salt merchants are mentioned in sources from 1405 [26, p. 9]. And in 1415 *platea Salsatorum*, which was tangent to Rynek Square, was only once mentioned. Lviv fishmongers were also mentioned in 1415 *circa scampna piscium in Foro* [2, p. 89]. Later, in Krakow, there were trade rows to sell various handicrafts (salt, bread, coal, chickens, tin, fish, potters, cooper) [17, p. 100].

So, according to the names, there were only salt and fish markets in Lviv. Other artisans could sell their goods from shops built near the town hall and formed a small shopping quarter in the centre of the square called “rich shops”. The first mention of Lviv’s rich shops dates back to 1383. They were mainly brick, and the upper floors were habitable, so merchants with families lived there or rented rooms. At first, wealthy merchants could trade in shops: goldsmiths, foundries of silver and tin, tailors, herdsman (craftsmen who made ribbons embroidered with silver or dry gold) [6, p. 160]. At the beginning of the 15th century, there were also mentions of poor shops (*institae pauperes*) and small shops (*penesticae*) selling food or small utensils [25, p. 30]. Later, in 1562, various slaughterhouses were established near the town hall, where not only meat but also fish and shops for selling bread were developed. In 1563, another row of eleven shops was built [6, p. 166], which were rented out to other artisans to sell their products and goods (pharmacists, potters, furriers, shoemakers, etc.).

Adjacent to the town hall were also several buildings, one of which contained weight and a Shearing room, where the cloth was cut off. Thus, the set of shops and slaughterhouses formed a small mid-market quarter called the “rich shops” (*Institae Diuitum*). The name was never used with word “platea”, during the 14th-15th centuries. This name is characterized by using the prepositions *sub*, *inter* or *infra*. In the 16th century, the name *Institae Diuitum* was established. And from the beginning of the 16th century, with the transition of the city chancellery to the Polish language, there were more descriptive names – *Wrynku okolo bogatych kramow*, *Kamieniczki przy Bogatych Kramach*. From 1659 to 1674, *Domky Srodrynkowe* is also mentioned.

In the square of Krakow were built so-called Cloth Hall for the sale of fabrics and cloth. The first mention is recorded in the second half of the 12th century, and it is unknown whether they were single or in groups. And only in 1358 there is a mention of 11 cloth shops, which stood in a row and occupied the same place as today [30, p. 23–24]. “Rich shops” for the sale of other goods were also in Krakow’s Square.

At the Market Square in both cities were built churches of the same name of the Assumption of the Blessed Virgin Mary. In Krakow – in the middle of the 12th century (with thorough reconstruction in the 14th century). In Lviv – in the 14th century, which was rebuilt until the 18th century. In Krakow, the first name of the territory at the church is mentioned in 1313 – *cimiterium b. Marie virginis*, as the church was surrounded by the cemetery. It existed until the

beginning of the 19th century [30, p. 44; 29, p. 99–100]. The name *apposito ecclesie beate Virginis* was first mentioned in Lviv in 1382 and the last time in 1441. As walls did not isolate the church's territory in Lviv, as it was in Krakow, the area of Lviv's street was gradually occupied by the name of *Platea Haliciensis* and *Post Maccellum Carnificum*, so the name St. Virgo Street has lost its information function.

Castle Street was in Krakow from 1313 to the middle of the 16th century, and during the transition to the Polish language, it was transformed into the modern Grodzka Street [29, p. 57–58]. In Lviv, in the centre of the city, was a castle, which was called “low” or “small”. It was built together with the city's first fortifications in the 14th or even at the end of the 13th century [4, p. 45]. The space in front of it also tried to be referred to as *platea ante parvum castrum* (1382), *platea Castrensis* (1538). Since only a few such records have been found, it is clear that the name was rarely used.

Franciscan monasteries were also located in the downtown of both cities. In Krakow, for the first time in 1302 was mentioned *platea Fratrum Minorum*, which was later reduced to *platea Fratrum*, and in 1570 is used in the Polish version: Fraternal Street and exists unchanged until now [29, p. 31]. In Lviv, the name *circa claustrum fratrum Minorum* was recorded in 1382 and, until the middle of the 15th century, mentioned only six times [2, p. 88].

St. Anna Street in Krakow, from the time of location to the end of the 14th century, is referred to as the Jewish Street. At the beginning of the 15th century, the city government evicted the Jews from the residential area, and the name was changed to St. Anna Street. In Lviv, Jews were located in their quarter from the beginning of the city's location until the 20th century. And the name of the Jewish Street existed from 1383 to the end of the 18th century. Although the Jews did not pay the szos and certain other taxes, there are few mentions about Jewish Street. Lviv's St. Anna Street was in the Krakow suburb and was first recorded in 1530.

Cobbler Street has been in the centre of Krakow since the 14th century and ends the same name wicket gate. It is interesting that at the end of Lviv's Cobbler Street (first recorded in 1443) was also wicket gate, which was even later reflected in the name “Street to the wicket gate” or “Cobbler street to the wicket gate”. From 1603 to 1618, there was an established name: Cobbler Street. In 1610 the cornerstone of the Jesuit church was laid, and the building site was given to the Jesuits in 1603 [6, p. 212; 218]. In 1622 Jesuit Street was found, which in 1623 became the Jesuit or Cobbler Street. It is noticeable that the perception

of the space around the temple's construction among the burghers has changed for almost twenty years. The building (Jesuit church), which appeared in the background of the city, served as the best reference point for the townspeople and guests of the city. So it is not surprising that in 1636 the name was slightly changed to “Cobbler Street to the Jesuits”. This directional variant was used until 1674, after which the name “Cobbler Street” was returned, which was used until 1767. So, from 1622 until the end of the 18th century, the burghers knew and used two names. I can assume that in the imagination of the burghers, the duality of the name did not disorient and did not cause a sense of dysfunction.

Names derived from craft professions are one of the oldest in each city. First of all, such a name probably indicated the clusters of masters (own houses or workshops). Andrzej Wyrobisz points out that “professional” names were very constant and did not change, even if the socio-topographical situation in which they were created changed when the representatives of the profession gave the street its name over time ceased to live there. However, street names derived from the names of professions are an important source for understanding the socio-topography of the city and its social and professional structure. After all, they could not arise without reason; the only question is when these reasons appeared and when and why they disappeared. It is necessary to consider that the name of the street could have arisen even when only one representative of a particular profession lived there but not the whole group. In Krakow, for example, St. Mark's Street in the 15th–16th centuries was called Szrotarska or Szrotmistrzowska, because there was a carrier's house (only one!), which transported beer barrels [32, p. 520]” to the taverns.

Several shoemakers and tailors have always been on Cobbler Street in Lviv [8, p. 158–161]. However, the construction of the Jesuit Church in this space and the usage of the dual name indicates that the name of Cobbler Street at that time no longer had a real motivation and did not fulfil its function. On the other hand, the name remained double and did not change to Jesuit, which, in turn, indicates the traditional use of the name “Cobbler” and strong inertia regarding the usage of old names.

In Krakow, not far from the Church of the Assumption of the Virgin, in the middle of the 12th century, another church of St. Cross and Hospital of St. Spirit were founded. The first mention of the street fixes the name St. Cross Street in 1306, but later from 1310 also used Hospital Street, after there are also variants

“Street of the hospital of st. Cross” [30, p. 112–115; 29, p. 166–167], or St. Spirit Street. The name of Hospital Street finally appeared only at the end of the 16th century. In Lviv, there was a city hospital, not far from the Church of the Assumption of the Blessed Virgin Mary too. There was a long scientific discussion about the hospital’s name, which was considered in detail by Lviv researcher Oksana Potymko. Based on Bartholomew Zimorowic, she writes: “Shortly before 1377 in Lviv was founded the hospital of St. Elizabeth “for the maintenance of the exhausted or oppressed by adversity”, to which was later assigned a prayer house under the auspices of St. Spirit. <...> After its construction in 1430 near mentioned refuge of Holy Spirit Chapel, the name was rooted in the dedication of the hospital” [13, p. 66–67]. The author points out that several researchers distinguish between these two hospitals – St. Elizabeth and St. Spirit and localize them in different places. Based on the names, I can emphasize that the hospital has been a significant landmark in the topography of Lviv since the end of the 14th century and, most importantly, the only one in the city centre. Although the name *platea hospitalis* was mentioned in 1461, earlier proto-names have been recorded: *circa hospitale*, *ad hospitale*, *kegen dem spittal* [2, p. 87]. From 1461 to 1638, *platea Hospitalis* – is an established name. From 1640 to 1767, there was a need for clarification – *Ulica Szpitala S. Duchy*³.

Corpus Christi Street led to the newly created church nearby the monastery of the Dominican Order. It was first mentioned in this version in 1405 and used until the 19th century. But also before the construction of the church, mentioned in 1386 as *plathea ad Predicatores transeundo*. The same name was in Kazimierz and, although the church was built in the middle of the 14th century, is recorded only once in 1404. And later, only in 1807 and beyond.

Mykolajska Street in Kraków was first mentioned under the name *platea Carnificum* – Butchers Street (1326) and was sometimes recorded until the beginning of the 16th century. From the second half of the 14th century, St. Nicholas or Mykolajska Street [30, p. 115–121; 29, p. 103–104] appeared. In Lviv, butchers’ shops, retro *maccella carnificum*, were first mentioned in 1386 and lasted until the end of the 18th.

Records about Baker Street⁴ in Lviv date from 1441 and are unchanged until 1767. In Krakow, Baker Street was in the city centre (mentioned in sources in

1462 and only until the beginning of the 16th century) and in Kazimierz (the first mention of it is only from 1550 [29, p. 120]). As already mentioned, in the case of Cobbler Street, the name required real motivation, so probably due to the lack of representatives of the profession on such streets, the names also disappeared. There was no baker in Lviv on Baker Street in the early 16th century [8, p. 157–158], but the name remained unchanged until the end of the 18th century again due to inertia.

In both cities, there were markets where merchants traded cattle. In Kazimierz – *Bydlny Rynek* (1369 [29, p. 33]), in Lviv – Cattle market or street (from 1484 and existed until the 18th century), although the Latin version for both was *circulus Pecorum* and *platea et forum Pecorum*, in accordance. However, from the beginning of the 15th century in Kazimierz, the name was changed to *forum Caninus* or *Psy Rynek* [29, p. 33].

In Krakow, part of Franciscan Street and All Saints Street territory from the second half of the 16th century appears in sources as *Psy Rynek* [29, p. 51; 197]. The Lviv’s *Psirynek* was located in the Halician suburb and was first mentioned in 1570. If cattle were traded in the Krakow markets, it can be assumed that later, probably, they could also sell, for example, hunting dogs (based on the literal etymology). But in Lviv, the *Psi rynek* was quite remote from any markets, and according to tax records, there were only a few gardens [14, p. 41]. Many researchers are interested in this name because it is not easy to find out its real motivation. A. Wyrobisz writes that this name was mentioned in several Polish cities: “Psi Buda Street in Wrocław, Psia Street and Psi Rynek in Krakow and Kazimierz, Psia Street in Kosteżyn, may be a remnant of medieval legends about scary dogs, or an expression of contempt for the local poor, or just another term for a shopping street overlooking the back of the property (there were many such “Hundegasse” streets in German cities). But in Poznan in the 15th century Psya Street <...> was one of the main streets of the medieval location city, began in one corner of the Market Square, it was a street where brewers and butchers lived, but quite poor and not occupied a high position in the social hierarchy, and was built up by poor houses (*domunculi*) – perhaps that is why it received such a rather derogatory name? In Gdańsk, on the other hand, *platea canum*, Hundegasse is mentioned in 1378–1415, <...> but here the name had nothing to do with despised animals and came from the name of a burgher recorded seven times in the Gdańsk records in 1352–1435 years. Nikolaus Hund and Johannes Hund owned real estate on this street.

³ Because there is already a third hospital in the suburbs – St. Lazarus (St. Stanislaus Hospital was founded around the second half of the 16th century).

⁴ The middle part of the modern Theater Street.

In the new city of Elbląg, Hundegasse, i.e. the Psia Street was so named because it led to the Hundebeke stream” [32, p. 515]. Walter Stefan, a researcher of street names in Gdańsk, notes that there were Dogs’ Streets in many German cities. He attributes the origin of the name to the fact that dogs were kept in the alleys. Therefore, the streets are often located in the suburbs and do not have the best reputation [28, p. 45]. This interpretation is rather a literal etymology because no data on the presence of dogs on such streets have been found. K. Handke notes that over the centuries, naming in the cities of Magdeburg law in the territory of the Kingdom of Poland, and later the Polish-Lithuanian Commonwealth has developed a particular toponymic system. That is, unintentionally, specific names were extended to neighbouring cities. The name *Psi rynek* or Street (Dog Market or Street), which had no real motivation in most cities, but for some reason originated and was used for a very long time, can serve as an excellent example to confirm her thesis.

The territory where artisans and craftsmen lived in Lviv was located outside the city walls by the Poltva River. The first mention of “Tanners in front of the Halician Gate” is in 1415 [2, p. 87]. Although only in 1513, it was listed as *Platea Cerdonum* – Tannery Street. In Krakow, only in 1527 [29, p. 52]. Tannery Street was recorded, the name of which later spread to the whole suburb.

Pottery Street in Krakow has been known since 1331 [30, p. 139]. But in the 15th century, potters began to be ousted from here due to disturbances after the fire of 1407 [30, p. 139], and from the second half of 15th century *platea Columbarum* appeared instead. In Lviv, *Platea figulorum* – Pottery Street has been mentioned since 1505.

Platea Lata – Wide Street (part of the modern Carmelite Street) began at the city gates of Krakow, the first mention was in 1392, but it was rarely used. Also, part of the Dominican square was called “Wide” for the first time in 1434, but other synonyms were also found (*In Ampla platea, In Ampla seu Spaciosa*

[29, p. 71]). Lviv’s Wide Street was also nearby the city gate, mentioned in documents from 1513 onwards every year until 1662.

In Kazimierz, near the church of St. Lawrence, were mentions of the street of the same name (1390, although descriptive names were before [29, p. 180]). The church with the same dedication was built in Lviv only in 1536 on the wooden chapel’s site, and the name was first mentioned in 1570 but was seldom used.

Also on Kazimierz was Krakowska Street, which was laid as the main artery of the then founded city and was first mentioned in 1375 [29, p. 81]. In Lviv, Krakowska Street was recorded only in 1441, before it used to be called Tatarska Street (as a gate).

Conclusions. So, 18 names were the same in both cities. Most of them were recorded for the first time in Krakow, some in Lviv (Tannery, Backer Street). Through the trade and inter-family ties of the burghers, it is safe to assume that people knew the names of the streets in nearby Krakow and other neighbouring cities. The same types of names emphasize the cultural universalism of the names of Polish and European cities [19, p. 61] (especially the same names derived from religious objects). Since both cities were within one state, one cultural space – according to the thesis of Kwiryna Handke, adopted a similar toponymic system. It is clear that to understand the broader context in this cultural space, it is worth comparing the names of Lviv’s streets with several other Polish and German cities. However, in Lviv and Krakow, I found 18 similar names during the late Middle Ages and early modern times that indicate their close cultural ties. I can assume there were unconscious attempts to implant some names on the Krakow model, for example, “Near the Church of St. Virgo”, “Near the monastery of the Minorite brothers”, Castle Street. However, they were rarely used, which indicates that they performed poorly in the informative function in Lviv. Although in other cities, the name “Psi Rynek” had some real motivation, in the Lviv case, I can assume its borrowing, as the history of its origin in Lviv has not yet been clarified.

References:

1. Блок, М. К сравнительной истории европейских обществ / пер. И.К. Стаф. *Одиссей: человек в истории*. Москва, 2001. С. 65–93.
2. Віра О.В. Найдавніші годоніми Львова. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2021. № 4. С. 80–90.
3. Долинська М.Л. Історична топографія Львова XIV–XIX ст. : монографія. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. 356 с.
4. Долинська М.Л. Львів: простір на тлі мешканців XIII–XIX ст. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2014. 168 с.
5. Долинська М.Л. Новий підхід до методики класифікації урбанонімів (на прикладі Львова). *На межі між Сходом і Заходом. Львівські історичні праці. Матеріали засідань і конференцій*. Львів : Львівське

відділення інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. 2018. С. 151–170.

6. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова / перекл. з польськ. І. Сварника; коментарі М. Капраля ; ред. О. Шишки, Ю. Бірюльова. Львів : Центр Європи, 2006. 602 с.

7. Інтерактивна картографія Львова. Львів, 2021. <https://humaniora.ucu.edu.ua/faculty/science/interaktywna-kartografiya-lvova/> (дата звернення: 20.01.2022).

8. Капраль М.М. Власники нерухомості середмістя Львова 30–40-х років XVI століття у світлі шосових реєстрів (соціотопографічний аспект). *Записки Наукового товариства імені Шевченка 233: Праці Історично-філософської секції*. 1997. С. 148–181.

9. Капраль М.М. Розвиток Львова та Кракова у XIII–XVIII століттях: порівняльний історико-урбаністичний аналіз. *Львів: місто, суспільство, культура* : збірник наукових праць. Львів, 2016. Т. 10. Ч. 1: Львів / Lwów / Lemberg як міські простори: уявлення, досвід, практики. С. 31–48.

10. Крип'якевич І.П. Історичні проходи по Львові / авт. передм. Я. Ісаєвич ; упоряд., текстолог. опрац. і приміт. Б. Якимовича ; упоряд. іл. матеріалу Р. Крип'якевича. Львів : Каменяр, 1991. 167 с.

11. Крип'якевич І.П. Топоніміка старого Львова. *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР*. 1964. № 5 (67). С. 85–87.

12. Мельник Б.В. Довідник перейменувань вулиць і площ Львова. XIII–XX століття. Львів, 2001. 128 с.

13. Потимко О.З. Розвиток медицини у Львові в XIV–XVIII ст.: література, проблеми, дискусії. Львів, 2012. 214 с.

14. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАЛ). Ф. 52. Оп. 2. Спр. 770. 436 арк.

15. ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 8-10. (exact references to the sources are given here: <https://map.humaniora.ucu.edu.ua/>).

16. ЦДІАЛ. Ф. 52. Оп. 2. Спр. 769-813. URL: <https://map.humaniora.ucu.edu.ua/>.

17. Dryja S., Głowa W., Niewalda W., Sławiński S. Rynek krakowski po lokacji – główne kierunki rozwoju bloku śródmiejskiego. *Krzysztofory*. 2010a t. 28/1. S. 99–112.

18. Górka Z. Ulica Grodzka jako jedna z głównych ulic krakowskiej dzielnicy staromiejskiej. *Gospodarka i przestrzeń: Prace dedykowane Profesor Danucie Ptaszyckiej-Jackowskiej*. Kraków, 2009. S. 113–122.

19. Handke K. Dzieje Warszawy nazwami pisane. Warszawa, 2011. 576 s.

20. Janeczek A. Ulice etniczne w miastach Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 1999. T. 47, № 1–2. S. 131–147.

21. Kapral M. Ulica Ruska we Lwowie w XVI w. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. 2015. r. 63. № 2. S. 293–304.

22. Kiryk F. Związki Lwowa z Krakowem w pó żnym średniowieczu. *Lwów: miasto, spo leczenstwo, kultura*. 1998. t. II. S. 9–39.

23. Kocka J. Comparison and Beyond. *History and Theory* 42. 2003. № 1. S. 39–44. URL: <http://www.jstor.org/stable/3590801>.

24. Miszewska B., Informacyjna funkcja zachowanych średniowiecznych nazw ulicy Krakowa, Poznania i Wrocławia. *Miasta w badaniach geografów* / red. P. Trzepacz, J. Więclaw-Michniewska, A. Brzos. Kraków 2015. t. 1. S. 259–275.

25. Paranko R. Standards of Living, Order, and Prestige: Public Facilities in Early 15th-Century Lviv (Lemberg). *Medium Aevum Quotidianum*. 2000. № 42. P. 7–51.

26. Pomniki dziejowe Lwowa z archiwum miasta. T. II. Księga przychodów i rozchodów miasta 1404–1414. Lwów, 1896. 184 s. URL: <http://ebuw.uw.edu.pl/dlibra/docmetadata?id=805>

27. Rusu M. Street Names through Sociological Lenses. Part I: Functionalism and Conflict Theory. *Social Change Review*. 2020. vol. 18, № 1. P. 144–176. URL: <https://doi.org/10.2478/scr-2020-0001>

28. Stephan W. Die Strassennamen Danzigs. *Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreussens*. 1911. T. VII. 104 p. URL: <https://dlibra.bibliotekaelblaska.pl/dlibra/publication/8392/edition/7863>

29. Supranowicz E. Nazwy ulic Krakowa. Kraków, 1995. 207 s.

30. Tomkowicz S. Ulice i place Krakowa w ciągu dziejów: ich nazwy i zmiany postaci. Kraków, 1926. 250 s. URL: <http://mbc.malopolska.pl/dlibra/docmetadata?id=12488&from=publication>

31. Tyszka P. Obraz przestrzeni miejskiej Krakowa XIV-XV wieku w świadomości jego mieszkańców, Lublin, 2001. 246 s.

32. Wyrobisz A. Nazwy ulic, placów i dzielnic w miastach polskich: nośniki informacji – źródła historyczne – zabytki kultury. *Przegląd Historyczny*. Warszawa, 1999. T. 90. Zesz. 4. S. 511–523.

33. Wyrozumski J. Kraków i Lwów w średniowiecznej Europie. *Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej: materiały międzynarodowej konferencji (Kraków, 15-16 listopada 2002)*. Kraków, 2003. S. 35–45.

Віра О.В. ГОДОНІМІКА ЛЬВОВА ТА КРАКОВА: ІСТОРИКО-ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті представлено порівняння назв вулиць періоду пізнього середньовіччя і ранньомодерного часу (традиційних) міст Львова та Кракова. Територіальна близькість, схожа система міського урядництва завдяки магдебурзькому праву, схожість формування міст та етапів розвитку та тривале перебування під владами тих самих держав робить ці два міста співмірними для порівняння. Обрано саме такий проміжок часу, адже тоді назви проходили певний період формування, передавали уявлення міщан про простір, який вони означають, і мали прикладний характер. Тож саме такі назви дають можливість зіставити та проаналізувати взаємовпливи між обома містами за допомогою порівняльного методу. Вказано, що архетипи (практика дублювання назви міської брами на назву вулиці, яка простягалася до неї) та певні типи назв (похідні від ремісничих професій, етнічних груп, чи такі, що вказували напрямок до найближчого або відомого населеного пункту/країни) були властиві для багатьох інших міст.

Порівняння саме традиційних годонімів Львова та Кракова у їх латинських варіантах (тобто варіантів перших зафіксованих писемних згадок, адже у середньовіччі та ранньомодерний період міську документацію вели саме латинською мовою) і, в деяких випадках, їх етимології, базуючись на базі даних годонімів Львова (інтерактивній мапі Львова, де вулиці відображені на карті XVIII ст. і є сучасна підоснова, що дає змогу з'ясувати їх умовну локалізацію на теренах міста) та ґрунтовних дослідженнях міських назв Кракова дозволило виділити 18 однакових назв в обох містах за цей період, і також звернути увагу на традиційність вживання або ж інертність щодо використання давніх назв (вулиця Шевська, Пекарська). Більшість назв виникли вперше у Кракові, деякі – у Львові, проте таке вражаюче число підкреслює взаємовпливи між містами та перебування обох міст в одному культурному середовищі.

Ключові слова: назви вулиць, Львів, Краків, порівняльний аналіз.

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЗАРУБІЖНОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 75.044(477)+76.03.09

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2022/1.30>**Монсевич В.В.**

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

СПАДКОЄМНІСТЬ ХУДОЖНЬОЇ ТРАДИЦІЇ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖИВОПИСУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ

Стаття присвячена вивченню спадкоємності художньої традиції в розвитку історичного живопису, які продовжені в другій половині ХХ ст. Окреслене питання висвітлюється як цілісний процес у становленні й розвитку історико-батального жанру в живописі, що на кожному історичному етапі вбирав творчі напрацювання попередників, формуючи регіональні школи. З'ясовано, що художні засади історико-батального живопису сформовані ще в ХІХ ст., а в подальшому набули сталих ознак художньої майстерності мистців, різноманітності сюжетно-тематичної спрямованості, образності. З початку ХХ ст. системоутворювальними й формувальними чинниками розвитку образотворчого мистецтва стають освітні та навчальні заклади, де не лише гуртувалися осередки культурно-мистецького життя, а й формувалися відповідні стилі, напрями, художні жанри. У статті розглянуто й коротко охарактеризовано науково-творчі майстерні історико-батального живопису Київського художнього інституту з другої половини 1930-х рр. до повоєнного періоду, коли було відновлено навчально-творчий процес у закладі. Наголошується, що в інституті було зосереджено краєвих майстрів історико-батальної картини. На прикладі діяльності в Київському художньому інституті відомих художників-баталістів М. Самокиша, П. Котова, К. Трохименка показано стан розвитку історичного жанру в живописі кінця 1930–1940-х рр., що заклало провідні тенденції та визначило передумови його розвитку в другій половині ХХ ст.

Охарактеризовано стилістику творчості згаданих живописців, проаналізовано педагогічно-мистецькі та творчі методи викладання. Визначено, що, попри встановлення із середини 30-х рр. домінуючого в радянському мистецтві методу соціалістичного реалізму, у майстернях історичного й батального живопису все ж продовжують створюватися роботи, що виходили за межі жорстких ідеологічних рамок, розроблялися теми української історії та образи відповідних героїв Київської русі, доби козаччини тощо. Зазначено, що на подальший розвиток історичного жанру живопису в другій половині ХХ ст. суттєво вплинули події Другої світової війни, що позначилося як тематичній спрямованості, так і на організації навчально-творчої роботи в Київському художньому інституті. Таким чином, розвиток історичного живопису кінця першої половини ХХ ст. – початку другої половини століття значною мірою вплинув на становлення професійних мистецьких шкіл, зокрема київської школи історичного живопису на базі Київського художнього інституту, успадковуючи набутки попередніх поколінь творців.

Ключові слова: історичний живопис, історико-батальний жанр, Київський художній інститут, навчально-творчі майстерні, М. Самокиш, П. Котов, К. Трохименко.

Постановка проблеми. Розглядаючи питання розвитку історичного жанру живопису другої половини ХХ ст., природно варто звертатися як до ключових суспільно-історичних подій, що визначали особливості культурно-мистецької ситуації того часу, так і до тягlosti художньої традиції попередніх поколінь художників, що зробили свій внесок у розвиток цього жанру, залишивши

в спадок значний обсяг творчого доробку робіт. Важливу роль у становленні історико-батальної картини й жанру в цілому безпосередньо відігравали заклади вищої освіти, у яких існували профільні творчі майстерні, де формувалися школи майстрів історичного живопису, які в цілому відображали тенденції та напрями розвитку українського образотворчого мистецтва. У цьому зв'язку

живописна традиція історико-батального спрямування, започаткована в Київському художньому інституті, була однією з визначальних у формуванні сюжетно-тематичного розмаїття, художньої образності та стилістики робіт. Безумовно, друга половина ХХ ст. у мистецькій творчості була розділена періодом воєнного лихоліття 40-х рр., що внесло свої корективи в розвиток, власне, самого жанру. Відповідно, важливо окреслити особливості творчої майстерності й педагогічних традицій у живописі, що були притаманні провідним метрам батально-історичного жанру (таким як М. Самокиш, П. Котов, К. Трохименко та ін.), які виховували покоління художників, ґрунтуючись на поєднанні традицій і новаторства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До питання дослідження київської школи живопису, у тому числі історико-батального спрямування, зверталися такі дослідники, як О. Ковальчук [6], що обрав предметом вивчення історію живописного факультету вже сучасної Національної академії образотворчого мистецтва та архітектури (у минулому – Київського художнього інституту); М. Криволапов, котрий досліджував шляхи формування київської живописної школи [8; 9]; Н. Фомічова, яка вивчала етапи формування українських мистецьких шкіл [16]. Наукова праця О. Бажан присвячена дослідженню культурного життя другої половини 1940-х рр. [2]; культурно-творче життя інтелігенції повоєнної доби досліджено в роботі Д. Малезик [12]. У низці робіт представлено дослідження творчості окремих митців, які доклали чимало зусиль до становлення й розвитку київської школи живопису, зокрема історичного та батального напрямів: Ю. Майстренко-Вакуленко [10; 11], О. Сторчай [15], О. Щербакової [18; 19] та ін. Цінними відомостями в досліджуваній проблематиці є архівні джерела і спогади відомих художників, що зберігаються в Центральному державному архіві-музею літератури та мистецтва України: В. Шаталіна [17], В. Афанасьєва [1], В. Забашти [5].

Формулювання цілей статті. Метою дослідження є вивчення питання спадкоємності художньої традиції в розвитку українського історичного живопису другої половини ХХ століття, що розгорталася в Київському художньому інституті.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Незважаючи на те що ще в 1930-х рр. розгорнуто широку кампанію за утвердження єдиного пролетарського мистецтва, протягом наступних років відбулося чимало організаційних та ідеологічних перипетій у мистецькому і творчому житті, що

безпосереднім чином торкалося художньої освіти й відповідних закладів.

Так, зокрема, 1938 р. було створено Спілку радянських художників України. Протягом 1934–1935 роках шляхом реорганізації в Києві було утворено Український художній інститут, який із такою назвою проіснував до 1939 р. Згодом після приєднання до нього Одеського й Харківського художніх інститутів він став єдиним вищим художнім навчальним закладом в Україні. Після цього Київський державний художній інститут повернувся до академічних методів освіти. Унаслідок реорганізації пріоритет було надано станковим формам. У зв'язку із цим переукомплектовано педагогічний склад. До викладацької роботи залучили художників та архітекторів, які спиралися на усталені традиційні методи й форми, зокрема П. Волокідіна, П. Альошина, М. Вербицького, В. Заболотного, В. Рикова, Ф. Кричевського, К. Трохименка, О. Шовкуненка, низку випускників інституту. Усі митці були виховані переважно на засадах реалістичної мистецької школи кінця ХІХ – початку ХХ ст. і мали досвід у створенні сюжетної картини.

Методичну допомогу Київському інституту надавала Всеросійська академія мистецтв, що заснована 1933 р. (з 1974 р. – Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури СРСР). Протягом тривалого часу в стінах інституту основою методики навчання був станковізм, яким передбачалося ретельне студіювання природи засобами рисунку й живопису та послідовне ускладнення вправ із метою підготовки студента до виконання сюжетно-тематичної композиції в певній галузі образотворчого мистецтва. Це була основна традиційна методика, що забезпечувала формування професійності на емпіричному рівні творчості, таким шляхом було виховане не одне покоління українських митців [16, с. 66].

Упродовж другої половини 1930-х рр. формувалися міцні підвалини академічної школи, традиції якої й дотепер лежать в основі педагогічної системи Київського художнього інституту. У перші повоєнні десятиріччя було здійснено випуски художників, творчість яких помітно зміцнила позиції реалістичної школи, закладені в 30-х рр. ХХ ст. У цьому заслуга тодішніх керівників малярських майстерень жанрового та портретного живопису – О. Шовкуненка, історико-батального – К. Трохименка, монументально-декоративного – А. Петрицького, пейзажного – Г. Світлицького, І. Штільмана, монументальної скульптури – М. Лисенка, станкової

скульптури – М. Гельмана, графічних мистецтв – В. Касіяна й таких досвідчених педагогів, як М. Вронський, С. Григор'єв, В. Забашта, К. Єлева, В. Костецький, Г. Меліхов, О. Олійник, О. Пащенко, А. Пламеницький, І. Плещинський, В. Пузирков, М. Хмелько, М. Шаронов, Т. Яблонська [16, с. 66].

Протягом 1934–1941 рр. у Київському художньому інституті як професор-консультант працював відомий художник-баталіст М. Самокиш. Водночас у той період він очолював батально-історичну майстерню в Харківському художньому інституті, починаючи з 1936 р. Основи батального живопису М. Самокиш вивчав у Російській імператорській академії мистецтв у класі батального живопису професора Б. Віллевальде. Художня манера останнього була гладенькою та лесирувальною, художник прагнув до детального промальовування всіх подробиць картини. На той час в Академії мистецтв панував культ ретельно виписаної, закінченої в усіх деталях романтизованої картини. Відповідно, художники прагнули до документальної точності у відтворенні загальної картини бою і жанрових деталей. На формування творчого методу Б. Віллевальде, своєю чергою, вплинули академічна система навчання під керівництвом його вчителя О. Зауервейда та прийняті в Академії норми написання історико-батальних сцен у стилістиці пізнього класицизму й романтизму. Майже до 90-х рр. XIX ст. Б. Віллевальде очолював батальний клас Санкт-Петербурзької академії. Сам він притримувався суворих художніх поглядів, але молодь почувалася поряд із ним вільно, він умів підтримувати таланти, розвивати нахили своїх учнів [4, с. 359].

М. Самокиш досконало володів різними графічними матеріалами, любив працювати олівцем, пером, аквареллю, займався гравіруванням, у численних малюнках з історії військового побуту відпрацював усі види малюнка: начерки, замальовки, ескізи, етюди. Особливо він любив ескізні замальовки, у яких сильний ритмічний штрих поєднується з тоном [13, с. 135]. Загалом, аналізуючи твори М. Самокиша, варто відзначити, що їм властива багатофігурність і динамічність композиції. Його мистецька спадщина різноманітна за жанрами й тематикою, хоча провідним для творчості є саме історико-батальний жанр. Найвідомішими його полотнами батального жанру є «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва 1648 року» (1929), «Бій під Жовтими Водами», «Абордаж турецької галери запорожцями» (1930), «Бій Івана Богуна під Монастирищем у 1653 р.» (1931), «Похід

запорожців на Крим» (1934). Свою майстерність художника-баталіста М. Самокиш шліфував безпосередньо на театрі воєнних дій, зокрема в період російсько-японської війни 1904–1905 рр. Батальні сюжети становлять також значну частину графічної спадщини М. Самокиша, який був визнаним рисувальником та акварелістом. М. Самокиш був також талановитим анімалістом. Він прекрасно знав коней, зображаючи їх вільно в русі. Його багатофігурні динамічні композиції, створені у своєрідній манері, неможливо сплутати із жодним іншим художником. Видатний художник-баталіст мав великий вплив на розвиток мистецтва й формування та розвиток мистецької школи історико-батального живопису в Україні.

Одночасно з М. Самокишем у передвоєнний період у Київському художньому інституті працював відомий живописець Петро Іванович Котов, який із 1935 по 1941 рр. очолював майстерню станкового живопису. Свого часу він навчався в М. Самокиша в Петербурзькій академії мистецтв, коли той там завідував майстернею батального живопису. Також П. Котов був учнем іншого відомого українського баталіста – Ф. Рубо, на курс якого перейшов наприкінці першого навчального року, а потім завершував навчання вже в класі М. Самокиша, якому був багато чим зобов'язаний. Він згадував, що робота в майстерні в Самокиша проходила з винятковим захопленням і напруженням, по 8–10 годин на день. Разом із Самокишем у складі воєнно-художнього загону вони відвідували фронт періоду Першої світової, здійснюючи польові замальовки [3].

Відомі роботи історико-батальної тематики П. Котова не були пов'язані з українською історією (з огляду на те що родом він був із Росії, в інституті фактично бував не постійно, приїжджаючи для проведення занять і перевірки виконаних завдань), а, скоріше, відображали класичні зразки соцреалістичної та «ідеологічно правильної» тематики, як-от: «Чонгарський бій», «Загибель Чапаєва», «Штурм Перекопу» тощо. Згодом художник фактично став «співцем радянського індустріалізму», романтизуючи на полотнах індустріальні пейзажі та об'єкти соціалістичного будівництва.

Ще одним вихованцем М. Самокиша, який працював у Київському художньому інституті із середини 30-х рр. і до війни, був талановитий художник, пізніше професор інституту Карпо Дем'янович Трохименко. По закінченні Київського художнього училища та Московського училища живопису він так само навчався

в Петербурзькій академії мистецтв. В інституті працював спочатку з 1934 по 1941 рр., потім у період 1946–1960 рр., де завідував кафедрою композиції, а до 1958 р. очолював навчально-творчу майстерню батального й історичного живопису [14, с. 219]. У 1939 р. К. Трохименко створив полотно історичної тематики «Шевченко і Енгельгардт», оскільки саме тоді Шевченківська тема стала однією з центральних в українському мистецтві. В особі К. Трохименка вона знайшла послідовного талановитого інтерпретатора, бо імпувала глибоко народному характеру його таланту. Узявши за основу відомий епізод з біографії поета, митець піднявся до значного узагальнення, показавши зіткнення грубої, жорсткої, деспотичної сваволі пана із чистим творчим горінням підлітка [1, арк. 32]. Творам К. Трохименка була притаманна масштабність образного мислення, яка з'явилася в його творчості й стала невід'ємною ознакою його картин, до якого б сюжету він не звертався: чи то до далекої історії («Весна 1648 року», «Григорій Сковорода»), чи до образів своїх сучасників («Колгоспний шофер», «Студентка у дні весняної сесії») [1, арк. 33]. У період Другої світової війни «об'єднані Київський і Харківський державні художні інститути (КДХІ та ХДХІ) були евакуйовані до Самарканду та продовжували роботу в складі Московського державного художнього інституту на правах Українського відділення» [10, с. 442]. В евакуації К. Трохименком створено відому картину «Засідання президії Академії наук УРСР в Уфі», де повною мірою розкрито талант і творчий метод художника, спосіб мислення за допомогою тону, світлотіні й середовища [10, с. 443]. У повоєнний період у Київському художньому інституті існували майстерні певних творчих профілів: пейзажного живопису під керівництвом професора Г. Світлицького, портретного й жанрового – професора О. Шовкуненка, монументального – професора А. Петрицького, історико-батального живопису – професора К. Трохименка [5, арк. 70]. Відомий живописець В. Шаталін, навчаючись у науково-творчій майстерні К. Трохименка вже в повоєнний час, зазначав, що К. Трохименко був дивовижною людиною. Вражала його працелюбність, відданість, самозабутнє служіння мистецтву. У цьому полягало все його життя. Завдання художника він завжди бачив у нерозривному зв'язку ідейно-художнього змісту творів із реальним життям, у чому він був яскравим послідовником кращих традицій вітчизняного реалістичного живопису. Він не любив надто помітних декоративних рішень, його роботи мали

спокійний колорит, а розтяжка тону, кольорова гармонія завжди були сильними сторонами таланту К. Трохименка [17, арк. 170].

Ще один вихованець Карпа Трохименка, що розпочав навчання в майстерні історико-батального живопису в повоєнний час, Василь Забашта, відзначав, що в той же час у майстерні Карпа Дем'яновича над дипломними картинами працювали Василь Петухов і Яків Очеретько. Останній писав картину «Ковпак і Федоров», а Петухов – «Запорізькі козаки збираються в похід», яка була цікава за композицією і колоритом [5, арк. 71]. Говорячи про педагогічний і творчий метод К. Трохименка, В. Забашта підкреслював, що академічні постановки ставилися відповідно до профілю майстерні історико-батального живопису на всіх курсах із відповідним реквізитом, костюмами, типажем натурщиків. Карпо Дем'янович любив постановки з бандурою. Для цього він часто сам приводив інститутського сторожа діда Мацієвського із засмаглим обличчям і густими вусами. Одягали його в полотняні штани, вишивану українську сорочку й солом'яного бриля. Тільки тепер, через багато років, переглядаючи фонди академпостановок, бачиш, які вони були змістовні й пластично продумані [5, арк. 74].

Висновки. Таким чином, науково-творча майстерня історичного та батального живопису в Київському художньому інституті зробила свій значний внесок у розвиток цього жанрового напрямку в українському образотворчому мистецтві, виховавши плеяду вітчизняних художників, що продовжили свою творчість у другій половині ХХ ст. (О. Лопухов, В. Шаталін, А. Пламеницький, В. Пузирков, В. Одайник, Д. Шостак), ґрунтуючись на традиціях баталістики А. Сластіона, М. Пимоненка, А. Мурашка, Ф. Красицького, І. Їжакевича, М. Івасюка, П. Чирка, І. Шульги, П. Холодного, М. Самокиша, К. Трохименка та ін. Історико-батальний жанр в українському образотворчому мистецтві утвердився на засадах академічної традиції реалістичного мистецтва, що виявляється у відтворенні історично достовірних авторських художніх образів, які репрезентують глибоке та майстерне художнє рішення, водночас представляючи спадкоємність художньої традиції, що ґрунтується на світоглядних засадах гуманізму, загальнолюдських цінностей і правдивого психологізму зображуваного. Разом із тим звернення до історичних витоків завжди пов'язане з пізнанням власної історії, народної культури й ключових ознак національно-культурної ідентичності та її цінностей.

Список літератури:

1. Афансьєв В. Талант ширий, народний. *ЦДАМЛМУ*. Ф. 61. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 32.
2. Бажан О.Г. Особливості національно-культурного життя в Україні в другій половині 1940-х років. *Наукові записки НаУКМА. Серія «Гуманітарні науки»*. 2003. Том 22. Ч. 1. С. 139–144.
3. Басангова Л.С. Вечер памяти П.И. Котова. URL: <https://www.maslovka.org/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=194> (дата звернення: січень 2022).
4. Бочарова С. Творці батального жанру (на основі збірки живопису музею історії Полтавської битви). *Полтавська битва 1709 року в історичній долі України, Росії, Швеції та інших держав* : збірник матер. Міжнародної науково-практичної конференції. Харків : ФОП Толмачова Н.Ю., 2009. С. 356–362.
5. Забашта В. Мій вчитель. *ЦДАМЛМУ*. Ф. 61. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 70–74.
6. Ковальчук О.В. Історія живописного факультету НАОМА і його роль у вихованні мистецьких кадрів та формуванні національної живописної школи України 1917–1941 років : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 17.00.05 / Нац. акад. образотворч. мистец. і архіт. Київ, 2003. 21 с.
7. Котов Петр Иванович. URL: <http://www.artpanorama.su/?category=article&show=subsection&id=539> (дата звернення: січень 2022).
8. Криволапов М. Федір Кричевський як педагог і фундатор української живописної школи ХХ століття (До 85-річчя Української академії мистецтва). *Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтва*. 2006. № 6. С. 142–158.
9. Криволапов М. Шляхи формування київської живописної школи у ХХ столітті. *МІСТ: Мистецтво, історія, сучасність, теорія* : збірник наук. праць / Ін-т проблем сучас. мистец. НАМ України ; редкол. : О.О. Роготченко (голова редкол.), В.Д. Сидоренко, Л.А. Дрофань та ін. Київ : Фенікс, 2019. Вип. 15. С. 141–185.
10. Майстренко-Вакуленко Ю. Рисунок українських художників в евакуації (1941–1945). *Народознавчі зошити*. 2021. № 2 (158). С. 440–450.
11. Майстренко-Вакуленко Ю.В. Портретні рисунки Карпа Трохименка 1941–1944 років до картини «Засідання президії Академії наук УРСР в Уфі». *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2021. № 1. С. 58–63.
12. Малезик Д.І. Творча інтелігенція України в 1945–1953 рр.: соціальний аспект. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 6 «Історичні науки»* : збірник наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. Вип. 8. С. 307–313.
13. Портнова И.В. Изображение лошади в историко-батальной картине XIX века. значение академической школы в ее развитии. *Вопросы когнитивной лингвистики*. 2011. № 2. С. 129–137.
14. Професори НАОМА (1917–2012). *Українська академія мистецтва* : спец. випуск. Київ, 2012. 275 с.
15. Сторчай О. Карпо Трохименко: спогади про Київське художнє училище (публікація архівного документа). *Студії мистецтвознавчі: Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво*. 2008. Том 21. Число 1. С. 143–144.
16. Фомічова Н. Регіональна специфіка формування професійних мистецьких шкіл в Україні. *Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії* : збірник наук. праць. Київ : ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України, 2009. Вип. 9. С. 63–67.
17. Шаталін В. Воспоминания о К.Д. Трохименко. *ЦДАМЛМУ*. Ф. 61. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 168–170.
18. Щербакова О.О. Стан дослідженості творчо-педагогічної діяльності М.С. Самокиша в російському та українському мистецтвознавстві. *Вісник ХДАДМ*. 2011. № 3. С. 158–162.
19. Щербакова О.О. Художественно-выразительный язык живописных полотен Н. Самокиша, посвященных теме гражданской войны (в контексте развития советской батальной живописи 20–40-ых гг.). *Вісник ХДАДМ*. 2011. № 6. С. 192–195.

Monseвич V.V. INHERITANCE OF ART TRADITION IN THE DEVELOPMENT OF UKRAINIAN HISTORICAL PAINTING OF THE SECOND HALF OF THE TWENTIETH CENTURY

The article is devoted to the study of the continuity of artistic tradition in the development of historical painting, which were continued in the second half of the twentieth century schools. It was found that the artistic foundations of historical and battle painting were formed in the XIX century, and later acquired permanent signs of artistic skill of artists, a variety of plot-thematic orientation, imagery. Since the beginning of the twentieth century. Educational and educational institutions became system-forming and formative factors in the development of fine arts, where centers of not only cultural and artistic life but also relevant styles, directions, and artistic genres were formed. The article considers and briefly describes the scientific and creative workshops of historical and battle painting of the Kyiv Art Institute from the second half of the 1930s to the postwar period, when the educational and creative process in the institution was restored. It is noted that the

best masters of historical and battle painting were concentrated in the institute. The state of development of the historical genre in painting of the late 1930s and 1940s is shown on the example of activity in the Kyiv Art Institute of famous battle artists M. Samokysh, P. Kotov, K. Trokhymenko. The stylistics of creativity of the mentioned painters is characterized, the pedagogical-artistic and creative methods of teaching are analyzed. It is determined that despite the establishment of the method of socialist realism dominating in Soviet art from the mid-1930s, works of historical and battle painting continue to create works that go beyond rigid ideological frameworks, develop themes of Ukrainian history and images of relevant heroes of Kievan Rus, Cossack era, etc. It is noted that the further development of the historical genre of painting in the second half of the twentieth century. The events of the Second World War had a significant impact, which affected both the thematic focus and the organization of educational and creative work at the Kyiv Art Institute. Thus, the development of historical painting of the late first half of the twentieth century. – The beginning of the second half of the century greatly influenced the formation of professional art schools, including the Kyiv School of Historical Painting on the basis of the Kyiv Art Institute, inheriting the achievements of previous generations of artists.

Key words: *historical painting, historical-battle genre, Kyiv Art Institute, educational and creative workshops, M. Samokysh, P. Kotov, K. Trokhymenko.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

- Алиєва Н.В.** – молодший науковий співробітник Нахчіванського відділення Національної Академії Наук Азербайджану
- Аллахвердієва С.А.** – докторант Історичного факультету Бакинського Державного Університету
- Біліченко Л.С.** – аспірантка кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили
- Бричка Б.Б.** – кандидат економічних наук, асистент кафедри історії України, економічної теорії та туризму Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького
- Вароді Н.Ф.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії та суспільних дисциплін Закарпатського угорського інституту імені Ференца Ракоці II
- Віра О.В.** – аспірантка кафедри історії Українського Католицького університету
- Войтович Н.М.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, економічної теорії та туризму Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького
- Волошин І.В.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України
- Гаврилюк О.Н.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Гаврилюк С.В.** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Дем'яненко Н.Д.** – старший науковий співробітник Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
- Дубяга А.П.** – аспірант 4-го року навчання кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету імені Василя Стуса
- Жуков О.В.** – старший викладач кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Кравченко М.С.** – докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського Національної академії наук України
- Красюк В.Л.** – викладач-методист, викладач української мови та літератури Черкаського державного бізнес-коледжу
- Кудлай І.В.** – старший викладач кафедри міжнародних відносин та права Державного університету «Одеська політехніка»
- Куриляк В.В.** – докторантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Лаврут О.О.** – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільно-гуманітарної та медійної освіти Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти
- Ліхачова О.Є.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»
- Мазуркевич А.О.** – студентка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Мартинчук І.І.** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса

- Моїсеєва Т.М.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародних відносин та права Державного університету «Одеська політехніка»
- Монсевич В.В.** – аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
- Палій Д.В.** – студент кафедри філософії, теології та історії церкви Українського гуманітарного інституту
- Перга Т.Ю.** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник ДУ «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України»
- Петасюк О.І.** – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Подрєз Ю.В.** – доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка
- Попов В.Ж.** – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Приходько М.М.** – кандидат історичних наук, докторант кафедри всесвітньої історії та археології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова
- Русначенко А.М.** – доктор історичних наук, професор кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
- Соловійова А.Б.** – аспірантка Інституту історії України Національної академії наук України
- Сухоручко В.В.** – аспірант кафедри історії України і методики викладання історії ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
- Тимошенко Ю.О.** – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України
- Хлібовська Г.М.** – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Швець І.В.** – аспірантка кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Шевченко Н.В.** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили
- Щербина С.І.** – викладач-методист, викладач історії Черкаського державного бізнес-коледжу

НОТАТКИ

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 33 (72) № 1 2022

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Ю. Семенченко*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 23,74. Ум. друк. арк. 24,88. Зам. № 0322/089

Підписано до друку 21.03.2022. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1

Телефони: +38 (048) 709 38 69,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.